

MC
73017
CSZK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

SCOTLAND'S
YOUNG LADS
AND LADIES
FOOTBALL
JOINT LEAGUE
OF SCOTLAND
IN ASSOCIATION
WITH THE
SCOTTISH
FOOTBALL
ASSOCIATION

SÓLYOM LÁSZLO
A POLGÁRI JOGI
FELELŐSSÉG
HANYATLÁSA

A POLGÁRI JOGI
FELELŐSSÉG
HANYATLÁSA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1972

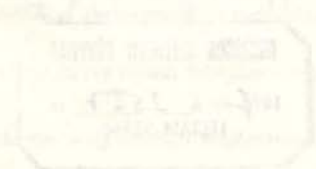

TAJÉKOZTATÓ SÓLYOM LÁSZLÓ

A POLGÁRI JOGI FELELŐSSÉG HANYATLÁSA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1977

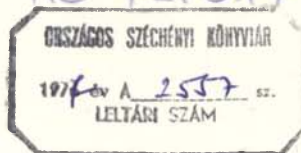
SÓLYOM LÁSZLÓ

A POLGÁRI JOGI
FELELŐSSÉG
HANTATLASA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MC 72.017

ISBN 963 05 1118 5

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1977 · Sólyom László

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Előszó</i>	7
<i>I. rész: A polgári jogi felelősség felbomlása</i>	9
I. A polgári jogi felelősség mai fejlődése	11
1. Semmitmondó bevezetés	11
(Reformtörekvések a kárfelelősségben — ezek történeti elhelyezése — várható-e minőségi változás?)	
2. Géprombolók versus sci-fi?	19
(A kártérítési reformok társadalmi-ideológiai háttere és perspektívái: a reformjavaslatok érvei — a „technika” szerepe — kártérítés és felelősség szempontjai a tudományos-technikai forradalom kommunista alternatívájában)	
II. A károkozó és a károsult pozíciójának önállósult fejlődése	31
1. A pozíciók klasszikus egyensúlya	31
2. A károkozó pozíciójának fejlődése	35
(Objektivizálódás — kilépés a közvetlen kártérítési viszonyból — egyéniesített másodlagos felelősség)	
3. A károsulti pozíció útja	41
(Leválás a felelősségi kártérítésről és a szociális gondoskodáshoz való kapcsolódás)	
4. E tendenciák késői, illetve rejtett fellépése a szocialista polgári jogokban ...	46
<i>II. rész: A vétkességi kárfelelősség történeti meghatározottsága</i>	51
III. A polgári jogi vétkesség és az árutermelés összefüggése a római jogban	53
1. A felelősségi jog kétféle „latinja”	53
2. Római jog	54
(A lex Aquilia kiterjesztése a kártérítési igények miatt — ennek szempontjai nem felelősségiiek — az árúviszonyoknak nincs közvetlen befolyása a szubjektív felelősségre)	
3. Szempontok a középkori folytatáshoz	66
(A glosszátorok szemlélete — a vétkesség kiteljesedése az árúviszonyoktól függetlenül)	

IV. A kártérítési felelősség klasszikus szabálya.....	76
1. Az általános szubjektív kárfelelősségi szabály mint a klasszikus polgári jog reprezentatív és adekvát megoldása	76
(A klasszikus felelősségi szabály kimondásának elvi és gyakorlati háttere a 19. század elején — tényleges gyakorlati megvalósulása a fejlett liberálkapitalizmusban — meghaladása a monopolkapitalizmus beköszöntésével)	
2. A vétkesség mint általános és egységes felelősségi alap.....	96
(A vétkesség formai egységesedése — gondossági követelmények a klasszikus kódexekben — a „szubjektív” magyarázat)	
V. Kontinentális általánosságok on Torts	117
1. Történeti tanulságok	118
(A tort-jog általánossága — a kártérítések kiterjesztése és a behatárolási módszerek általánosodása — a szubjektív felelősségi alapot is valójában polgári jogi szempontok határozzák meg — a negligence szerepe)	
2. A Donoghue v. Stevenson mint a ma lehetséges felelősségi generálklauzula	140
(A Donoghue v. Stevenson kettős funkciója: mint precedens és mint a fejlődés elvi meghatározója — felelősségi generálklauzula mint a méltányosság kerete)	
3. A polgári jogi vétkesség és a puritán gyakorlati erkölcs.....	148
VI. Miért uralkodik a szubjektív kárfelelősség elve a szocialista polgári jogban?.....	156
1. Az objektív felelősség elméleti szorgalmazása az 1922-es Ptk. első évtizedében	158
(Objektív felelősség és méltányosság a század eleji orosz elméletben — a Ptk. a kérdést nyitva hagyja — az objektív értelmezés a polgári jog és szocializmus összeegyeztethetőségéről folyó vitát követi — a gazdasági jogi elméletek és a tervgazdálkodás hatása)	
2. A szubjektív felelősség megalapozása.....	170
(Az egységes szubjektív jogi felelősség elmélete meghirdetésének történeti-jogpolitikai körülményei — a felelősségi szemlélet végigvitele és problémái a polgári jogban — meghatározó szerepe a 60-as évek kodifikációiban)	
3. Alternatívák a szocialista kárfelelősségi elméletben.....	181
Irodalom	189
Tárgymutató	197
Untergang der Deliktshaftung	201
Падение гражданскоправовой ответственности	203

ELŐSZÓ

„Aki másnak vétkezen kárt okoz, köteles a kárt megtéríteni.” A mai polgári jogokban ez a kártérítési felelősség sémája, ezt tartalmazzák a törvénykönyvek, ezt tanítja az elmélet, és ez az a szabály, amely a köztudatban az „igazságos” kárelosztást testesíti meg. Ez a megoldás egymás feltételévé teszi és így egyesíti a felelősség és a kártérítés szempontjait, megadja az etikának, ami az etikáé és a gazdaságnak, ami a gazdaságé; ideális kompromisszum, s mint ilyen, szinte időtlen is: az elv egyre tökéletesebb megvalósulását hívei a polgári jog történetében végig követhetik, s egyenes fejlődésnek láthatják.

A vétkességen nyugvó kártérítési főszabály a polgári jog nagy illúzióinak egyike. Erényei a konstrukció erényei, amelyek a gyakorlatban csak egy szerencsés történelmi pillanatban valósulhattak meg, a fejlett liberálkapitalizmus körülményei között. A joggyakorlatot a károkozások nagyságának és jellegének, valamint a kártérítési igények társadalmi szemléletének változásai már száz évvel ezelőtt arra kényszerítették, hogy erről az útról letérjen, s a polgári jogi kárfelelősség valóságos helyzetét azóta is a károsultvédelem egyre növekvő súlya határozza meg. Ez a fejlődés részben az objektív felelősség térhódításában mutatkozik meg, részben a szubjektív felelősség leple alatt folyik, és azt kiüresíti, formálissá teszi. Ezzel szemben a szubjektív felelősség egyre inkább az elméletbe és ideológiába szorul, és tovább idealizálódik: szinte utólag nyeri el az emberi szabadsággal, autonóm döntésre való képességgel és nevelhetőséggel kapcsolatos értékminőséget, mindazt, ahogy ez a felelősség a benne rejlő elvi lehetőségek kibontakozása esetén működhetett volna, ahogy hatnia kellett volna és ahogy ma hatnia kellene. Mindezeket azonban még e szabály realitása idejében is korlátozta és módosította a kárelosztás gyakorlati világa. Azóta pedig az elmélet és a joggyakorlat az önálló felelősségi, illetve kártérítési szempontokhoz kapcsolódva olyan messze került egymástól, hogy a klasszikus szabály konstrukciója már nem hidalhatja át ezt a feszítávolságot. Az ellentmondás az utóbbi évtizedben nagy erővel kirobbant, a polgári jogi felelősség válsága nyilvánvalóvá vált, és megoldást sürget.

Az alábbi tanulmány ezt a válsághelyzetet vizsgálja, s különösen azt, hogy a felelősség és kártérítés céljai „megszüntetve megőrizhetők”-e egy olyan új, összetett kárrendezési megoldásban, amelynek körvonalai a gyakorlatban már

kirajzolódnak. (I. rész.) A biztosítással megoldott kárfedezés és a másodlagos egyéniesített felelősség elfogadásának azonban a hagyományos szubjektív felelősség elmélete útját állja. Ezért volt és van szükség ennek az elméletnek valóban történeti szemléletű felülvizsgálatára, annak tudatosítására, hogy a felelősségnek és kártérítésnek a szubjektív főszabály szerinti összekapcsolása csupán a kárelosztás *egyik* és történetileg szorosan meghatározott lehetősége. (A II. rész ezt kísérli meg.) A vizsgálatot a deliktuális felelősségre korlátoztuk: ez ugyanis a felelősségi szempontok legteljesebb érvényesülésének tere a polgári jogban.

Tudjuk, ha sikerült újat mondanunk, az elsősorban a kárfelelősség mai helyzetének érdeme: nagyon megérett már a kimondásra. Az elmélet most a gyakorlat után siet, valójában tehát nyitott kapukat döngetünk. A fejlődés fintora, hogy erre is milyen nagy szükség van: talán többen észreveszik, hogy a kapu tárva.

Budapest, 1975. január

A szerző

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A POLGÁRI JOGI FELELŐSSÉG FELBOMLÁSA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

I. A POLGÁRI JOGI FELELŐSSÉG MAI FEJLŐDÉSE

1. SEMMITMONDÓ BEVEZETÉS

a) Az 1960 és 1970 közötti évtizedben szokatlan gyorsasággal tört be az olvasó átlagjogász gondolkodásába és vált mintegy köztudottá, hogy a polgári jogi kártérítési felelősség új korszakába lépett vagy annak legalábbis küszöbéig jutott; hogy a felelősség hatályos rendszere elavult, diszfunkcionális, s hogy a lassú, kétséges kimenetelű, költséges, egyszóval kis hatásfokú individuális deliktuális felelősség hadállásait győzedelmesen veszi be a biztosítás hatalmas gépezete, amely olcsó, gyors, biztonságos! Ezt a vulgáris képet természetesen finomítja, ha annak a publikáció-dömpingnek, amely a jogi közgondolkodást a tájékozódás szintjén erre hangolta, színvonalas részét vesszük figyelembe. De, ha azt mondjuk is, hogy a szerződésen kívül okozott károk megtérítésének felelősségen nyugvó rendje helyébe a jövőben a károk társadalmi elosztása lép, s akár a felelősség, akár — kétségkívül jogosabban — a kárviselés „társadalmasításáról” beszélünk, közös nevezőn maradunk az áramlat egészével annyiban, hogy a felelősség szóban forgó átalakítása — mind a megtérítendő károk körét, mind az eljárást tekintve — a károk tökéletesebb fedezését szolgálja, s hogy ez az igény adekvát eszközét elsősorban a biztosítás valamely formájában találja meg.

Eszköznek és célnak ez a szerencsés házassága, bár most vált köztudottá, nem mai. A kárfelelősség egyes területeinek felváltását a felelősségbiztosítással a 30-as évek elején széles körben vitatták az USA-ban és a skandináv államokban; a felelősségbiztosítást mint a „szociális eszme” megvalósítóját, a szociális gondoskodás eszköztét tárgyalja a két háború közötti magyar és német irodalom.¹ Ez az első hullám nyilvánvalóan összefügg az automobilizmus kiszélesedésével az első világháború után, s támogatják olyan kodifikációs munkák, mint pl. az egységes észak-európai biztosítási törvény javaslatának megalapozása. Ugyancsak törvényelőkészítésekhez kapcsolódik az 1945 utáni második hullám. A skandináv államokban a teljes kártérítési jogot egységesített biztosítási szabályokkal javasolják pótolni (Strahl és Ussing szakvéleményei 1950-ben); a gépjármű-felelősségbiztosításra vonatkozó amerikai tervezetek nagy része egyszerre akarja bevezetni a közlekedési balesetek okozásáért a strict liability-t és ennek biztosítási fedezését; a reformmunkákra nagy befolyást gyakorló *Projet Tunc* (1966) pedig a közlekedési balesetek által okozott károk megtérítésére egy széles körű kár- és balesetbiztosítási rendszert vázol fel.

¹ Az amerikai és skandináv irodalom szemláját ld. JØRGENSEN: *Ersatz und Versicherung. Versicherungsrecht*, 1970. 199. old. Vö. továbbá TURV SÁNDOR KORNÉL: *A felelősségbiztosítás*. Bp. 1923. 2. és 219. old. JANNOTT: *Der soziale Gedanke in der Haftpflicht-Versicherung* = *Entwicklungslinien und Grundgedanken deutscher Versicherung*. Berlin, 1941.

A második hullámban — szemben a felelősségbiztosításra építő elsővel — egyre nagyobb súlyt kap az a nézet, hogy a megoldás nem a felelősségbiztosítás, hanem egy általános kár- és balesetbiztosítás lehet. Ez az a döntő lépés, amely valójában a polgári jogi felelősség kiszorítását jelenti. A felelősségbiztosítás tényleges hatása inkább az volt, hogy eltávolította az objektív felelősség bevezetése elől a károkozó teljesítőképeségéhez fűződő aggályokat. A kárbiztosítás viszont eloldja egyrészt a felelősségbiztosítás pórázát, amely a biztosítási kárelosztást a károkozó felelősségéhez köti, felszámolja másrészt a felelősségbiztosításos megoldás partikularizmusát, amely abból adódik, hogy az döntően a közlekedésben okozott károkra vonatkozik, és összekapcsolja az így társadalmasított kárviselés területeit a társadalombiztosítás szférájával.

b) Ezek azok a felszíni jelenségek, amelyek a deliktuális felelősség forradalmát, avagy éppen alkonyát sugallják. E bevezetés nem bocsátkozik még értékelésükbe, de éppen a helyes elemzés feltétele, hogy a szükséges korrekciókat végrehajtva a felszínt és lényegét néven nevezze, a képet helyesen betájolja. Ezért, közbevetőleg, már a jelenség leírása közben is fel kell figyelni néhány olyan mozzanatra, amelyek megkérdőjelezzik az első benyomás helyességét.

aa) Az általános kár- és balesetbiztosítás bevezetését a szerződésen kívül okozott károk rendezésére a felelősségi jog változása végkifejletének nevezhetjük. Nyilvánvaló, hogy ma még a javaslatok szintjén sem egyedül ezzel a végső fejlődési fázissal állunk szemben, hanem egy változási folyamat egészével, amelyben egyszerre szemlélhetjük a felelősségi jog hagyományos elemeinek változását, éppúgy, mint az átmeneti megoldásokat az említett biztosítással való helyettesítés felé. Éppen azt tekintjük elsőrendű feladatunknak, hogy e változások összetevőinek valószínűsítő súlyát és arányát felderítsük. Csak ez adja meg a választ arra, hogy valóban forradalmasodik-e a deliktuális felelősség.

bb) A fentiekből kitűnik az is, hogy a változások legkövetkezetesebb végigvitele nem a gyakorlatban, hanem elméletben játszódik le. Szándékosan nem írjuk, hogy az elméletben: a reformok ugyanis a legegésőbb gyakorlati feladatok megoldására irányulnak, s ez meghatározza szemléletüket is. A reformált felelősségi jog átfogó elméleti megragadása még korai is lenne. Először a törvényhozó lenne a szó: s mivel még ez is késik, a reformok annyiban elméletiek, hogy még alig-alig valósultak meg. Vajon ez a „javaslatok forradalma” azt jelzi-e, hogy a valóságban nem érett még a helyzet a felelősségi jog funkcionális hibáinak gyökeres kiküszöbölésére? Hiszen a reformjavaslatok a gyakorlat égető szükségéből indulnak ki. Melyek azok az erők, amelyek a konzervatív rendszer fenntartása mellett szólnak? Vagy talán a törvényhozás és a joggyakorlat megtalálta már a maga útját és azokat az eszközöket, amelyekkel megoldja az ellentmondásokat? Érdemes figyelni arra, hogy a javaslatok szenvedélyes hangja (Ehrenzweig: a hagyományos felelősséget, az egész játéknak ezt a régi útonállóját fel kell számolni cinkosával, a felelősségbiztosítással együtt . . .) és az ingerülten ellenszegülő vaskalapos kritika helyébe az utóbbi években a megbékélés, a vegyes rendszerek kompromisszuma lépett. A vagy-vagy helyett a biztosítás és felelősség volt az 1970-es nemzetközi jogösszehasonlító konferencia (Pescara) kicsengése. Ez látszik járható útnak a szocialista civilizáltika számára is, ahol egyébként a csak-biztosítás — a nyugattal összehasonlítható süllyl — fel sem merült.² De nemcsak az elmélet

² OFTINGER: *Haftpflicht, Versicherung und soziale Solidarität bei der Wiedergutmachung von Schäden im schweizerischen Recht* = *Recueil de travaux suisses*, 8e Congrès international

oszlik meg ebben a kérdésben, nemcsak a törvényhozó nem követi a javaslatokat, hanem a biztosítók részéről is egyre erősebb ellenállás mutatkozik. Már is utolérte a bátrakat a jakobinusok sorsa? Ezt a kérdést is elemeznünk kell.

cc) Az adott vázlat azt is megmutatja, hogy a *reformjavaslatok hatóköre korlátozott*: döntően a közlekedési balesetek folytán elszenvedett károk teljesebb megtérítésére irányulnak. Tény az, hogy ezek a károk hihetetlen nagyságrendűek. Minden reformterv bevezetésében ott találjuk a közlekedési csata veszteséglistáját, amely az évek során egyre emelkedik. Vizsgálatok tárták fel azt is, hogy az áldozatok kb. fele a hatályos rendszer hibái folytán nem jut ahhoz a kártérítéshez sem, amely e szabályok alapján megilletné.³ De mindemellett indokolt-e arról beszélni, hogy a gépkocsi-felelősségi jog reformja a magánjogi felelősségi rendszer „sorskérdése”? (Stoll i. m.) Nem okoz-e optikai csalódást az összehasonlítási alap hiánya, az ti., hogy ezen a területen a biztosítási és egyéb statisztikák jóvoltából kimerítő adatok állnak rendelkezésünkre, hogy ezek a károk éppen a biztosítottság miatt nem maradnak rejtve és hogy nagyságukat — ugyancsak a biztosítottság miatt — inkább bőkezűen, mint megszorítóan mérik; ezzel szemben az egyéb károsodások nagyságrendje — az üzemi baleseteket kivéve — nem, illetve nem ennyire ismert.⁴ Arról, hogy biztosítás híján a károk milyen arányban térülnek meg, nincsen statisztika.

Ezzel távolról sem akarjuk a problémát kisebbíteni, sem azt a lehetőséget tagadni, hogy a közlekedésben károsultak részére éppen egy általános balesetbiztosítás lenne a tökéletes megoldás. Csupán azt kérdezzük, hogy ennek a részterületnek nincsenek-e olyan sajátosságai, amelyek nem általánosíthatók a kárfelelősség egészére, hogy a speciális helyzetben felmerült problémák nem igényelnek-e speciális megoldást?

c) A károk számszerű megnövekedése igen fontos tényező a felelősség szabályainak kialakításában, de inkább oly módon, hogy a mindig egy bizonyos kárgyakori-

---

de droit comparé. 1970. 109–122. old. STOLL szerint a tényleges szükségletekre szabott biztosítási és felelősségi megoldások a gyakorlatban alig különböznek. *Reform des Kfz-Haftpflichtrechtes?* Rabels Zeitschrift, 1972. 309. old. Ld. még HADDEN: *Contract, Tort and Crime: the Forms of Legal Thought*. The Law Quarterly Review, 1971. 240. old. A szocialista tudományban a felelősség és biztosítás mellett érvel EÖRSI GYULA: *Correlation between Liability and Insurance* = Hungarian Law-Comparative Law. Bp. 1972. 95. old. Perspektivikusan a csak biztosítási kárelosztás mellett WARKALLO: *Entwicklungsperspektiven der Versicherung und die Theorie des Schadenersatzrechts*. Versicherungsrecht, 1972. 703. old., és — az állampolgárok által elszenvedett kisebb károkra szorítkozva — POSCH: *Die materielle Verantwortlichkeit des Bürgers und der Betriebe im Zivilrecht*. Staat und Recht, 1970. 1126. old.

A hagyományos felelősség védelmezőinek felfogását igen élesen képviseli RIPERT: a kockázat elve erkölcsstelen, a felelősségbiztosítás veszélyes felelőtlenység forrásává válhat (*La règle morale dans les obligations civiles*. 1949. 217. old.), valamint KOZIOL: *Ersatz der Haftpflicht bei Verkehrsunfällen durch Unfallversicherung?* Zeitschrift für Rechtsvergleichung, 1970. 16. old. Ehrenzweig et idézi MÁDL FERENC: *A deliktualis felelősség*. Bp. 1964. 426. old. (A továbbiakban: Mádl.)

³ HIPPEL: *Schadensausgleich bei Verkehrsunfällen. Haftungsersetzung durch Versicherungsschutz*. Berlin-Tübingen, 1968. 3. old. EÖRSI GYULA: *A létfenntartás biztosítása közlekedési balesetek károsultjainál*. Állam- és Jogtudomány, 1966. 357. old. WARKALLO: i. m. 708. old.

⁴ WARKALLO: i. m. 708. old. szerint a lengyel biztosítók által fedezett kártérítések összege „sokszorososa” az egyéb kártérítéseknek — pontosabb becslést ő sem ad. A biztosítással való kárfedezés szerinte is az egész kárfelelősségi jog új megoldása lesz.

ságra és nagyságrendre szabott normarendszer megváltoztatását veti fel, semmint úgy, hogy e változás tényleges kimenetelét és dogmatikai megoldását is egyértelműen meghatározná. Ez utóbbi végső soron a károkozók és károsultak erőviszonyaitól függ, természetesen nem közvetlenül (mint ahogy a károsulti és károkozó pozíció csak egyes esetekben, és akkor is csak nagyjából esik egybe osztályokkal), hanem mindig az adott gazdasági feltételek, másrészt a jogi technika adott szintje alapján, valamint a korszak ideológiájának generális befolyása mellett.

Az első ipari forradalom korszaka megnövekedett kártermésének terhéért tehát a *szabadversenyes kapitalizmus* burzsoáziája igyekezett elhárítani, illetve előre-látható határok között tartani. Itt a károk megnövekedése az adott kedvező gazdasági, ideológiai és politikai klímában az *objektívizált mércéjű vétkességi felelősség fénykorát* hozta. Ez a konstrukció a károkozó és a károsult érdekeinek klasszikus egyensúlyát testesíti meg. A termelőerők fejlődésével és az említett egyensúly ezzel járó felbomlásával ez a princípium ugyan védekezésbe szorul, de még ma is szilárdan gyökerezik a nagy kapitalista kódexekben, alapelv a szocialista polgári jogban, és érdemén felül becsült a köztudatban. Itt erről csak annyit, hogy annak a szerencsés konstellációnak elmúltával, amelyben a rideg gazdasági érdeket meggyőzően lehetett a szabad, de egymásra tekintettel levő individuum felelősségének etikai köntösébe bújtatni, a polgári jogi vétkesség egyre jobban csakis ezt a jelmezt jelenti, és így — tekintettel a morális és a jogi felelősség élő intézményeire — minden kilátása meglehet a hosszú, bár egyre formálisabb túlélésre. Érvényesülési területe ennek megfelelően szűkül: a vétkességi felelősséget számos elméleti munka a magánélet még megmaradt preindusztriális szigeteire száműzi.⁵ A joggyakorlat — a köztudatban megmerevedett képzetrel szemben — az általános elvként hatályos vétkességet az elvárhatóság túlfeszítésével gyakorlatilag összemosza az objektív felelősséggel. De áttöri a szubjektív és objektív felelősség határait a vélelmezett vétkesség is. Ezzel egybehangzik az, ahogy a művilég fenn-tartott vétkességkategória a közlekedés terén a köztudatban elveszti morális elítélés-tartalmát. A vétkesség formálissá válását még sokszor kell érintenünk. Az általánosságnak azon a már-már megengedhetetlen szintjén, amelyen itt mozunk, csak a hagyományos kártérítés általános mozgását kívántuk érzékeltetni.

d) Az általános vétkességi felelősség uralmát már a múlt század utolsó harmadában „nyíltan” is megtörte az *objektív kárfelelősség*. A *kárviselésnek ez a második nagy felosztása* végső soron a *károsultak érdekének győzelmével* végződött. Az ekörüli küzdelem egyik kiváltója az volt, hogy az *üzemi balesetek* terhéért a munkaadó exkulválása folytán a munkások viselték. A *vasúti közlekedés* kiszélesedése és a vétkességi rendben a károsultak vállán maradó terhek voltak az új szabályozás

⁵ POSCH: i. m. javasolja, hogy az NDK készülő polgári törvénykönyve a szubjektív és az objektív felelősség között döntően ne a károkozó tevékenység veszélyes jellege, hanem a károkozók szerint különböztessen: a természetes személyek alapvetően vétkességi alapon, jogi személyek objektíve feleljenek. Az állami szervekkel szemben támasztott elvárhatósági követelmény a szocialista jogokban általában olyan magas, hogy az objektív felelősség határán jár. Az NDK 1976-ban hatályba lépő Ptk-jának 333. és 334. §-a ezt világosan rögzíti is. A polgárok vétlenségével szemben az üzem csak akkor mentesül, ha a kárt „a szocialista termelési viszonyok által adott összes lehetőség kihasználásával sem tudta elhárítani”. EHRENZWEIG (University of Chicago Law Review, 1941. 736. old.) a „small people” számára a ház körüli balesetek (backyard cases) esetén a hagyományos negligence szabályozás fenntartását javasolja. Ld. még FLEMING: *The Role of Negligence in Modern Tort Law*. Virginia Law Review, 1967. 840. old.

további indítékai. Fontos, hogy az üzemi balesetek területén a károkozói és a károsult pozíciók egyben osztályhelyzet szerint polarizálódtak.

Az érdekharcnak itt nem lehetett olyan egységes eredménye, mint a kártérítés első nagy átfogó szabályozásánál, ahol ellenerők nem is jutottak tényleges befolyáshoz. Most mindkét említett területen a károkozók felelősségének megszigorítása következett be. Mégsem beszélhetünk egységes folyamatról. *A munkaadók felelősségének fokozása* (pl. Németországban az 1871-es Reichshaftpflichtgesetz) a politikailag is érzékeny munkás–munkaadó viszonyban rövid időn belül (Németország: 1. Unfallversicherungsgesetz 1884) a felelősségi kérdés kikapcsolásához vezetett. Ez volt egyik funkciója a Bismarck-féle szociális törvényeknek. Ezen a területen tehát a tőkés felelősségbiztosítása (amely a munkás-balesetbiztosításnál olcsóbb volt) csak közjátékként szerepelt, mert a felelősség tisztázása zavarhatta a „munkabékét”.⁶ A társadalombiztosítás részterülete igen korán megvalósította tehát a felelősség mai „forradalmának” követelményeit. Az ügy *kikerült a polgári jog hatóköréből*, a munkaadó felelősségének további szigorodása is az önállósuló munkajogban ment és megy végbe. *A vasúti baleseteknél*, amelyeknek ilyen direkt osztályháttere nincs,⁷ az új rendezés megmaradt a mindenkire érvényes általános *polgári jog keretein belül, de kettéhasította a felelősségi rendszert. Az objektív felelősség* bevezetése (valójában: újraalkalmazása) a gyakorlatban sikeresnek bizonyult. *Ez szabja meg azóta is a vétkességi felelősség, illetve az egész kárfelelősség tartalmi alakulását. Joggal nevezhetjük ezért „második kárelosztásnak”.* Mit sem változtat ezen, hogy ez az „entschlossene Tat der Praktiker”⁸ a nagy kódexek rendszerén kívül maradt, és hogy a speciális törvényhozás, illetve a gyakorlat útján nyomul előre, vagy az, hogy az elméletnek örök leckét adott fel. Az objektív felelősség a gyakorlatban a felelősségbiztosítás bevonásával jár az érintett területekre. Hogy ez melyik fél érdekét is szolgálja, általánosságban megválaszolatlan. Elégedjünk meg e helyen annyival, hogy a felelősségbiztosítás kötelezővé tétele, valamint a biztosítási feltételek és díjak körüli harcok éppen úgy a nyugvópontra nem jutott érdekösszeütközések kifejezői, mint a másik oldalon — és az előbbivel összefüggően⁹ — az objektív felelősség terjedelmének korlátozásai.

A kárviselés „második szabályozása” tehát egyrészt nem fogta át a polgári jogi felelősség egészét, másrészt azonban szét is feszítette annak kereteit. Egyik — politikailag érzékeny — területe kiszakadt a polgári jog testéből, és igazgatási útra került. Másik része, amely a második kárelosztás új eszközét, az objektív felelősséget szolgáltatta, de amely mögött nem állott az előbbivel összehasonlítható társadalmi feszültség, megmaradt a polgári jogban, és meghatározó befolyást

⁶ Vö. JANNOT: i. m. 160. old. A RHG társadalmi hátterére MÁDL 365–380. old.

⁷ Más volt az osztályhátter a porosz vasúti törvény megalkotásakor (1838) és más lett alkalmazása során. A felelősség szigorítása az objektív felelősségig eredetileg az az ár volt, amit a vasútépítő magántársaságok a földbirtokos osztály potenciális érdeksérrelmeiért fizettek. Az objektív felelősséget kimondó 25. § alkalmazása alól azonban (1869-ig) a vasúti alkalmazottakat és a vasútépítő munkásokat szerződésileg lemondatták. MÁDL 356–361. és 370. old. Így munkás–tőkés viszonyban itt is a fent az RHG-hez mondottak érvényesek.

⁸ RINCK: *Gefährdungshaftung*. Göttingen, 1959. 3. old.

⁹ Pl. az 1909-es német Gesetz über den Verkehr mit Kraftfahrzeugen indokolása azzal érvel a felelősség korlátozása mellett, hogy ezzel válik az üzembentartóknak gazdaságossá a felelősségbiztosítás kötése. JANNOT: i. m. 162. old. szerint a károkozót szolgáló felelősségbiztosítás Németországban az 1922-es Luftverkehrsgesetz-cel fordul a károsultak javára.

gyakorol a polgári jogi felelősség egészére. E kárviselési rend legfejlettebb formáját a mai törvényhozásban a fokozott veszéllyel járó tevékenységért való objektív felelősség generálklauzulája jelenti.

e) *A felelősségi jog mai reformjainak legradikálisabbjai a már kifejlett objektív felelősségi rendszer elégtelenségéből indulnak ki az autóközlekedésben okozott károk megtérítésére.* (A common law egyes területein pedig két fokozatú előrelépésért is folyik a harc.) Összehasonlítható-e a mai helyzet a századvégivel? Megérett-e egy harmadik kárelosztás? Azonnal látszik, hogy a mai probléma nem az objektív felelősséget kezdeményező vasúti törvény örököse. Sem társadalmilag nincs alapvető megfelelés, sem dogmatikailag nincs olyan törés kilátásban, mint amilyen a szubjektívról az objektív alapú felelősségre való áttérés volt. *Feltételezhető* azonban a *párhuzam az üzemi balesetek kártérítésének akkori reformjaival.* Az RHG kibocsátása előtt az üzemi balesetek aránya 12–14%-os volt, a haláleseteké 1,5–2,6 ezrelék.¹⁰ Napjainkban a közlekedési balesetek és a velük okozott károk nagyságrendje minden bizonnyal társadalmilag elviselhetetlenné vált. Ez nemcsak az anyagi veszteségeket illetően van így, de erkölcsi hatása is aggasztó. Az aligondatlanság miatt meghaltak óriás száma, a pillanat alatt ronccsá váló drága autók szinte úgy előhívják a társadalomban az értékek devalvációját, mint a középkori pestisjárványok. Még ha a morális közömbösség csak a közlekedési balesetek szűkebb területén terjed is, nem lehet szó nélkül elmenni mellette — a büntetőjog nem is teheti.¹¹ A polgári jog itt keveset segíthet. A biztosítási javaslatok egy része a prevencióról eleve le is mond. — Ami pedig a kártérítést illeti, többen rámutattak arra, hogy az üzemi balesetekért való felelősség vétkességi korszakában ugyanazok a problémák merültek fel, mint ma a közlekedés károsultjainál: perekkel túlterhelt, lassan eljáró bíróságok, a károsultra hátrányos egyezségek a biztosítóval, drága felelősségbiztosítás.¹²

A „társadalmi” párhuzamban az egyetlen lényeges eltérés a mai probléma látzólagos osztályközömbössége. Ez a technikai megoldásra nem hat ki, más vonatkozásaira még visszatérünk.

Elismerjük tehát, hogy a közlekedési balesetek kárainak megtérülése vonatkozásában a társadalmi feszültség erős, annyira, hogy új jellegű felelősségi szabályozást kényszeríthet ki. Most nem is arról kell döntenünk, hogy igazuk van-e a reformkövetelőknek abban, hogy a fennálló *dogmatikai* rendszer keretében a probléma megoldhatatlan. Az a kérdés, hogy ha ez így lenne, *elképzelhető-e egy „harmadik kárelosztás”, amely a másodiktól lényegében különbözik.*

Vigyünk végig az analógiát az üzemi balesetekért való felelősséggel. Ott is túl nagy volt a feszültség, oly nagy, hogy a polgári jog struktúrája nem is bírta elviselni, annak ellenére, hogy a legújabb, akkor „legfejlettebb” dogmatikai eszközt, az objektív felelősséget alkalmazták. Bármilyen jelentős részét is képezte ez a tétel az összes polgári jogi kártérítésnek, kivált a polgári jog szférájából: közjogiasodott.

¹⁰ Idézi és további adatokat közöl MÁDL 369. old.

¹¹ A közlekedési büntetőjog dilemmájára, hogy ti. hol kell megvonni a kriminális jogellenesség határát ahhoz, hogy a közlekedési bűncselekményeket a társadalom ismét morálisan elítélje, azaz bűncselekménynek tekintse, ld. VISKI LÁSZLÓ: *Közlekedési büntetőjog*. Bp. 1974.

¹² Az irodalmat ld. HIPPEL: i. m. 49. old. 3. jegyzet.

Első pillantásra most az objektív felelősség került válságba: pedig csak alkalmazási területének egy — bár óriási nagyságrendű — része. *Új megoldást* ajánlanak a reformerek? Ugyanazt, amelyet az *üzemi balesetekre már alkalmaznak: kár- és balesetbiztosítást*. Ennek megvalósulása nem szorítja ki a polgári jogi felelősséget. Ellenkezőleg — magát szoríthatja ki a polgári jogból. A közlekedési probléma már nagyságrendje miatt is óhatatlanul el fog közjogiasodni, másrészt a megoldást kormányzó gazdaságossági szempontok is amellet szólnak, hogy ezt a kárrendezést társadalombiztosítás (vagy más monopolintézmény) igazgassa.¹³

Tény, hogy ezzel a hagyományos felelősség alkalmazási területe nagyon megfogyatkozna.¹⁴ De továbbra is túlzásnak tartjuk, hogy ez a polgári jogi felelősség végét jelentené: nem jelentette ezt a századvégi vérveszteség sem. Az állami befolyás növekedésétől pont itt védeni a polgári jogot — ahogy egyes burzsoá tudósok teszik¹⁵ — nem indokolt. Az állam a polgári jog viszonyaiba elsősorban a tulajdonjogon és a gazdasági szerződéseken keresztül nyúl bele, „jóléti” funkcióinak hatása ezekhez nem mérhető. A közlekedési kárrendezés az „államosítással” elszakadna a polgári jogtól. Nem a felelősség intézménye forgácsolódik szét, hanem a klasszikus polgári jog egysége, amelynek rövid uralma egybeesett az első kárelosztás rendszerével. *Harmadik kárelosztási rend helyett csupán a kárrendezési „munkamegosztás” mennyiségi eltolódása van kilátásban*.

f) A polgári jogi felelősségi kárterítés fennmarad: nemcsak azért, mert a biztosítás elvileg nem zárja ki a mögöttes vagy a fedezeten túlmenő felelősséget, hanem, mert a fejlődés során a „közvetlen” felelősség egyes területeinek jelentősége hirtelen megnövekedik, gondoljunk pl. a személyiségi jogok védelmére! De, ismétljük, a közlekedési károk megtérítése is ma még döntően a felelősség rendszerében történik. Nyilvánvalóan feszegeti ennek kereteit, és így *egyik meghatározó tényező a „második kárelosztás” egészének alakulásában*. Melyek és milyen erők a többi faktorok? Itt, a polgári jogi felelősség fennmaradásának kérdéskörében csak egy szempontra utalunk: a *„fenyegetett” felelősség várható szerepére*. Az első kárelosztás objektívizált vétkességétől a második kárelosztás objektív alapú szektora nem lényegileg különböző, hanem csak szigorúbb. Ez a *szigorú felelősség folyamatosan terjeszkedik a hagyományos felelősségen belül, és annak rovására*. A „Zweispurigkeit” gyakorlatilag eltűnik. Azok a nézetek, amelyek az objektív felelősséget nem tartják felelősségnek, lassan kuriózzummá válnak. De, ha igazuk is lenne, — mint ahogy a tárgyi felelősség az individuális felróhatóságon alapulótól valóban a legmesszebbre áll — ettől a jelenségtől sem kell féltetni a polgári jogi felelősség létét. Sőt: *minél jobban távolodik az objektív felelősség a már-nem-felelősség felé, annál inkább számíthatunk a polgári jogban az igazi, individuális felelősség feléledésére*. Ahogy az átlagos gondossági követelmények a gyakorlatban arra a szintre emelkednek, amelyre a jó családapa metaforáját alkalmazni már komikus (bár ez a komikum éppen a vere bonus paterfamilias képességeinek abszurd komolyan vevéséből adódik), vagyis az objektív felelősség szintjére, úgy vehető

¹³ Vö. HIPPEL: i. m. 98. old.

¹⁴ A biztosítás kiépítése esetén is fennmaradhat a felelősség a biztosítással nem fedezett károk és a regresszus területén. Vizsgálódásainkhoz feltesszük, hogy a biztosítás teljes kártalanítást nyújt. A felelősség érvényesülhet még a visszkeresetben, de nem „hagyományos” formájában: a felelősség „egyéni esedik”.

¹⁵ STOLL: i. m. WEITNAUER: *Aktuelle Fragen des Haftungsrechts*. Versicherungsrecht, 1970. 598. old.

bizonyosra a másik irányú polarizálódás is. *Az objektív felelősség elúrhodása csak látszólag egyesíti újra a felelősség alapját.* Egységes felelősség csak az első kárendezés átlagos követelményű szintjén és az ennek megfelelő viszonyok között volt lehetséges. Az objektívizálódást, a felelősség szigorodását a felelősség szempontjain túlnézó szociális és gazdasági érdek mozgatja: *a károk minden áron való fedezése.* Ahogy a károsult érdekének uralma *ezt felelősségen kívüli fedezési technikákkal biztosítja,* illetőleg a felelősséget ilyenekkel kombinálja, *úgy jut lélegzethez, ettől a tehertől megszabadulva, a másik oldalon az individuális felelősség.* Meghozzá az első kárelosztás előtti igazi formájában. A vétkesség egyrészt eltűnik, másrészt fokozatai teljes spektrumának pompájában előbukkan, s mindez a polgári jogi felelősség végső határain, de még azokon belül történik. Gondoljunk arra, hogy a biztosításos kárfedezés nyomán milyen jelentőséget nyert a károkozó súlyos gondatlansága, szemben azzal, hogy a klasszikus vétkességi rendszerben a vétkesség fokozatai, majd a második kárelosztásban maga a vétkesség is irrelevánssá váltak. Ugyanezt figyelhetjük meg a munkajogban. (A két kárfedezési struktúra egyébként is rokon.) A természetes személyek egyéniesített vétkességen nyugvó kárfelelősségének bevezetése is, amelyet a korábbi szocialista elmélet is felvetett, az ettől független kárfedezés hozzákapcsolásával újból reálisan illeszkedhet a fejlődés fő vonalába. Ezeket a jelenségeket később fogjuk értékelni. Itt kell még rámutatni arra is, hogy az egykori magánjogi felelősség jogági szétforgácsolódása a polgári jogi törzsök mellé települő „anyagi felelősségek” rendszereire nem volt és nem káros a polgári jogi felelősség jövőjére. Az említett polarizálódás (elsősorban a kárfedezés biztosítása) csakis így jöhetett létre. A kárfedezési mechanizmusok kiépülése, valamint ezek visszahatása a kártérítési gyakorlatra nem volt tekintettel a jogágakra. Ugyanígy a felelősségi póluson kialakult egyéniesedés az alapelvek szintjén, a jogágak fölött átnyúlva, *újraintegrálja* az egyes felelősségi rendszereket. *A jogi felelősség alapintézménye* ma az eddig folyamatosan ható differenciáló tendenciák után ezeket megszüntetve-megőrizve újra a legjobb úton van, hogy tényleges morális tartalmú felelősséggé váljon a társadalmi viszonyok egészében.¹⁶

g) A fejlődés fő vonulatára vetett pillantás annak első megközelítésben való megválaszolásához volt szükséges, hogy föltegyük-e munkahipotézisként egy „harmadik kárelosztás” realitását. Úgy látjuk, hogy a már megindult és az előre látható változások nem hoznak *lényegesen* újat: csupán arról van szó, hogy a *második kárelosztással* bevezetett objektív felelősségben és a vele összekapcsolódott biztosításban rejlő *lehetőségek bontakoznak ki teljesen és általános érvénnyel.* A nem-felelősségi társadalmiasított kárelosztás és a másodlagos valódi felelősség csírái

¹⁶ Az egységes felelősség elve uralkodó a szocialista elméletben. Pl. EÖRSI GYULA: *A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség.* Bp. 1961., SZAMOSCSSENKO – FARUK-SIN: *Otvetszvenoszt po szovetszkomu zakonodatelsztvu.* Moszkva, 1971. Megjegyezzük azonban, hogy szerintünk e hagyományos kárfelelősségi struktúra vázolt felbomlása a *feltétele* annak, hogy a felelősség *valódi* egysége helyreálljon. Ugyancsak az egységes felelősség mellett HADDEN: *i. m.* Gyakorlati oldalról közelíti meg a kérdést DEUTSCH: *Die Zwecke des Haftungsrechts.* Juristenzeitung, 1971. 244. old. Szerinte nem lenne érdemes a polgári jogi kártérítés preventív oldalát a büntetőjogba utalni, mert a mai helyzet megkönnyíti az ítélezést és biztosítja a javak védelmét: a becsület védelmére jobb eszköz a magas kártérítés, mint az alacsony büntetőjogi pénzbüntetés. Ellenkezőleg pl. WEITNAUER: *Entwicklungslinien des Haftungsrechts* = Juristen-Jahrbücher. 1963/64. 234. old.

már a munkás-balesetbiztosításban jelen voltak. Az időközben bekövetkezett társadalmi változások megérlelték a helyzetet arra, hogy ezek a résztjelismények általánossá váljanak, s megfelelően alakítsák mind a polgári jogi felelősséget, mind pedig a társadalmi kárelosztás egész rendszerét.

2. GÉPROMBOLÓK VERSUS SCI-FI?

Előző pontunkban megkíséreltük, hogy a felelősség mai legprovokatívabb jelenségéből kiindulva kitűzzük vizsgálódásunk határait. Eközben óhatatlanul állítanunk kellett olyan összefüggéseket, amelyek kifejtés nélkül bízvást elnagyoltnak vagy nem meggyőzőnek tűnhettek. E módszertani nehézséget a szerző szenvedni legjobban. Mégis vállalkozunk, hogy egyelőre továbbra is az általánosságban maradva vizsgáljuk a felelősségi jog aktuális kérdésfeltevéseit. Reméljük, hogy már most sikerül olyan szempontokat felszínre hozni, amelyek határozott megvilágítást adnak a későbbi konkrét elemzéseknek. Általános társadalmi és ideológiai problémák felvetésére gondolunk, amelyek a jogszabályok és a gyakorlat elemzése során közvetlenül aligha lennének levezethetők a vulgarizálás veszélye nélkül. Az a szándékunk, hogy a most felvázolandó háttér és az érvényesülő jog elemzése kölcsönösen értelmezze egymást.

A kártérítési jog reformjai — a technikai-dogmatikai megvalósítás és a közvetlen szociológiai indítékok szintjén felül (lásd alább *a*) pont) — alapvetően kétféle társadalmi-ideológiai szemléletbe ágyazódhatnak. A cím — szándékos túlzással — azt a különbséget kívánja szemléletessé tenni, amelyhez a partikularitás (*c*) pont), illetve a totalitás (*d*) pont) szintjén álló koncepciók végletes végigvitelével jutunk. A szemléleti különbségeknek akár ilyen eszközökkel való tudatosítását azért is szükségesnek tartjuk, mert az eltérő társadalmi-ideológiai hozzáállás éppen a kárfelelősség területén nem elsősorban a dogmatikai elképzelések különbségében jut kifejezésre, hanem abban, hogy a felelősség adott továbbfejlesztésének van-e, illetve *mi a társadalmi perspektívája*.

a) Az első, ami a felelősség radikális megváltoztatására irányuló koncepciókban feltűnik, *dogmatikai-technikai beállítottságúak*. Ez azért meglepő, mert a diszfunkcionálissá vált jogszabályok és velük szemben az élet útkeresése forrásvidéke és elsőrendű területe a jogszociológiának. A dogmatikai megközelítést két tényező mégis érthetővé teszi. Egyrészt a munkálatok döntő része *törvényelőkészítéshez* kapcsolódik, vagy maga is javaslat. Másrészt, ha valóságos szociológiai motívumok kifejtésének nehézségeit nézzük, és velük szemben az ismert tapasztalati tények erejét, amelyek evidenciaként hatnak, kevésbé csodálkozunk azon is, hogy a reformerek *egy sor aktuális szociális kívánalmat* további vizsgálat nélkül a *felelősségi jog* alapelveként deklarálnak és egyben ezeket kéri számon tőle.

A szociológiai megközelítést a javaslatokban a kár- és biztosítási statisztikákra való hivatkozást jelenti. Hozzátehetjük, hogy e károk nemzetgazdasági és társadalmi kihatásainak elemzésére a kontinensen alig van példa.¹⁷ Egy ilyen gyökeres

¹⁷ WARKALLO: *í. m.* 705. old. csak általában hivatkozik a kártérítés politikai gazdaságtani szempontjaira. Az irodalom újra felfedezte azonban MATAJA 1888-ban kiadott könyvét: *Das Recht des Schadenersatzes vom Standpunkt der Nationalökonomie*. — Pozitív példaként vö. TUNC javaslatait, illetve CALABRESI: *The Costs of Accidents: A Legal and Economic Analysis*. New Haven, 1970.

változás vizsgálatának a közvetlen gazdaságpolitikai alapokon kívül ki kellene terjednie az egész felelősségi jog fejlődésére is. Itt a társadalmi problémák és a jogi megoldások kölcsönhatásának két aspektusa is felvetődne. Vizsgálni kellene, miért tért teljesen új utakra a törvényhozás a második kérelosztás idején, illetve miért nem tért új utakra, azaz hogyan érte el másutt ugyanazt az eredményt „teljes dogmatikai ártatlansága”¹⁸ megőrzésével. Másrészt a dogmatikailag konstansnak látszó elemek funkcióváltozásait is elemezni kellene. Mindez igen tanulságos lenne a reformok szükségessége, kilátásai és célszerű formái megítélése szempontjából. A polgári jog fejlődése általános irányvonalainak feltárása már régóta folyik, a részjelenségek és összefüggések feldolgozásáról, valamint a kifejezetten szociológiai irodalomról nem is beszélve.¹⁹ A szóban forgó javaslatok minderre általában nem reagálnak kritikailag, de még az is ritka, hogy a felelősség általános alakulásának valamelyik rendszerével kapcsolatot keressenek. Az izolált szemléletű kutatás megfordítja a helyzetet: a javaslatok maguk válnak az általánosabb vizsgálódások tárgyává.

A képet kissé sötéten festettük: a fejlődést a kérelosztásban látó javaslatok ti. tartalmaznak dogmatörténeti visszapillantásokat. Megítélésünk szerint ezek — szándékunktól függetlenül — a mai társadalmi háttér elemzését hivatottak pótolni, másrészt a folyamatosság lendületét és a szükségszerű fejlődés látszatát adják a reformköveteléseknek.²⁰

Az említett kárstatistikák mögött felsorakozó érvek kettősek. Az érvelés egyik rétege a tapasztalat síkján mozog, főszekőze a károk és a velejáró anyagi terhek mennyiségi bemutatása. Az érvelés másik síkja a kívánatos különös elemzést felülől kerüli meg: az igazságosság jelszavával megy harcba.

A statisztikákra támaszkodva a *károsultak elégtelen védelme*, illetve a mai szabályok szerint jól működő védelem esetén a károkozónak elviselhetetlen terhet jelentő kárterítési kötelezettség szolgáltatják azokat a társadalmi megfontolásokat, amelyek az újraszabályozást indokolnák. A helyzet forrását pedig a technika fejlődésében látják. Mindez világosan visszamutat a „második kérelosztás” korára. Az új kérelosztás alátámasztására hivatott érveknek a történeti visszatekin-tésből kiderülő azonossága azonban éppen az igazi történeti szemlélet hiányát mutatja. Két, minőségileg különböző kérelosztást aligha lehet ugyanabból a tényezőből levezetni. Vagy annyira megváltoztak a második kérelosztás óta a társadalmi körülmények, hogy ugyanaz a probléma minőségileg máshogy oldható csak meg? Ezt senki sem elemzi. A fenti érvelés tehát a maga elszigetelt-

¹⁸ Pl. Franciaországban a „dolgok tetteért” való felelősség vétele útján. A kifejezés Holleauxtól származik. BALLERSTEDT: *Technischer Fortschritt und Schadensordnung* = Aktuelle Fragen des Energierechts. Düsseldorf, 1962. 5. old.

¹⁹ Az általános tendenciákra pl. POUND: *An Introduction to the Philosophy of Law* (1954), RIFERT: *Le déclin du droit* (1949), SAVATIER: *Les métamorphoses économiques et sociales du droit civil d'aujourd'hui* (1948), WIEACKER: *Das bürgerliche Recht im Wandel der Gesellschaftsordnungen* (1960), FRIEDMANN: *Law in a changing society* (1964). A felelősségről pl. CAEMMERER: *Wandlungen des Deliktrechts* (1960), VINEY: *Le déclin de la responsabilité individuelle* (1965). A szocialista irodalomban: MÁDL, EÖRSI GYULA: *A polgári jogi felelősség alkalmazása a modern körülményekhez a szocialista és a burzsoá államokban*. Állam- és Jogtudomány, 1963. 26. old. WARKALLO: *i. m.*

²⁰ JØRGENSEN: *i. m.* pl. dogma-, kultúr- és eszmetörténeti megalapozásra törekszik. Pozitív példa lehet MÁDL módszere az objektív felelősség térhódításának bemutatására (IV. fej. 3, 4, 5. §).

ségében inkább a mi felfogásunkat támasztaná alá, hogy ti. ugyanaz a folyamat érik be ma egy másik részterületen. Miért beszélénk akkor minőségi változásról? A két korszak *történeti-társadalmi különbségei* láthatólag nem is a végső megoldásból lesznek kiolvashatóak, hanem abból a *tényleges folyamatból*, ahogy egy széles körű biztosítás majd harcok között megvalósul.

Az érvek másik része máris mutatja a változásokat. Azokra a posztulátumokra gondolunk itt, amelyekből kiindulva az empirikus oldal mellett ideológiailag is elégtelennek tartják a mai megoldást. Úgy látszik, hogy itt kicsiben tükröződik a természetjog újjáéledésének általános folyamata. Ahogy a felelősség aránytalan koncentrálását a károsult érdekvédelmére az igazságosság nyilvánvaló parancsának tekintik, úgy kap hangot szűkebb témánkra vonatkozóan is, hogy az új kárelosztás kérdése „nem vagyoneelosztási és tisztán gazdasági probléma néhány csepp szociális részvétellel”, hanem alapjainak tisztázása „nagy szociáletikai kérdés” (Ballerstedt). Oftinger szerint „a jogtudat lázad” az ellen, hogy a károsult maga viselje a kárt (utalva arra, hogy a folyamat a magánjogtól az öffentliche Fürsorge-hoz vezethet). Tunc felfogása az, hogy az erkölcs (moral law) követeli meg a kollektív forrásokból való kárfedezést.²¹ Ilyen ideológiai indokolással az objektív felelősség kezdeteinél még nem találkozunk. Az objektív felelősség támasza az érdekelv, s legfeljebb annyiban minősül „erkölcsösnek”, illetve „embe-riesnek”, amennyiben mások érdekvédelmét szolgálja.²² Ez pedig minőségileg ugyanaz, mint a vétkességi kárelosztás „erkölcsössége”: a kárviselés *individuális* érdek mérlegelésén nyugvó áthárítása egyik egyénről a másikra, nem pedig a károk ma aktuális elosztása a biztosítottak veszélyközösségében. Mivel a „természetjogias” érvelésnek általánosabb talaja van, mint a felelősségi jog alakulása, nem csoda, hogy a konzervatív oldalon is felhasználják. Weitnauer pl. úgy véli, hogy a polgári jogi felelősségi rendszer feláldozása a biztosítási védelemnek a polgári jog kétezer éves igazságossági és méltányossági hagyományainak kiszolgáltatását jelentené.²³

Az igazságosság azonban történeti-társadalmi kategória. Elvontan a mi kérdésünkben is mindkét részről felhasználható, a kérdés csak az, hogy melyik nézet „korszerűbben” igazságos vagy méltányos. Az nyilvánvaló, hogy a reformerek igazságossága nem egyezik azzal, amelynek szellemében az érvényes tételes rendelkezések fogantak. Így róhatja Stoll a Projet Tunc terhére, hogy abban a nagyobb ésszerűség gyakran az igazságosság kárára megy és kevéssé vigasztaló, hogy az igazságtalanságot (Unrecht) a nagy számok törvénye kiegyenlíti.²⁴ Persze, ha meggondoljuk, a tipizált vétkességi mérce ugyanígy „igazságtalan”, és az igazságosság kérdése végül is azon dől el, hogy az elérhető megoldás társadalmilag mennyire adekvát.²⁵

²¹ BALLERSTEDT: *i. m.* 6–7. old. OFTINGER: *Schweizerisches Haftpflichtrecht*. Zürich, 1958. I. köt. 29, 33. old. TUNC: *Tort Law and Moral Law*. Cambridge Law Journal, 1972/A. 255. old.

²² EGGER: *Über die Ethik des schweizerischen Zivilgesetzbuches*. Zürich, 1950. 111. old. „Die Rücksicht auf die andern löst eine erweiterte, neue Verantwortlichkeit heraus.” Egger szerint a szerződéses szabadság korlátozása is az emberiség parancsából folyik, enélkül az az erők kezében fegyverré válna: a kizsákmányolás eszközekévé.

²³ WEITNAUER: *Aktuelle Fragen des Haftungsrechts*. Versicherungsrecht, 1970. 598. old.

²⁴ STOLL: *i. m.* 301. old.

²⁵ Tanulságos példát szolgáltat erre ma a környezetvédelem, amely — nagyságrendje miatt — már eleve a közjogi szférában startol. Itt a termelés gazdaságossági érdeke és a

A „pragmatikus” érvelés legfőbb problémája a jogtudományban szerintünk nem is az „igazságossággal” való szembekerülés, hanem szempontjainak túlsúlyba kerülése a jog sajátos feladataival és lehetőségeivel szemben. A biztosítást propagáló tervezetekkel kapcsolatban pl. ismételten felmerül, hogy csakis a teljes és gyors kártalanítást szem előtt tartva, nem okolják meg *jogilag*, miért járna a károsultnak a javasolt térítés.²⁶ Jellemző, hogy ezt a kérdést nemcsak a dogmatikailag és filozófiailag érzékeny német jogterületen teszik fel, hanem elsősorban az USA-ban és Angliában. Itt világosan látható, hogy a realista, technikai beállítottságú javaslatok a másik póluson kiváltják az elvi igényű, itt szokatlan absztrakciójú kutatást. Az általános elvi rendszer megteremtésének kísérletei, anélkül, hogy az európai történeti párhuzamról látható tudomással lennének, pl. az érdekelt egy variánsának kidolgozásához, illetőleg az egységes felelősség koncepciójához jutnak el.²⁷

védelem általánosabb „emberi” érdeke kerül konfliktusba, olyan technikai feltételek mellett, amelyek között az emberi élet egészére optimális termelés ma még sokkal nagyobb anyagi követelményeket támaszt, mint pl. a közlekedési vagy üzemi balesetek elleni védekezés. Itt az engedményeket és a felemás megoldásokat hajlamosak vagyunk még „igazságosnak” elfogadni, éppúgy, ahogy az objektivizált vétkességen alapuló kárelosztást a klasszikus kapitalizmus termelési feltételei között igazságosnak tekintették. BRZEZINSKI: *Podstawowe zagadnienia prawne i organizacyjne ochrony środowiska człowieka*. Państwo i Prawo, 1971/3–4. 516. old., a konfliktust szocialista társadalmi viszonyok között úgy látja megoldhatónak, ha a védekezést a termeléssel együtt tervezik. A normáknak a hierarchia azonos szintjén kell állniuk, mert ma Lengyelországban a tervteljesítést biztosító normák magasabbrendűek, mint a környezetvédelmié. Ld. még BRZEZINSKI: *Ochrona prawna naturalnego środowiska człowieka na tle uchwał VI. Zjazdu PZPR*. Państwo i Prawo, 1972/4. 41. old.

A környezetvédelem szükséges kiadásai egészükben felmérhetlenek, még inkább tisztázatlan az, hogy a környezetvédelmi ráfordítás mikor és milyen mértékben fog aktívaként is jelentkezni. Az USA-ban a bruttó nemzeti termék 1–3%-át tartják szükségesnek környezetvédelemre fordítani. Nálunk 1%-os kezdésnél többel nem számolhatunk. A környezetvédelmi költségek azok, amelyeket beruházási feszültség esetén legkönnyebben törölnek. Ld. KOVÁCS GÉZA: *Környezetvédelem a népgazdasági tervek rendszerében*. Magyar Tudomány, 1973. 84–91. old. Brzezinski és Kovács Géza is alapvetőnek tartja a védekezés sikeres szempontjából a morális faktorokat.

Más viszont a hozzáállás a munkavédelem területén, ahol a jogi szabályozás szintén állandóan lemarad az elvileg lehetséges munkavédelmi követelmények között. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 1970-es varsói kongresszusán a munkáscsoport részéről felhívás hangzott el arra, hogy a termelékenységgel szemben az embernek kell elsőbbséget nyújtani. A Nemzetközi Munkajogi és Társadalombiztosítási – Jogi Társaság ugyancsak Varsóban tartott (1970) kongresszusának nemzeti referátumai is sürgetik a technikai fejlődés és a munkavédelem szabályozása közötti lemaradás, illetve ellentmondás felszámolását, s javasolják a munkavédelemhez való jog alapvető állampolgári joggá nyilvánítását. (WELTNER ANDOR összefoglaló jelentése a kongresszusról. Jogtudományi Közlöny, 1971. 69. old.) Itt főleg személyi sérülésekről van szó, és a károsult-károkozó érdekcsoportok világosan elkülönülnek. Ez a kapitalizmusban a világos osztálykonfrontáció területe.

²⁶ STOLL: *i. m.* 292. old. KOZIOL: *i. m.* 16. old. Általában is felveti BALLERSTEDT: Ha a polgári jog csak a károk megtérítésére koncentrál, fel sem merül a kártérítés dogmatikai alapjának és igazságosságának kérdése (*i. m.* 8. old. 7. jegyzet).

²⁷ LD. FLETCHER: *Fairness and Utility in Tort Theory*. The Law Quarterly Review, 1972. 537. old. és HADDEN: *i. m.*

b) Akár a „tények”, akár az „igazsághosszág” síkján folyik az érvelés, ott áll mögöttük a „technika”. Említettük már, hogy a látszat alapján és a közkeletű felfogás szerint a felelősség szükségszerű változásának végső oka a technika, avagy a „termelőerők fejlődése” és az ezzel járó megnövekedett kárveszély. Nem lehet azonban semmilyen társadalmi viszonyt dolog, és ember kapcsolatára redukálni, s nem lehet a technikát a termelőerőkkel azonosítani sem. A technika konkrét fejlődését az adott társadalmi viszonyok determinálják, és fordítva, a technika a fennálló társadalmi viszonyokat is alakítva, azoktól függő hatást vált ki a társadalomban. Ahogy a modern gépi technika nem volt oka a modern kapitalizmusnak általában,²⁸ éppúgy nem oka a polgári jogi felelősség alakulásának. Ennek végső oka ugyanis a társadalmi, a technika fejlődése és közvetlen társadalmi kihatásai csak egy tényező a sok között. A technika veszélyei ugyanis önmagukban szinte mindig kivédhetőek (ismert példa: a mindvégig alagútban futó vonat) — a védekezés, ennek közvetlen technikai módja, illetve más útra terelése (pl. kárelosztás, felelősséggel vagy anélkül) a gazdasági ésszerűségeen kívül igen bonyolult szociális összetevők mérlegelésének és nem tudatos hatásának is eredménye.

Ami a kárfelelősség szabályozását illeti, ennek sokfélesége már első pillantásra is mutatja, mennyi más tényező játszik közre a „technikai fejlődésen” kívül, a termelési viszonyok megannyi — önmagában is önállósult — eleme miként szűri meg és módosítja az „alap”-ból eredő determinációt. Az általános biztosítás mint optimálisnak tartott kárelosztási forma fel sem merülhetne például, ha az állam — megint más tényezőkkel kölcsönhatásban — nem nyúlna bele olyan mélyen a polgári jogi viszonyokba is, mint ahogy ma belenyúl, ha nem kerül előtérbe az állam szociális funkciója stb. Nem hagyható figyelmen kívül továbbá a jogi formák viszonylagos önállósága, a jogi hagyományok szerepe. Ezek a tényezők hatnak mind a jogi megoldások választására, mind pedig a meglevő intézmények fellazulására és funkcióváltására. Gondoljunk pl. arra, hogy az objektív felelősség újjáélesztésének oka a porosz vasúti törvényben — mintegy véletlenül — a földbirtokos osztály garanciakövetelése volt a vasútépítőktől, s az egyszer megtalált és bevált forma a Reichshaftpflichtgesetz idején már a burzsoá — proletár harc manipulációs eszköze lett, a szovjet polgári jog első időszakában pedig a „burzsoának” minősített vétkességi elvvel szemben a kártérítési jog valóban szocialista alapjának számított, majd később ugyanitt a felelősség határára szorul stb. Mindez arra is figyelmeztet, hogy csak nagy elővigyázattal lehet egy-egy tényezőnek az adott körülményektől — elsősorban a jogrendszer-től — elvonatkoztatva konkrét és közvetlen hatást tulajdonítani.

A technika jelenlétét és szerepét nem kívánjuk kisebbiteni. Megjegyezzük azonban, hogy a „technika” úgy, ahogy a felelősségi jog „leváltásával” kapcsolatban felmerül, nézetünk szerint a második kárelosztás technikáját jelenti, nem más, mint a századforduló gyári gépeinek kitérése az utcára. A problémák: a másodperc-törredéknyi figyelemtelenséggel okozható igen súlyos kár, s általában az egy-egy esetben keletkező kár nagysága és gyakorisága sem más nagyságrendű, mint annak idején az üzemi baleseteknél volt. Felhívjuk viszont a figyelmet arra, hogy ahol valóban minőségileg új tényező lépett be a technikába, a termelésbe, ti. az atom-

²⁸ hanem maga „a technika egy évszázados társadalmi forradalmasodási folyamat gyümölcseként jön létre, megkoronázása és kiteljesedése annak”. LUKÁCS GYÖRGY: *Bucharin: A történelmi materializmus elmélete.* (Recenzió.) = *Utam Marzhoz.* Bp. 1971. I. köt. 460., 463. old.

energia, illetőleg az űrhajózás, ott viszonylag igen rövid idő alatt — s a tárgyunkban nagy szerepet játszó harcok nélkül — létrejött *egy valóban új alapú szabályozás: az abszolút helytállás*, az állam mögöttes (atomkarak), illetve kizárólagos nemzetközi jogi (űrhajózás) „felelősségével”.²⁹

c) Az üzemeket és a közlekedést előzőnlő gépi technika hatása természetesen a jogon belül is messzebb terjed a felelősségi szabályok befolyásolásánál. Oftinger igen gazdagon dokumentált tanulmányt szentel annak, miként szorítja ki a „technikai gondolkodás” a „jogi gondolkodást” saját területeiről, hogyan kerül konfliktusba a technika öncélú értékrendje a jog alapelveivel.³⁰ A már említett jelenségek felül kimutatja, hogy növekszik a technikai folyamatokat szabályozó normák száma — s ezzel csökken a jogbiztonság, a jog áttekinthetősége és szakmai színvonala; hogy a jog tartalmilag is követi a technikai megkülönböztetéseket, és ehhez alkalmazkodva fellazítja a saját intézményeit; leírja továbbá a magán-szféra, sőt a pszichikai személyiség megtámadását is technikai eszközökkel.³¹ Oftinger a jogi gondolkodásnak különösen következő vonásait látja veszélyeztetve: normativitását, a helyes értékelést azáltal, hogy a technika, mint tény, normatív erőt nyer; az etikai teljességre törést a technikai célszerűség által: a jogban cél nem szentesítheti az eszközt. A technika alkalmazásának szabadságát a jog határolja be — követeli Oftinger. Ennek eszközei: a személyiségi jogok védelmének erősítése, a rendőrség szerepének módosítása a rendészeti korlátozásoktól a pozitív védelem irányába, valamint a hagyományos jogi eszközök bevetése. Ezt a leltárt, amely a jelenségek szintjén igen sok igazságot tartalmaz, még folytatni lehetne.

Fő ellenvetésünk annak a szellemnek szól, amellyel Oftinger a kérdést megközelíti: a jogfejlődés negatív jelenségei anyagi meghatározóinak keresése itt idealista végeredményhez jut. A technika, mint minden rossz kútfeje, Oftinger elemzésében már mitikussá válik. A „dämonisches Eigenleben der Technik” Luther-ízű metaforájával hadd szegezzük szembe Albrecht Dürer szavait: „Ein Schwert, das scharpf und gut is, mag das nit zum Gericht oder Mord gebraucht werden? Ist dorum das Schwert besser oder böser?”³² Oftinger víziója, a jogi és technikai „gondolat” harca, a technika uralomra jutása az ember felett, számunkra a technika eldologiasodását tükrözi; a technika szerepének kérdésessé válását egy adott társadalmi szituációban. A technika fejlesztése, amely másrészt a munka-

²⁹ A szabályozás történetét ld. MÁDL 427. és 519. old. Az űrobjektumok által okozott kárért való nemzetközi felelősségről szóló egyezményhez (ENSZ, 1971. nov. 29.) Magyarország az 1973. évi 3. tvr.-rel csatlakozott.

³⁰ OFTINGER: *Punktationen für eine Konfrontation der Technik mit dem Recht* = Die Rechtsordnung im technischen Zeitalter. Zürich, 1961.

³¹ Tanulságos, hogy milyen alapelveket tulajdonít Oftinger a „technikai gondolkodás-módnak”. Ezek egyben azok a veszélyek, amelyek a jogot is fenyegetik. A technikai gondolkodás eszerint történetitlen, csak a közvetlen hatásra koncentrált, sajátos perfekcionizmusnak hódol: a tapasztalati átlaghoz igazodó joggal szemben az egyszer kitűzött célt egyre jobban megközelítő eszközöket hoz létre; a teljesítmény- és gazdaságossági elv uralja; e gondolkodásban a cél szentesíti az eszközt; mindent tevékenysége tárgyának tekint; a lehetőséget a megengedettséggel azonosítja; s mindezek alapján önálló értékrendszert alkot magának. A jogi gondolkodás alapja ezzel szemben egy történetileg kialakult, adott értékhierarchia: szabadság, élet, egészség, a személyes szféra zavartalansága állnak ennek felső fokain, továbbá az egymásra kölcsönös tekintettel levés.

³² Eichelberg kifejezését idézi OFTINGER: i. m. 16. old. — DÜRER: *Vázlatok a „Lehrbuch der Maleres”-hez* = Schriften und Briefe. Leipzig, 1971. 162. old.

megosztást, elidegenedést és a kizsákmányoló termelési módokat szükségszerűen feltételezte, eljuttatta az embert addig a küszöbíg, ahol az elidegenedés megszüntetése társadalmilag reális lehetőséggé vált. Amennyiben a technikához nem kapcsolódik ez az új értelem, racionalitása irracionálisba fordul.³³

Mivel Oftingernél az alapvető társadalmi vonatkozások hiányoznak, a technika és a jog szellemharcában a jog helyzete kilátástalan. Ez a kiszolgáltatottság vonatkozik azokra a nézetekre is, amelyek a polgári jogi felelősség változásait a technika fejlődéséből eredeztetik anélkül, hogy a technikát az adott termelési viszonyok többi mozzanata közé illesztenék. Ezen a nyomon ugyanis logikusan jutunk el a jog és a jogi értékrend Oftinger esetelte vereségéig. A jog „romlása” társadalmi okainak elemzésére nem vállalkozhatunk. *De a jogi felelősség jövőjét vizsgálva nem fordulunk a géprombolók módjára az azt veszélyeztető elidegenedés és technikai tényezők ellen, hanem aggódva-siettetve követjük ezek végkifejlését, legalább igen általános utalások formájában megjelölve azokat a társadalmi tényezőket, amelyek a technika és társadalom új összhangjának lehetőségét jelzik, és így a jogi felelősséget is távolítva újból igazi funkciójához juttathatják egy teljesebb emberi személyiség kialakításának szolgálatában.*

d) Optimizmusunk igen elvont elméleti alapokból táplálkozik. Sőt tudjuk, hogy a konkrét problémák szintjén a pozitív tendenciák nemcsak nehezen kimutathatóak, de természetszerűen nem is minden kérdésben érvényesülnek. Erősíti is, gyengíti is pozíciókat, hogy a felelősségi jog mai „válsága” mégiscsak a gépi közlekedés, tehát a hagyományos technika alkalmazásának problémájához kapcsolódik, s mint ilyen, legfeljebb a „mennyiség forradalma”. A már megindult *minőségi változásnak: a tudományos-technikai forradalomnak, mint világtörténelmi folyamatnak*, teljes összefüggérendszerét még csak felvázolni kísérelték meg.³⁴ Célunk e forradalom egyik lehetőségének szolgálata.

A tudományos-technikai forradalom nyitotta válaszútnál a helyes választás az alapvető feltétele annak, hogy a tudományos-technikai forradalom *végző soron* a kommunista forradalom része és szükségszerű fokozataként „az embernek *társadalmi*, azaz emberi emberként a magáértvalóan teljes, tudatosan és az egész eddigi fejlődés egész gazdaságán belül létrejött visszatéréséhez” vezessen.³⁵ A kommunizmus ebben az értelemben a „véletlen”, „absztrakt” individuumból *autonóm* individuummá fejlődött ember szabadságának teljes valóra váltása, s mint ilyen, sem célként, sem megvalósulásában nem végállomás, hanem szakadatlan, semmi által nem korlátozott önfejlődés.³⁶ A személyiség önélvezete az egyetemesen fejlett

³³ Ld. TORDAI ZÁDOR: *Az elidegenedés mítosza és valósága*. Bp. 1970. 234. old., és MÁRKUS GYÖRGY: *Marxizmus és antropológia*. Bp. 1972. III. fejezet. További fejtegetéseink sok tekintetben e művek gondolatmenetéből indulnak ki.

³⁴ Ilyen átfogó marxista koncepciót kísérelt meg a Csehszlovák Tudományos Akadémia kollektívája, RICHTA vezetésével: *Válaszúton a civilizáció. A tudományos-technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései*. Bp. 1968. A tudományos-technikai forradalomnak mint döntően társadalomtudományi megközelítést igénylő kérdésnek indokolással ellátott probléma-katalógusaként szolgál: HOLLÓ MÁRIA: *A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat és a reál való felkészülésünk tudományos megalapozása*. Kutatási főirány. Tervtanulmány. MTA Filozófiai Intézete. Bp. 1971.

³⁵ Az idézet MARX kommunizmus-meghatározásának része. *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Bp. 1962. 68. old.

³⁶ MÁRKUS GYÖRGY: *í. m.* 89., 107. old. MARX: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*ban így fejtí ezt ki: A kommunizmus „nem azért van a termelőerők fejlődésére

egyének társadalmi viszonyainak keretében bontakozik ki, amelyek saját közösségi vonatkozásaikként egyben alá vannak vetve a saját közösségi ellenőrzésüknek.³⁷ E szabadság tényleges realizálási módjáról még nem rendelkezhetünk konkrét képzetekkel, még kevésbé arról, hogy a jelzett társadalmiságból következő felelősség hogyan jelenik majd meg. Annyi biztos azonban, hogy a mai értelemben vett jogi felelősségnek itt helye nincs.³⁸ Miért beszélünk akkor mégis a jogi felelősség jövőbeni újjáéledéséről? Egy ilyen elvont perspektívából még nagyobb hiba lenne a felelősségre közvetlen „következtetéseket” levonni, mint a ténylegesen jelenlevő és ható „technikából”. Nem is akarunk felelősségi sci-fi-t írni. Amennyiben a vázlat vázlata szintjén a jogi felelősség fennmaradását és erősödését tesszük fel a tudományos-technikai forradalom egyik útjának körülményei között és hatására, ezt csak mint lehetőséget tételezzük. Hangsúlyozása azonban éppen azért fontos, mert ezért a *lehetőségért tudatosan kell harcolni*, azaz mint végső célt egy pillanatra sem szabad szem elől téveszteni, miközben a konkrétumok szintjén éppen a felelősség további objektivizálódásának, felelősség-jellegéből való kivetkőzésének siettetésén munkálkodunk. Ne a kártérítésnek és felelősségnek a vétkeességi kárfelelősség generálklauzulájában megfogalmazott történelmileg pillanatnyi, bár klasszikus arányú egyensúlyát kívánjuk tehát vissza, hanem lássuk meg a polgári jogi felelősség felszámolásában újjászületésének perspektíváját! Ez azonban a jog elszigetelt szemléletében lehetetlen.

A vázolt perspektívában a technika eldologiasodása és vázolt negatív hatásai az elidegenesedés általános felszámolása során megszűnnének. Ez természetesen komplex folyamat. Olyan részekre, mint a technika jelzett problémái, nem bontható. Ezenfelül kétarcú is: felszámolásának maga az elidegenedés is eszköze. Ez a mi vonatkozásunkban a technika további fejlesztését és a kifogásolt jelenségek időszakos erősödését is jelenti. Végül, mint mondtuk, nem automatikus folyamat. Részfeladataink és lehetőségeink tudatosítása ezért is fontos.

e) A továbbiakban már nem a célhoz, hanem a *folyamat aktuálisabb részeihez* kapcsolódunk. A tudományos-technikai forradalom jelenlegi szakasza egyidejűleg bontakozik ki mindkét társadalmi rendszerben, sőt ezek termelőerőik fejlesztésében egymásra utaltak. Olyan anyagi termelőerők még nem jelentek meg, amelyek a kommunizmus valóban sajátos anyagi és technikai bázisát jelentenék.³⁹ De kezdeteiben is kirajzolódik már a tudományos-technikai forradalom *új arca*, amely ezt a folyamatot távlatilag az „emberi előtörténetből” az individuum számára is fejlődést jelentő valóságos történelem első lépcsőfokává teheti. *Ez a tudományos-technikai forradalomnak az a tulajdonsága, hogy benne az ember minden oldalú fejlesztése e forradalom menetének éppúgy következménye, mint feltétele.*⁴⁰

alapozva, hogy egy meghatározott állapotot újratermeljen és legfeljebb kibővítsen, hanem amelyben a termelőerők szabad, gátolatlan, progresszív és egyetemes fejlődése maga is előfeltétele a társadalomnak és ezért az újratermelésnek; amelyben az egyetlen előfeltétel a kiindulóponton való túlmenés”. MEM 46/II. köt. Bp. 1972. 22. old.

³⁷ Vö. MARX: *í. m.* MEM 46/I. köt. 78. old.

³⁸ SZABÓ IMRE a jog elhalását a jogkövetés, az egyéni jogtudatnak társadalmi jogtudattá való felemelkedése felől közelíti meg. *A jogelmélet alapjai*. Bp. 1972. 265. old.

³⁹ LAVALLÉE: *A marxista prognosztikáért*. Bp. 1972. 164. old.

⁴⁰ „A civilizáció válaszutján” a kommunista utat — s rövid távon is a kapitalizmus túlszárnyalásának kritériumát — a CSTA munkaközössége az emberi tényező fejlesztésének primátusában látja a technikaiakkal szemben. RICHTA (*í. m.* III. fejezet) ebben az érte-

A tudományos-technikai forradalom szocialista útját az ember fejlődésének elsőbbsége jelenti a technikával szemben, de nem annak kárára. Hogyan járulhat hozzá a jog az emberi tényezők elsőlegességéhez? Mi a jog szerepe a tudományos-technikai forradalom szocialista megválaszolásában? Ennek felvázolása is meghaladná munkánk és lehetőségeink kereteit. Számunkra a vázolt cél felé vezető út első lépése a szocialista demokrácia gyakorlati kiteljesedése. Ebben a polgári jog csak közvetett szerepet játszik. Szerepe van azonban mind a műszaki, mind az ezzel arányos szociális-emberi fejlődés terén. Úgy tűnik, hogy a *szocialista jogirodalom* a tudományos-technikai forradalomban *nem az átfogó társadalmi folyamatra* figyel fel, hanem — gyakorlatiasan — elsősorban annak csak gazdasági és műszaki oldalát érzékeli.⁴¹ Így kerültek előtérbe pl. a polgári jogban a tudományos és műszaki megoldások forgalmának, alkalmazásának és védelmének kérdései.⁴² Erről a területről *közvetlenül* is el lehet jutni az *emberi* oldalhoz, de a rövid út nem vezet a nagy összefüggések felismeréséhez. Arra gondolunk, hogy a szorosan vett technikai fejlődésből kiindulva a termelőhöz, az embernek mint dolgozó-nak munkajogi védelméhez érkezőnk. A „munka humanizálása”, ahogy ez a tudományos-technikai forradalommal összefüggésben a munkavédelem, a munka- és pihenőidő, szociális jogok stb. képében megjelenik,⁴³ hozzájárulhat ugyan az ember totális fejlődéséhez, de önmagában nem garantálja azt. Valószínű, hogy ma a jogtól nem is kívánhatunk többet, mint a jelzett reális napi feladatok megoldását.

f) A „napi feladatok” a *kártérítési felelősség területén* nem olyan egyértelműek, mint a polgári jog többi részén. A felelősség ugyanis szerepet játszik a tudományos-technikai forradalom mindkét aspektusának alakításában: a technikai bázisban éppen úgy, mint az emberi tényező fejlesztésében. Noha ezek ellentmondása⁴⁴ mint jogpolitikai tényező, általában is figyelembe veendő, különös súllyal merül fel itt, ahol ugyanazon intézményen belül koncentrálnak.

A kártérítési felelősség hagyományos struktúrái — a perspektivikus cél érdekében — *nem gátolhatják a szorosan vett technikai haladást*. Ez tehát állandó adap-

lomban beszél a történelem legnagyobb kultúrforradalma végrehajtásának szükségességéről. Az emberi tényező *partikuláris* figyelembevételét persze a termelőerők fejlődése általánosan is kikényszeríti (gondoljunk pl. az amerikai munkaléktan fejlettségére), és a kapitalista társadalmon belül csak ilyen partikuláris eredmények születhetnek.

A tudományos-technikai forradalom negatív társadalmi hatásait a mai kapitalista társadalomban óriási irodalom elemzi. Úgy tűnik, hogy ma a személyiség partikularitásának fokozódásában jelentkezik legelviselhetetlenebbül a termelési mód növekvő inadekvációja.

⁴¹ CSIKVADZE a jog szerepét a tudományos-technikai forradalomban a gazdasági fejlődés és a tudományos-technikai haladás gyorsításában látja, különösen a kutatások tervezése, a tudományos eredmények gyakorlati elterjesztése (vállalati érdekelttség kiépítése) és a szellemi alkotások védelme terén. *Pravo i naucno-tehničeskij progressz*. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1968/ 8. 106. old. — Távolsági összefüggéseket érint a „technikai” (egészségügyi, munkavédelmi, szabványügyi stb.) normák és szabályzatok jogi, illetve morális norma volta körüli vita a Szovjetunióban, ld. POPKOV: *Gumanizm szovetszkogo prava*. Moszkva, 1972. 165. old. Egyoldalú volt a kérdés felvetése a IV. szovjet — magyar jogásznapiakon is (Bp. 1972. október 10 — 14.), amelynek témája a tudományos-technikai haladás és a tudományigazgatás jogi kérdései voltak. Ld. LONTAI ENDRE beszámolóját. Jogtudományi Közlöny, 1973. 37. old.

⁴² Erre legújabbán LONTAI ENDRE: *A kutatási szerződés*. Bp. 1972.

⁴³ POPKOV: *í. m.* 173. old.

⁴⁴ RICHTA: *í. m.* 122. old.

tálásukat, illetve szükség esetén a felelősség visszavonulását jelentené. Másrészt viszont — ugyanennek a célnak érdekében — az „emberi” kibontakozás szolgáltatában *nem szabad lemondani egyetlen olyan eszközről sem, amely az egyéni cselekvés indítékait társadalmilag pozitívan befolyásolja. A jogi felelősség ennek nem lebecsülendő eszköze.*⁴⁵

Közvetlen konfrontációban a két érdek gyakran összeegyeztethetetlen. A technikai haladás támogatása önmagában is ellentmondásos a *hagyományos felelősség* szempontjából. A megnövekedett kárveszélyre tekintettel a bevált felelősségkorlátozások, noha csorbitják a károsultak érdekeit, önmagukban általában nem egyenlítik ki a potenciális károkozók kockázatnövekedését. *A polgári jogi felelősség ma már nem tud egyszerre szolgálni két úrnak, s ezért cserben hagyja régebbi gazdáját, a felelősséget, azaz a preventív-represszív hatást, amelyet mi az „emberi” oldalhoz kapcsolunk.* Azok az új mechanizmusok, amelyek ma a kárelosztásba belépnek, közvetlen hatásukban csak a károkozó anyagi és a károsult reparációs érdekét próbálják egyeztetni a mindkettőtől önállósult „termelési-fejlesztési” érdek szemszögéből. A feladat az, hogy az egyéniesített felelősség eközben mégis létrejött *lehetőségét realizáljuk.*

Fent megkíséreltünk jelezni egy olyan érték- és érdekrendet, amely a társadalmi fejlődés legpozitívabb járható útjából adódik. Magunkat is óvtuk attól, hogy az igen általános premisszákból közvetlen következtetéseket vonjunk le konkrét vizsgálódási területünkkel kapcsolatban. Úgy gondoljuk mégis, hogy a felelősség elé állított kettős célkitűzésünk a reális lehetőségek határain belül marad. Első pillantásra furcsának tűnhet perspektivikus individuális szabadságot és egyéni kártérítési felelősséget összekapcsolni. Különösen ma, mikor minden felszíni tényező az utóbbi ellen hat. De ugyanakkor felismerhető már ma — s ezért mutatuk be részletesen Oftinger diagnózisát — hogy azok az önmagukban szemlélt érdekek, amelyekhez a felelősségnek ez a megszüntető mozgása kapcsolódik, mennyire szabadságellenesek. Arra is utaltunk, hogy az individuum felszabadulásának mind a két: a technikai és az emberi tényező fejlesztése a feltétele. A polgári jogi felelősség nem léphet vissza tehát a technikai igények követelte átalakulások elől. Ha az a felelősségi struktúra, amellyel a liberálkapitalizmus társadalmi szituációjában a represszió és reparáció egyensúlya megvalósult, az új viszonyok között nem működőképes, követni és szorgalmazni kell a reparációs igények kielégítésének — az erkölcsi szférát is beleértve — társadalmilag nem káros módszereit. A felelősségi jogok konkrét fejlődésével járó „veszélyek”, tudniillik a felelős „emberi” tényező eltűnése a kárelosztásból akkor veszélyes, ha ez a „kiürülés” a jog egészére és az osztársadalmi folyamatra is jellemző. A felelősségi jog közvetlen hozzájárulása az ez elleni harchoz saját alap gondolatának megőrzése és átmentése. A felelősség alatt a jogi felelősséget általában értjük, bár nem szorul ki a felelősség a polgári jogból sem. Meg kell keresni azokat a lehetőségeket,⁴⁶ ame-

⁴⁵ A jog „belső hatásához” ld. EÖRSI GYULA: *A szocialista polgári jog alapproblémái.* Bp. 1965. 35. old. A jogtudat és felelősség közvetlen kapcsolatához SZABÓ IMRE: *i. m.* 216. old.

⁴⁶ Mint mondtuk, a felelősség továbbfejlesztésének a most bemutatott társadalmi-ideológiai perspektívába helyezett útja dogmatikailag nem szükségképpen különbözik egy progresszív kapitalista *dogmatikai* megoldástól. Ha azonban arra gondolunk, hogy az „emberi oldal” totális figyelembevételére ellen a közvetlen gyakorlat szintjén mennyi tényező hat, csak szocialista társadalomtól várhatjuk, hogy a *nagyobb* ellenállás irányában is érvényesíti ezt a szempontot.

lyek a lebontás mellett az újjáépítést szolgálhatják. *A felelősség objektívizálását és szubjektívizálását a másik póluson ugyanarra a célra irányuló egységes folyamatként szemléljük.* Ez adja meg felfogásunk szerint a szubjektív felelősség új vonását. *Az egyéniesített felelősség egy összetett kárrendezési rendszer részeként jelenik meg.* Ezt nem úgy kell elképzelni, hogy a felelősség minden területén mechanikusan összekapcsolódik a biztosítási kárelosztás a károkozó egyéni vétkességén alapuló visszkeresettel. Nem biztos, hogy minden kár fedezésének a biztosítás lesz a legcélszerűbb eszköze; s ma sem az a helyzet, hogy a károkozó minden kárért felel.

A károkozó és károsult pozíciójának szétválása és önelvű kibontakozása tehát a klasszikus felelősségi szabálytól az összetett rendszerhez vezető út. Ezen azt értjük, hogy a pillanatnyi átmeneti fejlődési állapotban a szubjektív, illetve objektív felelősség területei a polgári jogon belül is elkülönülnek, s a gyakorlati igényeknek megfelelően a kárelosztás szempontjai egyes károkozásoknál (pl. közlekedési balesetek) különösen előtérbe kerülnek. De a biztosítás természetesen ide is magával hozza az új, összetett rendszer felelősségi lehetőségeit. A hagyományos felelősségi struktúra bomlása különböző területeken különböző intenzitással folyik, az elmélet fő vonala, és főleg a törvényhozó pedig ma még alkalmazkodik ehhez a spontán fejlődéshez. Így a hagyományos felelősség várhatóan túlon túl „természetes” módon és igen lassan nő át az új kárelosztó-felelősségi rendszerbe, s eközben mindvégig fennáll a szubjektív felelősségi lehetőségek elsikkadásának kockázata.

A szubjektív felelősség „átmentése” azonban számunkra hangsúlyozottan az új felelősségi struktúrához kötődik. Ezért el kell határolnunk magunk a szubjektív felelősség fenntartásának olyan koncepcióitól, amelyek ezt a hagyományos struktúrán belül képzelik el, s amelyek az objektív felelősség kibontakozásával és támogatásával azon az alapon helyezkednek szembe, hogy a „nevelő hatás” csakis a szubjektív felelősségtől várható.⁴⁷ Ez a szemlélet nemcsak azért nem követhető, mert — látni fogjuk — az objektív és szubjektív felelősség különbsége a gyakorlatban eltűnőben van, hanem mert ugyanannak a folyamatnak másik oldalaként nem látja, hogy a szubjektív felelősség klasszikus formája, amelyet mesterségesen fenntartani kíván, szükségképpen a tőle várt funkció ellen fordul. Nem valószínű az sem, hogy a hagyományos felelősség, mintegy rezervátumokban (pl. a természetes személyek egymás közötti viszonyainak területén) közvetlenül fenntartható.

Befejezésül néhány olyan tényezőre utalunk, amelyek a tudományos-technikai forradalom közeli hatásai között a felelősség szubjektív arcának esélyeit növelik. Arra gondolunk elsősorban, hogy a nem-szervezett emberi tevékenység tere ugrás-szerűen meg fog növekedni. Már most létezik 3–4 napos munkahét, valamint szabadon ledolgozható heti munkaidőkeret. Hiába mutat a munkajogi felelősség erős terjeszkedő tendenciát („Wegeunfälle”), a „disponible time” szükségképpen növekszik — és ez az egyéni tevékenység és döntés elsőrendű szférája. Ez számunkra nem elsősorban a hagyományos vétkességi felelősség átmentésének területe — hiszen az ember ebben az időben remélhetőleg nemcsak kertjeit műveli a szó szoros értelmében. Az általános biztosítás ezen a területen is kívánatos (bár

⁴⁷ Ezt a nézetet sokan vallják a szocialista elméletben, annak ellenére, hogy a nevelő hatás kiterjesztése az objektív felelősségre még a hagyományos struktúrán belül is elképzelhető. Ld. részletesen a 6. fejezetben.

éppen e tevékenységek kiszámíthatatlan volta miatt technikailag nehezen elképzelhető). De — mellette vagy nélküle — épp ilyen kívánatos az igen egyéniesített felróhatóságon nyugvó felelősség alkalmazása is, mert ez hozzájárulhat a társadalmi értékrendszer és a jelzett fejlődéssel egyre divergálóbb és egyre kevésbé előrelátható egyéni és csoport-értékhierarchia,⁴⁸ valamint a társadalmi értékrend koordinálásához. Hangsúlyozzuk, hogy ebben *nem a felelősség lesz a döntő* tényező, de tekintettel arra, hogy a szabad idő felhasználása *elsődleges* szerephez jut a tudományos-technikai forradalom követelte emberi színvonal megteremtésében, a pozitív ösztönzők mindegyikére figyelni kell. A polgári jog maga sem fog itt háttérbe szorulni: a szabad idő az „autonóm struktúrájú” viszonyok tere.

Országos Széchényi Könyvtár

⁴⁸ HOLLÓ MÁRIA: i. m. 17. old.

II. A KÁROKOZÓ ÉS A KÁROSULT POZÍCIÓJÁNAK ÖNÁLLÓSULT FEJLŐDÉSE

1. A POZÍCIÓK KLASSZIKUS EGYENSÚLYA

A polgári jogi felelősség fejlődésének felvázolásánál a tipizált ismérvű felróhatóságon alapuló, általában szubjektívnek nevezett alakzattól indulunk ki, amelynek szankciója az okozott kár teljes megtérítése. A felelősségnek ezt a konstrukcióját már fentebb *klasszikus arányúnak* neveztük, s erre valóban több okból is rászolgál. Először és alapvetően azért, mert ebben a formában komplexen tükröződnek a kapitalista termelési viszonyok, mint az ártermelő társadalom viszonyai és ezek ideológiája. Egyéb „érdemei” valamilyen módon mind ezzel a megfeleléssel függnek össze. Így pl. az, hogy a korábbi kazuisztika helyébe egységes szabályt alkottak, hogy a polgári jogi felelősség büntetőjogi gyökereit elvágták stb. Ez a sok, más-más oldalról való kis továbblépés összességében minőségi változáshoz vezetett. Nyitva hagyhatjuk ezért most az előzmények (ti. az egyes elemek és előképek történeti kifejlődésének és érvényesülésének, főként ezek helyesen vagy „felületesen” értelmezett átvételének és továbbfejlesztésének¹ kérdését. A kártérítési felelősség adott és nem véletlen alakjában egy klasszikus kiteljesedésű árucserrendszer anyagi értékrendjét úgy kapcsolta, (és az egész társadalomban egységesen érvényesülő jogintézményről lévén szó) csak úgy kapcsolhatta össze a végül is morális szférából eredő felelősségrendszerrel, hogy annak morális kategória igényét látszatként fenntartotta, valójában azonban nem az egyénre, hanem — itt a szó szoros értelmében is — absztrakt individuumra szabta. Ebből a formulából már kiolvasható e felelősség „klasszikus” megfelelése az adott társadalmi viszonyoknak. A „*polgári jogi felelősség*” csak akkor ön maga, ha *egyenértékűen és elválaszthatatlanul összekapcsolja a felelősséget és a kártérítést: mindegyik oldal csakis a másik által valósul meg. Márpedig a kettő nem tételezi szükségképpen egymást*, társadalmi céljaik külön-külön úton is megvalósíthatók. Az egységesítésre történelmileg kialakult lehetőségek azonban azért vezethettek beteljesedéshez és megszilárduláshoz a felelősségi jogban, mert egy ilyen jogintézmény tökéletesen harmonizált a gazdasági-reális és a morális szféra tényleges viszonyával.

A polgári társadalom a korábbi társadalmak organikus közösségi jellegét megszünteti, helyébe „dologi függőségre alapozott személyi függetlenség”² lép. A kö-

¹ A lex Aquilia-beli magáneliktum és a XIX.—XX. századi szubjektív felelősségi tanviszonyára MARTON GÉZA: *Kártérítési kötelek jogellenes magatartásból* = Szladits (szerk.): Magyar magánjog. IV. kötet. Bp. 1942. 790. old.

² MARX: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. MEM 46/I. köt. Bp. 1972. 75. old. Az alábbi fejtegetések elsősorban FERÉK FERENC elemzéséből indulnak ki. *Az anti-nómiák költője* (Dosztojevszkij és az individuum válsága). Bp. 1972. Az individuum válsága c. fejezet.

zösséget az „áru közössége” helyettesíti, amelyben az egyének egymás számára a csere önérdékű realizálásán túl közömbösek. Az állam nem funkcionál többé közösséggént, „a politikai ember csak elvonatkoztatott, mesterséges ember, az ember mint *allegorikus, erkölcsi személy*”.³ Ezen a talajon az egyén számára antinomikusan elválík a „nemzetgazdaságtan morálja” (a javak értékrendje) és az erkölcsi-nembeli értékrend, amelynek megvalósítása egyre inkább kivételes emberi teljesítménnyé válik. Az ellentmondás gyakorlati feloldása és terméke a *konvenció*, mint erkölcsópótlék: az egyéni cselekvést szabályozó olyan szokások gyűjteménye, amely a javak értékrendjét testesíti meg, de a tiszta erkölcsi értékek igényével lép fel.⁴ Az a *logikai ellentmondás, amely klasszikus a polgári jogi felelősség sajtája, ennek a társadalmi ellentmondásnak is kifejeződése.*

Ennek a folyamatnak ilyen általános és egy meghatározott szempontból való leírása természetesen nem alkalmazható közvetlenül a jogfejlődésre. A végső megfelelés nem mentesít annak feltárásától, hogy konkrétan milyen tényezők vezettek egy-egy jogban az adott konkrét szabályozáshoz. (Gazdasági, politikai, filozófiai befolyások stb.) Ezek kimutatása azonban nem célunk, és a tárgyalt összefüggésen nem is változtatna: *a polgári jogi objektivizált vétkesség ideológiailag nem más, mint a „konvenció” jogi tükörképe.*

A polgári jogi felelősség számára a csereviszonyok érvényesítése volt alapvető: „reparációnak lenni kell, mert ez a sértett joga, amely egyszerűen a sértésből folyik.”⁵ Ezzel függ össze a teljes kártérítés szabálya is.⁶ Mindez másrészt a szabad akarátú individuumok felelősségének köntösében lép fel.⁷ Az egyéni felelősség itt pusztá jelmez: a felelősség közvetlen tárgyát képező áruviszonyok az egyénnek csak olyan megjelenítést teszik lehetővé, ahogy az a csereviszonyban fellép: ti. mint a forgalom szabványosított figurája. Ezzel a polgár szubjektíve (bár hamis

³ MARX: *A zsidókérdéshez*. MEM. 1. köt. Bp. 1957. 370. old.

⁴ Ezzel az eredeti értékantinómia továbbbmélyül. FEHÉR FERENC: *i. m.* 19–26. old.

⁵ MARTON GÉZA mutat rá, hogy ez az „individualista alapszemlélet” olyan erős volt, hogy a magánjogi elmélet „hidegen, némán, értetlenül állt szemben” azokkal a szellemi harcokkal, amelyek a büntetőjogban a büntetés mibenlétének, alapjainak kérdésében folytak — miközben ragaszkodott a maga vétkességi „deliktális” felfogásához. *I. m.* 793. old.

⁶ VILÁGHY MIKLÓS nemcsak a teljes kártérítést származtatja a csereviszonyokból, hanem szerinte a csereviszony akarati jellegéből közvetlenül folyik az átlagosított vétkesség mérése is. Világhy felfogásában az áruviszony itt mintegy *fordítva* funkcionál: szankciós jelleggel kapcsolja össze a feleket, és a csereviszonyba lépés szubjektív mozzanata ellenkező előjellel, de központi szerepet játszik: ezért lesz a felelősség szubjektív. *Áruviszony és polgári jog*. Állam- és Jogtudomány, 1968. 465., 471. old. Mi HARMATHY ATTILÁVAL értünk egyet, aki szerint „önmagában az áruviszonyokból, az árucseréből közvetlenül csak a szankciók mértéke következik... ezen túlmenően azonban közvetlen meghatározottság nem áll fenn”. *A szerződéses felelősség rendszere és a közreműködőért való felelősség*. Állam- és Jogtudomány, 1972. 477. old. A BGB Motívumaiból (MUGDAN, 10. old.) kitűnik, hogy alkotói a felelősség terjedelmének a vétkességhez való igazodását a szankció polgári jogi jellegével összeférhetetlennek tartották.

⁷ Jellemző Bertrand de Greuille-nek, a cc. egyik alkotójának jelentésében az a kitétel, hogy „a társadalom alapelveinek egyike, hogy az egyén felelős tetteiért, ezért azokat mindig az adott magatartáshoz való pszichikai viszony alapján kell megítélni”. Id. MAZEAUD—TUNC: *Traité théorique et pratique de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle*. Paris, 1957. I. köt. 54. old.

tudattal) azonosulhatott, hiszen a jogi-állami szférában eleve így vett részt.⁸ A Buddenbrookokat a Hagenströömöktől, az „alattvalókat” a 48-as német polgártól nem elsősorban gazdasági tevékenységük különbözteti meg: Buddenbrookék a maguk korában nagyon is érvényesítették a felhalmozás kegyetlenségét. De amiben mások és többek voltak: szubjektív erkölcsi igényességük.

A polgári jogi felelősség fejlődésének további útja ilyen általános szinten, mint tendencia, az áruviszonyok és partnerei „egyenlőségének” megbillenéséből ered, anélkül, hogy az összefüggéseket rövidre zárhatnánk. Az áruviszonyok ideológiája azonban mindaddig hat, amíg áruviszonyok és elidegenedés létezik, és ezek változásait nem követi közvetlenül. Nem esoda, hogy a szubjektív felelősségnek ez a formája az állampolgárok tudatában mély gyökereket eresztett, és hogy ezt a konstrukciót igazságosnak érzik. A felelősségben a szabadság, a standardizálásban és a másik fél ilyen vétkességétől függő mindent vagy semmit nyújtó kártérítés egyenlő kockázatában a nagy polgári illúziók visszhangja kísért. A szabadság, egyenlőség, testvériség még sokak számára él, noha a francia forradalom óta korszakok teltek el.

Ez az ideológiai megfelelés, amelyet itt megkíséreltünk vázolni, nem fedheti el azt az *alapvető megegyezést, amely az anyagi szférában az árutermelői érdek és a felelősség ilyen szabályozásával teremtett érdekvédelem között fennáll.* A felelősség és kártérítés szempontjainak egyenértékű szemlélete, mint már utaltunk rá, *nem ad kedvezményt egyik félnek sem.* A potenciális károkozó nyugodtan tevékenykedhetett az átlagos gondosság (avagy gondatlanság) keretein belül, számolva azzal, hogy ennél enyhébb gondatlanságból keletkező károkért *semmit* sem kell fizetnie; a károsult viszont biztos lehet abban, hogy a polgári jog átfogta áruviszonyok *teljes területén teljes kártérítést kap,* ha a kár az átlagosnál gondtalanabb magatartásból származott.

Amit itt elmondtunk, az a konstrukció érdeme. Ahogy azonban a konkrét megvalósulást vizsgáljuk, láthatjuk, hogy a *jogszabály csak a francia Code civil-ben közelíti meg ezt az eszményt* — annak megfelelően, hogy a cc. létrejöttekor a francia burzsoázia pozíciója is megközelítette az eszményt.⁹ Már itt felhívjuk azonban a figyelmet arra, hogy még az eszmény formai megközelítése sem jelenti szükségszerűen a tényleges egyensúlyhelyzetet. A rendszerben ugyanis két értékelő elem is van: a gondosság átlagossága és a kártérítés teljessége. A német és svájci kodifikáció egyébként már nem is vonható be mechanikusan az összehasonlításba (és különösen nem a szocialista polgári törvénykönyvek), mert ennek a konstrukciónak finom egyensúlya a csereviszonyok partnereinél is nagyjából egyensúlyban levő gazdasági erőt tételez fel, amely csak a klasszikus kapitalizmusban volt többé-kevésbé általános. Az objektív felelősség diadalútjával párhuzamosan folyó kései kodifikációkban a fő kérdés az objektív és szubjektív felelősség viszonya és csak másodlagosan a szubjektív felelősség általánossága. Az ABGB, amely formailag kortárs a cc.-nek, de ténylegesen még későfeudális, polgári forradalomra éretlen viszonyokra épül, jellemzően a *károkozó* javára billenti a mérleget: a kár-

⁸ Itt most elsősorban nem arra gondolunk, hogy az ember, mint polgári jogi jogalany, szükségképpen absztrahált tulajdonos, hanem a kérdés „antropológiai” aspektusára.

⁹ EÖRSI GYULA: *A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása.* Gazdaság- és Jogtudomány, 1969. 245., 268. old. MÁDL 349. old.

térítés mértéke az okozó vétkességeinek fokától függ. (Éppígy jellemző, hogy az 1863-as AHGB ezt nem tartotta fenn.)¹⁰

Mielőtt azonban a későbbi szabályozást követnénk, rá kell mutatnunk az eredeti séma még egy olyan meghatározottságára, amelynek változása a későbbi fejlődést nagyban befolyásolta. A vázolt felelősségi konstrukció érzékeny patikamerlegére védő üvegbúráként borult a *szereződés relativitásának abszolút uralma*.¹¹ Hatása a deliktuális felelősségre mind a harmadik személy okozta szerződés-szegésnél, mind pedig ennek visszájánál, a szerződészegés miatt károsult harmadiknál jelentkezik, s ezen keresztül lényegesen befolyásol olyan fontos kérdéseket, mint a szerződési és a deliktuális felelősség viszonyát, a károkozás általános tilalmának létét, tehát gyakorlatilag általában a felelősség érvényesülési területét. A felelősség tárgyalta alapsémájával kapcsolatban az a fontos, hogy a harmadik személy az eredeti felfogás szerint nem felel az ő magatartására visszavezethető szerződészegésért, illetve a szerződők sem felelnek a neki okozott kárért. Ez az eredeti konstrukció szintjén azt a gondolatot erősíti, hogy a felelősségben a károsult és a károkozó pozícióját csak egymásra lehet vonatkoztatni, és hogy itt más jogviszonyok figyelembevételének — jogon kívüli szociális stb. szempontokról nem is beszélve — nem lehet helye. Ennek az elvnek a felbomlása¹² párhuzamosan és állandó kölcsönhatásban megy végbe tárgyalta alapsémánk bomlásával.

A fentiekben tudatosan nem támaszkodtunk a konkrét jogszabályok elemzésére, hanem egy általánosított konstrukciót kívántunk bemutatni. Ha ugyanis ezt a konstrukciót „az életbe” helyezzük, máris átalakulásának történetével állunk szemben. Másrészt úgy látjuk, hogy ez az elvont konstrukció az, amely az emberek tudatában általában él, és amely elválva a tényleges jogfejlődéstől — mintegy megmerevedve — mindenki számára igazságosnak és magától értetődőnek tűnik. Az a közmeggyőződés, hogy a másnak vétkesen okozott kárt meg kell téríteni, olyan tényező, amelyet többek között éppen az új szabályozásnál, illetve az ettől várható prevenció becsülésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni.¹³ Végül pedig a konstrukció a maga tisztaságában mutatja fel azt az egyensúlyhelyzetet, amely a polgári jogi felelősségnek elvileg jellemzője, s amelynek megbomlása egyben a polgári jogi felelősség folyamatos leépülését jelenti.

A polgári jogi felelősség klasszikus megoldása tehát arra épül, hogy egyként eleget akar tenni mind a reparációs, mind pedig a felelősségi érdekeknek. A két érdek az egyéni szintjén, egymással szemben érvényesül. Egy rendszerbe illesztésük tengelye így csakis az ezt az ellentmondást hordozó fogalom lehetett: a standardizált vétkesség. Ez a törekény rendszer csak úgy lehetett működőképes, ha a *külső tényezők egyensúlya is támogatta*. Ilyen támaszt nyújtott a klasszikus kapitalizmus gazdasága, ahol a partnerek gazdasági ereje, tevékenységük társadalmi haszna, valamint veszélyessége átlagosan egymáséval arányos volt,¹⁴ s ahol relatív

¹⁰ Nemcsak mert későbbi, hanem azért sem, mert kereskedelmi törvénykönyv.

¹¹ Ez az elv a cc.-ben is kifejezetten szerepel (Art. 1165).

¹² HARMATHY ATTILA: *i. m.*, valamint *Felelősség a közreműködéért*. Bp. 1974. III. fejd. SÓLYOM LÁSZLÓ: *Die Beschränkung der materiellen Verantwortlichkeit. Der Ersatz des Drittschadens*. Diss. Jena, 1969. V. és VI. fejezet.

¹³ EHRENZWEIG pl. a vétkességhez való ragaszkodás miatt éretlennek ítéli a helyzetet az általános kárbiztosítás bevezetésére. *A Psychoanalysis of Negligence*. Northwestern University Law Review, 1953. 855. old.

¹⁴ Figyelemre méltó e vonatkozásban, hogy a vétkességi felelősséget alkalmazzuk ma pl. veszélyes üzemek találkozása esetén, ahol legalábbis „veszélybeli” egyensúly tételezhető fel.

önállóságuk még nem vált illúzióvá. Az érdekegyensúly fenntartását a kapitalizmus fejlődése is megkövetelte: a károkozó vállalkozót éppúgy óvni kellett a túlzott kiadásoktól, mint a károsultat a veszteségtől. A gazdaságilag nem egyenlő viszonylatokban is — minden materiális igazságtalanság ellenére — a felhalmozás érdeke (itt: a károkozó védelme) győzött, és ez az adott konstrukcióban a felelősség szubjektív alapját erősítette.¹⁵

2. A KÁROKOZÓ POZÍCIÓJÁNAK FEJLŐDÉSE

Noha a károkozó kímélése mindig aktuális feladat marad,¹⁶ az objektív felelősség számottevővé válása már az érdekegyensúly megbomlásának terméke. A „második kárelosztástól” kezdve a kártérítési felelősség fejlődése a *károsult érdeke kielégítésének jegyében áll*. Nem feladatunk az objektív felelősség újjáéledésének és térhódításának bemutatása. Itt csak háttérnek néhány olyan tényezőjére mutatunk rá, amelyek rendszerünkben a „külső egyensúly” végleges felbomlását jelzik. A monopolkapitalizmus kezdetein már kialakult a felhalmozott nemzeti gazdagság olyan mértéke, amely gazdaságilag *lehetővé tette*¹⁷ azt, amit a másik oldalról az osztályharc *kikényszerített*: a károsult érdekének elsődleges kielégítését. Emögött pedig az áll, hogy a kártérítési viszonyok egy jelentős — és növekvő — alkalmazási területén *különösen egyenlőtlen pozíciójú felek* kerültek szembe: munkás és gyáros, fogyasztó és termelő, bizonyítási szükséghelyzetben levő utas és magas fokon szervezett vasúttársaság, sőt károsult állampolgár és államapparátus. Az egyén, ha ő a károsult, nincs abban a helyzetben, hogy a károkozó vétkeességét biztosítsa; ha ő a károkozó — egyes viszonylatokban — a szemben álló mechanizmus aránytalanul felnagyítja a kárkövetkezményeket. Ilyen viszonyokban a szabványosított vétkeesség tengelye eltörik az ellentétes érdekek nyomása alatt, s a szubjektív felelősségi rendszer kátyúba dől. A reparáció érdekében a felelősség vétkeességi alapját kellett feláldozni. A munkáltató objektív felelősségének kimondásához az osztályharc vezetett; a gépjárművek által előidézett veszélyek elleni védelem a polgárságnak is érdeke volt.¹⁸ Ezek az erők szinte készen kapták az 1838-as porosz vasúti törvénnyel „újra felfedezett” vétkeesség nélküli felelősséget. Az I. fejezetben utaltunk arra, hogyan kapcsolódott össze ez a folyamat a felelősségbiztosítással.

a) Mostani szempontunkból mindez mint a *károkozó és a károsult pozíciója szétválásának* két, egymást gyorsan követő fokozata jelenik meg. Maga az *objektív felelősség érvényesülése*, amely a kárelosztást még a károkozó és a károsult között végzi el, utat nyitott annak, hogy az elmélet túlnyomó része a kártalanítási köte-

¹⁵ FLEMING kimutatja, hogy ez a folyamat elsősorban a termékfelelősségre és az üzemi balesetekért való eredetileg igen szubjektív felelősségre koncentrálódik. *The Role of Negligence in Modern Tort Law*. Virginia Law Review, 1967. 819. old.

¹⁶ Ez az objektív felelősség talaján „közérdeknek” feltüntetve, mint a felelősség egyszerű korlátozása jelenik meg. RINCK: *Gefährdungshaftung*. Göttingen, 1959. 24. old.

¹⁷ Ez a tényező még ma is fontos: a károk társadalmi elosztása (bármely visszahárítási mechanizmussal a legszélesebb kockázatviselő rétegre is) a fejlett országok problémája.

¹⁸ Franciaországban a felelősség vélelmével érték el ugyanezt az eredményt. A törvényhozási folyamatra és háttérre MADL 383—401. old. EÖRSI GYULA: *A polgári jogi felelősség alkalmazása a modern követelményekhez a szocialista és a burzsoá államokban*. Állam- és Jogtudomány, 1963. 26—31. old.

lezettségnek a felelősségen kívüli társadalmi indokolást találjon. Az érdekelv individuális, majd kollektív színezetű változatai,¹⁹ a társadalmilag hasznos, de egyben veszélyes tevékenységért felrótt kárviselés elve a károkozó oldalról kiszorítják az egyébként is csak statisztikailag meglevő erkölcsi gyökerű felelősség elvét. Rinck ismételten hangsúlyozza, hogy az egymást sokszorosan keresztező gazdasági és politikai érdekek szövevényében a társadalmi hasznosság és felelősség eldöntését, azaz az objektív felelősség érvényesülési területeinek és terjedelmének meghatározását nem lehet általános elméletre bízni: ez a törvényhozó politikai döntésének szférája.²⁰ De éppen ilyen pragmatikus-politikai döntéstől függött a méltányossági felelősség egyidejű kiépítése is. A kártalanítás új útjainak ez a rokonsága²¹ különösen rávilágít a károkozó „felelősség” tartalomvesztésére.

Nyitva hagyjuk egyelőre azt a kérdést, hogy a materiális érdekek, azaz a külső egyensúly oldaláról az objektív felelősség valóban a felelősség szigorítását jelenti-e. Nem arról van-e szó, hogy az egyensúly először a károsult oldalán bomlott meg, és a felelősség „szigorításával” egy új egyensúlyi helyzet jött létre? Ennek elsősorban ott van jelentősége, ahol az objektív felelősség korlátozását a szigorítással indokolják. Most azonban az a fontos, hogy az esetleges új egyensúly nem a régi konstrukcióban valósul meg, de vezéreszméje, a *károsult érdekvédelme*, mintegy *önállósulva*, a makacsul tovább élő régi konstrukciót is döntően befolyásolja.

Ennek legfontosabb jele az, hogy a gyakorlat a vétkességi konstrukció burkában olyan magas gondossági követelményeket támaszt, amelyek valójában elmosásák a különbséget a vétkességi és az objektív felelősség között. A károsulti érdek elsődlegessége tehát a károkozó pozíció *egészét* tekintve, materiálisan is a felelősség szigorodásához vezetett, tekintet nélkül arra, hogy ezt a „külső egyensúly” megbomlása mindenütt indokolja-e.

b) Tény, hogy az objektív felelősség elterjedésének idején elsősorban a régi felelősségi forma felbomlását érzékelték, és a károkozó pozíció változását elszigetelten, mint a felelősség szigorodását szemlélték. A kártérítésnek és felelősségnek az az egymásra vonatkoztatása, amelyet az objektivizált vétkesség kifejezett, azzal együtt eltűnt. Az elmélet — néhány kivételtől eltekintve — nem próbálta ezt új módon helyreállítani; amiben az is szerepet játszott, hogy az individuális, itt: kétszemélyes szemlélet ideje lejárt. A károkozó pozíciójának fejlődése így tehát önálló útra lépett. Meghatározója ugyan a már társadalmi érdekként jelentkező kárfedezési érdek, de közvetlen mozgatója a károkozónak olyan szemlélete, amely őt mintegy saját kártérítési kötelezettsége károsultjának tekintve szintén védeni akarja. Ebből adódott a *károsulti és károkozó pozíció szétválásának második lépcsője: a felelősségbiztosítás kiépülése*. Ez eredetileg csakis a károkozóra volt tekintettel, s ott sem azokra az esetekre, amikor a kártérítés az okozónak elviselhetetlen terhet jelentett volna: a munkaadók mint a fő felelősségbiztosítottak érdekében a felelősségbiztosítás kezdetben kifejezetten károsultellenes vonásokat is viselt.²²

¹⁹ EÖRSI GYULA: u.o. 32. old.

²⁰ RINCK: i. m. 5. és 24. old.

²¹ MÁDL 405. old. Az RHG vitájából kitűnik annak méltányossági, „szociális” motívuma a törvényhozó részéről (u.o. 417. old.).

²² Tanulságos ebből a szempontból von Molt, a német felelősségbiztosítás kiépítőjének könyve: *Zur Haftpflicht-Versicherung*. Stuttgart, 1900. „Die Förderung der Interessen der

Ezzel a lépéssel a károsulttal már nem a károkozó, hanem a helyette helytálló felelősségbiztosító került szembe. A további fejlődés során a tényleges károkozó szinte teljesen „leválik” a kártérítési processzusról. Az ő helyzetét már nem a károsulthoz, hanem a biztosítójához való viszonya szabja meg; másrészt a helytálló biztosító elveszti semleges, „kezesi” pozícióját. A biztosítónak a károsulthoz való viszonyában az utóbbi reparációs érdeke fog dominálni, amelyet viszont nem valamilyen felelősségi, hanem a biztosító gazdasági szempontjaival kell egyeztetni. Ez az alapja annak, hogy a károsulti érdek megkövetelte vagy kívívta változások, noha *formailag* a károkozó felelősségét alakítják, ennek *tartalmát* úgy szabják meg, hogy egyre inkább a ténylegesen kártérítést fizető biztosítót tartják szem előtt a károkozó helyett. Nemcsak arról van szó, hogy a méltányosság „gazdagság kötelez” elvének mintájára a „biztosítás kötelez”²³ címén a háztartási biztosítással rendelkező szülők gyermekei milliomos-gyermekként méltányosságból felelősek lesznek, avagy hogy a biztosítót általában nagyobb mértékű kártérítésre kötelezik a bíróságok, mint amekkorára a károkozót köteleznék. A „fedezett kár”-ban való gondolkodás általában is oda vezet, hogy a károkozás tisztázatlan körülményeinek (pl. okozatosság) terhét nem a sértett viseli, hanem a gyakorlat ezt is a „károkozó” szférájába utalja. A bíróságok nemcsak a tényleges biztosítási viszonyt veszik figyelembe, hanem azt is, hogy az adott helyzetben a biztosítás szokásos, avagy elvárható volt-e.²⁴

Saját pozíciójából a károkozó hovatovább eltűnik: biztosítójának vagy munkáltatójának nem gazdasági érdeke visszakeresettel élni ellene,²⁵ a prevenciót pedig nem tartja feladatának (kivételesen a szocialista munkáltató). *A fejlődés végpontján*

Versicherten ist die einzige Aufgabe, die sich der Stuttgarter Verein gestellt hat... Die Haftpflichtversicherung... steht der Versorgung der Arbeiter nicht bloss fremd gegenüber, sondern sie nimmt eine gegensätzliche Stellung gegen diese ein, sie kann in eine Abwehr gegen Schadenersatzansprüche verunglückter Arbeiter ausarten.” Id. JANNOT: *Der soziale Gedanke in der Haftpflicht-Versicherung* = Entwicklungslinien und Grundgedanken deutscher Versicherung. Berlin, 1941. 161. old.

²³ EHRENZWEIG: *Assurance Oblige — A Comparative Study*. Law and Contemporary Problems, 1950. 445. old. — *A svéd felelősségi törvény* (1972. jún. 2. No. 207.) II. fej. 2. és 3. section a kiskorúak és elmebetegek felelősségének feltételei között kifejezetten megemlíti a felelősségbiztosítás létét.

²⁴ Ha a károkozó felelősségbiztosított, vagy az lehetett volna, nincs helye a kártérítés méltányos mérséklésének. Így pl. a *svéd felelősségi törvény* az állam és a munkáltató felelőssége körében (IV. fej. 6. Section), valamint általános érvénnyel a *holland Ptk. javaslata*. A hasonló német gyakorlat institucionalizálását javasolja WEITNAUER: *Entwicklungslinien des Haftungsrechts* = Juristen-Jahrbücher. 1963/64. 282. old. Vö. továbbá OFTINGER: „A felelősségbiztosítás léte megkönnyíti a törvényhozó és a bíró számára a felelősség megállapítását vagy szigorítását. Eredeti célján, a biztosítottnak való fedezetnyújtáson túl ma már messzemenően az a célja a felelősségbiztosításnak, hogy a károsult érdekét szolgálja.” *Haftpflicht, Versicherung und soziale Solidarität bei der Wiedergutmachung von Schäden im schweizerischen Recht* = Recueil de travaux suisses, 8e Congrès international de droit comparé. 1970. 117. old. A felelősségbiztosítás felelősségszigorító hatására ld. még JØRGENSEN példáit. *Ersatz und Versicherung*. Versicherungsrecht, 1970. 205. old. A kötelező biztosítás területén a biztosítási viszony hiányában is fizet a biztosító. HANAU: *Rückwirkungen der Haftpflichtversicherung auf die Haftung*. Versicherungsrecht, 1969. 295. old.

²⁵ Vö. JØRGENSEN: *Towards a Strict Liability in Tort* = Scandinavian Studies in Law. 1963. 27. old. és SCHÜTZ: *Der Begriff der groben Fahrlässigkeit und seine Anwendung auf* §§ 61 VVG, 640 RVO. Versicherungsrecht, 1967. 734. old.

a károkozó szférából a károkozó ténylegesen is eltűnik: föl nem derített, vagy fizetőképtelen, avagy egyszerűen nem biztosított²⁶ károkozó helyett kártérítési alapközből fizetnek kártérítést. Az ilyen kártérítés egyetlen lehetséges szempontja, a keletkezett kár mértéke, tehát nem felelősségi. Ilyen körülmények között valóban jobb formailag is levonni a konzekvenciát: a felelősségbiztosítás helyébe a károsult baleset-, illetve vagyónbiztosításának kell lépnie. Biztosítás — biztonság? Csak statikusan: a fellépett kár megtérül. De a biztosítás, amelynek eredeti feladata a véletlen károk kivédése, általánossá válva minden kárt véletlenné változtat. A károkozó és a megelőzési szempont eltűnésével egyaránt arc nélküli és befolyásolhatatlan csapásként jelenik meg, ha a jég veri el a termést, és az, ha egy árokásógép elvágja a villanyvezetékét, s ennek folytán a keltetőben a tojások megzúznak; ha villám csap valakibe, vagy ha egy vonat után rohanó utas zsebéből kieső tűzijátéksomagrobbanása sebesíti meg. Gyógyíthatatlan daganat vagy súlyos gondatlanságból elkövetett műhiba a vakbélműtétnél egyre megy: a biztosító fizet.

Ha fizet. A biztosító helytállásának alapja ugyanis a biztosítási szerződés, azaz a maga üzlete, s nehezen nyugszik bele abba, hogy itt olyan területre jutott, ahol más szempontok is érvényesülnek. A biztosító egyébként sem fizet, ha erre valami okot sikerült találnia, s érthetően küzd a „széles körben elterjedt tendencia” ellen, amely a „biztosítást fejestehennek tekinti, amelyet fejni lehet, sőt kell”.²⁷ Ez a tendencia egyébként a károkozó mint felelősségbiztosított szempontjából is kétélű; nemcsak a biztosítási díjak emelkedése miatt, hanem azért is, mert a megítélt magas kártérítés egyes részeinek kifizetését a biztosító a kockázati körrel manipulálva megtagadhatja.²⁸

c) Mindez minket abból a szempontból érdekel, hogy a túlságosan kiterjesztett biztosítás több tekintetben maga ellen fordulhat. A biztosítás mai mechanizmusa és a párhuzamosan ható felelősségi szabályok mellett a potenciális károkozónak az az érdeke, hogy csak korlátozott kockázati körre kössön biztosítást, avagy hogy olyan területeken, ahol felelőssége gyakorlatilag a biztosításon alapul, egyáltalán ne vegye magára a biztosítás költségeit. Gamillscheg-gel szólva: aki egyébként nem felelne, miért is húzná magát fordított Münchhausen-ként saját copfjánál fogva bele a mocsárba?²⁹ A biztosítók érdekében kíváncsi ellenhatás tehát újból felszínre hozza a felelősségi szempontokat, ha csak abban a formában is, hogy a biztosítás ezek „natúrális” terjedelméhez igazodjon. Felszínre hozza továbbá a visszeresetek kapcsán is. Az a nézet, hogy a regressz nem áll a biztosító gazdasági érdekében, még nem számolt a biztosítók túlzott igénybevételével,³⁰ amely a

²⁶ Ekkor is fizet a francia Fonds de Garantie (1951 óta), a német HUK-Verband (1963 óta). Garantiefonds helyett Svájcban az állam felel, az állam viszont biztosítja magát, és közvetlen igény van a biztosító ellen. Az ismeretlen gépjármű által okozott károkat — a gépjárművekben okozott károk kivételével — megtéríti a magyar Állami Biztosító is. 42/1970 (X. 27.) Korm. sz. rendelet 3. §.

²⁷ Egy tipikus, igen felkészült, de csak a biztosító érdekeire figyelemmel levő vitacikkből: BUCHNER: *Der Versicherungsgedanke im Schadensrecht*. Versicherungsrecht, 1967. 1033. old.

²⁸ Főleg ott, ahol nem közvetlenül a biztosító áll perben. Vö. HANAU: *i. m.* 294. old.

²⁹ Ezt kérdezi GAMILLSCHEG (*Versicherungsrecht*, 1967. 514. old.) a munkavállalóval kapcsolatban, aki biztosítás nélkül gyakorlatilag nem volt felelős.

³⁰ A skandináv államok egységes biztosítási törvénye lehetővé teszi a vagyónbiztosító visszeresetének kizárását, illetve korlátozását többek között enyhe gondatlanság esetében. A norvég és svéd gyakorlat azonban azt mutatja, hogy a keresetet mindig érvényesítik.

visszkeresetet újból aktuálissá teszi. A károkozó eltűnési folyamata végén ismét feltűnik tehát a károkozó, ha most nem is a károsulttal szemben. A biztosítóhoz való viszonyában azonban magatartását még gondosabban és egyéniesítettebben vizsgálják, mint a kártérítésnél vizsgálták volna. Nem az átlagos gondosság a mérce, hanem a visszkeresetnél a gondatlanság súlyossága, illetve a kockázat-növelésnél a konkrét tevékenység.

A biztosítók tiltakozása határozottan kiemeli a felelősség szubjektívizálódásának egyéb területeit is, pl. a személyiségi jogok védelmének és az erkölcsi kártérítésnek előretörését. A felelősségbiztosítás ugyanis a rá való tekintettel bőségesen megítélt fájdalomdíjnak csakis „kompenzációs” részét térítené meg, azon az alapon, hogy annak „büntetést”, „elégtételt” szolgáló része mint a károkozó és károsult személyes viszonyának kifejezője, a biztosítás kollektív rendszerével összeegyeztethetetlen.³¹

d) *A károkozó pozíciójának ez a pályafutása — objektívizálódás, kilépés a közvetlen kártérítési viszonyból, egyéniesített másodlagos felelősség* — természetesen az objektív felelősség és biztosítás klasszikus területein: az üzemi és közlekedési balesetekért való felelősségben rajzolódik ki legvilágosabban. A szigorú bírói gyakorlat azonban napról napra termeli a maga „veszélyes üzemi tényállásait”, s ezzel az önkéntes felelősségbiztosítás jövődő ügyfeleit. A *gondossági követelmény emelkedése* az irodalomban közhelynek számít. Kiragadott példák helyett a szubjektív felelősségnek az objektívhoz való hasonulásában egy másik tényezőre hívjuk fel a figyelmet. A gondossági mérce nemcsak emelkedik, hanem *szakosodik* is. Szakember eljárásának kellő gondosságát laikus egyre kevésbé tudja megítélni. A gazdasági életben különösen nehéz eldönteni, hogy kármegelőzési intézkedések, amelyek gazdaságossági szempontból optimálisak, hogyan viszonyulnak a köteles gondosság mércejéhez. A bíró nem is képes különböztetni a költségek gazdaságossági és a kárveszély nagyságához viszonyított mérlegelése között, írja Fleming.³² Mindez a gyakorlatban oda vezet, hogy beérik azzal, ha a két szempontot közös pénzübeli nevezőre hozzák a fedezetről való gondoskodásban — azaz a felelősségbiztosításban. A gondossági mérce szakosodásának eredménye másrészt a követelmények igen *szoros kötődése a konkrét tényállásokhoz*, s ennek folytán a *vétkesség és a jogellenesség összemosódása*.

A szubjektív felelősség formai fennállása ilyen körülmények között önmagában nem sokat mond a károkozó pozíciójáról. Említettük már, hogy a vétkesség vélelmével és a kimentő okok szigorú korlátozásával ugyanaz érhető el, mint az objektív felelősséggel. Lehet szigorítani a károkozó felelősségét a bizonyítási teherrel, a másokért való felelősség kiterjesztésével is. Formailag akkor is a vétkes-

ha az attól való eltekintés a díjakra is kihatna, illetve, ha a károkozó nagyobb gazdasági egység képviselője volt. JØRGENSEN: *The Decline and Fall of the Law of Torts*. The American Journal of Comparative Law, 1970. 48. old. és Versicherungsrecht, 1970. 200. old. — Úgy látszik, a gazdagság a gazdaggal szemben is kötelez.

³¹ A biztosítókat a törvénynek kellett pl. Ausztriában a teljes fájdalomdíj megtérítésére szorítani. (BGBl. 69/1968.) A két szempont egyeztethetőségét mindig vizsgálni kellett a személyes viszonyokra tekintettel levő felelősségi normákkal kapcsolatban (méltányosság, felelősségkorlátozás, családi stb. viszony alapján). Ld. HANAU: i. m. 295. old.

³² FLEMING: i. m. 820. old. szerint pl. a szűrőpróbáknál sosem a biztonság, hanem a költségek minimumon tartása a fő szempont.

ségi felelősség körében maradunk, ha a bíróság a vétkekesség ürügyén már nem a gondosságot mérlegeli, hanem a kockázatot.³³

Úgy gondoljuk, hogy a vázolt tendencián nem változtat, ha egyes nem kiemelkedően kárveszélyes területek a hagyományos vétkekességi elv uralma alatt maradnak. A gondosság szigorítását, amely általános tendencia, nem lehet innen sem kizárni; különösen nem, ha a károsult érdekében a felelősségbiztosítás erre a területre is kiterjed — ami várható.³⁴ A visszkereset kapcsán pedig ide is bekerül a vétkekesség fokozatainak megkülönböztetése — tehát a hagyományos struktúra kétirányú bomlása itt is megindul.

e) A károkozói pozíció vizsgálata függelékeként utalnunk kell még e pozíció elszemélytelenedésének egy olyan jelenségére, amely ugyan gyökerében nem új, de mai önálló intézménnyé válásával a felelősség fejlődését és a mozgató erőket jól megvilágítja. A felelősség „kanalizálásáról”³⁵ van szó, úgy ahogy az az atomkárokért való felelősség nemzetközi és nemzeti szabályozásában megvalósul. A felelősség kanalizálása azt jelenti, hogy ugyanazért a kárért az általános szabályok alapján felelőssé tehető személyek közül a felelősséget egyikükre koncentráljuk. A kanalizálás ma két fejlődési fokon is megtalálható. A „gazdasági kanalizálás” a károkozói pozíció általános változásain mérve a felelősségbiztosítás általánossá válásának felel meg. A „nukleáris létesítmény” üzemben tartója mellett formailag minden közreműködője felelős marad. Az üzemben tartó a felelősséget gazdaságilag veszi magára, amennyiben közreműködői javára is felelősségbiztosítást köt; amelynek összecszerű korlátozását az állam mögöttes helytállása gyakorlatilag kiküszöböli. A kanalizálás itt előképeitől (pl. kötelező gépjárműbiztosítás) csakis a biztosító visszkeresetének a szándékosságra való korlátozásával tér el. A „jogi kanalizálás” a formális felelősségi elemet sem tartja meg. A nukleáris kockázatból származó károkért, függetlenül attól, hogy ki okozta, a károsultnak csakis az üzemben tartóval szemben van kártérítési igénye. Az üzemben tartó a szándékos károkozóval szemben visszkeresettel élhet.

A háttérben álló erők itt világosak: a tervező, valamint az erőmű építésében és üzemben tartásban közreműködő iparágak nem vállalták a rájuk visszavezethető károk megtérítésének kockázatát. Miután ezek a common law területén kiharcolták mentességüket, az amerikai atomipartól függő, felfutó európai atomgazdaság számára nem maradt más hátra, mint azt a nemzetközi konvenciókban és a hazai jogokban is elfogadtatni. A kanalizálással elkerülhető az igen sok külön-külön biztosításból felépülő „biztosítási piramis” is. Ez mind a biztosító, mind pedig az üzemben tartó szempontjából előnyös.³⁶ A károsult pozícióját maga a kanalizálás — néhány elhanyagolható kivételtől eltekintve — nem rontja.³⁷

A kontinensen az elmélet besorolta ezt a jelenséget abba a tendenciába, amely a felelősséget a gazdaságilag erősebbre hárítja, és ezt az ipari társadalomban

³³ A dán Legfelsőbb Bíróság egyik bírása, Trolle szerint „the courts speak in terms of fault, they think in terms of risk” (*Risiko og Skyld*. 1960.) id. JØRGENSEN: i. m. (25. jegyz.) 48. old.

³⁴ Vö. FLEMING i. m. 840. old.

³⁵ A kifejezés az 1957-es Price—Anderson Amendment nyomán vált közkeletűvé.

³⁶ HUG: *Haftpflicht für Schäden aus der friedlichen Verwendung von Atomenergie*. Zürich, 1970. 24. és 40. old.

³⁷ KANNO: *Gefährdungshaftung und rechtliche Kanalisierung im Atomrecht*. Düsseldorf, 1967. 35. old.

egyenesen az igazság posztulátumának minősíti.³⁸ Úgy látjuk, hogy nem más történt, mint a károkozó és károsult között kialakult *kockázati* alapú felelősség konstrukciójának a *károkozó oldal belső viszonyaira való vetítése*.

3. A KÁROSULTI POZÍCIÓ ÚTJA

A károsulti pozíció felvázolásához abban a jogos feltevésben kezdhetünk, hogy látványos változásokra itt nem számíthatunk. Ennek oka a felelősség konstrukciójában van: a kártérítés mechanikus (összegszerű vagy kárfajták szerinti) korlátozását kivéve a károsult helyzetének minden változása csakis a felelősségi oldal megfelelő alakításával érhető el. Más okok is azt a látszatot erősítik, hogy a károsulti pozíció a „*konzervatív*” oldal. A kártérítési felelősség konstrukcióján belül a felelősség (alapja) az, amely minőségileg más-más lehet, ezzel szemben a kár megtérítése állandó szempont, amely legfeljebb mennyiségileg változhat.

a) Ez a prima facie helytállónak tűnő kép azonban kérdéssé válik, ha a kár megtérítésének mint a vizsgált pozíció alapelvének változását nézzük. A károsult helyzetét önmagában a *casum sentit dominus* elve határozza meg. E fő szabály alóli kivételhez mindig valami nyomós okra volt szükség: ezek alkotják a felelősség, illetve más kárelosztási mechanizmusok alapját. Történetileg a kárnak a károsulton való maradása volt a főszabály, amely azonban egyre inkább háttérbe szorult. A deliktualis felelősség klasszikus, általános érvényű szabályának kimondása azt jelezte, hogy a dominus érdeke az őt ért kár áthárításában (és ennek társadalmi vetületei), másfelől a károkozó védelméhez és a prevencióhoz fűződő társadalmi érdek külön kis mérlege általában, társadalmilag és dogmatikailag is egyensúlyba került. Fentebb utaltunk arra, hogy a károkozók és károsultak tényleges egyenlőtlensége volt az, ami az adott gazdasági és politikai feltételek mellett a károsulti érdek újabb győzelméhez vezetett. Jóllehet, ez az érdek eredetileg csak arra irányult, hogy a kártalanításnak azt a tényleges mértékét állítsa helyre, amelyet a szubjektív felelősség a maga optimális korszakában nyújtott, az átalakulás sodra átlendítette a mérleget a holtpontra. A tehetetlenségi erőhöz újabb tényezők is járultak, s mindezek következtében ma a *kártalanításhoz fűződő érdek túlsúlyáról* beszélhetünk. Végeredményben a károsulti oldalon is alapelv metamorfózisáról van szó: a *casum sentit dominus* és *káráthárítási korrelátumai* — a kárelosztás e két klasszikus pillére — *eredeti formájukban és arányukban már nem érvényesülnek*, sőt a jogtudatnak is egyre idegenebbül hatnak.³⁹ Maga a szorosan vett és egyre kisebb területre zsugorodó casus is mind kevésbé terheli a károsultat.

b) A domináló vonás tehát a *károsult érdekének kielégítése*. Ennek minimuma a kártérítés polgári jogi szempontjainak emancipálása a felelősséghez: „*a károkozás általános tilalmának*” *tényleges fennállása*. Eörsi Gyula kimutatta, hogy a kapitalista jogok elvileg a károkozás megengedettsége alapján állnak, amely alól fő kivétel a vétkesen okozott károkért való felelősség, az egyre általánosabbá váló

³⁸ MOHR: *Die Kanalisierung der Haftung unter besonderer Berücksichtigung des Atomrechts*. Berlin (de Gruyter), 1970. 38. old.

³⁹ Az utóbbira WIDMER: *Gefahren des Gefahrensatzes. Zur Problematik einer allgemeinen Gefährdungshaftung im italienischen und schweizerischen Recht*. Zeitschrift des Bernischen Juristenvereins, 1970. 289. old.

objektív kárfelelősség, s egyéb növekvő jelentőségű felelősségi alapok. Ezzel szemben a szocialista jogban a károkozás általános tilalma a főszabály, taxatív törvényi kivételekkel.⁴⁰ Ez a megközelítés történetiségében adja vissza a két rendszer eltérő kiindulását és az általános deliktuális formula mögött rejtve maradó eltérő elvi szemléletet is. Nyilvánvaló, hogy a kapitalista joggyakorlat az adott törvényi talajon csak megközelítheti azt a szintet, amelyet a kortársi szocialista törvényhozás általános érvénnyel biztosít. Figyelemmel azonban a bírói gyakorlatnak a törvényhozással már-már konkuráló szerepére a kontinens kapitalista államaiban, másrészt arra, hogy egyes szocialista országok gyakorlatában felelősségkorlátozó tendenciák is érvényesülnek,⁴¹ elmondható, hogy a károkozás általános tilalma a vizsgált jogokban *gyakorlatilag* érvényesül.

Ez azonban, mint mondtuk, még nem jelenti a *károsult érdekének túlsúlyát* a károkozó terhére. Utóbbi lecsapódását a polgári törvénykönyvekben hiába is keresnénk, szempontjai túlnyúlnak a polgári jogon — a *bírói gyakorlatban viszont félreérthetetlenül jelen van*. Tuncnek a 19. század óta bekövetkezett fejlődésben a bíróságok nagylelkű (generous) kártérítési gyakorlata tűnik fel, Kemp szerint a francia gyakorlat — a felelősségi törvényjavaslatokkal szemben — az utóbbi 50 évben „mindig a károsult javát kereste”.⁴² A svájci bíróságok előtt a biztosító által kifizetett „nyilvánvalóan nem kielégítő” kártérítések „minden hagyományos alap nélkül” megtámadhatók.⁴³ Az angol jog szemléletében bekövetkezett változást jól érzékelteti a *Chaplin v. Boys* (1969) eset. Itt a Máltán autóbalesetet szenvedett felperesnek máltai jog szerint 53 £, az angol szerint 200 £ kártérítés járt volna. A Lordok „in the interests of justice” kivételt tettek az irányadó jog kiválasztásának fő szabálya alól. Hogy ez alatt mi értendő, Lord Denning világosan megfogalmazta: „He gets justice here in that he gets fair compensation.” Holmes 1897-ben még „rossz embernek” nevezte azt, aki azzal törődik, hogy mely jogszabály alapján, milyen kártérítéshez juthat.⁴⁴

Ez a döntés egyben az újabban szélesen terjedő *méltányossági új hullámnak* is illusztrációja. A károsult érdekének ilyen mérvű figyelembevétele csak egyik

⁴⁰ EÖRSI GYULA: *A károkozás általános tilalma és megengedettsége a szocialista és a burzsoá jogban*. Állam- és Jogtudomány, 1962. 287. old.

⁴¹ Így pl. az NDK gyakorlatában a túl szűken értelmezett közvetlen károk és közvetlen károsultak kárainak megtérítésére szorítkozás, de a törvényhozásban is a felelősségi generálklauzulákkal szembeni ellenállás. Ld. SÓLYOM LÁSZLÓ: *í. m.* 108. és 158. old. Az NDK új Ptk-ja azonban az 1965-ös javaslattal és a 60-as években uralkodó véleménnyel szemben nemcsak az enumeratív felelősségi főszabályt változtatta általános generálklauzulává, hanem a törvény által meghatározott esetekben — és ilyenek hiányában bírói mérlegelés alapján — a közvetett károsultaknak kártérítési igényt ad. (332. §)

⁴² „A vétkességi felelősség területén a 19. század óta nincs valódi fejlődés, csak a bíróságok törekvését említhetjük, hogy a felperesnek lehető legteljesebb kártérítést nyújtsanak.” TUNC: *The 20th Century Development and Function of the Law of Torts in France*. The International and Comparative Law Quarterly, 1965. 1091. old. KEMP: *Zur Haftung ohne Verschulden des Kraftfahrzeughalters (gardien de l'automobile) im französischen Recht* = *Annales Universitatis Saraviensis*. 1960. A német fejlődésre CAEMMERER: *Wandlungen des Deliktrechts* = *Hundert Jahre deutsches Rechtsleben*. II. köt. Karlsruhe, 1960. 49. old.

⁴³ OPTINGER: *í. m.* (24. jegyz.) 112. old.

⁴⁴ HOLMES: „If you want to know the law and nothing else, you must look at it as a bad man, who cares only for the material consequences which such knowledge enables him to predict.” Idézi és a döntést egyetértően kommentálja GRAVESON: *Towards a Modern Applicable Law in Torts*. The Law Quarterly Review, 1969. 505. old.

oldala a felelősség hagyományos konstrukcióin kívül helyezkedő érdekmerlegelésnek, amely az adott esetben — és gyakran — a másik oldalon „felelősséget” alapít.⁴⁵ Az angol jogban a *Hedley Byrne* (1964) óta nyíltan elemzik a legkülönbözőbb „policy”-elemeket.⁴⁶ Az USA-ban a remoteness és a proximate cause csak a határt jelöli, amelyen belül az igen eltérő policiés (célszerűség, méltányosság, jogbiztonság, társadalmi igazságosság stb.) összeesapása dönti el, hogy a kár még beszámítható-e. „This is not logic. It is practical politics” — mondja Andrews bíró a *Palsgraf*-ban.⁴⁷ A német gyakorlat hasonló tendenciái a Normzweck-elméletben elvi indokolást és rendszert is nyertek. Az említett társadalmi mérlegelésnek a háttérben a „jóléti állam” ideológiája áll; tulajdonképpen ez az, ami a mérlegelés alternatíváját többnyire a *károsult javára* dönti el.

c) Kérdés persze, hogy ez a károsulti érdek önmagában elegendő alapja-e a kártérítésnek. Vajon nem a klasszikus felelősségi szemléletnek van-e igaza, amikor a kártérítéshez fűződő érdeket csak akkor méltányolja, ha van olyan károkozó, akire a kár a mindenkori felelősségi princípium alapján áthárítható — s ami nem: az a károsultat terhelő casus? Abból kell kiindulnunk, hogy a *casum sentit dominus* és a felelősség iker-elve történetileg egy a) nem gazdag és b) individualista társadalom viszonyait tükrözi. Itt végül is csak arról volt szó, hogy milyen feltételek mellett lehet a kárt — társadalmilag legkedvezőbb hatással — az egyik tulajdonosról a másik tulajdonosra áthárítani. Károsulti érdekvédelem ezen felül csak periferikusan volt jelen: egyrészt morális-jóékonysági alapon, véletlenszerűen,⁴⁸ másrészt tudatosan, jogilag is szabályozva, de igen szűk veszélyközösségre szabva. Gondoljunk a biztosítás előképeire, pl. a kárt rendkívüli precizitással elosztó (s a maga hányadát a károsulton hagyó) *lex Rhodiara*.

Az újabb fejlődésben a kárelosztás említett két eszköze társadalmi méretben szervezetté válik; összemosódik egymással; befolyásolja a felelősség alakulását.

A *károsult kiemelt védelme tartalmilag* végső soron abból táplálkozik, hogy a monopolkapitalizmus kezdete óta az állam növekvő behatolása a magángazdaság termelési szférájába magával hozta azt is, hogy a másik oldalon: a foglalkoztatottság, szociális biztonság területén sem hagyhatta érintetlenül a laissez faire elvét. A közjólet, egzisztenciális biztonság gazdaságilag lehetséges minimumának garantálása állami feladat lett. Ennek ideológiai vetületeként „a társadalom érdeke” döntő faktor lehet az egyéni érdekekkel szemben a felelősség területén is (ahogy ez az érvelés egyszer már az objektív felelősségnek is jól szolgált). Jellemző pl. hogy az angol kártérítési perekben a döntés egyre gyakrabban nyugszik kifejezetten olyan elemeken, mint a „demands of society” (*Hedley Byrne*), a „public

⁴⁵ JØRGENSEN is felfigyel a felelősségszigorítások „social”, illetve „welfare-minded” típusára. I. m. (25. jegyz.) 42. old.

⁴⁶ Hedley Byrne and Co. v. Heller (1964). SIMMONDS: *The Duty of Care in Negligence: Recently Expressed Policy Elements*. The Modern Law Review, 1971. 395. és 528. old.

⁴⁷ Palsgraf v. Long Island Railroad Co. (1928). Ld. még ZWIEGERT – KÖTZ: *Einführung in die Rechtsvergleichung*. II. köt. Tübingen, 1969. 331. old.

⁴⁸ BENTHAM már saját korában sem tartja kielégítőnek a bajbajutottak és szegények önkéntes támogatását, hanem a törvényhozó rendszeres támogatását követeli azon az alapon, hogy a „szükséget szenvedők” joga a rendszeres támogatásra „erősebb, mint a fölösleges javak tulajdonosának tulajdonosi jogai”. Ld. DUEMONT: *Grundsätze der Zivil- und Criminal-Gesetzgebung. Aus den Handschriften des englischen Rechtsgelehrten Jeremias Bentham*. I. köt. Berlin, 1830. 305. old.

interest" (Rondel v. Worsley), illetve az értékszámítás kiindulásaként: „We the people at large.”⁴⁹

A károsult érdekvédelme nem is a felelősség területén tör előre, hanem éppen ott, ahol nincs kire áthárítani a terhet: a rendszer két oszlopa közül először a casus nocet domino ing meg. Itt termelődnek ki az *eszközök*. A társadalmi méretű eszközként létrejött biztosítás a második kárelosztás idején, mint társadalombiztosítás, illetve kötelező munkásbiztosítás szocializálódik — abban az értelemben is, hogy közjogiasodik. A biztosítás ugyanakkor átpártol a károkozók oldalára. Már szoltunk a felelősségbiztosítás hatásáról a felelősség szigorítására (a casus viaszszorítása) és a kártérítések terjedelmére. Ez a folyamat, mint láttuk, a *károsult pozícióját is teljesen elszakítja a felelősségtől, amely a kárvallottakról való gondoskodásnak csak egyik s egyre kevésbé speciális csatornája marad*. Ilyen körülmények között a polgári jogban nem a felelősségi struktúrák fennmaradása a fő kérdés (amelyek szemszögéből a mai kártalanítási gyakorlat „gondoskodási mániának” tűnik),⁵⁰ hanem a kárrendezés polgári jogi vagy közjogi megoldása. Ha ugyanis a casum sentit dominus összeegyeztethetetlen a „szociális állambeli jogtudattal”, csak egy lépés a kárviselés *áthárítását* is ezzel összeférhetetlennek tartani, s a kár megtérítését az államtól követelni.⁵¹

d) A károsult *pozíció tendenciája tehát az, hogy leoldódik a felelősségi kártérítésről és a szociális gondoskodás határára kerül*. A burzsoá jogok megoldása azonban — a kárelosztási rendszert helyettesítő jogpolitikai kritériumok bizonytalansága folytán — egészében *esetleges*. A károsult védelmének aránytalan eltérései a különböző károsodásokkal szemben, a károkozó indokolatlanul ingadozó megterhelése, illetve mentesítése a felelősségtől, a mai állapot véletlenszerűségét, az átfogó koncepció hiányát tükrözi és szemmel láthatóan a mindennapi élet optikájának torzító befolyása alatt áll. A közlekedési balesetek kárrendezésére született javaslatok kiugró kedvezményei láttán pl. joggal merül fel a kérdés, hogy mi indokolja az egy olyan áldozatcsoporttal való különleges bánásmódot, amely ugyan számos, de semmi másban nem speciális.⁵² A „társadalmi érdekek” mérlegelése eleve hajlik a csoportérdekekben való gondolkodásra és a csoportok megkülönböztetése —

⁴⁹ SIMMONDS: i. m. 395. old.

⁵⁰ Így pl. KOZIOŁ: *Ersatz der Haftpflicht bei Verkehrsunfällen durch Unfallversicherung?* Zeitschrift für Rechtsvergleichung, 1970. 16. old.

⁵¹ KÖTZ: *Haftung für besondere Gefahr. Generalklausel für die Gefährdungshaftung*. Archiv für die civilistische Praxis, 1970. 6. és 8. old. Kötz sürgeti a polgári jog alkalmazkodását, nehogy a feladatokat „közvetlen állami beavatkozással oldják meg”. DEUTSCH: *Die Zwecke des Haftungsrechts*. Juristenzeitung, 1971, 244. old. felveti, „ob nicht die Risikoüberwälzung schlechthin sozialstaatswidrig sei”, és hogy ebből folyóan nem kellene-e az évekig húzódó járadékfizetéseket gondatlan okozás esetén az államnak átvállalni. — Tény viszont, hogy a német társadalombiztosítás visszkeresete (RVO. 1542. §) az ilyen elképzelések ellenkezőjét valósítja meg. RINCK: i. m. 1. old. szerint a polgár elvárja, hogy a csapásoktól az állam mentesítse.

⁵² *A Report by the State of New York Insurance Departement to Governor Nelson A. Rockefeller*, 1970. szerint csak az ittas, illetve kábítószer hatása alatt álló gépkocsivezető felel, mindenki más helyett pedig az üzemeltető biztosítja. A személyes felelősség közbőlös — a kizárólag önhibás károsult is kap kártérítést 2000 dollárig stb. WEIR kritikája főleg arra mutat rá, hogy a javaslat *unfair* más szerencsétlenségek áldozataival szemben, s a jogászokat „az irracionális megkülönböztetések” elleni harcra szólítja fel. *Automobile Insurance ... For Whose Benefit?* The Law Quarterly Review, 1971. 595. old.

osztályszempontból semleges területeken — gyakran véletlenszerű és irracionális lehet. Az ilyen méltányosság más csoportokra súlyosan hátrányossá válhat. A hűség kedvéért meg kell jegyezni, hogy a mondott egyenetlenségek pozitív irányban lépnek fel, egy gyakorlatilag átfogó társadalombiztosítás, illetve más közjogi ellátási rendszer nyújtotta (országanként igen különböző szintű) kárrendezés talaján.⁵³

e) A károsulti pozíció e fejlődési irányának kettős kísérőjelenségére hívjuk fel a figyelmet. Egyrészt a károsulti érdek *individuílis-méltányos szemlélete* megköveteli a *károkozó oldalán is ugyanazt a szemléletet*. Itt a dolog természeténél fogva kapu nyílik az általános jogi felelősség szempontjainak. Az érdekegyensúlyt átlagosan kifejező formalisztikus szabályok helyébe lépő valóban felelősségi döntéseket önmagában nehéz összeegyeztetni a kártérítés méltányosságával.⁵⁴ De a két eleve eltérő érdeket nemcsak kompromisszumos felelősségi szabály formájában lehet egyeztetni,⁵⁵ hanem materiálisan is, fedezeti mechanizmusok közbeiktatásával, amelyek mindkét szempontnak biztosíthatják a kibontakozást.

Ismételten hangsúlyozni kell, hogy itt a károkozó és károsulti pozíciók igen bonyolult, többszörös hatásáról és visszahatásáról van szó. A fejlődés végül is egy nehezen mozgó dogmatikai megoldás kereteiben, és elsősorban a bírói gyakorlat által megy végbe. Nem csoda, hogy a *jogi konstrukció gyakran önállósul és eszköze lesz az őt elsődlegesen alakító érdekek háttérbe szorításának. A két pozíció izolált egyensúlyára hivatkozni* pl. gyakorlatilag annyit tesz, mint a *kártérítést korlátozni*. Ennek legkézenfekvőbb példája a kártérítés összegszerű korlátozása az objektív felelősség eseteiben, amelyet a felelősség szigorítása „áraként” szokás felfogni — szerintünk alaptalanul. Mai példák is szemléltetik a fejlődés irányával szemben álló, „régimintájú” kompromisszumok tovább élését. Az amerikai termékfelelősség korábbi megoldásában pl. a termelő szerződési felelősségét terjesztették ki a vásárló családtagjaira, illetve olyan személyekre, akikről „ésszerűen” feltételezhető, hogy az áruval kapcsolatba kerülnek. A ma általánosan alkalmazott strict liability in tort a véletlen bystander-nek is védelmet nyújt, ha az az áru hibája folytán károsodik (pl. ha a hibás autó elgázolja). Ezzel párhuzamosan azonban a gyakorlat a szerződéses felelősség alapján járó „economic loss” megtérítését az objektív felelősségből kizárja és a kártérítést a személyi és dologi károkra korlátozza.⁵⁶ De megfigyelhető a felelősség alapjának kiterjesztésével járó korlátozása a kártérítés mértékének ott is, ahol ez egy lépcsővel lejjebb történik. A *Donoghue v. Stevenson* (1932) alapul szolgált a negligence-felelősség általánosításához, de azóta világosan látható a bíróságok irányvonala, hogy ti. a neighbour test-et „eredeti formájában” igen óvatosan, economic loss és negligent misstatement eseteiben pedig nem is alkalmazzák.⁵⁷

⁵³ A társadalombiztosítási rendszerek áttekintését és a gépjárműbiztosításhoz való viszonyukat ld. HIPPEL: *Schadensausgleich bei Verkehrsunfällen*. Berlin-Tübingen, 1968. 30. old.

⁵⁴ WIEACKER: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. 1967. 529. old. aggályal szemléli az etikai szempontok önállósulását a német felsőbírói gyakorlatban.

⁵⁵ Az ilyen szabály is lehet egyediesítő! Pl. OR. 43. §.

⁵⁶ § 2. — 318. UCC (persons... reasonable to expect... be affected by the goods), illetve a strict liability széles védőkörére felhívott ítéletek: HIPPEL: *Schadensersatzklagen gegen deutsche Produzenten in den Vereinigten Staaten*. Aussenwirtschaftsdienst des Betriebs-Beraters, 1971. 62. old.

⁵⁷ SIMMONDS: i. m. 395. old.

Sokat mond, hogy a *kártérítés korlátozására* irányuló törekvések a fenti egyen-súlyvelen túl legtöbbször *közvetlenül is a konzervatív struktúrához kötődnek*. Példa erre a *biztosítók ragaszkodása* ahhoz, hogy helytállásukat a *károkozó személyes felelősségéhez* kössék, amelyet a biztosítás figyelembevétele nélkül követelnek szemlélni. Talán még élesebben kiütözik ugyanez a károsult *közreható vétkességé-nek* indokolatlanul hosszú túlélése kapcsán, amikor a másik oldalon már nemcsak a károkozó vétkessége közömbös, de maga a károkozó is eltűnt. A közreható vétkesség nemcsak ott hat közre makacsul, ahol szubjektív felelősségről beszélnek, de árnyéka a rizikó-felelősségre is rávetül. Itt nemcsak a veszélyes üzemmel a károsulti oldalon szemben álló veszélyes tevékenységről van szó (Gefährdungs-haftung—Mitgefahrung). Az üzemben tartó felelőssége pl. több jogrendszerben enyhébb a járműben ülőkkel, mint harmadik személyekkel szemben: az előbbiek ti. a jármű használatával a kárveszély egy részét tudván magukra vállalták volna. A közreható vétkesség figyelmen kívül maradásáért éppen a felelősségbiztosító kárfedezése alapján és a biztosító ellenkező követelése ellen harc folyik, amely a bírói gyakorlatban és a jogalkotásban is elérte első győzelmeit.⁵⁸

4. E TENDENCIÁK KÉSŐI, ILLETVE REJTETT FELLÉPÉSE A SZOCIALISTA POLGÁRI JOGOKBAN

A szocialista polgári jogok történeti fejlődésének sajátos körülményei folytán a kárfelelősség bemutatott tendenciái — amelyeket általános érvényűnek tartunk — a szocialista jogokban megkésve, illetve rejtetten bontakoznak ki. Alább részletesen be fogjuk mutatni, hogy kialakulásának idején a szovjet polgári jog az általános objektív felelősség álláspontjára helyezkedett, vagyis a szocialista kárfelelősség rögtön az avantgarde tagjaként lépett be a polgári jogi felelősség fejlődésébe. A történelem azonban 1938-tól kezdve a szubjektív felelősségi elmélet uralmához vezetett, és ez határozta meg nemcsak az új szovjet, de az európai szocialista polgári törvénykönyvek felelősségi rendszerét is. Meg kell azonban mondanunk, hogy a szocialista jogok még így is éltek (időbeli) történelmi elő-nyükkel, s a rendelkezésre álló *hagyományos eszközök* minden lehetőségét igénybe vették a felelősség általánosítására és kiterjesztésére. A szocialista kódexek *két generálklauzulával* (általános vétkességi kárfelelősség és a veszélyes üzemek objek-tív felelőssége) biztosították a károkozás általános tilalmát. Így nem kell rész-területenként különböző eszközökkel és különböző intenzitással betömniök azo-kat a réseket, amelyek a burzsoá jogokban a klasszikus kódexek szabályozása és a mai kártérítési igények között minduntalan fellépnek. A szocialista ptk.-k szinte kivétel nélkül kimondják a *vétkesség véelmét* is, institucionalizálva ezzel azt a történelmileg kikísérletezett és bevált módszert, amely a szubjektív felelős-

⁵⁸ OPTINGER: *i. m.* (24. jegyz.) 121. old. A *svéd felelősségi törvény* V. fejelet. Section 5. szerint a károsult közreható gondatlansága (fault or negligence) annyiban mentesítheti a károkozót, amennyiben ezt a körülmények méltányossá teszik. A *Szovjetunió polgári törvényhozásának Alapjai* 93. szakasza csak a károsult *súlyos* gondatlanságát veszi figyelembe. A közreható vétkesség figyelembevétele általános szemléjét ld. HIPPEL: *i. m.* (53. jegyz.) 65. old. A járműbiztosításra, a reformerek és biztosítók álláspontjaira ld. BUCHNER (Versicherungs-recht, 1967. 1031. old.), HIPPEL (Versicherungsrecht, 1968. 231. old.) és HANAU (Versiche-rungsrecht, 1969. 298. old.) vitáját.

ség formális fenntartásával hidat ver az objektív helytállás felé. Legfejtettebb fokáról vihette és vitte tovább a szocialista polgári jog a munkás-kártérítést is: a munkajogi, illetve tsz. jogi felelősséggel olyan kollektív fedezeti rendszer épült ki, amely a károsult érdekkielégítése mellett példamutatóan individualizálta a károkozó felelősségét is. Az átfogó társadalombiztosítás mindezek mögött garantálja a létminimumot.

A szocialista ptk.-k és a kollektíva-jogágaknak ez a felelősségi rendszere általánosságánál fogva igen tág kereteket nyújt a felelősség fejlődése — s így annak szigorítása, azaz a másik oldalról: a károsult fokozódó védelme — számára. Sőt — a tőkés fejlődés kiegyensúlyozatlanságával szemben — e keretek egyben szilárdnak és az arányos fejlődés garanciáinak látszanak. Csak a szabályozást mint formát tekintve úgy tűnhetett, hogy a meglevő rendszer a lehető szabályozások legjobbika: a hagyományos felelősségi struktúra általános felbomlásának és a károsulti érdekek fokozott védelmének problémája mintegy elodázódott a szocialista polgári jog számára.

A perspektívát kutató szemnek azonban e felelősségi rendszer erényei már nem egyértelműek. Igaz ugyan, hogy a fennálló felelősségi rendszer tág keretei a felelősség általános tendenciáit engedik kibontakozni. Gondoljunk pl. a felelősség akadálytalan objektívizálására (pl. természetes személyekkel szemben az elvárhatóság — nevelő célzattal indokolt — fokozása, amely szocialista szervezetek károkozása esetén is fennáll, és bevallottan az objektív helytállásig csigázódik),⁵⁹ vagy a károsulti és károkozózi pozíciók szétválására a munkáltató polgári jogi helytállása és a korlátozott munkajogi regresszus esetében. *De e tág keretek sem feszíthetők a végtelenségig, s egyre inkább a tartalmi fejlődés korlátjává válnak.* Ez az általánosan és elvi élel alkotott szabályoknál természetes: ott, ahol olyan elvi kérdés merül fel, amely nem csúsztható át a beépített biztonsági szelepen (pl. a vélelmen), a generálklauzula is merevvé válik, s a gyakorlatnak igen nehéz közvetett technikával megkerülnie.⁶⁰ Van azonban „elvíbb” és alapvetőbb probléma is. A lehetőségei végső határáig feszített *hagyományos felelősségi rendszer* ugyanis *csak úgy állhat a fejlődés szolgálatában*, hogy közben kiürül, *formálissá válik*. Más oldalról megközelítve: a hagyományos felelősségi rendszernek az a tág felépítése, amely a szocialista jogban fennáll, mindvégig eltakarja az élő jog valódi tendenciáit. Hogy ez miért gátja is a fejlődésnek, az csak az elmélet álláspontjának ismeretében érthető. A szocialista polgári jog kárfelelősségi elméletének ma uralkodó irányzata ugyanis — szintén történeti okok miatt — felelősség-központú, és így a károsulti pozíció által uralt fejlődést még a hagyományos struktúra

⁵⁹ A gondatlanság szigorúbb megítélése EÖRSI GYULA szerint a szocialista jogokban természetes folyamat és általános tendencia, fő érvényesülési területe a polgári jogi kártérítés. *A jogi felelősség alapp problémái. A polgári jogi felelősség.* Bp. 1961. 234. old., és meg-
erősíti ezt a gyakorlat vizsgálata alapján is: *A polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve.*
Bp. 1966. 231. old. Az állami vállalat kvázi-objektív felelősségére u. ott 237. old. A magas
vétkességi mérce történeti hátterét a 6. fejezetben részletezzük. Az NDK irodalma kifeje-
zetten külön, szigorúbb megítélést követel a szocialista szervezetek felelősségére (pl.
POSCH: *Die materielle Verantwortlichkeit der Bürger und der Betriebe im Zivilrecht.* Staat
und Recht, 1970. 1111. old.). Az NDK Ptk.-ja ezt meg is valósítja. (334. §) L. még 62.
jegyz.

⁶⁰ Meggyőzően mutatja ki ezt HARMATHY ATTILA: *Felelősség a közreműködéért.* Bp.
1972. 249. old. a kártérítés terjedelmének korlátozása vonatkozásában.

keretein belül sem ismerheti el, nem épülhet egy tendenciájában egyre formálisabbá váló „felelősségre”.⁶¹ Az elmélet tehát a törvényszöveg egykori, még valószínűbb „felelősségi” értelmezésére támaszkodik, azt aktualizálja, s egyben a szubjektív felelősségi főszabályt ebben az értelemben erősíti.⁶² A jog nevelő szerepének elsődlegessé tétele a kárfelelősségben is emellett olyan történeti és ideológiai forrásból ered, amely a hagyományos felelősségi struktúrának szintén politikai és ideológiai színezetet adott: a szocialista jognak való kizárólagos megfelelés tételét. Végül arra is utalni kell, hogy a kodifikációk idején a mindennapi élet szintjén még valóban nem támadt vagy legalábbis nem tudatosult a „vétkesség krízise”. Mindezek alapján érthető, hogy a hagyományos felelősség felbomlása a szocialista jogokban nem jutott felszínre.

A hagyományos struktúra elégtelenségét a szocialista országokban is a klasszikus ok: az automobilizmus fellendülése élezte ki, és az ezzel kapcsolatos, valamint az egyéb gazdasági változásokkal összefüggően egyre nagyobb szerepet játszó biztosítás. Magyarországon az új gazdasági mechanizmus ugyanis szemmel láthatóan azzal járt, hogy a károsultakról való gondoskodás, illetve a kárrendezés igazgatási, munkajogi és polgári jogi csatornáik közül a polgári jogi eszközök — és ezek reális működése, illetve lehetőségei — kerültek előtérbe. Az állam igyekezett leadni a közvetlen kártalanítási funkciókat, ahol volt más legitim kárviselő. (Pl. az állami vállalatok költségvetési kárrendezését, de a szociális ellátás terén is fokozottan szereznek érvényt a családjogi tartási kötelezettségnek.) A biztosítás engedélyezése állami és társadalmi szervek számára, sőt az állami vállalatok gazdasági rászorítása a felelősségbiztosításra eltüntette pl. az állami vállalat szintjén elvileg lehetséges, és régebben a biztosítás tilalmával támogatott, kiskollek-

⁶¹ Sőt, az elmélet nemegyszer átsiklik a felelősség elvének a polgári jogban szükség-szerűen (s már a klasszikus szubjektív szabályban is) jelenlevő törésein (pl. a vétkesség standardizálása). Vö. SZAMOSCSENKO — FARUKSIN: *Otvetsztvennoszt po szovetszkomu zakonodatelsztvu*. Moszkva, 1971. 43, 71, 125. old. Az egyéniesített vétkesség követelésére ld. a 6. fejezetet.

⁶² Csak a *törvényszöveg* ilyen célzatú és izolált értelmezésével lehet arra a következtetésre jutni, hogy „a szocialista jogokban a vétkességi alapelv semmiféle krízise vagy változása nem észlelhető”. Kifejezetten levonja ezt a következtetést az 50-es és 60-as évek (a kódexek előkészítése és első éve) szocialista irodalmának széles körű feldolgozása alapján PETEV: *Grundprinzipien der Verantwortlichkeit im Zivilrecht europäischer sozialistischer Staaten*. Habilitationsschrift. Jena, 1968. 152. old.

A vétkességhez való ragaszkodás különösen feltűnő az állami és gazdasági szervek kárfelelősségénél, ahol az elmélet is szorgalmazza a magasabb követelmények állítását, ugyanakkor azonban mindent megtesz, hogy ne nevezék ezt objektív felelősségnek. Különösen vitatható, és vitás is ez, ha a vállalat akkor mentesül a felelősség alól, ha „mindent megtett” a kár elhárítása érdekében. Vö. PETEV, i. m. 147. old. és ÉLÍÁS: *A Magyar Népköztársaság polgári törvénykönyvetvezetékének felelősségi rendszeréhez*. Fordítás kéziratból, az ÁJI Könyvtára, Cs. 768. sz. 19. old. A vállalatok felelősségénél — amely természetesen elsősorban a szerződések területén fontos, és ennyiben témánkon túlmegy — a vétkesség legtöbbször csak elvi kiindulásként szerepel, s a konkrét kérdésekben az objektív helytállás akadálytalanul érvényesül. HALFINA: *Pravovoe regulirovanie posztavki produkcii v narodnom hozajsztve*. Moszkva, 1963. 254. old. HARMATHY ATTILA: *Felelősség a közreműködőért*. Bp. 1974. 208. old. Harmathy szerint a szerződésszegés egységesen szemlélt jogintézményének nem is lehet a magatartás értékelése a kiindulópontja.

tívára épülő kárviselést és ennek preventív hatását.⁶³ Kérdéssé vált az is, hogy a munkajogi felelősség a bagatell károkon túl is ellátja-e ma eredeti funkcióit.⁶⁴

A gyakorlati változásokkal párhuzamosan a hagyományos felelősségi rendszer elméleti felülvizsgálata, s a más alapokon nyugvó kárelosztás alternatívája is napirendre került. El nem hanyagolható szerepe volt ebben a jogösszehasonlításnak, s ennek kapcsán az egyes technikai megoldásokhoz fűződő előítéletek felszámolásának. Bár az elmélet „hagyományos” fő vonulata nem változott, a felelősség elmélete és a gyakorlat között felgyűlt ellentmondások tisztázása, az általános fejlődési vonalak feltárása, és ezzel kapcsolatban a valóban történeti szemléletű kutatás megindult.⁶⁵

⁶³ Vö. EÖRSI GYULA: *A konvergencia problémái a polgári jogban*. Állam- és Jogtudomány, 1972. 439. old. (A továbbiakban: Konvergencia.) WARKALLO: *Odpowiedzialność odszkodowawcza. Funkcje, rodzaje, granice*. Warszawa, 1962. 226. old. Az állami és társadalmi szervezetek biztosítási szerződések kötését a 39/1972 (XI. 28) MT. sz. rendelet engedélyezte. Az Állami Biztosító szerint a vállalati vagyonbiztosítás „a termelés zavartalanságának és a jövedelmi viszonyok garantálásának szükséges feltétele”. Az Állami Biztosító volt vezérigazgatóhelyettese panaszolja, hogy 1400-zal szemben 400 vállalat nem kötött biztosítást és hogy az állami vállalatok összvagyonértékének csak a fele biztosított. FODOR: *A vállalati gazdálkodás és a vagyon biztosítása*. Népszabadság, 1973. febr. 28. 10. old.

⁶⁴ Pl. a munkajogi felelősség igazgatási útra terelése, vagy érvényesítése a vezetők ellen.

⁶⁵ A szovjet jogtudomány pl. a vétkesség hagyományos koncepcióját vallja; a többségi vélemény tagadja pl. az objektív felelősség felelősségi jellegét, sőt a prevenciós szempontnak a kártérítési érdek kárára is érvényt kíván szerezni. SZAMOSZCSENKO – FARUKSIN: *Otvetsztvennoszt po szovetszkomu zakonodatelsztvu*. Moszkva, 1971. 118. old. MATVEJEV: *Osznovanija grazhdanszkopravovoj otvetsztvennosztvi*. Moszkva, 1970. 249. old., további egybehangzó szovjet irodalommal. Az NDK-ban prevenciós-nevelő terminológiában jelenik meg a hagyományos konstrukció érdekegyeztetése; a felelősség „nevelő hatásának” hangsúlyozása azonban végül is elvezet kárelosztási mechanizmusok közbeiktatásának felvetéséhez is. BLEY: *Verantwortung und Verantwortlichkeit in der sozialistischen Gesellschaft*. Staat und Recht, 1972. 950. old. pl. tiltakozik az objektív felelősségnek a károsult érdekében való alkalmazása ellen. „A vétkességi elv elvetése gátolná a dolgozók kezdeményezéseit, a polgárok passzivitásához és tétlenségéhez vezetne.” Bley nem fejt ki világosan, mit ért a felelősség kívánatos individualizálása alatt. Ezt POSCH: *í. m.* 1126. old. viszi következetesen végig a „töle elvárható” gondossáig. Posch az állampolgár által állampolgárnak okozott károk fedezésére költségvetési áralap felállítását javasolja.

Az új elméleti alternatívák megnyitásának a biztosításhoz való kapcsolódására WARKALLO: *Entwicklungsperspektiven der Versicherung und die Theorie des Schadenersatzrechts*. Versicherungsrecht, 1972. 703. old. MÁDL 457. és 509. old. EÖRSI GYULA: *Correlation between Liability and Insurance* = Hungarian Law – Comparative Law. Bp. 1972. 95. old. SÓLYOM LÁSZLÓ: *A súlyos gondatlanság a biztosítási szerződésekben*. Állam- és Jogtudomány, 1972. 330. old. A jogösszehasonlítás szerepére EÖRSI GYULA: *Konvergencia*. 397. old.

II. RÉSZ

A VÉTKESSÉGI KÁRFELELŐSSÉG TÖRTÉNETI MEGHATÁROZOTTSÁGA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

III. A POLGÁRI JOGI VÉTKESSEG ÉS AZ ÁRUTERMELES ÖSSZEFÜGGÉSE A RÓMAI JOGBAN

1. A FELELŐSSÉGI JOG KÉTFÉLE „LATINJA”

A polgári jog dogmatikáját nagyfokú formai stabilitás jellemzi. Úgy tűnik, az egyes alapfogalmak és alapintézmények kétezer éve adottak. Megnyugtatóan támasztja alá ezt a látszatot az a meggondolás, hogy az alapul fekvő áruviszonyok struktúrája is végső fokon ugyanaz.

A római jogból származó fogalmak és jogi maximák az egész világ jogászai számára ismertek, és határozott tartalmat hordoznak. A nemzeti jogok fölött az egységes származás és alaprendszer jelzői és a megértés hídjai ezek. De vigyázat! Ez a latin nem a polgári jog holt nyelve! Nem változatlan tartalmat fednek ezek a szavak, nincs olyan változatlan corpus iuris, amelynek elkészíthető lenne anatómiai szótára. A polgári jog „latinja” nem néhány latin műszó, hanem a római örökség burkából született dogmatika. A törvénykönyvek és a tankönyvek a mai napig a klasszikus, azaz a liberálkapitalista polgári jog nyelvét beszélik. Rajtuk keresztül az átlagjogász számára a tulajdonjog a három részjogosítvány egységét jelenti, a deliktális felelősség főszabályként a vétkes felelősséget stb. Nem a fogalmak formai kontinuitása a baj, hanem a konzervatív tartalom szívóssága, az, hogy ez a dogmatika saját formáiba igyekszik kényszeríteni — a példánál maradva — a monopolkapitalista tulajdoni viszonyokat vagy a szocialista társadalmi tulajdont; avagy a nem-vétkességi kárelosztási törekvéseket. Nemcsak a jog valósága és tana válik így el egymástól, de a jogi közgondolkodás is veszélyesen konzervatívvá vagy pragmatistává válhat.

Ez a hagyományos szemlélet a deliktális felelősség felbomlását száz évvel annak megindulása után is úgy érzékeli, mint az objektív felelősség rendhagyó esetének térnyerését az alapvető vétkességi felelősség mellett. Pedig ennél sokkal többről van szó: a kártérítés és a felelősség viszonyának új szakaszáról. Quod sit demonstrandum. Hogy a kárelosztás és a felelősség kapcsolatának alakulását történeti folyamatában láthassuk, a felelősségi jognak abból a korszakából kell kiindulnunk, amelybe a szubjektív kárfelelősség említett megmerevedett felfogásának legmélyebb gyökerei nyúlnak. Ennek a folyamatnak tisztázása adhat alapot arra, hogy a szubjektív kárfelelősséget csak a polgári jogi kárelosztás *egyik lehetőségének* megvalósulásaként fogjuk fel, s így a saját korát makacsul túlélő liberálkapitalista felelősségi dogmatikát se tekintsük a polgári jogi felelősség adekvát formájának.

A felelősségi jognak most vizsgálandó korszaka ahhoz az ókori hellénisztikus műveltséghez kapcsolódik, amelyben a római jog világjoggá vált, s amelynek nyugati, latin nyelvű hajtása — a termelési mód feudálisra váltsa fölött is — megőrizte folyamatosságát. A jogban ez a római jog kibontakozását és adaptáció-

ját jelenti a birodalomhoz, majd Justinianus kodifikációját és annak középkori újjáéledését; a deliktualis felelősségre szűkítve pedig a lex Aquilia formális, alapvető jogforrás-voltát.

2. RÓMAI JOG

A mai értelemben vett deliktualis felelősség őse a római lex Aquilia, abban az alakjában, ahogy fejlődésének kései, általánossá emelkedett fokán a Digestában fennmaradt.¹ Ezt fejlesztették tovább a recepció során az európai jogokban, lehetőségei végső határáig tágítva alkalmazását, mígnem a természetjogban a fejlesztés elve, az önálló deliktualis kárigény, a lex Aquilia mankóját eldobva is megállhatott. Magának a lex Aquiliának évszázados fejlődése, amely a történeti iskola óta a tudomány ügye, már csak közvetett tanulságokat kínálhat a mai jog számára. Ezek a tanulságok azonban nem érdektelenek: hiszen napjainkban a lex Aquilia kései gyümölcsének, a mai deliktualis kártérítési jognak hagyományos struktúrája alapjaiban ingott meg. E válság fő kérdését, a felelősség és a kárelosztás szempontjainak viszonyát tartjuk szem előtt a lex Aquilia fejlődését követve.

A lex Aquilia eredeti alakjában² a magándeliktumokra vonatkozó szabályok egyike, amely korábbi, hasonló tárgyú törvények — köztük a 12 táblás törvény egy rendelkezése — helyébe lépve azt az újítást vezeti be,³ hogy a tűzzel, összetöréssel, illetve rongálással való károkozó magatartásokat a *damnum* fogalmával közös nevezőre hozza, s ezeket, valamint rabszolga vagy négylábú, nyájban élő barom megölését, az addigi fix pénzösszegek helyett, dologban okozott kár esetében a dolog 30 napon belüli, rabszolga vagy barom megölése esetén pedig azok egy éven belüli legmagasabb értékének megfizetésével bünteti. A tettes felelőssége objektív.⁴

Az i. e. I. századtól kezdve⁵ a jogtudomány kiterjesztő értelmezéssel folyamatosan tágította a lex Aquilia alkalmazási területét. Ennek során egyrészt a megtérítendő károk köre terjedt ki. Először az elkövetési magatartás vált közömbössé, majd a magában a dologban esett kár követelménye is elesett, s végül szabad embert ért testi sértés következtében az annak vagyonában beálló kárra is kiterjedt egy *actio utilis*. A mulasztással okozott kárt is meg kellett téríteni. A kártérítés mértékévé a justinianusi jogban nem a dolog értéke, hanem az *interesse*

¹ D.9.2. A nemzeti jogok deliktualis szabályainak és a lex Aquilia recepciójának összefüggésére MÁDL 326. old.

² I. e. 287/86. Keletkezésének idejére és a törvény eredeti szövegére Lübtow: *Unter-suchungen zur lex Aquilia de damno iniuria dato*. Berlin, 1971. 15. old.

³ Lübtow: *í. m.* 24. old.

⁴ KASER: *Das römische Privatrecht*. I. köt. 1971. 161. old. feltételezi, hogy az *iniuria* fogalmába a *dolus malus* is beleértették. Lübtow: *í. m.* 84. old. szerint az ilyen értelmezés csak a későbbi jogtudomány műve; a szándékosság megdönthetetlen vélelme, melyet Kaser vall, egyébként sem különbözik gyakorlatilag az általa elutasított „tisztá eredmény-felelősségtől”.

⁵ A folyamat az i. e. I. sz. második felétől erősödik meg — kezdetei nyomokban viszont i. e. 150 körülről is kimutathatók. Vö. Lübtow: *í. m.* 86., 109., 112. old. KASER: *í. m.* 504. old.

vált. A fejlődés másik vonala az, hogy az objektív értelmű iniuria helyett a felelősség alapja a vétkekesség lett, méghozzá az összes magánelikumban közös szándékosság mellett a lex Aquiliában egyedül a gondatlanság valamennyi fokozata is. Eddig jutott el a lex Aquilia a kodifikáció idejéig. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a fejlett polgári jogi elemekkel legalábbis hasonló súlyú büntetőjogi sajátosságot is megőrzött.

Többen feltételeznek egy további fejlődést is, miszerint a bizantinus elméletben és gyakorlatban egy, a lex Aquilia alapján adott in factum generalis actio szubszidiáriusan mindenfajta vétkesen okozott kár megtérítésére (beleértve a tiszta vagyoni kárt is) szolgált volna. Ennek megléte azonban vitás, s mivel a justinianusi jogban még nem volt meg, az ezen alapuló nyugat-európai fejlődésre sem lehetett hatással.⁶

Az actio legis Aquiliae eredeti és justinianusi állapota közötti különbségből a jogtudomány a deliktualis kárfelelősség olyan általános fejlődéstendenciáit olvassa ki, amelyeket más jogok analóg fejlődésével is igazolva lát: a büntető és polgári jogi felelősség szétválását, valamint a szubjektív felelősség diadalát. A két vonulat Jhering felfogásában mintegy egybeesik: „A jog kezdetein a büntetés fogalma uralkodik, a büntetés eleme áthatja az egész jogot . . . A jog fejlődése a büntetés *terének* egyre nagyobb beszűkülésében és *fogalmának* egyre nagyobb letisztulásában nyilvánul meg.” A kizárólag a sértett sérelmét értékelő s indulatának elégtételt adó eredményfelelősségben Jhering nemcsak a jog és civilizáltság „alacsony kultúrfokát” emeli ki, de azt is, hogy ez az elégtétel-adó szemlélet a szankciók vonalán nem érheti be az okozott kár megtérítésével, „a bosszúvágy kielégítése, az ellenfél megfenyítése” többet követel: a büntetés „ráadását” — vagyis többszöröző szankciókat. A fejlődés végeredménye az, hogy nem az eredmény, a kár, hanem a károkozó *vétkekessége* kötelez kártérítésre, s egyzersmind az, hogy a „Schuldmoment” uralomra jutása általában is, de elsősorban a magánjogban a büntetés eszméjének elhalásával jár. A büntetés helyébe a polgári jogban a — legfejlettebb alakjában a vétkekesség súlyához igazodó — *kártérítés* lép.⁸

Az egész ókori jogfejlődést felölelő elemzések során természetszerűen differenciáltabb, de a fejlődés fő vonalát tekintve hasonló eredményre jut Mádl Ferenc. Bemutatja a jogellenesség fogalmának általánosodását, a büntető és polgári jogi szankció (teljesen be nem fejeződött) elkülönülését és a „magatartás értékelésének”, a kárfelelősség szubjektivizálódásának folyamatát. Egy úttörő munka és egy modern szintézis alapján ezeket a fejlődési irányokat joggal tekinthetjük communis opinio doctorumnak.⁹

Számunkra azonban az említett párhuzamosan futó fejlődési vonalak jellemző ellentmondást mutatnak: *a polgári jogi szempont, a kártérítés emancipációja a büntetéstől egy anti-polgári jogi szempont, a szubjektív felelősség kivirágzásával esik egybe.*

⁶ Egy ilyen fejlődés gondolata elsőként ROTONDTÓL. A justiniánusi jogra vonatkozóan elutasítólag, a vita irodalmával KAUFMANN: *Rezeption und usus modernus der actio legis Aquiliae*. Köln — Graz, 1958. 13. old. LÜBTOW: *í. m.* 216. old.

⁷ JHERING: *Das Schuldmoment im römischen Privatrecht* = Vermischte Schriften juristischen Inhalts. Leipzig, 1897. 158. old.

⁸ JHERING: *í. m.* 229., 223., 215. old.

⁹ MÁDL 102 — 238. old., különösen 232. old. Vö. még KASER: *í. m.* 503. old.

Éppen a deliktualis felelősség alakulása, amely az ókorban mindvégig változó súllyal, de egyszerre lát el büntető- és polgári jogi funkciókat, mutatja jól a kétféle szempont (kártérítés és felelősség) alapvetően eltérő jellegét.¹⁰

Az eredményfelelősség felhagyása, a felelősség szubjektívizálódása az egész jog fejlődésének általános jellemzője és fontos állomása, és semmi esetre sem magánjogi jelenség. Ennek a folyamatnak vagy akárcsak magánjogi részének önálló, a magánjogi életviszonyokban, áruviszonyokban gyökerező magyarázatát — noha ezt többen megkísérlik — nem lehet adni. A felelősség szubjektívizálódása nem jár együtt a büntetés és kártérítés szétválasztásával, hanem — véleményünk szerint — éppen a büntető- és polgári jogi jelleg összemosódása révén talál utat a deliktualis kárfelölősségbe. Ahogy azonban a civiljogi szempont itt teret nyer, úgy törik meg a felelősség szubjektívizálódásának folyamata. Az az általános nézet, amely a *fejlődést* azzal a *történeti folyamattal* azonosítja, hogy a deliktumok területén az eredményfelelősséget kiszorítja az egyre szubjektívebben értett *dolus*, majd mellette felelősséget alapít a szűkebb értelemben vett, gondatlanságot jelentő *culpa* is, és kifejlődnek ennek fokozatai — téved, áldozatul esik annak az optikai csalódásnak, hogy itt „a vétkességet jelentő kategóriák finomodnak”.¹¹ A most leírt tényleges folyamat nemcsak hogy *nem a felelősség szubjektívizálódásának egyes fejlődésvonala, hanem* ennek valójában *visszafordítása* is. Az ókorban a jogi felelősség a *dolusszal* a helytállást a *legszubjektívebb* feltételhez köti. Az objektív felelősség ezzel szöges ellentétbe csap át. Funkcionális közös vonás csak annyi marad, hogy ez a szubjektív felelősség is igen szűk körű.¹² A római jog a magán-deliktumok területén mindvégig megmaradt a csakis a *dolusért* való felelősség mellett — a *lex Aquilia* kivételével.¹³ *A culpáért való felelősség visszalépés az objek-*

¹⁰ A felelősség, a szankció és a reparáció megkülönböztetésére ASZTALOS LÁSZLÓ: *A polgári jogi szankció*. Bp. 1966. 357. old. Kártérítés és felelősség szembeállítására, és arra, hogy a szubjektív felelősséget miért tartja a szerző „anti-polgári jogi szempontnak”, ld. a II. fejezetet.

¹¹ Ezt a fejlődési felfogást reprezentálja MÁDL összefoglalása, 218. old. Noha KASER hangsúlyozza az átmeneti alakzatok jelentőségét az eredményfelelősség és a szubjektív felelősség, ill. az utóbbi fokozatai között, valamint a felelősség külső tényállásokhoz való kötődését, a fejlődés főirányát mégis a valódi akaratnak és a magatartás morális felróhatóságának előtérbe kerülésében látja, *í. m.* 503. old.

¹² Az eredményfelelősség természetesen nem egyszerre „csap át” a szándékosságba mint felelősségi alapba. Igen fontos ebből a szempontból, hogy a felelősségi tényállásokat (akár objektív, akár szubjektív magyarázattal) igen szorosan körülírták; s egy részük (mint pl. a magán-deliktumok körében az *iniuria* vagy a *furtum*) nem is képzelhető el másként, csak szándékosan. Szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a *dolus* eredetileg csupán a cselekvés *tudatoságát* jelenti és *nem* annak *felróhatóságát* is. A deliktualis jogban a felelősség feltétele, hogy a károsítás vagy az ölés *dolo sciens* történjen, a *stricti iuris* szerződési keresetek (*certaines*) körében pedig akkor felel az adós, ha a nem- vagy hibás teljesítés *per eum stetit* — amihez a kazuisztika tanúsága szerint elég a tudatos cselekvés (*facere*) és nem szükséges, hogy a szándék a károsító eredményt is átfogja. Ld. KASER *í. m.* 504., 506., 511. old. — A *dolus* a deliktumok területén azonban már igen korán *dolus malus* értelmet nyer. Az olyan tényállásoknál, amelyek nemcsak szándékosan követhetők el, ugyancsak igen korán differenciálnak a *dolus* és a *véletlen* között. Az emberölés vonatkozásában már a 12 táblás törvény is: *si telum manu fugit magis quam iecit*, vagy D. 48.19.11.2.

¹³ Vö. MARTON GÉZA: *A római magánjog elemeinek tankönyve. Intitúciók*. Bp. 1960. 220. old. (A továbbiakban: Intitúciók.) A közbüntetőjogra nézve ez vitás. KAUFMANN: *í. m.* 12. old. 10. jegyzet.

tív helytállás felé. Nem a dolusért való felelősség egyenes továbbfejlődése,¹⁴ a szubjektív felelősség kiterjesztése ez, hanem egy másik szféra, a polgári jogi szerződések és az ottani *kárviselés szempontjainak megjelenése* a deliktuális jogban. Ennek a folyamatnak következményei kapcsolják a deliktuális kártérítést a polgári joghoz a szankciók vonalán is.

A csalási szándékot jelentő *dolus* azon kevés alapfogalomhoz tartozik, amelyek definíciójának az egyébként e téren igen tartózkodó republikánus jogtudomány „nekívágni merészkedett”.¹⁵ Ezzel szemben a culpa absztrakt és az előreláthatóságra építő meghatározása, amely tehát kifejezetten szubjektív beállítottságú, általános vélemény szerint csak a posztklasszikus jog eredménye.¹⁶ Az előzmények viszont, azaz mind a technikus culpafogalom kialakulása, mindpedig ennek tartalmi állomásai igen vitatottak, s az elméletek a szövegkritika mindenkori állapotához kötődnek.

A culpa, amikor a lex Aquiliában a klasszikus korban használni kezdik, egyaránt jelenti a jogellenességet és a tágon értelmezett vétkességet.¹⁷ Szubjektív vétkesség azonban a magándeliktumok jogában csak mint dolus volt ismeretes. A lex Aquiliában is csak később jelenik meg a gondatlanságért való felelősség. A kérdés az, hogy van-e ennek tartalmi kapcsolata a szándékosságért való felelősséggel, és ha igen, milyen. Feltehető, hogy eredetileg nincs. Amikor a felelősséget a doluson túlra is kiterjesztik, nincs a deliktumok jogában olyan példa, ahonnan ennek *szempontjait* vehetnék. A felelősségkiterjesztés *okát* a későbbi, nem a felelősség alapját, hanem a károk körét és az okozás módját illető fejlődés engedi feltenni: a károk elleni védekezés, amelyet az eredeti objektív alapú kereset, illetve később a dolus követelménye ugyancsak szűken tartott. Szándékos dologrongálás ugyanis aránytalanul ritkábban fordul elő, mint gondatlan károkozás.

A klasszikus kori fragmentumok az egyes esetet vizsgálják, s a döntést annak meghatározott, objektív külső körülményeire alapozzák, azt mint felelősségi alapot konkrétan körülírják, s nem hivatkoznak olyan felelősségi mércére, amely a későbbi gondatlansággal összehasonlítható lenne.¹⁸ Az ismert példa szerint a faágat lefűrészelő munkás felelőssége a levágott ág ledobásával okozott kárért — ha nem szándékosan dobta valakire — attól függ, hogy járt út vezetett-e arra, s ez esetben figyelmeztetőleg kiáltott-e a ledobás előtt. (D. 9.2.31.) Egy, a klaszszikus korban már ismert regula azonban többet mond a culpa tartalmáról.

¹⁴ A szándékos károkozásért való polgári jogi felelősség a mai napig megőrizte különleges, a károkozó érdekét figyelembe nem vevő pönális vonásait.

¹⁵ SCHULZ: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar, 1961. 80. old. (továbbiakban: *Geschichte*). — A dolus fogalma később rendkívül kiszélesedett.

¹⁶ Egyébként is természetes, hogy a szubjektív felróhatóság eredetileg a — ha homályosan is körülhatárolt — szándékossághoz kapcsolódik: ezt a véletlentől a természetes ész számára sokkal könnyebb megkülönböztetni, mint a nem szándékos eredmények területén a felroviduló gondatlanság és véletlen határát meghúzni. Ehhez először is igen differenciált és társadalmilag megszilárdult magatartási normák kelleneek. — A posztklasszikus culpa szubjektív felfogását tagadja pl. MARTON GÉZA: *Bonus paterfamilias*. Különlevonat a Kecskeméti működő egyetemes református jogakadémia százéves fennállása alkalmával kiadott „Almanach”-ból. Kecskemét, é. n. 23. old. (továbbiakban: *Bonus paterfamilias*).

¹⁷ Ld. LÜBTOW: *í. m.* 83. old., KASER: *í. m.* 504. és 620. old.

¹⁸ Vö. LÜBTOW: *í. m.* 100–105. old.

Nem az orvos szakmai „járatlansága” önmagában a vétkekesség, hanem hogy olyan kezelést vállal el, amelyhez nem ért; ugyanígy nem „gyengesége” miatt felel „culpáért” az állatot megfékezni nem tudó öszvérhajcsár, hanem mert olyan ügyletbe bocsátkozott, amelyhez — mint azt tudnia kellett — nem volt meg a kellő ereje.¹⁹ Az *imperitia*, illetve *infirmis culpa adnumeratur* szabálya mögött olyan szempontok állnak, amelyek nagyon is *összeegyeztethetőek* az aquilianus felelősség kiterjesztésének *praktikus indítékai*val. A vétkekesség tartalmát itt egyre határozottabban kirajzolódó *forgalombiztonsági* szempontok adják: aki nem felel meg bizonyos tevékenység követelményeinek, csak a kártérítés (vagy büntetés) kockázatával úzhatja azt.

Ez az elv azonban nemcsak a lex Aquiliára áll, hanem közös a *szerződési felelősséggel*. Ha az adós minden fáradozása ellenére is késedelembe esik, joggal lesz felelős: hiszen mindenki ismeri erejét, s ne vállalkozzon olyan szolgáltatásra, amely azt meghaladja.²⁰ Az így értelmezett culpa nemcsak összeköti a kétfajta felelősséget, hanem az a híd is, amelyen a szerződések világának további szempontjai utat találtak a deliktualis felelősséghez. Bármennyire nem lehet közvetlen bizonyítékok alapján eldönteni, hogy a culpa fejlődése a lex Aquilián belül játszódott-e le, s innen vették-e át a szerződési jogba vagy fordítva, közvetett megfontolások az utóbbi mellett szólnak. Szem előtt kell tartanunk azt, hogy a fejlődés nem az ilyen általános kategóriák vonatkozásában, hanem egyes deliktualis tényállások, illetve az igen kevés nevesített szerződés, pontosabban az egyes akciók tényállásainak keretében bontakozott ki. Úgy látszik, hogy a kialakuló culpa tartalma sokkal több szállal fűződik a szerződések áruviszonyokat közvetlenül tükröző világához, mint a dolus felelősségi szempontjaihoz, amellyel csak a kései jogban végbemenő szubjektívizálása után kerül tartalmilag is egy rendszerbe. Jellemző, hogy Jhering, noha a fejlődést egészében úgy fogja fel, mint az akarati beszámításon nyugvó vétkekesség eszméjének egyre teljesebb megvalósulását a polgári jogban, amely a deliktumokból indul ki és hatol be a szerződések jogába, a római elmélet magyarázatát mégis a szerződések szférájában találja meg: a kiindulópont „az a gondolat, hogy aki nyereséghez jut vagy nyerni akar, annak össze kell szednie magát”. Az üzleti élet feltételezi az üzletember gondosságát is.²¹

A szerződéses felelősség rendszerében már a culpáért való felelősség kialakulását megelőzően ismert *custodia-felelősségnek*²² is csak egyik oldala az, hogy itt a dolog kikerül a tulajdonos ellenőrzési lehetőségének köréből, s ezért fokozott biztosítékokra tarthat igényt. A másik oldal az, hogy custodia-ra csakis az olyan adós köteles, aki a hitelező dolgát a *saját érdekében* tartja magánál. Ez a felelősség egyes esetekben (nautae, caupones, stabularii) maga is szerződés tárgyát képezi. Az érdek és a felelősség kölcsönös függése a szerződéses felelősség fejlődése során mindvégig alapvető marad.

¹⁹ Szövegkritika és irodalom: LÜBTOW: i. m. 103–105. old.

²⁰ Ld. D. 16.3.7. pr.; D. 19.2,9,5. és JHERING: i. m. 205. old., valamint JÖRS (KUNKEL): *Römisches Privatrecht*. Berlin, 1935. 177. old.

²¹ JHERING: i. m. 214. old.

²² Amelyet a vétkekességi felelősség fejletlen formájának is tekintenek, ahol még nem az eset individuális körülményei, hanem tipikus tényállás-elemei döntőek. JÖRS (KUNKEL): i. m. 175. old. KASER: i. m. 507. old.

A klasszikus jog felelősségi rendszerének felépítéséből is az olvasható ki, hogy a doluson kívüli felelősség alapja nem általában erkölcsi.²³ Dolusért mindenki felel, a szerződés visszterhességétől függetlenül, tehát ingyenadós is — culpáért azonban csak az, aki a szerződésből hasznot húz.²⁴

Ezek a — nem általában az erkölcs nevében megkövetelt, hanem ellenértékkel honorált, s egyben ezt a hasznot is szavatoló forgalombiztonság érdekében állított — követelmények jelennek meg általánosodva a *bonus paterfamilias* gondosságának mércéjében. A gondos családapa mint az etikus ember modellje az arisztotelészi filozófiában, a sztoikusok közvetítésével a klasszikus kori Rómában is ismert volt. Jogászi értékesítésének idejét nem lehet rekonstruálni.²⁵ Alkalmazása azonban egyébként is csak az említett érdek-gyökerű szemlélet általános megfogalmazását és egységes *elvi* standardhoz kötését jelenti — hiszen a tényleges gondossági követelmény az adott életviszonytól, illetve szerződéstípustól nem választható el. Az ilyen objektív mércével jelzett követelmény a fejlett gazdaságon nyugvó jogokban Róma előtt is megjelent.²⁶

De hogyan illeszkedik ez az egyenértékkel honorált, kockázatjellegű gondolat a deliktumok világába? Rabszolga vagy barom megölése, dologban ütéssel, zúzással, tűzzel okozott kár — mindennek kevés köze van az árúviszonyokhoz,²⁷ és nem magyarázzák meg a kapcsolatot a szerződések szférájával. Ha azonban a *lex Aquilia* kazuisztikáját olvassuk, Róma mindennapi élete elevenedik meg előttünk, a nagyváros tarka kavargásával és számtalan károsodási lehetőségével. A kiragadott példákat csupán a sokoldalúság, a káresetek mindennapiságának érzékeltetésére idézzük, arra, hogy ezek Rómában valójában tömegesen fordulhattak elő. Megrakott társzekérről leesett kő megsebesít valakit, túlterhelt öszvér megcsúszik és lábát töri, valaki a másik ruháját elszakítja vagy bemocskolja, a feldühödött mester kiveri az engedetlen inas szemét, kutyát uszítanak egy rabszolgára; lökdösődés utcán vagy hídon, más rabszolgája elesik vagy vízbe fullad;

²³ Legfeljebb „üzleti erkölcsi”. A bona fides tartalmát itt a jogviszony sajátosságai és a felek érdekeltsége adják. A dolusszal szemben álló bona fides viszont általánosabb és közelebb áll a valódi erkölcshez, mint ahogyan a dolus felrovása is az egész jogban általános.

²⁴ MARTON GÉZA: *Institúciók*. 193. old., *Bonus paterfamilias*. 21. old.

²⁵ MARTON GÉZA szerint már a klasszikus jogtudósok görög műveltsége közvetítette a római jogba (*Institúciók*. 193. old. 5. jegyz. és *Bonus paterfamilias*. 18. old.). Vö. még SCHULZ: *Prinzipien des römischen Rechts*. München, 1934. 93. old. (továbbiakban: *Prinzipien*) Kunkel a mérce technikus és alapvető használatát a posztklasszikus időre helyezi. JÖRS (KUNKEL): *í. m.* 179. old. 5. jegyz. és 178. old. 31. jegyz.

²⁶ KUNKEL szerint pl. hasonló szerződési gondossági elvárások az egyiptomi görög papiruszok tanúsága szerint az egyiptomi partikuláris jogban régóta szerepet játszottak. Az egyiptomi kereskedelmi viszonyok és jog fejlettsége annyira megelőzte Rómáét, hogy a városi jogból birodalmi joggá vált római jog átvétele és alkalmazása már akkor is, éppen e szintkülönbség miatt nehézségekbe ütközött. KUNKEL: *Diligentia*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom. Abt. 1925. 344. old. Figyelembe kell venni a hellénisztikus világ nemzetközi forgalmi szabályainak kimutatható befolyását, és különösen az okirati gyakorlat erős hatását a római jogra. SCHULZ: *Prinzipien*. 87. old. A hellénisztikus hatásra vö. TOYNBEE: *Válogatott tanulmányok*. Bp. 1973. 165. old., illetve a görög jog továbbélésére a hellénisztikus világban és a római jognak tett külsődleges engedményeire PRINGSHEIM: *Ausbreitung und Einfluss des griechischen Rechtes*. Heidelberg, 1952. 9 — 15. old.

²⁷ Ott, ahol ezek ténylegesen jelen vannak, mint pl. a rosszul operáló orvos, a bérelt öszvért túlságosan megterhelő bérlő és hasonlók esetében, a *lex Aquilia* a szerződéses káresetek mellett mint büntető kereset érvényesül. LÜBTOW: *í. m.* 69. old.

a bába rossz orvosságot ad egy rabszolgának, és ez meghal; figyelmetlenül előző bérkocsi felfordul, a benne ülő rabszolga meghal; különböző tűzesetek: a saját tarlón gyújtott tűz áterjed a szomszéd földjére, két ház közös fala mellett épített kemencétől a fal leég, és a szomszéd is károsodik stb. A kuriózus esetek — mint mikor pl. labdázók közül az egyik a labdát túl nagy lendülettel dobja, úgy, hogy az egy borbély kezét találja, aki az éppen borotvált rabszolga gégejét elmetshi — sem rontják ezt a benyomást.

Nyomon követhető az a folyamat is, ahogy a károsultak újabb és újabb igényeik érvényesítésére kaphattak *actio legis Aquiliae*, vagy ameddig a kiterjesztő értelmezés már nem mehetett, analóg keresetet.²⁸

Itt tehát olyan társadalmi igény van a károkozások elleni jogi védelemre (büntető kereset!) s egyben a kártérítésre, amely elől nem lehet kitérni, s amelyre a *dolus* mint felelősségi alap nem ad megoldást. Különösen nem, ha a szerződések ugyancsak mindennapi világában már általában érvényesül egy azon túlmenő kárrendezés. Hogy a klasszikus jog nem is akar ez elől elzárkózni, világos. Az objektív felelősség „visszaállítása” azonban sem a deliktumok akkori felfogásával, sem a kártérítés akkori állapotával nem fért volna össze; a szerződési felelősség, mint láttuk, mindkét fél érdekét figyelembe vette. Kezdetben így — mai szemmel nézve — az objektív felelősség érvényesülését igyekeztek kazuisztikusan behatárolni.²⁹ De láthatjuk fentebb, hogy ennek általános kritériumaként megjelennek már általánosabb forgalombiztonsági szempontok is, méghozzá olyan esetekben, ahol a károkozótól elvárt *magatartásnak van modellje*, azaz ott, ahol a konkrét szerződési kötelezettségekhez kapcsolódik.³⁰ Az orvos, bérló, de ugyanígy a záloghitelező vagy letéteményes ellen, ha a *lex Aquilia* akkor még szűkebb tényállása is megvalósult, a klasszikus jog aggálytalanul adta meg a szerződéses kártérítés mellé a deliktualis büntetőkeresetet is.³¹ Fel lehet tételezni, hogy e kapcsolatot révén a szerződéses culpa szempontjai utat találhattak a felelősségkiterjesztést igénylő, de annak alapját tekintve az általánosabb ismérveket még nélkülöző *lex Aquilia*-ba. A culpa akkori tartalma, az adott tevékenységek biztonság (kár nélküli) elvégzéséhez szükséges készség megkövetelése elég objektív volt ahhoz, hogy a doluson túli, objektív helytállás tartományának leszűkítéséhez attól nem idegen szempontot adjon.³²

A mondottak mellett szól, hogy az ilyen értelmű culpa-felfogás mind a bérlet, mind a letét, mindpedig a *lex Aquilia*-nak egy bérlettel kapcsolatos esetében megtalálható.³³ A követelmények elvontabb megfogalmazása, a technikus culpa

²⁸ Ezt a folyamatot mutatja ki a forrásokból Lübtow: *i. m.*

²⁹ Bizonyos értelemben hasonló ehhez a custodia-felelősség kialakítása, amely tipikus tényállásokhoz kapcsolódott, és nem az individuális körülményekhez igazodva korlátozta az eredményfelelősséget. Határa ugyanis elvben ugyanott van, mint a culpáé: a *casus* (*vis maior*)-nál. Utóbbihoz DILCHER: *Die Theorie der Leistungstörungen bei Glossatoren, Kommentatoren und Kanonisten*. Frankfurt/M., 1960. 57. old.

³⁰ Vö. a 16. jegyzettel.

³¹ Lübtow: *i. m.* 69–76. old.

³² Vö. MARTON GÉZA: *Bonus paterfamilias*. 20. old. A klasszikus kor jogtudósai nem akadtak meg azon, hogy a bonus paterfamilias mércéje az egyedi képességekhez képest sok esetben túl magas, „hisz ők a magánjogi megtérítés kérdésében az objektív felelősség gondolatához voltak az egész vonalon hozzánőve”.

³³ A deliktualis kereset kapcsolata a szerződési, illetve dologi akciókkal az idők folyamán odáig erősödik, hogy a kártérítés összegét a büntetésbe beszámítják. (Ld. a 2. pont végén

fogalmi stabilizációja a bonus paterfamilias gondosságának absztrakt mértékével, s ennek alkalmazása a lex Aquiliában, nem jelent minőségi változást az eddigiekkel szemben.

A culpafogalomnak azonban, amint a deliktuális jogban alkalmazták, *eltűnt a természetes háttere*.³⁴ Az áruviszonyok kifejeződése a kölcsönös érdekekben, a hasznért viselt kockázatban, itt *közvetlenül* nem magyarázhatja a felelősséget. A culpa tovább absztrahálódik. A *bármely* károkozó magatartásra való alkalmazhatóság a konkrétabb, szerződési eredetű tartalmakból elvont forgalombiztonsági követelményt formál. A deliktuális culpának nincsenek is fokozatai.³⁵

A culpafogalom tartalmát a lex Aquiliában persze *nem kizárólag* a szerződési felelősség szempontjainak feltételezett közvetlen hatása alakította. Marton Géza pl. úgy tartja, hogy a gondatlanságot a görög filozófiából ismerő klasszikus jogtudósoknak, akik az iniuria szubjektív értelmével tisztában voltak, esetenalíziseik során fel kellett ismerniök a dolus és casus közé eső culpa önállóságát.³⁶ A kár beszámítása és ennek alapja iránti kérdés szükségképpen fel kellett hogy merüljön ott is, ahol a tettes magatartása és a kár között *bonyolultabb okozati kapcsolat* volt. Pernice szerint a tettet közvetlenül követő káresetekben — pl. halálos seb okozása — a culpa kérdése tulajdonképpen nem is játszott szerepet. A *vétkes okozás* megállapítása (amely azonban elvont mérce nélkül történt) csak ott lett jelentős, ahol a magatartás és eredmény időben távol esett. Feltehetően még inkább fokozták a culpa mint felelősségi alap jelentőségét azok az esetek, ahol a közvetlen *okozást*, mint hagyományos beszámítási alapot, a tettesi magatartás és a kár közé lépő egyéb feltételek elhalványították. Az *ölés* fogalmának kiterjesztése, illetve „halál okozása” miatt actio in factum adása szükségszerűen vezetett a culpa mint önálló követelmény kifejlődéséhez.³⁷ Mindez elsősorban azt mutatja, hogy a felelősség kiterjesztése, a károsultak védelme miként támasztott igényt elvi magyarázatra is.

és 57. jegyz.) Az említett culpa-felfogásra ld. letét: D. 16,3,7.pr.; bérlet: D. 19,2,9,5; lex Aquilia: D. 9,2,8,1. — Az, hogy a bérlő, haszonkölcsönbe-vevő custodia-kötelezett, e tekintetben közömbös.

³⁴ Ott is, ahol a keresetek kumulálnak. A keresetek eredményét is teljesen függetlenül szemléli a klasszikus jog.

³⁵ Az „in lege Aquilia et levissima culpa venit” csupán az igen szigorú gondossági követelményt jelzi (vö. MARTON GÉZA: *Institúciók*. 220. old. LÜBTOW: *i. m.* 94. old.) — ismét egy jele az actio kiterjesztése iránti igénynek.

³⁶ MARTON GÉZA: *Bonus paterfamilias*. 13, 15, 16. old.

³⁷ PERNICE, Labeo, I. 2. (1) 60. old., és *Zur Lehre von den Sachbeschädigungen nach römischem Recht*. 1867. 52. old., id. LÜBTOW: *i. m.* 87 és 142. old. Vö. még D. 9,2,7,3. Ha valaki azért lök le a mélybe egy rabszolgát, mert őt magát másvalaki lökte meg, nem felel, mert *nem vétkes*. (Aki a lökdösést kezdte, csak az ölés kiterjesztő értelmezése során lett felelős.) Ld. még D. 9,2,7,7. Aki egy rabszolgát hídról lelök, akkor is felel, ha az csak „hosszabb harc után a hullámokkal” fullad meg. A fulladásnak tehát más okai voltak, mint a lökés, a tettes mégis felel „vétkes okozásért”. Vö. LÜBTOW: *i. m.* 140. old. — KASER: *i. m.* 620. old. határozottan tagadja, hogy a mulasztással, ill. közvetetten okozott károk esetén a culpának szerepe lett volna; szerinte a culpa csakis a közvetlen okozáshoz kötődik. Ezzel szemben vö. D. 9,2,8. pr. és D. 9,2,27,9., ahol a források az operáció után a beteggel többet nem törődő orvos, ill. az égő kemencénél elalvó rabszolga mulasztásának vétkes voltáról beszélnek. Ld. részletesen LÜBTOW: *i. m.* 98. és 159. old. — Gyakorlati megfontolások is feltételezésünk mellett szólnak.

A gyakorlati igények: a lex Aquilián nyugvó keresetek kiterjedt, de lehetőleg egységes szempontú megadása, tehát a szerződéses culpa egyenértéken nyugvó indokolása nélkül is meg tudták gyökereztetni ezt a fogalmat a deliktumok területén.

Mindez persze a folyamat túlságosan is mai szemmel való és a végeredményt ismerő leírása. Az elmondottak alapvető korrigátumaként kell figyelembe venni, hogy a klasszikus jogtudomány idegenkedett fogalmak meghatározásától és jogtételek megfogalmazásától. Még az elméleti művek is elvileg átgondolt mintaeseteket konstruálnak. A szabály az egymást részben fedő tényállások összességében ugyan kifejezésre jut — de nem fejezi ki senki.³⁸ Ehhez járul a klasszikus jogban még élő archaikus tekintélyelv: a döntést az auctoritas szentesíti, nem a ratio — amely ezért rendszerint említés nélkül marad. Így természetszerű, hogy a lex Aquilia klasszikus szövegében nem is találunk többet a culpáról, mint az ismert köztársaság kori regulák³⁹ megemlítését ott, ahol azok — a szerződéses kapcsolat folytán — alkalmazhatók, másrészt a culpa, illetve iniuria fogalmának még ki nem forrott használatát.

A culpa az egyes esetekben, mint a döntés kisegítő magyarázata, sokszor ki sem mondva, de az analógiák asszociatív erejénél fogva és szinte észrevétlenül alakul és szilárdul meg.⁴⁰ A fent kifejtettek további kiigazításaként nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a culpaért való felelősség kialakulásának nem a lex Aquilia az elsődleges területe, hanem a szerződéses helytállás.

A culpának az a definíciója, amely a modern felelősségi jog alapjává lett, a klasszikus kor után keletkezett. A római jog fejlődésének ez a „bürokratikus szaka” (Schulz)⁴¹ egyrészt olyan alapvető célkitűzésénél fogva, mint a jog stabilizálása és egyszerűsítése, másrészt a görög (hellénisztikus) filozófia befolyásának lényeges megerősödése révén, kifejezetten törekszik absztrakt formulák alkotására. A kazuisztikát azonban nem váltja fel valódi elvi rendszer, s a culpa általános meghatározása is a már említett faágakat ledobáló munkás esetének eldöntésébe kerül bele. Az absztrakt fogalomnak így elsősorban azért van jelentősége, mert általános érvénnyel bizonyít egy olyan folyamatot, amely az egyes forráshelyek kései adaptációjából is feltételezhető lenne: a *gondatlanság* felfogásának *szubjektív válságát*. A „külső okozatosság” felváltása az „akaratnak felróható cselekedettel”, amelyet Jhering mint klasszikus teljesítményt ünnepel,⁴² most

³⁸ „A ius civile-ben minden definíció veszélyes”, D. 50.17.202.2. SCHULZ: *Prinzipien*. 35. old., *Geschichte*. 154. old. éppen a lex Aquilia példáján bemutatva. A jogtudomány jellemzésében a következőkben főleg Schulz idézett munkáira támaszkodunk.

³⁹ *Infirmis culpae adnumeratur*. A köztársasági periódusból — amikor a dialektika behatolása a jogi gondolkodásba azt valóban tudománnyá emelte, s képessé tette arra, hogy a konkrét esettől elvonatkoztatva is megragadjon „jogi problémákat” — származó regulák és definíciók (pl. *dolus*) természetesen tovább éltek a klasszikus jogban, de továbbfejlesztésük nem mondható sikeresnek. A *dolus* általánosabb definíció-kísérletének kudarcához SCHULZ: *Prinzipien*. 71. old.

⁴⁰ Hasonló fejlődés jobban nyomon kísérhető az „ölés” fogalmának kiterjesztésében. Hogy ölésért (közvetlen testi behatással) direkt, „halál okának előidézéséért” pedig analóg keresetet kell adni, csakis az igen részletező kazuisztikából következik. Celsus erre utaló általánosabb formulájának (D. 9.2.7.6.) jelentősége történelmi befolyásában van a további felelősségkiterjesztésre. SCHULZ: *Prinzipien*. 35. old. LÜBTOW: *í. m.* 144. old.

⁴¹ SCHULZ: *Geschichte*. 335. old.

⁴² JHERING: *í. m.* 201. old.

valósult meg: a vétesség annak előre nem látása, amit egy gondos ember előre látna.

A szubjektív elem ebben a meghatározásban az előrelátás pszichikus elemének középpontba állítása. A mérce, a követelmény — a gondos családapa — természeténél fogva objektív, más nem is lehet. A justiniánusi jog azonban nem ezt hangsúlyozza, hanem a *valódi akarati hibát*, s ennek érvényre juttatása végett olykor a mércét is relativizálja. (*Diligentia quam in suis.*) A döntés nem változik szükségképpen, de indoka igen: ha a munkás magántelken, ahol nem vezet út, dobja rá valakire a faágat, csak akkor felel, ha látta jönni a károsultat. Ez már a klasszikus döntés is, a járt út — járatlan út objektív megkülönböztetése alapján, mert mi keresnivalója van a sértettnek ott, ahol nem vezet út? A Digesta kompilátora azonban szükségesnek látja szubjektív indokkal alátámasztani, miért nem felelős a munkás: „nem volt gondatlan, hiszen nem sejtette, hogy valaki éppen arra jár.”⁴³ Az itt is érvényesülő szubjektív szemléletmód azonban nem a deliktuális és nem a szerződéses felelősség sajátja, nem is ezekből indult ki. Az egész justiniánusi jogot átjárják a szubjektív mozzanatok: egyrészt az akarat, másrészt viszont az egyéni képességek, adottságok méltányos figyelembevétele.

A jog szigorának és formai merevségének oldódása egyrészt önmagában is természetes folyamat, másrészt a méltányosság a delelőjükön túljutott társadalmak jogában rendszerint megjelenik. Ez a folyamat a római jogban úgy jelentkezik, mint a *humanitas* ideájának egyre erősödő befolyása. A már a klasszikus korban ható eszme a posztklasszikusoknál (filantrópia értelemben) nyíltan is alakító eszméje lesz a hellénizálódó jognak.⁴⁴ Az egymásra tekintettel levés, a szegények és gyengék segítésének eszméje, amely a kereszténységgel találkozva különösen felerősödik, a polgári jogban a klasszikusok szigorúsága helyébe megfelelő méltányos döntéseket hoz.⁴⁵

Ez az általános szubjektivizálódás és moralizálás természetes utat talál a magáneliktumok jogába, annál is inkább, mert — mint már mondtuk — a gondatlansággért való felelősségnek a deliktumok területén hiányzott az az elfogadott indoka, amely a szerződések jogában a felelősség egész rendszerének tagolását alátámasztotta: a helytállás és érdekelttség egymásra vonatkoztatása. A lex Aquilia területén az akarati mozzanat kiemelése elsősorban nem a konkrét jogesetek eldöntése szempontjából fontos. Jelentősége perspektivikus, csak a későbbi dogmatikai rendszeralkotó európai jogtudományra gyakorolt befolyásában mutatkozik meg valójában. Az ilyen gondolkodás számára ugyanis e döntések ideológiája mintegy önállósul: a deliktuális culpát a magyarázatára szolgáló felelősségi szempontok elválaszthatatlanul összekapcsolják a nemcsak indokát, de lényegét tekintve is a felróható akaraton nyugvó szándékosággért való felelősséggel.⁴⁶

⁴³ LÜBTOW: i. m. 99. old.

⁴⁴ De nem mint általános görög spekuláció, hanem igen praktikus felfogást nyerve. Érvényesülését jogterületenként másként korlátozzák. A továbbiakhoz is SCHULZ: *Prinzipien*. 128. old. A keresztény befolyással szemben a görög filozófiát hangsúlyozza SCHULZ: *Geschichte*. 377. old. A római jog egész fejlődését mint a hellén világ szükségleteihez való adaptációt magyarázza TOYNBEE: i. m. 162., 187. old.

⁴⁵ A klasszikus döntések megváltoztatásának indokai: „sed melius est, . . . sed benignius est, . . . sed humanius est” stb. SCHULZ: *Geschichte*. 373. old., *Prinzipien*. 142. old.

⁴⁶ Bizonyos kapcsolat a bona fides megsértésének (bár partikulárisan értelmezett) kategóriájával mindig is fennállt, a határok a dolus és az erkölcsileg is felróható culpa (lata, bizalmi viszonyban in concreto) között mindig is folyékonyak voltak.

Az akarat elem tehát, úgy ahogy a technikus culpa fogalom szubjektivizálásában megjelenik, s a kárfelelősség szubjektivizálódásának kiteljesedéséhez vezet a római jogban, nem általában az „áruviszonyok jogi tudatosodása”.⁴⁷ Látni kell ugyanis, hogy ez a szubjektív alapú felelősségi rendszer nem egységes genezisé, hogy az áruviszonyok hatása legalábbis két szinten jelenik meg benne; hogy az a *tendencia, amely a posztklasszikus korban a culpát a szubjektív felelősségi rendszerbe integrálja, éppen az áruviszony-ideológia réseibe hatol be, s a kártérítési rendszert attól eltávolítja*. Így tehát differenciálni kell az áruviszonyok hatását a dolusért és culpaért való felelősség kialakulásánál, amelyek időben is távol esnek. A felelősség eredeti szubjektivizálása, az eredményfelelősség leváltása a szándékos-sággal, a közjogot éppúgy átfogja, mint a magánjogot, sőt a magánszféra bizonyos fokig konzerválja az objektív beszámítást.⁴⁸ Az áruviszonyoknak itt nem lehet több vagy közvetlenebb szerepet tulajdonítani, mint amilyent a társadalom fejlődésében általában játszottak; az emberi cselekvések eredménye és az akarat közötti pszichikai összefüggés tudatosítására sokkal alapvetőbb kategória — ha egyáltalán kell erre illet keresni — az áruviszonyoknál a *munka*. Az akarat és tett összefüggése az eredményfelelősségnél sem ismeretlen, hanem közömbös. Találóból az áruviszonyok kölcsönösségére való hivatkozás, amelyből valóban az általános forgalombiztonsági követelmények és mércék származnak. De ezek éppen azok a szempontok, amelyek *csak elvont* egyént és érdeket ismerve az egyéni, pszichikai felelősségtől eltávolítanak. Visszatérve történeti tárgyunkhoz, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a culpa szubjektivizálása az áruviszonyok döntő mérvű hanyatlásával esik egybe,⁴⁹ míg az objektív gondatlansági mérce a fejlett kereskedelmű társadalmak jogában általában megtalálható, s megjelenése Rómában is a kereskedelem fénykorával esett egybe.

A deliktuális felelősség szubjektív alapokra való helyezése a justiniánusi jogban végbement. Láttuk azonban, hogy a fejlődés nem volt egyenes vonalú: a gondatlanságért való felelősség gyökerei a szerződéses helytállásba nyúlnak, s onnan az áruviszonyok követelte absztrakt emberképet és egyenértékűség-elvet közvetítik. E szempontok átvételét és általános forgalombiztonsági követelménnyé absztrahálását a megnövekedett szerződésen kívüli károkozások elleni védekezés igényelte. A felelősség egységes, szubjektív rendszerbe integrálása közvetlenül ideo-

⁴⁷ Így MÁDL 211. 237. old. Felfogása szerint az áruviszonyok *végző soron* határozzák meg a szubjektív felelősséget, amelynek kialakulásában az államapparátus és általában a szellemi kultúra fejletté válása is nagy szerepet játszik. Az árucseréhez szükséges kölcsönös akarat általában előtérbe állítja és tudatosítja az ember és tettei közötti tudati viszonyt, s vezet a szubjektív felelősség kialakulásához. Ennek másik oldala, az áruviszonyok kölcsönösségének tükröképe pedig az, hogy mivel mindenki kerülhet károkozó és károsult pozícióba is, az akart beszámítást mindenütt egyforma feltételek alapján végezzék. Vö. még VILÁGHY MIKLÓS: *Áruviszony és polgári jog*. Állam- és Jogtudomány, 1968. 466. old. Szerinte a polgári jogi felelősség szükségképpen szubjektív.

⁴⁸ Lübtow: *í. m.* 84. old., további irodalommal. A csak prudenter okozás büntetése a közbüntetőjogban sokkal régebb, mint a magánbüntetőjog szubjektív felrovása. A közbüntetőjog bírái az érdekelteken kívül és fölül állván, mindkettőjük szempontjait figyelembe vették, míg a sértett és a károkozó viszonyára korlátozott magánbüntetőjogot igen hosszú ideig a sértett szempontjai uralták. A szerződési jogban a dolus és culpa tartalma is később szubjektivizálódik, mint a lex Aquiliában (vö. KASER: *í. m.* 511. old.).

⁴⁹ Az általános gazdasági romlás másik oldala, hogy a földhözkötés, a terménygazdálkodás már igen elterjedt.

lógiai hatásra következett be,⁵⁰ s eredménye is elsősorban a culpa *magyarázata*-ban s — a kazuisztika következtében is — nem funkcionálásában mutatkozik meg. Tényleges hatása akkor bontakozik majd ki, amikor a jog fejlődésének alapjává valóban az ilyen elvont elvek válnak.

A fejlődés másik ága, a *polgári jogi és büntetőjogi felelősség szétválása* a lex Aquilia területén nem fejeződik be. A klasszikus korban az actio legis Aquiliae *kizárólag* büntetőjogi kereset; ezt bizonyítja a felelősség személyhez kötöttsége, a noxális felelősség, valamint a keresetek következetes kumulálása, mind több tettes, mind ugyanazon dolgon több deliktum elkövetése, mindpedig deliktuális és szerződési igények tekintetében. Különösen kiemelendő, hogy az egyszeres szankció nem a mai fogalmaknak megfelelő kártérítés: hiszen a visszamenőlegesen számítható legnagyobb érték egyáltalán nem szükségképpen esik egybe a kárral, s a pusztasérülés esetén is megfizetendő.⁵¹ E büntető elemek nagymértékű fenntartását Justinianusnál nem magyarázza meg a kompilátorok klasszicizmusa, a források iránti *pietas*: hanem az, hogy a közbüntetőjog kiépülése ellenére is, különösen a dologkárosítások ilyen védelem nélkül maradtak, és így a lex Aquilia itt igen fontos büntetőjogi szerepet játszott.⁵²

Tény azonban, hogy a magánbüntetés a sértettnek egyben kártérítést szolgáltatott,⁵³ s e vonása alapvetően hozzájárult alkalmazásának kiterjesztéséhez. A — modern terminológiával — „polgári jogiasodás” a szankciók vonalán világos.⁵⁴ Már a klasszikus jogban megtalálható az a jelenség, hogy a dolog értéke csak a büntetés alsó határát húzza meg, s a kereset kiterjed a tulajdonost ért egyéb objektív-tipikus hátrányokra.⁵⁵ A fejlődés végeredménye a Digestában már mindannak megtérítése, *quod interest*, beleértve az elmaradt biztos hasznot is. Ugyanakkor figyelni kell arra, hogy a szankciók vonalán még olyan laza rendszer kialakulásáról sem beszélhetünk, mint amelyet az egységes alapú szubjektív felelősségről fel lehet tételezni. A kodifikáció egységesítési törekvése ellenére a keresetformuláktól függő kárszámítások még ma is csak vitatottan foglalhatók rendszerbe, de ilyenre Justinianus nem is törekedhetett.⁵⁶

Azzal párhuzamosan, ahogy a lex Aquilia büntető szankciói a mondott módon *modernizálódnak*, a klasszikus jogban a keresetek különbözősége alapján még megadott igény-kumulációk aggálytalansága is megzavarodik. Gyakori az az interpoláció, amely a deliktuális és szerződéses kereset lehetőségét vagylagosra változ-

⁵⁰ Már maga az ideológiai szituáció is rendkívül összetett kapcsolatban áll a késő római társadalmi alappal. Ezt kifejtteni nem lehet feladatunk.

⁵¹ A források elemzését ld. Lübtow: *i. m.* 37. old.

⁵² KAUFMANN: *i. m.* 18. old.

⁵³ MÁDL 198. old. a magán- és büntetőjogi felelősség szétválasztásának vízvázlatját az anyagi szankciók megjelenésében látja: ezek oszthatósága, illetve a személyes szankciók melletti vagylagossága teszi lehetővé a sértett, illetve az állam javára marasztalást; a sértetteknek ítelt szankciók ettől kezdve az egyenértékhez közelítenek.

⁵⁴ A kártérítés gondolatának elsőbbsége a büntetéssel szemben egyes esetekben oda vezet, hogy ha a dolus egyben infámiával járna, morálisan menthető szándékosságnál nem állapítják meg — de a károkozás vagyoni következményeit azért levonják. JHERING: *i. m.* 212. old.

⁵⁵ Lübtow: *i. m.* 120. és 131. old.

⁵⁶ A fennmaradt interesse-definíciókat kifejezetten nem általános érvénnyel fogalmazták. LANGE: *Schadenersatz und Privatstrafe in der mittelalterlichen Rechtstheorie*. Münster — Köln, 1955. 13, 14. és 16. old.

tatja, avagy a már szerződéses kártérítéshez jutott károsultat a méltányosság nevében a bíróval lemondattja az *actio legis Aquiliae*ről. A nem egységes kártérítési rendszerre utal azonban az is, hogy egyes esetekben, ha a deliktualis kereset a szerződésinél magasabb kártérítéssel járna, a különbözetre mégis engedélyezik.⁵⁷

A mai jogok deliktualis felelősségének fő gyökerét képező *lex Aquilia* ilyen átmeneti állapotban, a kártérítés és felelősség szempontjait az esetek eldöntésében és azok értelmezésében másként tükrözve merevedik meg a justiniánusi kodifikációban, amely ezeket a szempontokat még tudatos rendszerre nem integrálva, maga is különböző fejlettségi fokon tartalmazza. Ez a több értelmű viszony a *Corpus Juris* szövegének újjáéledése során már az általános elvek és intézmények szintjén fog rendeződni.

3. SZEMPONTOK A KÖZÉPKORI FOLYTATÁSHOZ

Mivel a deliktualis jog fejlődésének azt a szálát követjük, amely a *lex Aquilia*-hoz kapcsolódik, a fonalat a XI. században vesszük fel újra, amikor a *Corpus Juris* újra megelevenedik.⁵⁸

A justiniánusi törvénytű újjáélesztése és ennek következményei az európai jogtudomány és jogi kultúra forrásának tekinthetők. Az innen kiinduló fejlődés *módszertani és szervezeti ága*, azaz a tudományos igényű jogi *dogmatika* kialakulása és fejlődése, illetve a jog szerepével és teljesítményeivel elválaszthatatlanul összefonódó *világi jogászság* megjelenése és társadalmi pályafutása itt veszi kezdetét. A tudománynak és a jogászságnak olyan új minősége indul ezen a csomóponton, amely előzményeitől alapvetően különbözik, és lényegét tekintve mindmáig folyamatosan tart.⁵⁹

Ha a deliktualis felelősség fogalmi apparátusát vagy akár — tartalmilag — a szubjektív felelősségi alapot elvontan tekintjük, ez a fejlődési séma a felelősségre is átvihető. Sőt nagyban támogatja az a közkeletű felfogás is, amely a római jog reneszánszának alapjait közvetlenül az itáliai városokban fellendülő kereskedelmi forgalomban látja: az áruviszonyok és a polgári jog, benne a felelősség kibontakozása eszerint párhuzamosan haladt volna.

Az összefüggések azonban korántsem ilyen közvetlenek. A felelősségi jogra szorítkozva: *a korszakhatárok másutt vannak*. A glossátorok működése nyomán a polgári jogi felelősség éppen nem polgári jogiasodik, hanem eltávolodik a polgári jog szempontjaitól. Tartalmilag tehát nem a későbbi, racionális és gyakorlatra orientált polgári jogi felelősség kezdeteit találhatjuk meg itt, hanem egy sokkal erősebb kötődést „visszafelé”, a római jog késői, szubjektivizáló tendenciáihoz. Az egyenlőség és szabad akarat keresztény kategóriái ebben a korban még nem egyesültek az áruviszonyok világával,⁶⁰ s nem határozhatják meg a polgári jogi

⁵⁷ A visszamenőleges kárbecslés tehát a *lex Aquilia*nál megmaradt. A keresetkonkurrenciához Lübtow: *i. m.* 68–76. old.

⁵⁸ A deliktualis felelősség középkori fejlődése ágainak feldolgozását ld. MÁDL III. fejezet.

⁵⁹ Nem feladatunk erre az alapvonásaiban közismert tényre tartalmilag is kitérni. Részletesebb bemutatását ld. MÁDL 308–324. old., WIEACKER: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. 1967. 45–70. old.; a jogászságnak a köztudatban halványan jelenlevő, de valójában alapvető szerepére BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*. Bp. 1972.

⁶⁰ Vö. HELLER ÁGNES: *A reneszánsz ember*. Bp. 1971. 9. old.

felelősség két pólusát sem úgy, mint a klasszikus kapitalista konstrukcióban. Sőt: a kapitalista fejlődésnek éppen azt a túlzott szubjektivizálást és büntetőjogiasodást kell majd korrigálnia, amelynek itt még az árutermeléssel nem vegyült ideológiai alapjai vannak, és amelyet a Corpus Juris középkori értelmezése (azonkon a bizonyos fogalmi-módszertani csatornákon keresztül) a kapitalizmusig átörökít. Később látni fogjuk, hogy ez az örökség túlnyomórészt úgyis csak az elméletet érintette.

Az alábbiakban csupán a római jog újjáéledésének a kártérítési felelősség szempontjából legjelentősebb eredményét, a felelősség szubjektív alapon való egységesítését vázoljuk, de ezelőtt röviden a Glossza szemléletére is ki kell térnünk, hogy az említett áruviszony — polgári jog sémát árnyaltabban lássuk.

a) A jogfejlődés történelmi újdonsága, amely a glosszátorok működéséhez fűződik, azaz a jog „tudományossá tétele”, végül is a korabeli tudományos módszer alkalmazása volt egy új tárgyra, a Corpus Jurisra. A módszer fegyvertára pedig ugyanannak a hellénisztikus logikának és dialektikának⁶¹ utóda, amely már a római jogászoknál is a fogalomalkotás és művészetük tudományosságának forrása és eszköze volt. A középkori tudósok szándéka nem a római jog gyakorlati használhatóságának segítése volt, hanem a Corpus Juris autoritásának igazolása.⁶² A római jogon nyugvó gyakorlat, ahol szokásjogként élt, nem is adott vagy adhatott indítékot arra, hogy a kazuisztikus szabálytömeget az ellentmondások feltárásával és kiküszöbölésével egységes rendszerré kovácsolják. Ellenkezőleg: a római jog, azaz a Corpus Juris korabeli szemléletéből adódott a rendszeralkotás kényszere, s ebből a fogalmak végleges (igényű) kiképzése. A szöveg elvileg érinthetetlen és nem bírálható. A Corpus Juris ugyanúgy szent könyv, a „jogi kinyilatkoztatás”⁶³ megtestesítője, mint amilyen a vallás számára a Biblia: minden része igaz, s így elvileg ellentmondásmentes. Ennek bizonyítása kényszeríti a glosszátort, hogy distinctiók segítségével, fő- és alfogalmak kialakításával legalább formális harmóniát teremtsen.⁶⁴ Hogy ez a — teológiai és jogi dogmatika virágzását hozó — művészet mennyire a maga szellemi szférájából nő ki és csak azt szolgálja, azt jól mutatja, hogy csak a kommentátoroknál kezdődik a — továbbra is autoritást jelentő — szöveg gyakorlati célok érdekében manipulált értelmezése.⁶⁵ Ide vág a justiniánusi szöveg minden részének egyenlő értékűként való kezelése is. A glosszátor nem végez tartalmi súlyozást: az egyedi döntésekben alkalmilag felvetett jogi gondolatot is aggálytalanul teszi meg alapvető tanítások alapjának.⁶⁶ S végül: az öntörvényű, szellemi rendszerből folyik a glosszátorok közismert szembenállása a nem-jogi érveléssel. Természetszerűleg következik a glosszátorok ilyen jogfelfogásából „történetietlenségük”. „Irnerius, Placentinus, Azo, Accursius úgy érvelnek, mintha még mindig Justinianus úr országolna Itália fölött, és minden jogvitát az ő bíróságain kellene eldönteni” — írja teljes joggal

⁶¹ Amelyet a neoplatonizmus és az egyházatyák közvetítettek, és egyben az általános oktatás alapjait is képezte.

⁶² WIEACKER: *i. m.* 54. old. 34. jegyz.

⁶³ WIEACKER igen találó kifejezése (*i. m.* 50. old.). — A Glossza szemlélete még a filozófiai realizmus jegyében áll.

⁶⁴ A glosszátorok eszköztárára és a források általánosításának műfajaira BÓNIS GYÖRGY: *i. m.* 39. old.

⁶⁵ Irodalmát ld. WIEACKER: *i. m.* 59. old. 60. jegyz.

⁶⁶ Így pl. a *lucrum cessans* esetében. LANGE: *i. m.* 162. old.

Vinogradoff.⁶⁷ De hiszen számukra a Római Szent Birodalom a konstantinusi birodalom „translatio”-ja, a nyugati kereszténység jogközössége (amit a politikai aktualitás is kidomborít).⁶⁸ A birodalom kódexének folyamatos érvénye — még ha a közvetlen alkalmazásnál magasabb szintre, mintegy a mértékadó természet-jog megtestesítőjévé való „translatio” útján is⁶⁹ — sem lehetett kérdéses az egyébként sem a gyakorlatot tekintő glosszátorok előtt. Így a római jog számukra nem *kísértete*⁷⁰ az antik jognak, hanem a folyamatosságot éppen a *szellemi azonos-ság* síkján élík át. Miután munkásságuknak elemeire a későbbiekben a tudomány és a gyakorlat épített, a glosszátor-iskola általános bírálata számára — a Róma-eszme történelmi kudarca után — szemléletüknek ez az oldala volt a leghozzá-férhetőbb, Grotiustól maig.⁷¹

A glosszátorok szemléletének és indítékainak vázolása nem azt jelenti, hogy a római jog újjászületésének okait illetően osztozunk illúzióikban. A marxista szemléletű művek általában azon polgári szerzők bírálatára szorítkoznak, akik a glosszátorok fellépését és sikerét a XI. századi általános szellemi fellendülésre, az egyház cluny-i reformjára, illetve elsősorban a császár és pápa küzdelmének ideológiájában főszerepet játszó Róma-eszmére vezetik vissza. A folyamat mozgatójaként, alapvető okaként az áruviszonyokat, nevezetesen a kereskedelem nagy fellendülését jelölik meg az észak-olasz városokban.⁷² Ez azonban, még ha az okként elutasított szellemi tényezők hatását el is ismerik, nem kielégítő magyarázat. A lapidáris igazság vagy homályban hagyja, vagy pedig a közvetlen determináció téves sugallatával elhomályosítja a valóság bonyolultabb összefüggéseit, nem mutatja fel a véletlen és a történelmi alternatívák szerepét. Témánk szempontjából ezért fontos kiemelni, hogy a Glossza keletkezésének nincs *külön* anyagi rugója, és semmiképpen sincs közvetlen kapcsolata a kereskedelem fellendülésével. Az árugazdálkodásnak *abban* volt alapvető szerepe, hogy az észak-olasz város-államok kis méreteik laboratóriumában sikeresen megvalósították az iparon és kereskedelmen nyugvó demokratikus társadalmi berendezkedést, és ezzel a feudális Európából kiválva mind a társadalmi rend, mind a kultúra vonatkozásában „a nyugati kereszténység nevelőjévé” váltak.⁷³ De nem hagyható figyelmen kívül, hogy az ezzel járó fellendülés nem korlátozódott a jogtudományra. A feudalizmus

⁶⁷ VINOGRADOFF: *Roman Law in Mediaeval Europe*. 1929. 60. old. id. BÓNIS GYÖRGY: *i. m.* 41. old.

⁶⁸ A Róma-eszme döntő szerepét képviseli WIEACKER, forrásokkal *ld. i. m.* 50. old. A Róma-eszme mint elégtelen magyarázat bírálatához a szocialista irodalomból BÓNIS GYÖRGY: *i. m.* 31. old. MÁDL 310. old.

⁶⁹ Nemcsak világi jogászok, de kanonisták és a morálteológusok is a Digestából és az Intitúciókból vezették le a *jus naturale* (a teológiától eredetileg idegen) fogalmát. WIEACKER: *i. m.* 51. old.

⁷⁰ Vinogradoff a középkori római jog történetét (*ld.* 67. jegyz.) azzal kezdi, hogy kísértet-történetet (ghost story) fog elmondani.

⁷¹ GROTIUS: Irnerius és követőinek csoportja (Bartolust is ezekkel említi) „nem törődött az isteni joggal és a régi idők történelmével, hanem a népek és királyok minden vitáját a római jogszabályok alapján akarta eldönteni”. *De iure belli ac pacis*, Prolegomena 54.

⁷² MÁDL 312. old. BÓNIS GYÖRGY: *i. m.* 31. old.

⁷³ A gazdasági feltétel: az ipar és kereskedelem már elégséges fejlettsége melletti politikai feltétel a császári és pápai hatalom időleges egyensúlya volt. — Az olasz városállamokra és szerepükre, illetve a város-államok európai mozgalmára *ld.* TOYNBEE számunkra igen sok ösztönzést adó tanulmányát, *i. m.* 88–119. old.

általános európai konszolidációja, az Alpokon inneni és túli városállam-mozgalmak, a késő klasszikus gazdaságot folytató iszlám városokon keresztül visszacsatoló, továbbfejlesztett hellénisztikus kultúra, amely a kereszténységgel a neoplatonizmusban közös nevezőre talált — mindezek olyan társadalmi, gazdasági és kulturális feltételek, amelyek nem jobban okai a Glosszának, mint a Summa Theologicának, viszont egyként okai a köztük levő szemléleti és módszerbeli megfeleléseknek.

Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a jogi megújulás — sőt maga az egyetemi jogászképzés is — igen nagymértékben *közjogi* indítékú, és hogy a jogi újjászületésnek igen lényeges közjogi kihatásai is vannak. (Pl. a szuverenitás tana, az uralkodó viszonya a törvényhozáshoz, a szokások és törvények viszonya stb.)⁷⁴ Az áruviszonyokra szűkített magyarázat tehát itt sem kielégítő.

De sem a Digesza-Vulgata glosszálása, sem a tan összekapcsolása a gyakorlattal nem szükségszerű következménye a kapitalista termelés kezdeteinek majd kibontakozásának, csupán a jogfejlődés egyik reális lehetősége.⁷⁵ Hogy éppen ez az alternatíva valósult meg — véletlen: a döntő ebben maga a teljes Digeszta-szöveg munkabavétele. A már kifinomult grammatikai-logikai módszer itt adekvát tárgyat talált, amely — mint a többi „írás” — az ellentmondás nélküli rendszer kimunkálására alkalmas volt.⁷⁶ A korabeli jogból hasonló tudomány ki nem nőhetett volna.⁷⁷ Az áruviszonyok szerepe — de a demokratikus városi életé is — nem a glosszátorok tan-palotájának létrejöttében, hanem abban mutatkozik meg közvetlenebbül, hogy tudományuk nem jutott teológiai vetélytársának megmerevedő és defenzív sorsára, hanem nagyobb része a gyakorlat főáramába kerülve élő és továbbfejlődő intézmények alapja lett. Ehhez azonban alapvető szemléletváltozás kellett: ezt jelzi már a kommentátorok gyakorlat felé fordulása, majd a humanisták igen éles kritikája a Glosszával szemben.

A felelősségi jog fejlődése a fogalom- és rendszeralkotás felívelését, majd a kommentátoroknál egyre szubtilisebb válását mutatja, hogy a XV. századra általános hanyatlás következzen be; vagy az értékes és új gondolatok elejtése, a jog „viszsaegyszerűsítése” útján, vagy pedig a gyakorlatilag használhatatlan szörszálhasogatásba torkollás révén.⁷⁸ Mindez azonban csak a kommentátorok tevékeny-

⁷⁴ A laikus bürokrácia diplomáciai és városi igazgatási szerepköréhez BÓNIS GYÖRGY: *i. m.* 30. és 42. old. Itálián kívül a diplomáciai-adminisztratív szerep túlnyomó volt. WIEACKER: *i. m.* 94. old. Az állam és a jog új felfogásához BÓNIS GYÖRGY: *i. m.* 70–81. old.

⁷⁵ Más reális lehetőségek megvalósulását példázza pl. a városi jogok alakulása az egyes nemzeti jogokban, vagy európai méretekben az angol jogfejlődés. MÁDL bemutatja, hogy a római jogi és a barbár gyökerű jogfejlődésnek mennyire azonos rugói és eredményei voltak. 313. és 331. old.

⁷⁶ Ebből adódik, hogy a glosszátorok tevékenysége nem merőben exegetikus, s a fenti törekvés szolgálatában — a kommentátorokkal szemben — ők hozzák a tartalmi újdonságokat. LANGE: *i. m.* 159. old.

⁷⁷ A Corpus Juris és a rajta nyugvó tanrendszer *gyakorlaton túlnyúló* szellemi mérete nagy szerepet játszott a római jog európai elterjedésében is: az olasz városállamok vívmányai közül talán csak a római magánjogot lehetett lényeges torzítás nélkül alkalmazni az Alpokon túli feudális államok léptékében is.

⁷⁸ Elrettentő példaként közli LANGE: (*i. m.* 30. old.) Rebuffus († 1557) arbor super interesse-jét, amely 48 kárfajtát és ezeknek egymáshoz való viszonyát szemlélteti. Ugyanakkor a fogalmi különböztetések iránti érdeklődés elhalványulására DILCHER: *i. m.* 22., 36., 84., 120. old. illetve alább.

ségének egyik arca. A másik, a továbbfejlődés szempontjából *döntő mozzanat a kommentátorok új szemlélete: az élő joggyakorlat felé fordulás*. Szakértői tevékenységük során az akkori Európa szinte egész élő jogát tudományosan feldolgozták, megalapozták a büntetőjog, a kereskedelmi jog és az eljárásjog önállóságát. Ezek a módszer révén rokonai lettek a justiniánusi jognak, amely viszont e tevékenységük visszahatásaként szintén a gyakorlat szolgálatába került. A kölcsönhatás folytán a római jog olyan gyakorlatban is alkalmazható *modellé* („a jog grammatikájává”) vált, amelyet a kommentátorok művei és tanítványai szerte a világon elterjesztettek,⁷⁹ s amely (a kontinensen) az élő jog igen fontos forrása lett.

Paradox módon a kommentátorok gyakorlati tevékenységének a Glossza megmerevedése is következménye lett.⁸⁰ A Glossza szövegének tekintélye egyébként is formális. A glosszátorokéval ellenkező szellemi hozzáállás azok fegyverével, a betűhűség és logikai apparátus felhasználásával, sőt túlcsigázásával, ahol kell, sarkaiból fordítja ki Justinianus törvényét.⁸¹ A felelősségi jog is jelzi, hogy a kommentátor-iskola vetése beérett: a lex Aquilia tudományos interpretációjának a gyakorlat igényelte keretekre kellett szűkülnie. De ez az alkalmazkodás a tárgyalt korszakban még nem terem újat. A deliktualis felelősség középkori fejlődését így joggal tekinthetjük olyan egységes egésznek, amelyet a glosszátorok teljesítménye és szelleme jellemez. E teljesítmények elemei azt követően, hogy a humanizmus kritikája a Glosszát és szemléletét is alapvetően múlttá teszi, a recepció során mindenütt elterjednek, de új tartalmat csak a kapitalista magánjogban nyernek.

b) Az általános kategóriák kialakításának tendenciája a felelősségi jog mindkét pólusán jelentkezik. A glosszátor-iskola szellemének *legjellemzőbb* teljesítménye azonban a felelősség *kizárólagosan vétkességi alapra* való állítása.⁸² Itt annak a szubjektivizálási tendenciának egyenes folytatását látjuk, amely a késői római jogban jellemzően felszínre került.⁸³ Tudatossága és kizárólagossá válása a glosszátorok céljából és módszeréből is ered: a *Digeszta hol vétkességi, hol objektív eseteinek meg kellett találni az elvileg is megragadható egységes beszámítási alapot. Ez lett a culpa*, amely alá a culpa levissima megkonstruálásával az egykori custodia-eseteket is bevonták.

A morális szempontok érvényre juttatása nemcsak a módszer szigora, de első sorban a mögötte álló, akaratszabadságon nyugvó keresztény felfogás következtében példátlanul messze megy, még a szerződések világában is⁸⁴ háttérbe szorítja a másik fél kártérítési érdekét. Ennek a szellemnek reprezentánsa Bartolus gyak-

⁷⁹ Ezzel az igen bonyolult folyamattal és anyagi rugóival nem foglalkozhatunk részletebben. Ld. azonban MÁDL 308. old. BÓNIS GYÖRGY: *i. m.* 40. old. és WIEACKER: *i. m.* 80. old., bőséges irodalommal.

⁸⁰ Az olasz városok podesta-bíráskodása követelte meg a feltétlenül biztos jogforrást. Engelmann nyomán BÓNIS GYÖRGY: *i. m.* 46. old.

⁸¹ Így alakult ki az osztott tulajdon, a cégjog stb. WIEACKER: *i. m.* 84. old.

⁸² MÁDL 322. old. DILCHER: *i. m.* 283. old. LANGE: *i. m.* 155. old.

⁸³ LANGE szerint a Corpus Juris bizantinus vagy klasszikus rétegeinek befolyása a glosszátorokra nem tartalmukon múltott, hanem a jogi gondolat megfogalmazásának általánoságán. *I. m.* 167. old. A culpa generalizálása már ott előrehaladott volt, s önként kínálkozott a hasonló célkitűzési glosszátoroknak.

⁸⁴ Itt is alkalmazzák a büntetőjogi keresetek sajátosságait, különösen a dolus ex contractu esetében (pl. a felelősségnek az adós személyéhez tapadása). LANGE: *i. m.* 113. old.

ran idézett megállapítása: „canonistae considerant animam magis quam actum.”⁸⁵ A vétkességi felelősség uralmát sem itt, sem a nemzeti jogokban éppúgy nem lehet az „áruviszonyok jogi tudatosodására”⁸⁶ visszavezetni, mint ahogy Justinianusnál sem. Sőt, amennyiben az áruviszonyok valamilyen tükrözése a Digesta szövegén át a glosszátorokhoz eljutott, mint pl. az utilitás elve, ezt is a felelősség szubjektívizálásának rendszerébe építik be: a felelősség ugyanazon szerződés-típuson belül a konkrét adós szerződési érdekeltsége szerint ingadozik culpa levissimától dolusig.⁸⁷

A glosszátorok megkísérlik a szubjektívizálás örökségét a végső határokig továbbfejleszteni. Ennek értékelésénél azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy számukra a *culpa a károkozói szféra egyetlen általános fogalma*, amelynek tartalmát a csak később megkülönböztetett jogellenesség és okozatosság funkcióinak ellátása is alakította.

A felelősség szubjektívizálása a glosszátorok felfogásában nem az általános forgalmi viszonyokra és átlagos kockázatelosztásra van tekintettel, hanem erkölcsi kiindulásának megfelelően büntetni akarja a károkozót. A vétkesség fogalmát is ennek megfelelően fejlesztik tovább. Feltűnő ez az indíték a *terminológiában*, ahol — szintén késő római kezdeteket folytatva — a kártérítést általában büntetésnek (poena) nevezik, s tekintet nélkül annak ellenkező gyakorlati fejlődésére, büntetésnek is tartják.⁸⁸ *Tartalmilag* ez a szemlélet azzal jár, hogy aa) az objektív felelősségnek a Digestában még meglevő eseteit is az általános vétkességi alapra helyezik, bb) a „büntetés” (kártérítés) kiszabásánál *elvileg* nincsenek tekintettel a károsulti szférára, cc) ennek megfelelően a vétkesség fogalmát tartalmilag is jobban egyéniesítik, mint azt a polgári jogi szemlélet megengedné.

aa) A felelősség középkori „elszubjektívizálódásának” közismert külső jele, hogy az actio de deictis et effusis, és az actio furti adversus nautas, caupones et stabularios eseteiben a Glossza kifejezetten megköveteli a károkozó vétkességét.⁸⁹ A nem-vétkes felelősségi esetek kizárásának vonalába tartozik a vis maior-ért (illetve a szinonimaként használt casusért) való törvényi felelősség általános felszámolása. A fogalmi elhatárolás erről az oldalról is tükrözi a vétkesség egyénivé válását: a vis maior ellenállhatatlansága a mindenkori adós konkrét erejéhez képest értendő.⁹⁰ Utalnunk kell azonban a (szerződési) gyakorlat felelős-

⁸⁵ ad D. 43.10.17. — A kánonjog eredményei a felelősség területén semmiben sem különböznek a civiljogétól, sőt gyakran táplálkoznak abból. Részletesen kimutatja DILCHER *í. m.*

⁸⁶ MÁDL a középkori fejlődés vonatkozásában is fenntartja ezt a tételt (307. old.), de igen fontosnak tartja a kereszténység ideológiai befolyását és az áruviszonyok fejlettségének alacsonyabb szintjét is (324. old.).

⁸⁷ A XV. században azután visszatérnek az absztrakt római jogi kiindulópontok: a felelősség az egyes szerződéstípusok szerint igazodik az adós érdekeltségéhez. DILCHER: *í. m.* 20. old.

⁸⁸ Azo a kártérítési kereseteket „poenalis respectu rei” foglalja össze. A források „coercentur”, „punitur”-t használnak, s tovább él ez a szemlélet a humanistáknál is: *Cujacius*: „Praestatio enim eius, quod interest, poena est, qua coerceretur culpa adversarii” C. 7.47. id. LANGE: *í. m.* 128. old.

⁸⁹ És még néhány más esetben is, a forrásokat, illetve a törekvéseket a Digestával való nyílt ellentmondás elkerülésére ld. LANGE: *í. m.* 119. old. MÁDL: 323. old.

⁹⁰ Pl. Azo C. 4.65. A casus előreláthatatlansága azonban általában az „emberre” vonatkozik. — Törvényi felelősség casusért csupán a gestor szokatlan ügyletért való felelősségénél maradt fenn. DILCHER: *í. m.* 93. old.

ségszigorító korrektívumára: már a glosszátoroktól kezdődően alapvető fontosságot nyert a casusért való felelősség kikötése, s az ezzel járó kockázat elhatárolása. Az elmélet kezén a helytállási kötelezettség kalkulálhatóságára való törekvés — amely a gyakorlatban az átvállalt veszélyek példálózó felsorolásában jelentkezett — egy általános, de tartalmában *szubjektívizált casus*-felelősség ruhájába öltözik, ahol azonban a felelősség mércéje nem olyan mértékben egyéni, mint a vétkességnél, hanem *tipikus*. Eszerint a „véletlenért” való helytállás a dolgok szokásos menete mellett előrelátható kockázatokra korlátozódik.⁹¹

bb) A felelősség eltérő súlyosságát a Corpus Jurisban a Glossza olyan helyeken is a *károkozó személyében nyugvó tényezőkkel magyarázza*, ahol ez a forrástól idegen, sőt egyes súlyos károkozásoknál utólag a kötelezett dolusát teszik fel. Ilyen megokolást találunk pl. éppen a lex Aquilia első és harmadik fejezetének eltérő szankciójára: súlyosabban vétkes és keményebben büntetendő, aki megsemmisíti, mint aki megkárosítja a dolgot.⁹²

A károkozó szubjektív magatartásának értékelésén nyugvó *magyarázatot* kapott a glosszátorok által általánosított szabály is, hogy a *tevőleges* károkozás *súlyosabb*, mint a *mulasztással* való: „quia peius est male tradere . . . quam nullo modo tradere”, és ugyanaz a vétkességre vetítve: „quia maior culpa praesumitur in dubio in faciendo, quam in omittendo”⁹³ — noha ez a tétel a gyakorlat oldaláról nézve egyáltalán nem mindig áll meg. (Pl. hibás vagy nem-teljesítés felróhatóságát összehasonlítva.) A mondott tétel, a kommentátorokra visszanyúlva, a recepció során abban a formulában válik gyakorlativá, hogy a culpa levisimáért való felelősség csak *tevőleges* károkozásért áll fenn, mulasztásért viszont csak culpa levis esetében kell helytállni.⁹⁴ A moralizáló magyarázat valójában technikai nehézséget takar: a mulasztás okozatosságát fogalmilag még nem tudják megragadni,⁹⁵ s ezért az ilyen károkozások megtérítésénél — mint római elődeik a bonyolultabb esetekben — a vétkesség súlyát hívják segítségül.⁹⁶

cc) Ami a *vétkesség tartalmi kialakítását* illeti, ez a szemlélet abban nyilvánul meg, hogy a Corpus Jurisban szétszórt vétkességi fokozatokat a *culpa* fogalma alatt

⁹¹ Forrásokat ld. DILCHER: *i. m.* 90–108. old.

⁹² Gl. Anno ad D. 9.2.2.: „acrius est puniendus qui magis delinquit . . . Constat autem quod magis delinquit, et magis dat damnum is qui occidit quam is qui dumtaxat vulnerat et ideo maioris fit temporis repetitio secundum Azo.” Id. és más példákat is ld. LANGE: *i. m.* 114–116. old., aki az egy éven, illetve 3 hónapon belüli legmagasabb érték különbségét bizonyítástechnikai okokra vezeti vissza.

⁹³ Gl. non servorum ad D. 19.1.21. Ld. LANGE: *i. m.* 115. és 21. old., illetve Baldus, C. 4.24.6., id. DILCHER: *i. m.* 70. old.

⁹⁴ Butrigarius in D. 16.3.24.: „levis culpa in committendo aequiparatur latae in omitendo”. — A német recepció gyakorlatára KAUFMANN: *i. m.* 69. old.

⁹⁵ A vétkesség valódi és „átvállalt”, pseudo-funkcióval szemben az *okozatosság* fogalma nem jutott önálló szerephez, sem a felelősség megalapozásában, sem pedig a kártérítés terjedelme vonatkozásában. A glosszátorok ebben is a Corpus Jurisban már használt fogalomkörön belül maradtak, s noha ismerték, nem alkalmazták a skolasztika igen gazdag „ok”-fogalomkészletét. LANGE: *i. m.* 163. old. Kivételes esetek a későbbi praxis gyökeres félreértéseire pl. KAUFMANN: *i. m.* 65. old. A hipotétikus okozatosság (ha a szolgáltatás a teljesítés esetén is megsemmisült volna) Digesta-beli nyomaira épülő általánosítások fellendülésére, majd kiveszésére DILCHER, *i. m.* 113. old.

⁹⁶ Ld. KAUFMANN példáit a német recepcióból és usus modernusból arra, hogy a mulasztásos károkozásokat mind a gyakorlat, mind az elmélet kizárólag mint culpa in omitendo-t ragadja meg, *i. m.* 65. old. A „causa” „culpa” értelemben való használatára 70. old.

egységes rendszerbe hozzák össze. Az így a dolus verustól a culpa levissimáig terjedő rendszerben az a fontos, hogy megteremtik a fokozatok belső *összefüggését*, s nem a glosszátor-iskola fejlődését követő, 5–6 fajta vétkességet ismerő *distinctioni*ók, majd ezek feledésbe merülése.⁹⁷

A vétkességi fokozatokon általában kimutatható az a törekvés, hogy a Corpus Juris tendenciáit folytatva, valóban a *károkozó animusát vegyék figyelembe*, bár itt, ahol a szubjektív magyarázatot technikailag is végig kell vezetni, valójában kevés változik a római joghoz képest.

A *szándékosság* dogmatikai továbbfejlesztése: a valódi és vélemezett dolus megkülönböztetése mögött is azt a problémát ismerhetjük fel, hogy az elkövető pszichikuma (*quem solus Deus videt*, mondja *Címus*) mennyiben hozzáférhető és megítélhető a másik ember számára. Bellapertica e szempontból legkövetkezetesebb véleménye, hogy ti. a szándékos-ságot csak vélemezni lehet, nem talál követőkre. A dolus verus és praesumptus Accursius-tól vett disztinkciója, amely a XV. századig fennmaradt, később úgy nyert gyakorlati értelmet, hogy a vélemezett vétkesség kimenthető.⁹⁸

A *culpa lata* és a dolus elhatárolása a középkorban mindvégig változó és bizonytalan maradt, szemben a többi culpa-fokozattól való világos megkülönböztetéssel.⁹⁹ Noha a Corpus Juris máig is élő definíciója (a *mindenkitől* elvárható gondosság), amely a gondatlanságot való felelősségnek „külső”, objektív eredetét és mértékét világosan tükrözi, a források egy részében az egész korszakon keresztül fennmaradt, sőt több helyen éppen ez a külső mérce állítja szembe a culpa latát a dolusszal, „*qui provenit ex animo*” — kiolvasható a meghatározásokból egy olyan szemlélet is, amely a károkozó súlyosabban, illetve enyhébben megítélhető „bűnössége” szerint különböztet. Eszerint a szándékos károkozó család lelkületénél (*fraus*) menthetőbb a culpa lata, amely az elkövető együgyűségéből vagy tudatlanságából ered (*fatuitas, ignorantia*).¹⁰⁰ A szubjektívizálás ilyen gyakorlatilag nem értékesíthető megnyilvánulásánál sokkal fontosabb Bartolus kísérlete¹⁰¹ a gondatlanság mércéjének egyeniesítésére: az „*omnes*” illetve a „*diligens paterfamilias*” helyébe ő állítja a károkozóval azonos helyzetben levő (*homines eiusdem professionis et conditionis*) gondossága összehasonlítási alapját.

A Corpus Juris absztrakt megfogalmazású gondossági mértékeit azonban Bartolus újításával szemben a szöveghez való ragaszkodás, majd — már az értelmezés kísérlete nélkül — az érdektelenség továbbbörökítette. A *culpa levis* mércéje így uralkodó nézetként megmaradt a gondos ember (családapa) gondosságánál. Erősíti ezt az absztrakt felfogást az is, hogy — mint említettük — a glosszátorok a Corpus Juris legkülönbözőbb culpa-tényállásait és elnevezéseit igyekeznek a culpa (*levis*)-ben közös nevezőre hozni.¹⁰² De az

⁹⁷ E folyamat történetét DILCHER: *i. m.* 18. old.

⁹⁸ DILCHER: *i. m.* 23. old.

⁹⁹ Összefügg ez azzal, hogy a dolus praesumptus önálló funkciója is lassan alakult ki, így a culpa lata vissza-visszatérő azonosítása a külső körülmények alapján feltételezett dolussal eléggé kézenfekvő. Vö. DILCHER: *i. m.* 31. old.

¹⁰⁰ Utóbbi pl. *Accursius*nál (*Gl. dolum esse ad D. 16.3.32.* és *Bartolus* vonatkozó kommentárjában). Forrásokat ld. DILCHER: *i. m.* 31. old.

¹⁰¹ Ad. D. 16.3.32., megőrizve a fokozatok eredeti különböztetésének nyomát: „*Lata culpa est deviatio incircumspecta ab ea diligentia, quam communiter habent homines, qui sunt eiusdem professionis et conditionis*”, „*levis culpa... est deviatio incircumspecta ab ea diligentia, quam adhibent homines diligentes eiusdem professionis et conditionis*” (ahol a „*conditio*” a jogosult tévedésére vonatkozik). Id. DILCHER: *i. m.* 35. és 28. old., aki ebben a hagyománnyal való „teljes szakítást” lát, s ezzel magyarázza azt is, hogy Bartolus követők nélkül maradt.

¹⁰² Error, negligentia, intemperantia, temeritas, imperitia, saevitia — Azonál mind „*culpa annumeratur*”. Példákat ld. DILCHER: *i. m.* 62. old.

egységesítési folyamatban a culpa levis fogalma alá kerülnek a custodia-felelősség törvényi felelősséggé vált esetei,¹⁰³ s időlegesen ebben olvad fel a diligentia quam in suis önálló felelősségi mércéje is.¹⁰⁴

A Corpus Jurisban található „exactissima diligentia”, illetve „diligentissimus paterfamilias” mértékére sem épül a régi joghoz képest új, önálló felelősségi forma. A culpa levissima a vétesség szférájába került korábbi custodia-esetek szigorának jelölésére szolgál, s általában is: a diszpozitív felelősségszigorítás, illetve enyhítés területévé válik.¹⁰⁵

A culpa szubjektivizálása tehát nem teljes, és többségi álláspont szerint nem a gondossági mércében valósul meg. Kétségtelen azonban az egyéniesítési szándék Bartolusnál (aki a tipikus mércét javasolja), továbbá a felelősségnek a konkrét adós szerződési érdekeltiségéhez való igazításában, és végül abban is, hogy a felelősség alól kimentő okok általában a felelős személy szubjektív képességeit veszik figyelembe.¹⁰⁶

c) A moralizáló-büntetőjogias szemlélet kétségtelen uralma mögött azonban túlzás az „Entprivatisierung des Privatrechts” tendenciáját látni.¹⁰⁷ Az akarat előtérbe kerülése *ugyanis a privatautonomia* nagymértékű érvényesülését is segíti, amely a (szerződési) felelősség területén a törvényinél szigorúbb helytállás kikötésének rendszeressé válásában nyilvánul meg. (Különösen felelősségvállalás culpa levissimáért és casusért.)¹⁰⁸ Ebben (és dogmatikai tükrözésében) valóban az áruviszonyok hatását lehet látni: nemcsak a joggyakorlat függetlenedését a jogforrás tőle idegen természetű ideológiájától, hanem egyben a kifejlődőben levő polgári jogi viszonyok (valamint a kereskedelmi jog) tényleges szigorúságát is.¹⁰⁹

¹⁰³ Paulus de Castro és Salicetus olasz kommentátorok ad. D. 16.3.1.8.2. „caupo, nauta et stabulator . . . tenentur custodire, et si non bene custodiunt, tenentur de levi” (culpa). DILCHER: i. m. 72. old.

¹⁰⁴ Ezzel befejezve a Corpus Juris szerkesztőinek nem teljesen sikeres harmonizálását (irodalom: DILCHER: i. m. 56. old.). E mérce visszaállítását (Azo és Bartolus nyomán, ld. DILCHER: i. m. 64. old.) partikuláris alkalmazási területe miatt sem lenne helyes az általános szubjektivizálási tendenciával kapcsolatba hozni.

¹⁰⁵ Periculumért való helytállás kikötése a culpa levissimáért való felelősséget jelentette, másrészt a culpa levissima szigora az egyes szerződésekben megegyezéssel a csak dolusért való felelősséggig enyhíthető volt. A diligentissimus paterfamilias mércéjét nem sikerül konkrétan megragadni; az itteni egyéniesítési kísérletek jelentéktelenek. DILCHER: i. m. 77. és 80. old.

¹⁰⁶ Az adós konkrét érdekeltiségéhez DILCHER: i. m. 20. és 77. old., a kimentő iusta causa-hoz (közöttük az ignorantia és a difficultas: ami nem áll az adós hatalmában) 71., 66., 35. és 283. old.

¹⁰⁷ Így LANGE: i. m. 155. old.

¹⁰⁸ DILCHER: i. m. 282. és 94. old. (Az objektív felelősséget a perbeli védekezésről való lemondás formájában kötötték ki.)

¹⁰⁹ Feltehetően ugyancsak a korabeli kereskedői gyakorlat rigor-a mutatkozik meg abban, hogy Bartolus nézete a megbízott felelősségének a konkrét ügylet sajátosságaihoz való igazodásáról csak igen lassan terjedt el, s vele szemben a megbízott culpa levissimáig terjedő alapvető felelősséget állították. DILCHER: i. m. 85. old. 280. jegyz. Célzerűségi okokra vezetnek vissza azt is, hogy a szerződési helytállás egyes területei mind Justinianusnál, mind a középkorban kimaradtak a szubjektivizálásból. (Pl. jog- és kellékhány, veszélyviselés. Utóbbinál a késő középkor hoz néhány méltányosságon nyugvó változást.) DILCHER: i. m. 284. old.

A deliktualis felelősség terén azonban az ügyleti forgalomnak ilyen közvetlen átütései nem is érvényesülhettek. A polgári jogi szemlélet az okozói szférától szinte függetlenül,¹¹⁰ a károsult oldalán, a szankciók terén szabadabban bontakozik ki.¹¹¹

¹¹⁰ A vétkességhez igazodó mértékű kártérítés ebben a korszakban nem alakul még általános elvvé. Vö. LANGE: *i. m.* 127. old. Később is objektíve meghatározott kárfajták megtérítése társul a különböző vétkességi fokokhoz. — Igaz viszont, hogy a tartalmi polgári jogiasodás ellenére az irodalom a szankció büntetés-jellegét hangsúlyozza.

¹¹¹ Így pl. a német gyakorlat a *lex Aquilia* visszamenőlegesen kárszámítását nem recipálta — noha ezt az elmélet közvetíti, s mindvégig úgy tesz, mintha hatályos jog volna. KAUFMANN: *i. m.* 85. old.

IV. A KÁRTERÍTÉSI FELELŐSSÉG KLASSZIKUS SZABÁLYA

1. AZ ÁLTALÁNOS SZUBJEKTÍV KÁRFELELŐSSÉGI SZABÁLY MINT A KLASSZIKUS POLGÁRI JOG REPRESENTATÍV ÉS ADEKVÁT MEGOLDÁSA

1. A kárterítési felelősség klasszikus megoldása nem magányos hegycsúcsként kiemelkedő teljesítmény. Ellenkezőleg: létrejött a polgári jog *egészének* óriási fellendüléséhez kapcsolódik, elképzelhetetlen a tételes polgári jog és az elmélet fejlettsége nélkül. Nem feladatunk annak bemutatása, hogy a kapitalista termelési mód kibontakozásával, majd a polgárság hatalommegragadásával miként lesz a polgári jog (Radbruch szép kifejezésével élve)¹ „Herzkammer allen Rechts”, azaz a polgári társadalom jogának meghatározó, legjellemzőbb, és annak struktúráját legközvetlenebbül kifejező ága. Ha ennek a fejlődésnek csupán azokat a mozzanatait akarnánk érinteni, amelyek a felelősségi jog szempontjából is jelentősek, tulajdonképpen a liberálkapitalista polgári jog összes alapelvét tárgyalnunk kellene; hiszen a kárfelelősség szabályozása éppen azáltal lett klasszikus, hogy a deliktum teljesen „polgári jogiasodott”. A „polgári jogiasodás”,² amely végső soron a burzsoá *egész életére*, mindenfajta társadalmi kapcsolatára kiterjed, ezeknek a kapcsolatoknak „denaturalizálását”, közösségi és emberi természetüktől való megfosztását és formalizálását jelentette. Ez a mozzanat, mint látni fogjuk, igen fontos a felelősség szempontjából is.

A klasszikus kapitalizmus jogának már tételesjogilag is konkretizált alapelvei: a magántulajdon sérthetetlensége és korlátlanága, a formális jogegyenlőség, valamint a szerződési szabadság, szintén közvetlenül hatottak a kárfelelősség alakulására. A klasszikus konstrukció nem született volna meg továbbá a felvilágosult természetjog bábáskodása nélkül; ezt az igen fontos ideológiai tényezőt mindvégig szem előtt kell tartanunk.

Ha a deliktális felelősséget a klasszikus kapitalizmus magánjogának együttes fejlődésébe illesztjük, azonnal egy fontos és jellemző jelenség tűnik szemünkbe. Míg a kapitalizmus alapelveit kifejező egyéb jogintézmények: a természetes személyek jogalanyisága, a tulajdonjog, a szerződési akarat korlátlanága (de még az olyan származékos szabályok is, mint pl. az elsőszülötti öröklés megszüntetése stb.) vonatkozásában a kortársak is tudatában vannak az új törvényhozás kifejezetten kapitalista voltának, tehát egyszersmind *politikai* jelentőségének,³ a *delik-*

¹ RADBRUCH: *Rechtsphilosophie*. Stuttgart, 1950. 226. old.

² A „polgári jogiasodás” — ti. mint a kapitalizmusban egyetemesség és általánossá váló elidegenedés egy igen jellemző kifejeződése és egyben eszköze is.

³ Pl. Portalis: „A tulajdonra épülnek a köztársaság megdönthetetlen alapjai.” Hasonló megnyilatkozásokkal együtt idézi EÖRSI GYULA: *A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga*. Bp. 1951. 166. old.

tuális felelősség ezekhez képest mintegy *öntudatlanul talál magára*.⁴ A szerződés pl. a szó szoros értelmében az egész burzsoá rend alapstruktúrájának közvetlen jogi megtestesítője (úgy is, mint társadalmi szerződés). A tulajdon mint mindenkit egyenlőképpen megillető, veleszületett jog, az Emberi Jogok Deklarációjában közvetlenül a szabadság mögött áll. De még a közhangulat szintjén is az említett jogintézmények játszanak szerepet. Stendhal tanúsága szerint pl. a restauráció arisztokratáinak állandó témája és botrányköve a Code civil öröklési joga. Ez a jelenség első pillantásra kézenfekvőnek látszik. A hűbéri tulajdon megszűnése, a család- és örökjogi változások egész társadalmi osztályok mindennapi életét közvetlenül érintették. A szerződések szabályozásával együtt pedig a felsorolt alapintézmények a kapitalista fejlődés kibontakozásának utolsó formái gátját is áttörték, s így mindaz, ami a feudális joggal szemben radikális változást jelentett, a gyakorlat szférájában is hasonlóan érzékelhető volt.

Ezzel szemben a deliktuális felelősség klasszikus szabályozását csak az utókor sorolja a „cc. legjelentősebb alkotásai” közé.⁵ A kortárs irodalom (a természetjogászoktól a német pandektistákig) elsiklik a deliktuális felelősség fölött,⁶ sem újat, sem forradalmi nem vesz észre benne. Pedig egyáltalán nem mondhatjuk, hogy a felelősség szabályozásának mikéntje nem érintené érzékenyen a mindennapok életét. Erre utal az is, hogy a korabeli irodalomban a felelősség szabályozásának egyetlen közvetlen motivációja az, hogy a gyakorlati étellel „mit dem Gedräng und Gewühle der Geschäfte” összhangban álljon. Ez az életközelség — úgy is, mint kodifikációs célkitűzés — egyrészt még a természetjogi spekulációk ellen irányul. Másrészt már a 19. század első felében a felelősség enyhességének indokából jellemzően a felelősségszigorítás alapjává válik.⁷ Azonban a felelősség liberálkapitalista szabályozása a kortársak szemében minden gyakorlati fontossága ellenére is csak másodrendű kérdés maradt. Az említett különbség a deliktuális felelősség és a polgári jog másik két alapintézménye: a tulajdonjog és a szerződések között tehát nem gyakorlati fontosságukban keresendő.

Az általános vétkességi kárfelelősség modelljének tökéletes illeszkedése a liberálkapitalizmusba több okból nem tudatosult. Először is a konstrukció nem új

⁴ A konstrukció egészét tekintve. A teljes kártérítés követelménye persze nagyon is tudatos, de a harc — mint ezt alább a német példán látni fogjuk — tartalmilag a felelősség és kártérítés egyensúlyának eléréséért folyik.

⁵ Így pl. EÖRSI GYULA: *A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása*. Gazdaság- és Jogtudomány, 1969. 274. old. De hasonlóan DUGUIT: *Les transformations générales du droit privé depuis le Code Napoléon*. 1912. 33. old. Ez az értékelés nem általános: GUTZWILLER pl. az egész kötelmi jogot kiveszi a cc. ideológiájának „fényéből”. *Weltanschauliche Grundlagen in den grossen Privatrechtskodifikationen der neueren Zeit* = *Elemente der Rechtsidee*. Basel und Stuttgart, 1964. 81. old.

⁶ Vö. ebben az értelemben, de tartalmilag is MARTON GÉZA: „A jogelmélet szerepe a magánjog összes fejezetei közt, talán éppen a kártérítési jogban a legsiralmasabb.” *Kártérítési kötelek jogellenes magatartásból* = Szladits (szerk.) *Magyar Magánjog*. IV. köt. Bp. 1942. 794. old. LISZT is felpanaszolja, hogy a deliktuális joggal a magánjogi irodalom „mostohán” bánik. *Die Deliktobligationen im System des Bürgerlichen Gesetzbuches*. Berlin, 1898. III. old.

⁷ Vö. UNGER: *System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*. Leipzig, 1868. II. köt. 245. old. 31. jegyz. Unger vitába száll Zeiller-rel, aki a mindennapi élet forгатagára hivatkozva az enyhe felelősség mellett érvel. Unger szerint az, aki az élet zavaros viszonyaiba bocsátkozik, magára veszi az ezzel járó kockázatot is, nem szolgálhat ez tehát mentségére.

és nem forradalmi abban az értelemben, hogy nem egy feudális intézmény törvényhozási felszámolása és a polgári forradalomnak megfelelő új szabályozás megteremtése által jött létre, hanem a deliktum évszázados, lassú polgári jogiasodásának folyamatában, amely hosszú időn át e fejlődés mindenkori állapotának és céljának megfelelően értelmezhető római jogi modellekre támaszkodott. Az újítások a forradalom előtt végbementek: a vétkességi felelősség a lex Aquiliától független, természetjogi megalapozást nyert, s ugyancsak a természetjogászok axiomatikus fogalmai készítették elő a felelősség általános megfogalmazását is. Mindezek az eredmények már megjelentek az *ancien droit*-ban.⁸ A cc. híres 1382. szakasza tehát nem újat alkot, hanem a meglévő állapotot rögzíti és biztosítja annak általános érvényét — igaz, hogy (pontatlansága ellenére, avagy éppen ezért) a jövő szempontjából a legszerencsésebb formában. Ennek okai viszont már a francia kodifikáció *egészében* vannak, s nem a felelősségben. Ahogy a történelmi példa is — a „kapitalista” felelősség kifejlődése a feudális jogban, észrevétlensége a kapitalista jogban — tanítja, e szabály természete egyébként sem forradalmi: hiszen maga a megtestesült kompromisszum.

Természetes, hogy a kapitalista jog alapelveinek nem ez a szabály a reprezentatív hordozója. A tulajdon sérthetetlenségének és az egyenértékűség elvének megvannak a maga sui generis megfogalmazásai a tulajdon- és szerződési jogban — bármennyire is kifejezi (helyesebben alkalmazza) ezeket a károk teljes megtérítésének kötelezettsége. A másik oldalt nézve: a *volonté* új, alapvető szerepének elsődleges törvénybeiktatása nem a felelősség egységes vétkességi alapjának deklarálása, hanem a szerződésekre vonatkozó általános rendelkezések meghozatala. A vétkesség elve a forradalom előtt is általánosan elismert volt, s ebben a cc. szerkesztői nem is akartak változást. Nem mulasztották el viszont azt, hogy a felelősségnek ezt az oldalát az új társadalmi renddel kapcsolatba hozzák.⁹ A kártérítés felelősségi oldalának ideológiai beállítása sajátos ellentétben áll azzal, ami a vétkességgel valóban történt: tudniillik, hogy a vétkesség a magánjogi alapelvek érvényessége érdekében deformálandó elemmé vált, amelynek tartalmát a károkozó és károsult érdekeinek *egyensúlyba* hozása szabja meg. Ezt, a felelősség további útján oly jelentős mozzanatot alább közelebből is szemügyre vesszük.

Végül is a felelősség klasszikus konstrukciójának és korabeli szerepének is a károkozói és károsulti érdek közötti *kompromisszum* a kulcsa. Ennek alapvető vonatkozásait már a II. fejezetben tárgyaltuk. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a kompromisszum *történeti folyamat*: nem a klasszikus polgári jog már kialakult alapjai közötti kölcsönös engedményről van szó, hanem éppen arról, hogyan játszódik le ezek kifejlődése a deliktualis felelősség területén. A séma szintjén maradva erről csak ennyit: a polgári jog szempontjai a károsulti szférában, a gyakorlat erős támogatásával törnek előre,¹⁰ látszólag érintetlenül hagyva

⁸ MAZEAUD — TUNC: *Traité théorique et pratique de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle*. Paris, 1957. I. köt. 44 — 52. old. MÁDL 299. old. Ez is közrehat abban, hogy a felelősség sohasem játszik közvetlen politikai szerepet. A vétkességet a cc. szerkesztői *Pothier* és *Domat* tanaiból, illetve XIV. Lajos ordonnance-aiból vették át. MÁDL: *uo.* és MAZEAUD — TUNC: *i. m.* 445. old.

⁹ *Bertrand de Greuille* szerkesztői jelentését a Tribonátus-nak a felelősségről, mint „elsődrendű társadalmi alapról” ld. MAZEAUD — TUNC: *i. m.* 54. old.

¹⁰ Ez a folyamat már a recepcióval egyidőben elkezdődik, a büntetőjogias igény-kumu-

a szubjektív felelősség alapelvét. Az eredmény: a felelősség és kártérítés elvének formális egyensúlya, a felelősség tartalmi engedménye árán. A polgári gazdaság talaján, de a polgárság különböző politikai-hatalmi helyzetében létrejött kodifikációk ennek a folyamatnak különböző fázisait rögzítik.¹¹

2. Mik tehát azok a konkrét eredmények, amelyeket a liberálkapitalizmus polgári törvénykönyveinek felelősségi szabályozása hozott? *A polgári jogi és büntetőjogi felelősség következetes elkülönítése*; a polgári jogi deliktum általánosítása; a *vétkesség* mint egységes felelősségi alap deklarálása; és a csak az okozott kárhoz igazodó *teljes kártérítés* elve (hamarosan beleértve az erkölcsi kárt is).

Látható, hogy ezek az elvek, a vétkességet kivéve, mind a *károsulti pozíció* érintik közvetlenül és egyben éppen ezek azok, amelyek közvetlenül kifejezik a kárfelelősség „burzsoává válását”. A deliktuális felelősség történeti fejlődése során a „büntetés” csak a károsult szempontjából válik *teljesen* kártérítéssé. (A károkozó oldal polgári jogiasodása nem fejeződik be, amíg itt a „felelősség” eredeti értelmében szerepel. A vétkesség minden standardizálása ellenére is a szándékos-ság „megbüntetésének” nyomai mind a liberálkapitalista konstrukcióban, mind a mai kodifikációkban fennmaradtak.¹²) Így tehát természetes, hogy *a polgári jog alapelvei elsősorban a kártérítés (károsulti pozíció) szabályozásában mutatkoznak meg*. — Ezért a megtérítendő kárra vonatkozó rendelkezések igen sokat elárulnak az illető polgári jog fejlettségéről a kodifikáció korában. Ebből a szempontból alapvető, hogy a *kártérítés mértékét az okozott kár határozza meg, s csakis ez: ne függjön sem a károkozó vétkességének fokától, sem pedig a károkozó vagy a károsult státuszától*. A teljes kártérítés ennek megfelelő elvében a tulajdon (illetve később: az alanyi jogok általában) sérthetlensége, valamint az egyenlőség (mint egyenértékűség és jogegyenlőség) elve jelenik meg, mégpedig úgy, hogy csak

lációk és visszamenőleges kárszámítás elvetésével. Az igény örökölhetőségének elismerése is a károsulti szférába tartozik. A polgári jogiasodás e korábbi állomásai a kodifikációk során már természetesek és kérdésként föl sem merülnek. — A 19. században is a teljes kártérítés kiharcolása a klasszikus konstrukció kialakításának *tudatos* eleme.

¹¹ Mivel itt mindvégig egy általánosított konstrukció szintjén tárgyaljuk a kárfelelősséget, jegyzetbe szorul az a klasszikus szabály jelentőségének felismerése szempontjából olyan fontos körülmény, hogy a klasszikus szabály *tényleges* megvalósulása — a benne levő két értékelő elem: a vétkesség mércéje és a kártérítés teljessége miatt a bíróságok ítélkezésétől függ; a joggyakorlat pedig nem követte automatikusan a „felülről jött” szabályt, ehhez a körülményeknek is meg kellett érniük. Ld. bővebben alább.

¹² Az olyan szigorítások, hogy pl. szándékosságért a felelősséget nem lehet kizárni, vagy hogy a szándékosan okozott kárt teljes egészében meg kell téríteni, a mai jogokban általánosan érvényesülnek. Egyéb — felszínre hasonló — büntető célzatú intézkedésekre egy régi és egy új példa: az ALR I.6. cím 34. §-a alapján szándékos tártettesek egyetemlegesen felelősek, s ha a kártérítést egyiküktől perlik, az nem fordulhat visszkéréssettel társai ellen. A helyi „szegénypénztár” azonban követelheti az így szabaduló tártettesektől is a kártérítésnek megfelelő összeget. A joggyakorlat másrészt a tártetteseket a károsult „magánbosszújának” szolgáltatta ki: ez, ha akarta, engedményezhette a kárigényének megfelelő részeit arra, akitől az egész összeget behajtotta. Ld. DERNBURG: *Lehrbuch des Preussischen Privatrechts und der Privatrechtsnormen des Reichs*. Halle, 1880. II. köt. 731. old. A szabály motívuma: mivel nem minden szándékos károkozást követ büntető eljárás, nem maradhatnak a tártettesek sem „Ahndung” nélkül. KOCH: *Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten*. Berlin, 1874. I. köt. 267. old. Az 1964-es lengyel Ptk. 448. cikkely szerint a személyi javaiban károsult — a részére járó kártérítéstől függetlenül — kérheti, hogy a szándékos károkozó „megfelelő összeget” fizessen a Lengyel Vöröskereszt javára.

a károsultra vonatkozik. Így, ebben az elszigeteltségben áll meg az a fenti tétel, hogy az eredetileg büntetőjogias elemeket is magában foglaló deliktualis szankciói kártérítéssé válása betetőződik.

A kárfelelősség intézményét azonban nem lehet mereven kettéosztani károsulti és károkozó szempontok szerint, s különösen nem a tárgyalt korszakban. Hogy itt sem a károk pusztá reparálásáról van szó, hanem a kárviselésnek — ekkor még kétszemélyes modellre épülő: károkozó és károsult közötti — társadalmi elosztásáról, az többek között abban nyilvánul meg, hogy a teljes kártérítést megszabó elvek a károkozó felelősség ellensúlyát is hasonlóképpen kell, hogy jellemezzék. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a károsulti oldalon közvetlenebbül és pregnansabban megmutatkozó polgári jogiságnak a másik, a károkozó oldalán standardizált (és gondatlansági fokozatok nélküli) vétkesség felel meg. A két oldal között azonban ennél szorosabb kölcsönhatás is van. Most csak arra utalunk, hogy éppen a vétkesség szempontjai azok, amelyek étellel töltik ki — viszont más oldalról: aláássák — a „teljes” kártérítés absztrakt uralmát: a megtérítés határát megvonó előrelátás, valószínűség stb. közös töről fakad a felróhatóság mércéjével. Ugyanígy: az elvontan nézve teljes *egyedi* kártérítéseknel általánosabb szinten, a kártérítés jogintézményének *teljességét*, azaz az *intézmény* nyújtotta védelem *általánosságát* tekintve sem indulhatunk ki *csak* abból, hogy a polgári jog említett elveinek a károkozás minél általánosabb tilalma felel meg. A károsult szempontjából ez rendjén is volna, csak hogy szemben áll vele a károkozó tulajdonának „szentsége” — a pusztá okozásra alapított helytállás önmagában éppúgy megbénítaná az életet, mint az abszolút felelőtlenség. A két szféra érdekeinek kiegyenlítéséről van tehát szó, s a felelősség birodalmának kiterjedése (amelynek tükörképe a károkozási tilalom) tulajdonképpen arra ad választ, hogy a jog melyik pozícióban levő fél érdekét védi *jobban*. Az átlagos gondatlanság mérlegnyelve e vonatkozásban érdekegyensúlyt, s egy felelősségre épülő kártérítési rendszeren belül a „teljes kártérítéssel” együtt a lehető legtágabb védelmet jelzi. A kártérítés általánosságát azért érdemes vizsgálni, mert — mint az 1. fejezetben láttuk — a felelősség konstrukciójának továbbfejlődését a károsulti érdek befolyásának növekedése jellemzi, s ezért nem közömbös, hogy a klasszikus konstrukcióban a jogalkotó és a gyakorlat melyik pozíciót tartotta szem előtt az egyensúly kialakításánál. A kérdéssel ismét e kitérő elágazásához jutunk vissza: vajon a károkozó vagy a károsulti szféra „polgári jogiasodása” volt-e tudatosabb a klasszikus szabály kialakításának idején?

A felelősség két oldalának kölcsönhatását el nem felejtve vizsgáljuk meg, hogyan érvényesülnek a liberálkapitalista polgári jog alapelvei a *károsulti pozícióban*.

a) A teljes kártérítés legtisztábban a *Code civilben*, illetve a cc. alapján valósulhatott meg: az 1382. szakasz nagyvonalúan „a kár” megtérítésére kötelez. A szerkesztők nem hagynak kétséget a fogalom tág értelmezése felől: „cette disposition embrasse dans sa vaste latitude *tous les genres de dommages* . . .” A gyakorlat ennek alapján elejétől fogva megítélte az elmaradt hasznót is, és 1833-tól, egyre határozottabban az erkölcsi kárt.¹³

Az osztrák *ABGB* felelősségi generálklauzulája (1295.§) még formailag is a francia megoldáshoz hasonló nagyvonalú általánossággal kötelez minden vétkes károkozót „a kár” megtérítésére. Ez nagyon is összhangban van e szabály természetjogi fogantatásával. A kodifikátor Zeiller a kártérítéshez való jogot olyan alapvető eszköznek tartja, amely nélkül a személyiség „ösjsoga” — azaz az emberrel született „törvényes szabadság” — egyáltalán nem „gyümölcsöztethető” és gyakorol-

¹³ *Tarrible* értelmező szavait a törvényhozó testület vitájában ld. MAZEAUD—TUNC: i. m. I. köt. 383. old., u. itt ld. a cc. másik szerkesztőjének, *de Greuille*-nek hasonló értelmezését: az 1382. szakasz „quelque dommage”-ra vonatkozik.

ható, s amelynek mint az alapjogok fenntartójának, következképpen az eredeti állapot visszaállítására (illetve ennek lehetetlensége esetén teljes megtérítésre) kell irányulnia.¹⁴ A kártérítés elvi teljességét maga a törvény is biztosítja, mikor a megtérítendő kár körében az elmaradt hasznót, sőt az erkölcsi kárt is felsorolja (1323.§). Az Ur-Entwurf azt az alapelvet is rögzítette, hogy „a megtérítési igény egyedüli mértéke a jogellenesen okozott veszteség” (III.428.§). Mindezt a károkozó standardizált vétkességen alapuló felelőssége egyensúlyozza ki (1297.§).

Az osztrák kódex idézett szabályai a teljes kártérítést tehát a cc.-nél is pontosabban és tudatosabban valósítják meg. Ez azonban csak látszólag van így. A generálklauzulát ugyanis — amely önmagában is kielégítő lenne — részletes és bonyolult szabályok követik, amelyek lerontják annak általános érvényesülését. A kártérítés mértéke ezek szerint a károkozó vétkességének fokához igazodik; teljes kártérítést csak szándékosság és súlyos gondatlanság esetén kell nyújtani (1324.§). A teljes és részleges kártérítés elkülönítésénél a törvény háromféle alapon különböztet (damnum emergens — lucrum cessans; közönséges érték — interesse — „kéjbecsár”, s végül anyagi kár — erkölcsi kár), ezeket egymást átfedve s az egyes tényállások, illetve vétkességi fokozatok vonatkozásában következtetllenül alkalmazza, nem kis nehézséget okozva ezzel a jogalkalmazónak.¹⁵

A kártérítés szabályozásának e két rétege idegenül áll szemben. A generálklauzula és az azt követő részletszabályok más-más történelmi korszak reprezentánsai. A következetesen liberálkapitalista felelősségi szabály és az azt megelőző korszak nézeteinek felvétele egy törvénykönyvbe, s különösen a két szabályréteg gyakorlati élete sokat mond a teljes kártérítés és a liberálkapitalista társadalmi alap összefüggéséről, ezért erre alább még visszatérünk.

A porosz *Landrecht* felelősségi jogában a liberálkapitalista vonásoknak még elvi megelőlegezéséről sincs szó. Mind a beláthatatlan kazuisztika, mind ennek tartalma jelzi, hogy még távol vagyunk a kapitalista polgári jogtól. Az ALR-t mégis a cc.-vel és az ABGB-vel együtt tárgyaljuk, mert — noha egy korszakkal korábban született — polgári jogi része hatályos jog maradt a későbbi birodalom Poroszországában egészen a BGB hatálybalépéséig. Olyan jog ez tehát, amellyel a kibontakozó német kapitalizmusnak — bár Németország sosem élt meg szabadlélegzetű liberálkapitalista korszakot — meg kellett küzdenie.

A *Landrecht* célkitűzése — az alattvalókat jogaikról és kötelességeikről kioktatni, s minden gyakorlatban előforduló esetre konkrét, értelmezés nélkül alkalmazható szabályt adni — nem jelenti azt, hogy a kazuisztika koncepciótlan lenne, sem azt, hogy esetenként a részletszabályokból nem vontak le általános normát. De az általános szabályok is — az ALR társadalmi háttérének megfelelően — „kapitalizmus előttiek”. A deliktuális felelősséggel foglalkozó 6. cím bevezető szakaszai, amelyek a kártérítés terjedelmét általában a károkozó vétkességének fokához kötik, ugyanazt az alacsonyabb fejlődési fokot képviselik, mint az ABGB hasonló szabályai. A szándékossághoz, illetve a gondatlanság három fokozatához itt a mesterkéltén megkülönböztetett közvetlen és közvetett károk, valamint a tényleges kár és az elmaradt haszon különféle fajtái különböző mérvű megtérí-

¹⁴ ZEILLER: *Das natürliche Privat-Recht*. Wien, 1808. 67. old. — A kodifikációs munka jegyzőkönyvéből is az tűnik ki, hogy a szabályt teljesen magától értetődőnek tartották. Vö. OFNER: *Der Ur-Entwurf und die Berathungs-Protokolle des Oesterreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches*. Wien, 1889. II. köt. 185. old.

¹⁵ GSCHNITZER: *Schuldrecht. Besonderer Teil und Schadenersatz*. Wien, 1963. 162. old.

tésének rendszere járul.¹⁶ A törvénykönyv utolsó átdolgozásánál azonban külön fejezetbe gyűjtötték az általánosabb szabályokat, illetve ilyeneket alkottak; így kerültek a jogcselekményről szóló 3. címbe a felelősség legáltalánosabb normái is. Ezek kodifikálásában a szerkesztők részben a gemeines Recht elméletére támaszkodtak (pl. a beszámítás), részben pedig maguk állítottak fel ilyen szabályokat. (Pl. közvetett és közvetlen okozás, illetve károk.)¹⁷ Ezekből a normákból — a technikai széttöredeztetést figyelmen kívül hagyva — már-már összeáll a vétkességen nyugvó kárfelelősség olyan általános szabálya, hogy az átlagos vétkességgel okozott kárért mindig helyt kell állni.¹⁸ A 19. századi jogtudomány szemében az ALR meg is valósította az egységes deliktumfogalmat.¹⁹ A kiegyensúlyozott konstrukció ilyen „belátása” az ALR-be azonban nyilvánvaló anakronizmus — s egyben figyelmeztetés arra nézve, hogy a kapitalista felelősségi rendszer megléte nem formai kérdés: az általánosítás mint törvényhozói technika, megtévesztő lehet, nem minden felelősségi generálklauzula tartalmazza a burzsoá „klasszikus szabályt”. A kifejezetten erre irányuló, említett 3. cím e tekintetben még tovább megy, s általában kimondja a cselekvő helytállási kötelezettségét „szabad”²⁰ tétének minden következményéért. A beszámítás mértéke a cselekvő „szabadságának mértékéhez” igazodik (7,14.§). Mindez a már említett tételek formailag még elvonatibb, de ugyanazt jelentő megfogalmazása.²¹ Ezek a generálklauzulák azonban azt mutatják meg egyértelműen, hogy az ALR szemlélete még mennyire nem polgári jogias, hanem egyszóval felelősségi tájékozottságú volt. A Landrecht csak a felelősség általánosságáig jut el, de nem a kártérítés általánosságáig. A károsulti érdek még elvileg sem emancipálódott (mint az ABGB-ben), hanem éppen elvileg is a károkozó „erkölcsiségéhez” kell igazodnia.²²

b) A klasszikus kapitalista kárfelelősség másik alapkövetelménye: a kártérítés függetlensége a károkozó, illetve a károsult státusától. Az ALR forradalom-előttiisége itt is megmutatkozik; jóllehet a kártérítésnek azon a területén, amely egyébként is a legkevésbé polgári jogi: a fájdalomdíjra való jogosultságnál. Fájdalomdíjra csak a „paraszti és közönséges polgári rendbélieknek” van igénye — magasabb rendhez tartozók fájdalmát a törvényes büntetés kiszabásánál veszik figyelembe. (6. cím 112—114.§.) Nem annyira az osztályhelyzet szerinti különböztetés jellemző (ez a rendi alapokon álló ALR-ben nem rendkívüli, ld. 1. cím 2—9.§), hanem annak

¹⁶ ALR. I. 6. cím. 1—24. §§.

¹⁷ Ld. erre KOCH: i. m. 113. old.

¹⁸ Ld. első sorban ALR I. 6. cím 1. és 8. §§, illetve I. 3. cím 18—24. §§. Megerősítik ezt a benyomást a 6. cím 10—14. §-ai is, amelyek még az átlagosan vétkes károkozót is bizonyos elmaradt haszon megtérítésére kötelezik.

¹⁹ ZEILLER a felelősség általános kimondása tekintetében az ALR-t a cc.-vel együtt említi. *Commentar über das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch*. Wien—Triest, 1813. III. 2. köt. 705. old. — (A továbbiakban: *Commentar*.) Ugyanígy DERNBURG is: szerinte az ALR az egységes felelősség megalkotásában a BGB fölött áll. *Das bürgerliche Recht des Deutschen Reichs und Preussens*. Halle, 1901. 2. II. köt. 610. old. (A továbbiakban: *Das bürgerliche Recht*.) Hasonlóan LISZT is (i. m. 6. old.).

²⁰ Gyakorlatilag: vétkes. KOCH: i. m. 114. old. 6. jegyz.

²¹ A törvény általában a „cselekményekről” és „következményekről” beszél, de a szerkesztők példái mind kártérítésről szólnak. KOCH: i. m. 113. old. 4. jegyz.

²² Suarez javaslata a 14. §-ra ez volt: Der Grad der Zurechnung, sowohl der unmittelbaren, als der mittelbaren Folgen, richtet sich nach dem Grade der Moralität bei dem Handelnden. Ld. KOCH: i. m. 116. old. 14. jegyz. — A §-nak egyébként is csak így van értelme.

„fordított” funkcionálása. A junker nem az elégtételről mond le — a büntetőbírónak ezt érvényesítenie kell —, hanem annak „hozzá méltatlan” formájáról. A porosz birtokosok elutasító gögbe öltöztetett ellenállása a „kapitalista úttal”, a pénzviszonyok terjedésével szemben, valamint az államgépezet ilyen személyi érdekű uralása nemcsak talaja, hanem éltetője maradt e paragrafusnak: a jogegyenlőséget kimondó 1850-es alkotmány ellenére még a 19. század második felében is alkalmazták.²³

Mindez a méltányosság örve alatt került a Landrechtbe.²⁴ A törvényhozó nyájas gondoskodása azonban rossz ízű analógiát idéz fel: a római jogban a szabad embernek nem volt becsülhető értéke — ezzel szemben a rabszolgának és baromnak igen. A későbbi elméletben a fájdalomdíj valódi reparáció-jellegét hangsúlyozzák — de ez nem fedi el a rendelkezés alapvető anakronizmusát. Nem megnyugtató az a praktikus magyarázat sem, hogy ez a szabály elsősorban az alacsonyabb osztályokat érinti, és egyébként sem rendi előjogról van itt szó, hanem a „különböző osztályokhoz tartozó személyek eltérő érzékenységeinek törvényi védelméről”.²⁵ A rendi állás szerinti fájdalomdíj természetesen a Landrechtnek nem hibája. A kódex a porosz társadalomnak és a felemás polgári fejlődésnek éppen az ilyen rendelkezések által „hű tüköre”. Mivel a polgárság a 19. század elején a Rajnától keletre nem tudja hatalmi szóval érvényesíteni az „egyenlőséget”, a ténylegesen létező rendiség olyan tényező, amely a polgári jogi viszonyokat is színezi, annál inkább, mert ahogy az árúviszonyok még nem értek el a totalitáshoz, úgy a polgári jogot sem uralja még a szigorú formalizmus. A klasszikus kapitalizmus joga előtti méltányosság légkörében az ALR rendelkezése nem kivételes jelenség. Az osztrák bíróságok kártérítési ítélezésében pl. nemcsak a vétkesség fokára, de a felek vagyoni helyzetére, sőt rendi állására is figyelemmel vannak a század első harmadában, s nemcsak a fájdalomdíjnál, de még szerződéses kártérítési perekben is.²⁶

3. A tételesjogi helyzet áttekintése azt mutatja, hogy a 18–19. század fordulójának polgári törvénykönyvei a klasszikus deliktális felelősségi szabály kialakulásának három fejlődési fokát rögzítették, a kodifikáció-korabeli társadalmi fejlettségnek megfelelően. Figyelmünket továbbra is a károsult helyzetre irányítva azt fogjuk vizsgálni, hogy az idézett szabályok milyen elméleten nyugszanak, hogy a károsult érdekeinek emancipálása a felelősség szempontjaihoz mennyire volt tudatos, hogy az egyensúlyi konstrukció valóban a két oldal mérlegelése során alakult-e ki.

Tételünket, amely szerint a klasszikus konstrukció valójában a *gyakorlatra szabott kompromisszum*, igazolja, hogy mind a francia, mind az osztrák kodifikáció

²³ Porosz Alkotmány 4. cikkely: „Minden porosz egyenlő a törvény előtt. Rendi előjogok nem érvényesülnek...” Az ALR 112. §-t az alkotmány nem helyezte hatályon kívül, állapította meg az OTr. 1859. január 31-i ítélete. (Str. Arch. 32., 191. old.)

²⁴ Suarez „a majd egész Németországban szokásos” fájdalomdíjat „legalábbis az alsóbb rendek tekintetében” a méltányosság nevében veszi fel a kódexbe. Később a rendelkezést a Const. Crim. Carolina 20. szakasza alapján az ártatlanul kínvallatást szenvedő személynek fizetendő fájdalomdíjból próbálják levezetni. Ez azonban nem sorolta két osztályba a károsultakat! Koch: *i. m.* 282. old. 89. jegyz.

²⁵ DERNBURG: *i. m.* (12. jegyz.) 834. old.

²⁶ BARTSCH: *Grundfragen des Schadenersatzrechts. Das aBGB in der Praxis der obersten Justizstellen bis 1820.* = Festschrift zur Jahrhundertfeier des aBGB. I. Teil. Wien, 1911. 673. old.

ugyanahhoz a generálklauzulához jutott el, noha a kárfelelősség ellentétes oldalairól indultak ki.

A cc. szerkesztői — mint ezt a vétkekesség tárgylásánál részletesebben is látni fogjuk — a *felelősség* gondolatát vették alapul. Ebben egyrészt a hagyományt követték, másrészt a forradalom ideológiájának is a kárfelelősség ez oldalának hangsúlyozása felelt meg. A kötöttségektől megszabadult polgár felelős minden tettéért — „ez a társadalom alapvető elveinek egyike”. De hol van a felelősség határa? Nem túlzás-e a reparáció kötelezettségével büntetni azt, akinek „szívétől és szándékától teljesen idegen” volt a károkozás — a gondatlan károsítót is? Ez azonban csak szónoki kérdés a törvényhozó testület előtt, hogy a felelősség jogossága annál inkább kitűnjék. A felelősség ideológiája nem homályosítja el a cc. szerkesztőinek szemét; a rétori pátoasz nem fedi el, hogy itt nemcsak a károkozóról van szó. Nagyon is tudatában vannak, hogy mérlegre kell tenni az érdekeit „annak a szerencsétlennek, aki kárt szenvedett”, és annak, aki a kárt okozta. És ha ez utóbbi vétkes, „szinte kiált az igazság”: térítse meg a kárt! A mérleg nyelvét tehát a vétkekesség billenti az okozó kárára, s ennyiben a cc.-beli kártérítési főszabálynak valóban felelősségi magyarázata van. De ez a mindenfajta vétkekességéért beálló teljes felelősség gyakorlatilag nem szolgálja-e a károsult messze-menő érdekvédelmét? *Tarrible* az éremnek ezt az oldalát is felvillantja a törvényhozók előtt. „Ez a rendelkezés, amely mindenfajta tulajdon fenntartásának biztosítékát nyújtja, bölcsességgel telvék.”²⁷

A konstrukció így nagy általánosságban mind a felelősség, mind pedig a tulajdonvédelem szempontjának megfelel; az 1382. szakaszt észrevétel nélkül fogadják el. Más kérdés az, hogy ez a megfelelés csak nagy általánosságban igaz: a vétkekesség tartalma tisztázatlan marad, pedig ettől függ, hogy a valódi felelősség gondolata mennyire érvényesül még és a károsulti érdekeknek mekkora a tényleges súlya. Az ilyen kérdések kidolgozását azonban a cc. tudatosan bízta a tudósokra és a bírákra.²⁸

Az *osztrák kodifikáció* a felelősségi generálklauzula megalkotásakor nem a károkozó felelősségének gondolatából, hanem a *károsult tulajdonának védelméből*

²⁷ *Bertrand de Greuille* és *Tarrible* szavait a tribunátusnak tett jelentésekből és a törvényhozó testület előtti vitából id. MAZEAUD — TUNC: *i. m.* I. köt. 55. old. De Greuille kiemeli, hogy a törvény önmagában nem tudja egyeztetni a károsult és károkozó érdekeit; de a vétkekesség olyan szempont, amelynek alapján igazságos, hogy az okozó érdeke háttérbe szoruljon.

²⁸ MAZEAUD — TUNC: *i. m.* I. köt. 57. old. 2. jegyz. Az előzetes vita jegyzőkönyvének vonatkozó részét ld. SEIDENSTICKER: *Einleitung in den Codex Napoleon . . .* Tübingen, 1808. 238. old. — A gondosság mércéjét a bíróságok folyamatosan emelik, s már a század végén olyan magas követelményeket támasztanak, amelyek a vétkes felelősséget az objektív helytállás szigorával gyakorlatilag egy szintre hozzák. (Ld. MARTON: *Kártérítési kötelmek jogellenes magatartásból* = Szladits (szerk.): Magyar Magánjog. IV. köt. Bp. 1942. 788. old.) Ami a kártérítés teljességét illeti, már utaltunk rá, hogy a cc. ennek lehetőségét megteremtette, és hogy a szerkesztői anyagok az ilyen gyakorlatot kifejezetten bátorítják. A teljes kártérítés szabályának konkretizálása a bíróságokon történt. A bíró, ellentétben a szerződési kártérítéssel, nincs kötve az 1150. szakaszhoz, tehát megítélheti az előre nem látott és a közvetett károkat is. ZACHARIÄ: *Handbuch des Französischen Zivilrechts*. Heidelberg, 1875. II. köt. 701. old. A kártérítés terjedelmének teljesen szabad mérlegeléssel való megállapítása azonban kétélű fegyver: a bíróságok már igen korán megítélik az erkölcsi kárt és az „igen távoli” károkat is, másrészt azonban a mérlegelés keretében gyakran lerontják azt az elvet, hogy a kártérítés mértéke független a károkozó vétkekességének fokától. MAZEAUD — TUNC: *i. m.* III. köt. 498. old.

indul ki. Ezt a célkitűzést úgy valósítják meg, hogy általánosan kimondják a felelősséget mindenfajta, akár szerződésen belül, akár azon kívül okozott kárért, tekintet nélkül a károkozó vétkességének fokára. Ahogy látható, a végeredmény, a szabály, ugyanaz a cc.-ben és az ABGB-ben. A legáltalánosabban felfogott ideológiai talaj, a természetjog is ugyanaz — noha ezt az osztrák törvénykönyv generálklauzulájának magyarázataképpen szokás inkább hangsúlyozni.²⁹

A kiindulópont azonban mégsem közömbös. A felelősségi gondolat ugyanis csak a történelmi válaszutak véletlenjein át juthat el addig, hogy hozzá — a magánjogban — a teljes kártérítés kapcsolódik, s az a történelmi pillanat, amikor ennek valószínűsége legnagyobb, igen rövid. Az is véletlen dolga, hogy a polgári jogi kodifikáció ehhez képest (túl) korai vagy késő-e, s hogy felelősségi formulája alkalmas-e ennek a tartalomnak kifejezésére. A kártérítés társadalmi igénye ettől függetlenül is kikényszeríti a maga jogait. A felelősségből kiinduló francia és porosz példa jól mutatja mindezt — a porosz vasúti törvényt is beleértve.

Ezzel szemben, ha a kárfelelősségi elmélet a természetjogi eszmék közül az egyébként is kiemelkedő szerepű alanyi jogokra, különösen ezek sérthetetlenségére támaszkodik, akkor eleve a speciálisan polgári jogi szempont kap hangsúlyt, sőt, feltétlen elvi elsőbbséget a felelősséggel szemben. Következtesen végiggondolva, ebből a kiindulásból nem az egyensúlyi helyzethez, hanem az abszolút „felelőséghez” kell jutni. A természetjogi kártérítési elmélete meg is teszi ezt az utat. Míg a korai természetjog — annak megfelelően, hogy az etikát és jogot nem választja el szigorúan egymástól — a vétkességet hangsúlyozza; az erkölcsi és jogi szférát elhatároló kései természetjogászok szerint a jogellenes károkozás a kártérítés alapja.³⁰ A károkozó vétkessége a megtérítési igény szempontjából közömbös. Vétőképtelenek: „gyermekek, örültek, holdkórosok” is kötelesek az okozott kárt megtéríteni. Itt nincs szó kölcsönös érdek mérlegelésről. A károsult, ha kártérítést követel, még a fenti esetekben sem sérti meg a károkozó szabadságának szféráját, hiszen a saját jogszféráján belül marad, s éppen az azon esett sérelem reparálását követeli. A megtérítés igénye nem azon alapul, hogy a károkozó megsértette arra vonatkozó kötelezettségét, hogy ne okozzon kárt — ebben az esetben a vétőképtelen nem felelne, hiszen ilyen kötelezettséget sem tud vállalni —, hanem kizárólag a károsult feltétlen jogán, hogy tulajdonát és egyéb jogait sértetlenül fenntartsa.³¹

A kártérítés természetjogi elméletének ez a változása³² az ABGB hosszú kodifikációs munkálatain is rajta hagyta nyomait, s a klasszikus generálklauzula

²⁹ MÁDL 345. old., EÖRSI GYULA: *A károkozás általános tilalma és megengedettsége a szocialista és a burzsoá jogban*. Állam- és Jogtudomány, 1962. 299. old. — A természetjog politikai szerepe természetesen nem azonos Franciaországban és Ausztriában.

³⁰ ZEILLER: *Das natürliche Privat-Recht*. Wien, 1808. 220. old. további irodalommal. A morál és jog szétválasztásához ld. ZEILLER: *uo.* 13. old.

³¹ A korabeli irodalommal ZEILLER: *Das natürliche Privat-Recht*. 219., 221. old., *Commentar*. III. 2. köt. 130. old.

³² A változásnak nincs közvetlen összefüggése a polgárosodással, illetve „polgári jogi adással”. Egy ilyen feltevésnek nemcsak a cc. mondana ellent, de az is, hogy az ABGB legelső szerkesztésének „Alapelvei”, amelyek már 1753-ban a szerződéses szabadság, a tulajdon sérthetetlensége stb. elveit vezetik le a szabadság alapjogából, a kártérítés tekintetében a felelőség elvi alapján állnak. KORKISCH: *Die Entstehung des österreichischen ABGB*. Rabels Zeitschrift, 1953. 272. old.

végül is mint ennek gyakorlati alkalmazáshoz szelídített eredménye kerül a törvénykönyvbe. Az Ur-Entwurf még egyértelműen a *felelősségből* indul ki:³³ az igazság megköveteli, hogy inkább az akárcsak a legcsekélyebb gondatlanságban vétkes okozó viselje a kárt, mint az ártatlan károsult (429.§).³⁴ A szándékosság súlyosabban büntetendő, mint a gondatlanság, még akkor is, ha az okozott kár ugyanakkora, mert a gonosz akarat a jövőbeni biztonságot jobban veszélyezteti, mint a gyenge értelem (422.§). A végső redakcióból azonban nemcsak e tantételek maradnak ki, de szellemük is. Még az újonnan alkotott főszabály dikciója is a megváltozott szemléletet, a *károsultból* való kiindulást mutatja: „mindenki *jogosult* a károkozótól annak a kárnak megtérítését követelni, amelyet ez neki vétkesen okozott” (1295.§).³⁵ Láthatjuk azonban, hogy a károsultvédelem ellensúlya- és korlátjaként megjelenik itt a károkozó vétkességének követelménye is — mégpedig tisztán praktikus indokolással. A gyakorlat érdekegyensúlyt követel, s számára közömbös, hogy ezt milyen elvi szempont borítja fel. A valóságos viszonyok számára mind a régebbi természetjogi nézet (s a vele egyező gemeines Recht), amely szerint még a legcsekélyebb vétkesség is kötelez a kártérítésre, mind pedig az újabb elmélet által hirdetett feltétlen kártérítési igény („amely a természetes magánjoggal nem ellenkezik”) „nagyon szigorú”. A normális társadalmi kapcsolatok, az „ipart élénkítő forgalom” megbénulna a felelősségre vonás Damokles-kardja alatt. A „polgári élet forratakának” számos szituációjába az ember gyakran akarata ellen, vagy legalábbis anélkül sodródik, nem lehet eközben állandóan megfeszített gondosságot követelni. Azt az elnézést, melyet az ember ilyen körülmények között magának kíván, másnak is meg kell adni — igazolja Zeiller az elméleti nézeteitől eltérő törvényjavaslatot.³⁶

Hogy a generálklauzula megfelel-e ezeknek a társadalmi követelményeknek, az végül is a vétkesség tartalmától függ: a nagyjából azonos kockázatmentes szférát az átlagos követelményt támasztó gondatlansági mérce teremti meg. Ezt az ABGB kifejezetten tartalmazza, sőt, a szokásos képességekkel járó szorgalom és figyelem meglétét mindenkinél vélelmezi is (1297.§).

4. A kárfeléleti generálklauzulák tehát tudatosan a károkozó és károsult érdek kiegyensúlyozására épülnek. Mint már többször kiemeltük, a tényleges egyensúly tartalmi kérdés, amely a vétkesség értelmezésétől és a beszámítási elméletektől, azaz végső soron a joggyakorlattól függ. Az általános szabály ennek különböző tágasságú formális keretet adhat. A kártérítés és a felelősség tényleges viszonya e tényezőkön keresztül a főszabály konstrukciójától viszonylag függetlenül, sőt azzal ellentétesen is alakulhat. Ezt később fogjuk vizsgálni. Hogy azonban a liberálkapitalizmusban a pozíciók egyensúlya tényleges és általános követelmény, azt a forma, a konstrukció szintjén is demonstrálja az a küzdelem, amely e társadalmi viszonyok kibontakozásával párhuzamosan a klasszikus generálklauzula létrehozásáért folyt.

³³ Hosszan fejtegeti, hogy egy tett mikor „szabad”, hogy a vétkességnek mely formái erednek az akaratból és melyek az értelem hibájából, ezek formáit és fokozatait stb. (III., 411–429. §§).

³⁴ Ugyanez *Tarrible* érvelése is a cc. elfogadtatásánál. Ld. 27. jegyz.

³⁵ Ugyan a 13. főrész címváltozása a „Von dem Verschulden”-ről a „Von dem Rechte des Schadenersatzes”-re.

³⁶ ZEILLER: *Commentar*. III. 2. köt. 704. old. és 713. old., illetve jelentése az ABGB revíziós bizottságának. (OFNER: *í. m.* 182. old.)

A harctér természetesen Németország. A rohamot pedig az ellen a tételes jogi helyzet, illetve gyakorlat ellen kell vezetni, amely a kártérítés terjedelmét a károkozó vétkességének fokától teszi függővé. A kritika nemcsak az ALR-t, de az ABGB-t is éri. (Az osztrák jog területén nem új kodifikáció, illetve novella az eredmény, hanem a bírói gyakorlat válik merev-formalisztikussá.) A gyakorlati eredmény szempontjából egyre megy, hogy a támadást a vétkesség fokozatai vagy a kártérítés terjedelmi fokozatai ellen intézik-e. A szempontok változására jellemző azonban, hogy az utóbbi, a teljes kártérítés követeléséből való kiindulás esik egybe a gazdasági fellendüléssel. A vétkesség egységessé válását alább tárgyaljuk majd, itt annyit szükséges megemlíteni, hogy a gondatlanság közepes mércéjének előtérbe kerülése — amely persze sok technikai és elvi támaszt talál — a *potenciális károkozók érdekvédelmének közvetítésével* szolgálja a polgári jogi forgalom alkalmazkodását a kapitalista követelményekhez.³⁷

a) Előkérdésként azonban fel kell vázolnunk a *kiindulópontot*: a vétkességhez igazodó kártérítés helyzetét a 18–19. század fordulóján, s ezen belül különösen a fokozatos felelősség és az általános felelősséget kimondó szabály viszonyát az ABGB-ben.

Zeiller az osztrák javaslatot igen jelentősen megváltoztatta: tőle származik a generálklauzula, valamint — ennek megfelelően — a valóban átlagos képességekhez szabott egységes gondatlansági mérce.³⁸ Az, hogy előbbre helyezte a gyakorlati érdekeket a természetjog általa vallott elveinek következetes megvalósításánál, s vétkességi generálklauzulát vette fel a javaslatba, perspektivikusan is korszerű és reális tett volt. A prekapitalista gyakorlathoz tapad ezzel szemben az, hogy prevenciós megfontolások alapján korlátozza e szabály általánosságát csak a felelősség beállására, s tartja fenn a javaslat alapvető különböztetését a szándékos és gondatlan okozó által fizetendő kártérítés mértéke között (1324.§): a szándékos károkozót fenyegető „teljes elégtétel” kötelezettsége a „nyomatékosabb megelőzés” eszköze lehet.³⁹ A kodifikátorok azonban abban a hagyományos büntetőjogias szemléletben hagyják jóvá a szabályt, amelyben az még az első javaslat idején keletkezett: a gondatlan károkozó azért fizet csak „tulajdonképpeni kártalanítást”, „weil er nicht *animum laedendi* hatte” — a gradált kártérítés egyéb szabályai pedig nemcsak motívumaikban kapcsolódnak a büntetőjoghhoz.⁴⁰

Az ABGB keletkezésekor *ennek* a fejletlenebb szemléletnek volt társadalmi

³⁷ A culpa levissimáért való általános felelősséget „kann der Gesetzgeber im State, wo ein stätes geselliges Wechselwirken und ein allgemeiner, die Industrie belebender, Verkehr Statt finden soll, nicht sanktionieren”. ZEILLER: *Commentar*. III. 2. köt. 707. old. Ld. még u.itt 713. old. Az osztrák kodifikáció a fokozatok megkülönböztetésének gyakorlati nehézségei miatt kezdettől fogva a fokozatok nélküli gondatlanság mellett volt (vö. *Ur-Entwurf* III. 429. §. OFNER: *i. m.* 182. old.), bár ezt az elvet nem alkalmazta következetesen. Erre a korra esik a lex Aquiliára vonatkoztatott culpa levissima mint önálló mérték elméleti elvetése is.

³⁸ Zeiller referensi bevezetőjét a 13. főrészhez ld. OFNER: *i. m.* 182., 183. és 185. old.

³⁹ *Commentar*. III. 2. köt. 758. old.

⁴⁰ Ld. OFNER: *i. m.* 193. old. Az előszereteti érték megtérítését (1331. §) bűncselekményhez, illetve (abszurd módon a dolus felső fokaként képzett) öncélú rombolás végett és kárörömből való (aus Muthwillen und Schadenfreude) károkozáshoz kapcsolja a törvény. Ezt a szó szoros értelmében vett magánbüntetésre való visszautást Zeiller is kifogásolja (OFNER: *i. m.* 199. old.), de a tehetetlenségi erő folytán a kódexben marad.

alapja. Ez nemcsak a kodifikációs tanácskozásokból derül ki,⁴¹ hanem elsősorban a *bírói gyakorlatból*. A szabad mérlegelésen nyugvó kártérítés Ausztriában általános és már 1781-től tételes jogi támasszal bírói gyakorlat volt.⁴² Az Allgemeine Gerichtsordnung nemcsak feljogosította a bírót, hogy a keresetben követelt összeget „a méltányosság alapján” mérsékelje (214.§), hanem ennek szempontjait is előírja: szándékos károkozásnál „inkább a károsultra kell tekintettel lenni”, ha pedig a felperes követelése nagyságát nem bizonyítja kielégítően, „inkább az ellenfélre”, azaz a károkozóra.⁴³ Ez a gyakorlat oda vezetett, hogy a bíróságok a kár nagyságát attól teljesen független személyes tényezők alapján állapították meg. Azok a prevenciós szempontok, amelyekre az ABGB vétkességi és kártérítési fokozatai épülnek, természetesen lényegesek a bíróságok méltányos ítélkezésében is. A kódexet követő évtizedek gyakorlata azonban olyan képet tár elénk, amelyhez nemcsak a generálklauzula, de a törvényhozó törekvése is a gondatlansági fokozatok csökkentésére, illetve kiküszöbölésére túl korán érkezett. Az Oberste Justizstelle jóindulatú atyáskodással és némi fejcsóválással gyakorolja a méltányosságot a kártérítési ügyekben, nem engedve, hogy a régi gyakorlatában az új törvénykönyv standardizáló törekvései zavarják. A vétkesség törvényi fokozatain túlmenően különböztet, büntetőjogiasan figyelembe veszi a személyes motívumokat is, s olykor szinte a bölcs kádi gesztusával gondoskodik a „nevelő hatásról”.⁴⁴ A vétkesség fokozatain, sőt árnyalatain kívül a konkrét „méltányosság” tartalmát elsősorban a felek vagyoni helyzete adja, „amely a követelt kártérítési összeg kiszámítására mégiscsak lényeges hatással van”.⁴⁵ Az ítélkezés provinciális, személyes, még „a tarka-barka hűbéri kötelékekkel” átszőtt szellemét ilyen nyilvánvalóan nem mutató döntéseiből is — amelyek nyilván a többséget adják — kiolvasható az az általános vonás, hogy a felsőbíróság igen rugalmas méltányossági gyakorlatot folytat,⁴⁶ a felek érdekeit nem az általános szabály,

⁴¹ Zeiller külön magyarázatot szentel generálklauzulájának — amelyet a bizottság jóvá is hagy — de az egyes paragrafusok tárgyalásánál kitűnik, hogy a kodifikátorok gondolkodása még mindig a régi mederben folyik. Ld. OFNER: *i. m.*

⁴² Az alábbiakhoz BARTSCH: *i. m.* 667. old.

⁴³ (216., 218. §) A rendelkezés azt a veszélyt akarja elkerülni, amely a bíró formális bizonyítékokhoz kötöttsége esetén a feleket fenyegeti: a károsult vagy nem képes a megengedett eszközökkel a kárt bizonyítani, vagy pedig esküvel túl magas kárösszeget ad meg.

⁴⁴ Z. 6022 (1818. augusztus 7.): a bíróság a verekedés miatt követelt 50 Gulden fájdalomdíjat 100 Guldenra emeli, mert „derlei Unfüge wegen des abschreckenden Beispiels nicht mit zu grosser Schonung behandelt werden sollen”. A Z. 6623 (1819. december 14.) sz. fülemülepörben a szomszédot egy áthajló ág levágása miatt 100 Gulden kártérítésre perlik. „Diesen zwei Nachbarn wird dadurch am besten Recht gesprochen, wenn man sie beide ohne erhebliche Vorteile für den einen oder den anderen die Prozesskosten tragen lässt.” — ítélkezik a bíróság. BARTSCH: *i. m.* 671. old.

⁴⁵ Z. 7501 (1819. december 27.). — további példákkal együtt BARTSCH: *i. m.* 673. old. — Ez a szempont csöppet sem kivételes; az udvari kancellária 1816-os és 1827-es dekrétumai a veszett kutya által okozott károkért csak a „vagyonos” (vermöglicher) tulajdonost teszik felelőssé.

⁴⁶ BARTSCH szerint a kárkövetelések leszállítása a praxisra általában jellemző, ennek mértéke — példái nyomán — meglepően nagy: a kereseti kérelem egynegyed, egyhated, sőt még kisebb részeit ítélki csak meg. Az indok — a vétkesség fokán és a felek vagyoni helyzetén kívül — általában a „méltányosság” és az „ésszerű mérlegelés” (*i. m.* 668. old.). — Nem szabad persze elfelejteni, hogy öngerjesztő gyakorlat ez, amellyel számolva a felperesek eleve túl sokat követelnek.

hanem a konkrét ügy szintjén mérlegeli. Ez a gyakorlat a törvény által képviselt színvonalon még *innen* van.

Azt várhatnánk, hogy a vétkesség és a kárfajták igen aprólékos differenciálása összhangban áll az osztráknál semmivel sem fejlettebb porosz viszonyokkal, hiszen itt a törvényhozó célja éppen az volt, hogy ezeket a viszonyokat a maga részletességében ragadja meg és feleslegessé tegye a bírák értelmező és méltányossági működését. Várakozásunkban azonban csalódnunk kell. Éppen az ABGB kibocsátásának évében állapítja meg a Landrecht revízióját végző bizottság, hogy „a kártérítési kötelezettség fokozatossága éppenséggel értéktelen. Mivel nem az életből vették, nem is mehetett át az életbe”.⁴⁷

Ez a *korai* kritika, amely a század első felében a gyakorlat részéről éri az ABGB-t és az ALR-t, lényegében vétkesség fokához igazodó kártérítés *formai* megoldására vonatkozik: a kódexek a konkrét méltányosságon nyugvó ítélezést az egyik esetben nagyon általános léptékű kategóriákkal, a másik esetben pedig az absztrakt kazuisztika merev aprólékosságával akarják fixálni. Abból, hogy a bíróságok a törvények fokozatait skolasztikus nyűgnek érzik,⁴⁸ s a törvénykönyv kibocsátása után — még Franciaországban is⁴⁹ — egy ideig saját régi gyakorlatukat folytatják, nem lehet az erősödő polgárság szavát kihallani. Az ő kora Németországban és Ausztriában még nem jött el.

b) Ez a kor nem a törvényhozó tollvonására köszönt be. Megérkezését a joggyakorlat jelzi: a törvény klauzulái most telnek meg tartalommal, s azokkal a szabályokkal szemben, melyek erre nem alkalmasak, a kritika *tartalmira* fordul.

Mint említettük, a kapitalizmus gyors térhódításával a „porosz utat” járó államokban is általánossá válik a *klasszikus felelősségi konstrukció követelése* — vagyis az adott helyzetben a vétkesség fokaihoz kötött kártérítés elvetése. A gradálást ebben a korszakban szinte kizárólag a *károsult* érdekében utasítják el.⁵⁰ Az 1860-as és 70-es évek gyakorlata a szóban forgó rendelkezéseket részben mellőzi, részben pedig a liberális „Eigennutz” elvéhez alkalmazza. A törvény betűje hirtelen nagy jelentőséget nyer: a szűkítő értelmezés bázisa lesz. Arra hivatkoznak például, hogy az ABGB nem engedi meg az individuális körülmények értékelését; csak két, objektivizált gondatlansági mércét ismer; ezek csakis ott befolyásolják a kártérítés összegét, ahol ezt a szöveg kifejezetten említi (így pl. a testi sértéseknél nem),⁵¹ s a „liberális pandektaelmélet” hatására az osztrák

⁴⁷ KOCH: i. m. 262. old.

⁴⁸ Ld. a korabeli irodalomban a bíróságok magatartására koronatanúként idézett HÖPFNER *Commentar*-ját (757. és 758. §).

⁴⁹ A francia bíróságok is csak néhány évtized alatt töltik ki a klasszikus felelősségi konstrukciót a megfelelő tartalommal. ZACHARIA: i. m. II. köt. 701. old. 2. jegyz. MARCADÉ—MOURLON: *Abriss des Französischen Civilrechts*. Heidelberg, 1865. II. köt. 54. old. (az előbbi a kártérítés terjedelme, utóbbi a vétkesség mércéje tekintetében).

⁵⁰ Az ABGB a vétkességet még a károkozó érdekében standardizálta.

⁵¹ STUBENRAUCH: *Commentar zum allgemeinen österreichischen bürgerlichen Gesetzbuche*. Wien, 1876. 425. old. az akkor még vitás kérdésben a gradálás tagadása felé hajlik, bár a fájdalomdíj megállapításánál a bíró a felek vagyoni helyzetét mérlegelheti. Az 1903-as 8. kiadás kifejezetten kimondja, hogy a fájdalomdíj nem függ sem a károkozó vétkességének fokától, sem a felek vagyoni helyzetétől: a károsultétól azért nem, mert a gazdagnak fizetendő magasabb fájdalomdíj a törvény előtti egyenlőséget sértene, a károkozótól azért nem, mert a fájdalomdíj nem magánbüntetés; mindenben alkalmazkodnia kell tehát a kártérítés formalizált szempontjaihoz. (§. 1324.)

gyakorlat is elérkezik oda, hogy „ha a törvény egyáltalán kártérítésre kötelez, akkor a károsult egész kárát meg kell téríteni, amelyet a perjog alapján meghatározandó objektív nagyságrendként kell felfogni”.⁵² Az elmélet is hevesen bírálja az ABGB rendszerét: „a kártérítés terjedelmének a vétkességhez való igazítása igen helytelenül felcsereéli a polgári jogi szempontot a büntetőjogival.”⁵³ A kereskedelmi törvénykönyv általános szabályként teljes kártérítést ír elő, tekintet nélkül a vétek fokára (283.§), ugyanígy a szerzői jogi és szabadalmi törvények is. A magánjogban tehát, ahol a konkrét méltányosságnak nemrég még oly nagy tere volt, most az a régi igazság jut általános uralomra, hogy a méltányosság (igazságosság) a kereskedelem területén az egyenlőségben valósul meg.⁵⁴

Poroszországban az irodalom általában szembe fordul az ALR kártérítési jogával.⁵⁵ A teljes kártérítés követelői tudatosan kirekesztik a károkozót látókörükből: „a megtérítendő kár ugyanaz marad, bármily fokú vétkességgel okozták is.” S a pragmatikus kiindulás erkölcsi igazolást keres: a gradálás „állítólagos erkölcsössége”, „az oda nem illő morális érzület beavatkozása a jog szférájába, csakis az igazság sérelméhez vezet”. Hiszen a károsultnak „feltétlen” igénye van és nem lehet őt *igazságtalanul* megrövidíteni az okozó enyhébb vétkessége miatt.⁵⁶ A porosz viszonyok között az sem késett még el,⁵⁷ ha a klasszikus konstrukció igazolásaképp még utoljára az abszolút tulajdonvédelem későtermészetjogi-kor-liberális eszméjét játsszák ki: a kártérítést nem lehet elvi alapon a vétkesség fokához kötni, mert „a jogrend követeli, hogy minden jogellenesen okozott kárt teljesen megtérítsenek”; a tulajdonos még közérdekből sem köteles kárt viselni, nemhogy egy magánszemély kisebb vagy nagyobb vétkére tekintettel!⁵⁸

De hallatszik az idő szava a gemeines Recht területén is, ahol a deliktualis felelősség kiterjesztése, illetve korlátozása körül állandó harc folyik. A gondatlanságért való általános felelősség elismerése az elméletben és gyakorlatban is lassan tör előre, de sosem engedi a teljes „győzelemig” a német jogban máig élő aggodalom: „hova vezetne ez . . .”⁵⁹ A kártérítés terjedelmének büntetőjogias vonásait illetően a gyakorlat nem a gradációval harcol — mert hiszen a gemeines Recht az Interesse-tant kapta örökül —, hanem a lex Aquilia eredeti kárszámítási módjai ellen: a visszamenőleges értékszámítás kiküszöbölése körüli viták végére a Reichsstrafgesetzbuch tesz pontot, a tagadás miatti kétszeres kártérítést (melyet az elmélet nem vitat) a gyakorlat ignorálja.⁶⁰

⁵² BARTSCH: *i. m.* 668. old.

⁵³ UNGER: *i. m.* II. köt. 237. old. 1. jegyz. és 243. old. 23. jegyz.

⁵⁴ *Pothiers-t és Domat-t id. PLANTOL – RIPERT: Obligations.* 1930. II. köt. 278. old.

⁵⁵ FÖRSTER: *Theorie und Praxis des heutigen gemeinen preussischen Privatrechts.* Berlin, 1869. 526. old. 10. jegyz.

⁵⁶ FÖRSTER: *i. m.* 535. old.

⁵⁷ A kapitalizmus Németország nyugati és déli részén bontakozik ki. Vö. ENGELS gúnyos megjegyzését is: „a Landrecht érvényességének területe az az ország, ahol a pálinka és répacukor a döntő jelentőségű ipari termékek.” *Anti-Dühring.* Bp. 1950. 308. old.

⁵⁸ Ha az állam közérdekből — tehát vétlenül — a tulajdonhoz nyúl, teljes kártérítést fizet; hogy lehetne egy vétkes magánszemély enyhébb vagy súlyosabb gondatlansága miatt a károsultat megrövidíteni? FÖRSTER: *i. m.* 140. és 535. old.

⁵⁹ WINDSCHEID: *Lehrbuch des Pandektenrechts.* Frankfurt/M. 1891. II. köt. 628., 629. old. 1. jegyz., és DERNBURG: *i. m.* (12. jegyz.) II. köt. 828. old.

⁶⁰ WINDSCHEID: *i. m.* 644. old. vö. KAUFMANN: *i. m.* 85. old.

A századközepe újabb német kodifikációk a hirtelen elszabaduló kapitalista gazdaság és az ehhez képest korszakosan elmaradt politikai és jogi struktúra ellentétét akarják kisebbiteni — ugyanezek a tényezők hatnak a felelősségi jog területén is. A *sász Ptk.* tervezetének általános indokolása — ha csak nagy általánosságban is — de kifejezetten utal a tárgyalta változások hátterére: „Minden életviszony nagy és mélyreható átalakulása, és a társadalom sokféle viszonyának ezáltal megváltozása, amely 25 – 26 éve kezdődött, s még soká fog tartani . . .”⁶¹ Ennek megfelelően ki is dolgozza a javaslat a vétkes jogsértésekért való általános felelősség generálklauzuláját (129.§), definiálja az átlagos mércéjű vétkeiséget (124.§), kimondja a teljes kártérítés elvét (127.§), arról az oldalról is, hogy a vétek foka szabály szerint közömbös (799.§). Ezek a szabályok az egész magánjogra vonatkoznak — a tiltott cselekményekből származó igények testben vagy dologban okozott károkra való szűkítése a gemeines Recht közvetítette lex Aquilia reminiscenciáját őrzi (1512.§).⁶²

Ez a kodifikáció egészében véve éppúgy a klasszikus kárfelelősségi konstrukció és a liberálkapitalizmus fejlett viszonyainak összefüggését mutatja a gemeines Recht területén, mint az osztrák és a porosz kódexre épülő gyakorlat.

5. a) De óvakodjunk az összefüggések túlzott leegyszerűsítésétől! Az alapvetőnek elfogadható megfelelés a társadalmi és jogfejlődés konkrét körülményei között csak tendenciaként és az alábbi alapvető kiigazítással érvényes. A klasszikus kapitalizmus Közép- és Kelet-Európában sohasem létezett „tisztán”. A későbbi és kompromisszummal terhelt liberálkapitalista gazdaságra azonnal torlód-
nak a monopolkapitalizmus termelési viszonyai; a múlt és jövő fantasztikus áttű-
nésben keveredik. Így a felelősségi jog területén is: a klasszikus konstrukció még
jóformán uralomra sem jutott, mikor az egykori, reakciónak kikiáltott fokozatos
felelősség a jövő bajnokaként lép színre. Hogy mi a múlt és mi az, ami csak annak
látszik, igen nehéz felismerni; különösen Németországban (ahol még Dr. Überbein
rosszmájú megjegyzése is, hogy ti. manapság a herceg újra több, mint az ember,
meglehetősen kétes: volt ez itt valaha is fordítva?).⁶³ Tény az, hogy a vétkeiséghoz
igazodó kártérítésnek mindig is maradtak elméleti pozíciói. Dernburg pl. az ALR-
rel szemben csupán formális kifogásokat támaszt: a gradálás „természetes” és
„helyes” gondolatát az ALR skolasztikus-sematikus megvalósítása torzítja csak
el. Támogatja ezt a nézetet Jhering korábbi álláspontja is, miszerint a vétkeiség
és kártérítés fokának egyensúlyban kell lennie.⁶⁴ Ausztriában is vannak az ABGB
vétkeiség-fokozatainak védelmezői.⁶⁵

⁶¹ *Entwurf eines bürgerlichen Gesetzbuches für das Königreich Sachsen.* Dresden, 1860. 480. old.

⁶² Corpore corpori okozás természetesen nem kell (1514. §).

⁶³ Ez még a polgári jog vonatkozásában is szó szerint igaz: gondoljunk a „Privatfürstenrechte”. — TH. MANN *A királyi fenség*-ben — többek között és mellékesen — egy kis német hercegség „kapitalizálódásának” paródiáját is adja.

⁶⁴ DERNBURG: *i. m.* (12. jegyz.) I. köt. 254. old. Sőt: Dernburg az ALR rendszerének a régebbi gemeinrechtliche elméletben őseit keres és talál (uo. 8. jegyz.). JHERING: *Das Schuldmoment im römischen Privatrecht* = *Vermischte Schriften juristischen Inhalts.* Leipzig, 1879. 217. old. Jhering később az érdekelv talaján áll.

⁶⁵ Steinbach szerint a gradálás — az elmélet egy részének kritikája ellenére is — „széles körök jogtudatában igen mélyen gyökerezik”. id. STUBENRAUCH: *Commentar.* Wien, 1903. 690. old.

A valóban fontos jelenség azonban nem a törvényhű nézeteknek ez a vegetálása azalatt, míg a liberalizmus contra legem érvényesül⁶⁶ — hanem a korszerűtlen hirtelen átcsapása a korszerűbe, helyesebben *ennek látszata*. Az új jelenségek (amelyek *társadalmi alapjukat* tekintve alapvetően újak)⁶⁷ formális analógiák alapján a régmúltba eresztenek gyökeret.⁶⁸ A monopolkapitalizmusba való átmenetnek ezek az — ekkor még elsősorban ideológiai — kísérőjelenségei a Rajnától keletre az egész társadalmat jellemzik. Nemcsak Nagy Frigyes ethosza lesz újból aktuális, hanem az ALR-féle felelősségi jog is.⁶⁹

Ausztriában az elmélet korán észreveszi, hogy az addig az ABGB „legelmara-dottabb részének” tekintett kártérítési jog nagyon is alkalmas eszköz arra, hogy az egyre határozottabban kirajzolódó állami *Fürsorge* szolgálatába álljon.⁷⁰ A törvényhozás szokásos fáziskésése ugyan azt a látszatot erősíti, mintha Ausztriában a klasszikus kárfelelősség-konstrukció a század végén szilárdulna meg. Az 1895-ös polgári perrend elveszi a bírónak azt a mérlegelési szabadságát, amelyen az Oberste Justizstelle fentebb idézett méltányos ítéltetése nyugodott a század elején. Valójában ez a szigorítás csak a gyakorlatban már kialakult helyzetet szentesíti. A „Fortschritte des Zivilrechts im XIX. Jahrhundert” azonban nem érnek véget 1900-ban; a Hedemann által leírt fejlődés a szigorú formalizmustól a „konkrét méltányosság elve” érvényesüléséig nem fordult visszajára Ausztriában sem.⁷¹ Csupán a történelem órája késett itt, mind a 19. század elején, mind pedig a végén. A vétkességi fokozatok nyújtotta lehetőségen túlmenő méltányos kármegállapítás már az 1910-es években, az ABGB revíziója során szerepet játszik.⁷² De az új méltányosság elsősorban az ABGB-n kívüli jogfejlődésben érvényesül.

⁶⁶ Az ALR érvényesülésének folyamatos — formális és tartalmi — visszaszorulásához „a forgalom és ipar fellendülése” következtében DERNBURG: *i. m.* (12. jegyz.) I. köt. 24. old. Az ABGB kártérítési jogának igen erőteljes liberális kritikájához BARTSCH: *i. m.* 655. old.

⁶⁷ Ti. a *monopolkapitalizmus* szükségleteiből fakadnak. Világosan látszik ez a *svájci OR* felelősségi jogából, amely saját korának színvonalán áll, és nem kell a kortársi igényeket egy túl későn beérett liberálkapitalista technikai megoldással konfrontálnia. Közép-kelet-Európában a liberálkapitalista korszak elkészt és csökevényes volta miatt is könnyen keletkezik a formai folyamatosság látszata.

⁶⁸ Nemcsak a felelősség gradálásának hívei hivatkoznak az ALR-re, de az objektív felelősség általános bevezetésének szószólói is azzal lépnek fel, hogy az „új idők” szükségleteit csakis a régi német felelősségi jog visszaállításával lehet kielégíteni. E nézetek ellen DERNBURG: *Das bürgerliche Recht*. 2. I. köt. 60. old. Vigyázni kell a formális megfelelésekkel: Az „assurance oblige” gyakorlatát pl. akkor sem lehet a múltba vetíteni, ha az OJ. 1820. szeptember 11-i (E. 4487. sz.) ítéletében a tulajdonos kárigényét azért nem ismeri el, mert annak biztosítása volt.

⁶⁹ Vö. DERNBURG: *Das bürgerliche Recht*. 2. II. köt. 626. old. LISZT: *i. m.* 7. old.

⁷⁰ BARTSCH: *i. m.* STEINBACH: *Die Grundsätze des heutigen Rechts über den Ersatz von Vermögensschäden*. Wien, 1889. Az ABGB „modernségének” hansúlyozása valójában csak a 20. században lesz divatos szólam. Pl. EGGER: *Die Rechtsethik des schweizerischen ZGB*. Zürich, 1950. 74. old. Az ABGB rendszerének igazolására még a svájci OR 51. szakaszt is felhívják (STUBENRAUCH: *Commentar*. 690. old.), teljesen szem elől tévesztve az alapvetően más történeti alapot.

⁷¹ BARTSCH: *i. m.* (önmagával is ellentmondva) azt a következtetést vonja le a kártérítési jog fejlődéséből, hogy az a *méltányosságtól a pozitivistá szigor felé* halad.

⁷² A szükséghelyzetben okozott kár megtérítéséről a bíró szabad mérlegelés alapján határoz (1306/a §, 1916-ból). A kártérítés bírói mérséklését arra az esetre, ha a károkozó

b) A liberálkapitalizmus letűnésének — s a felelősségi jogban a klasszikus konstrukció megbomlásának — időszakában folyik a politikai egységét elért Németország polgári jogának egységesítése, a BGB megalkotása. Annak ellenére, hogy a kártérítési jog jövője, az objektív felelősség és biztosítás — csöppet sem paradox módon — itt a legfejlettebb, és hogy az összes felelősségi koncepció a méltányosság újból — és új okból — felemelt zászlajával vonul harcba,⁷³ a BGB ebből szinte semmit sem tükröz. A múlt és jövő szorító átfedésében a német polgári törvénykönyv a soha meg nem élt jelennek: a liberálkapitalista kártérítési felelősségnek állít monumentális síremléket; abban a tökéletlenségében, ahogy a klasszikus konstrukció (konzervatív illúzióként) az adott viszonyok között egyáltalán felépíthető volt. Hogy ez így történt, annak gyökerei — éppúgy, mint ellenkező előjellel a cc. generálklauzulája esetében — nem speciálisan a felelősségi jogban, hanem a kodifikáció egészében, tehát nemcsak társadalmi-politikai és tudományos hátterében, hanem technikájában is⁷⁴ keresendők.

Ez azonban nem ment fel a BGB deliktális jogának vizsgálatától, annál kevésbé, mert ez az első jelentős példa arra, amikor a klasszikus konstrukció és a gyakorlat már elejétől fogva elválík egymástól.⁷⁵

Láttuk, hogy a századközépi szász kodifikáció tudatosan a klasszikus konstrukció megvalósítására törekszik. A (régi) német ADHGB (283.§) is a teljes kártérítést tartalmazza, s ezt a normát a gyakorlat kiterjesztően értelmezi.⁷⁶ Ezekhez a szabályokhoz formalisztikus és a felperesre nézve kedvezőtlen perjogi szabályozás járul.⁷⁷ A károsultak ebből fakadó érdeksérelmei azonban a 70-es években túlságosan is jól sikerült áttörést kényszerítenek ki: a ZPO 287.§ alapján a bíró a kártérítés összegét (sőt a gyakorlatban az okozati összefüggés meglétét is) a körülmények szabad mérlegelése alapján állapítja meg.⁷⁸ A károsultak érdekén esett méltánytalanság csap át tehát a processzuális méltányosságba, s az egész folyamat a méltányosság újjáéledt szellemében éppoly természetes, mint 100 évvel ezelőtt a Habsburg birodalomban volt. A kártérítési jog materiális igazságosságra törekvésének, amelyet erős társadalmi feszültségek mozgatnak, mégsem az ilyen rendelkezések a valódi tükrözői, hanem a Gefährdungshaftung-törvényhozás.

nem volt szándékos vagy súlyosan gondatlan, és a kártérítés súlyos anyagi helyzetbe hozná, voltaképpen formai-technikai okokból vetik el. BAUERREISS: *Stand und Zukunft von Haftpflichtversicherung in Österreich* = Grundprobleme des Versicherungsrechts. Festgabe Hans Möller. Karlsruhe, 1972. 23. old.

⁷³ BÜHNEMANN: *Gedanken zum Alles- oder Nichtsprinzip im deliktischen Haftungsrecht*. = Grundprobleme... (72. jegyz.) 136. old.

⁷⁴ Igen tanulságos erre nézve a BGB 823. § (1) bek. sorsa. A kodifikátorok csak technikai magyarázatként fűzték a valóban általános generálklauzulához az enumerációt — amely a szűkítő értelmezés alapja lett. DERNBURG: *Das bürgerliche Recht*. 2. II. köt. 613. old.

⁷⁵ A gyakorlat „nagyon gyorsan” maga mögött hagyta a BGB-t. CAEMMERER: *Wandlungen des Deliktrechts* = Hundert Jahre deutsches Rechtsleben. Karlsruhe, 1960. II. köt. 50. old. — A korrekciók egy része csupán a klasszikus konstrukció német torzulásainak kijavítására vonatkozik.

⁷⁶ Kereskedelmi ügylettel összefüggő kárra akkor is alkalmazzák ezt az elvet, ha maga a kárigény az általános polgári jogon alapul. (ROHG. 14., 20. old.) Hogy a bíró mérlegeléssel dönthet a kár meglétéről és mértékéről (27. § (2); 394. § (2)), a HGB már nem vette át.

⁷⁷ DERNBURG: *Das bürgerliche Recht*. 2. I. köt. 62. old.

⁷⁸ Ugyanez a szabály érvényesül a RHG 7. §-ban és a szerzői jogi törvényekben.

A BGB-ben csak egyetlen merész kísérlet történik arra, hogy a kártérítés új fejleményeit az éppen aktuális méltányossági gondolat segítségével megragadják. Az a javaslat azonban, hogy a bíró a károkozót pusztán objektív jogsértés esetén is szabad mérlegelés alapján felelőssé tehesse, megbukik.⁷⁹ A klasszikus konstrukció érvényesülési területe így eleve „mentesül” egy vele össze nem illő társadalmi feladattól, s szilárdabbnak láttatja azt az illúziót, hogy a károkozó és a károsult érdekei még közvetlenül kiegyensúlyozhatók.

A kodifikátorok *nem* a kor szavát hallották meg akkor, amikor a károsult érdekvédelméből indultak ki. A szerkesztők az ortodox liberális hagyomány nevében hangsúlyozzák a károsulti pozícióból való kiindulást: a Motívumokban még egyszer hallhatjuk a „moralizáló vagy büntetőjogi szempontok távoltartását” a károkozás *polgári jogi* következményeinek megítélésétől, valamint a teljes kártérítésnek az okozó vétkeisége vagy a bíró más szempontú mérlegelése által meg nem ingatható elvét.⁸⁰ Ez az alapállás a BGB szerkesztőinél nem pusztán szólam vagy technikai kérdés, hanem mélyen gyökerezik gondolkodásunkban. A felelősségi generálklauzula nem az egyének szabad cselekvési szféráit akarja elhatárolni, (mint a felelősségre építő szabályok) hanem azok védett jogait és érdekeit akarja meghatározni — az individuális szabadság az ő szemükben már ezekben testesül meg.⁸¹ A mereven értelmezett polgári jogiasság, valamint a szabályozás közvetlen, bár mindig csak általánosságban hivatkozott motívuma, a „szilárd törvényi talaj”, a biztos jog megteremtése⁸² is a *kárból* való kiindulást követelte meg: ez volt a deliktális jog egyetlen maradandó és civilis eleme a felelősség alapjának elbizonytalanodásával szemben.

A *Zeitgeist*-től való félelem egyrészt a jog „túlbiztosításához”, s a gyakorlatban a kárigények korlátozásához vezetett (ld. pl. a BGB 823.§-ban foglalt felsorolást) — másrészt azonban nem gátolta, inkább felidézte e szellem esszenciális betörését a törvénybe — így pl. a kártérítési jogban a 826.§ formájában. Jellemző, hogy a *mindkét* jelenség ellen irányuló elméleti kritika tulajdonképpen a hibátlan klasszikus konstrukciót kéri számon, s jellemzőbb, hogy ennek jogpolitikai indokolása végül is idealizált liberálkapitalista viszonyokat tétel fel Németországban. Azoknak a törekvéseknek, amelyek a BGB 823.§ (1) bekezdését kezdettől fogva úgy interpretálták, hogy az *mindenféle* jogilag elismert érdeket véd,⁸³

⁷⁹ Javaslat, 752. § (1). A szerkesztők példáiból az tűnik ki, hogy a Gefährdungshaftung egyes eseteire gondoltak (pl. löfegyverrel véletlenül okozott kár). Az irodalom látja, hogy a szabály veszélyes üzemek felelősségére általában alkalmazható lenne. Sőt, az igen általános fogalmazás következtében a gyakorlat igen messze mehetne — pl. a nem veszélyes tevékenységgel okozott károk területén is. A méltányosság ilyen korlátlan szociális funkcionálásával szemben azonban a törvényhozó bizalmatlan volt, s a jogbiztonságra hivatkozva elutasította a javaslatot. RÜMELIN is méltatlankodva kérde: miért fizetne kártérítést az utcasarkon véletlenül fellökött munkásgyerekek pusztán azért, mert ő vagyonos? *Die Gründe der Schadenszurechnung und die Stellung des deutschen bürgerlichen Gesetzbuches zur objektiven Schadensersatzpflicht*. Freiburg—Leipzig, 1896. 74. old.

⁸⁰ *Motive*. II. köt. Berlin, 1896. 17. old.

⁸¹ *Komm. Prot.* (SPAHN) 2. köt. 560. old. id. DERNBURG: *Das bürgerliche Recht*. 2. II. köt. 611. old.

⁸² *Denkschrift* ad 823. § (1) és *Motive* i. h. Ld. még LISZT: *i. m.* 6. old.

⁸³ A birtok és a személyiségi jogok mellett — amelyeket a bíróságok idővel elismertek — e felfogás képviselői számára természetes volt a *szerződési igények* deliktális védelme is. DERNBURG: *Das bürgerliche Recht*. 2. II. köt. 613. old. LISZT: *i. m.* 20. és 26. old.

Liszt ad elvi alapot. Szerinte az általános deliktuális tényállást a büntetőjogban azért kell specializálni, hogy a polgár szabadságát az állam mindenhatósága ellenében védje. A polgári jogban azonban éppen a deliktuális generálklauzula van helyén: itt a polgár nem az állammal, hanem egy másik polgárral áll szemben, s a hatalomnak semmi oka sincs az egyiket a másik rovására előnyben részesíteni.⁸⁴ Mondanunk sem kell, hogy az államtól független *laissez faire* magánszféra és az ebben résztvevők egyensúlyi helyzete ekkor már valójában sem létezett, s elvileg is idejét múlt. A valóságban az állam nem játszhatta a Lasalle-féle éjjeliőr szerepét, hanem nagyon is be kellett avatkoznia, hogy széles károsult-rétegeket a károkozó gazdasági és technikai túlerejével szemben „előnyben részesítsen”. De a BGB végül is úgy lesz törvénnyé, hogy *erről* a károsultvédelemről nem vesz tudomást. A konzervatív keretben konzervatív, óliberális hitelezőpárti felfogás kap helyet.⁸⁵ A kor égető szociális problémái is, amelyekről szóltunk, a klasszikus konstrukció individuális tükrében felcserélik jobb és bal oldalukat: e felfogás szerint a BGB-nek a „nincstelen károkozók” szemben kellene effektívebben védenie a károsultakat.⁸⁶ A BGB álláspontja igazolására az igazságosság aktuális érvét is beveti,⁸⁷ ez az igazságosság azonban nemcsak „félszemű”, ahogy a korabeli kritikus mondja,⁸⁸ hanem az öregségtől távolbalátó is. Aki ekkor közelre, saját korába tekint, láthatja, hogy ténylegesen igazságos kárelosztás a vétkességi kárfelelősség klasszikus eszközével társadalmi méretekben többé nem valósítható meg.

A hagyományos „felelősségtől” elszakadni nem akaró adaptációk, nevezetesen a vétkességhez igazodó terjedelmű kártérítés újjáélesztése a BGB-n belül, elszigetelt elméleti erőfeszítések maradnak. Dernburg az ALR-nek csak szellemét idézi meg, s a Landrecht „természetes és helyes” gondolatának rugalmasabb technikával akar érvényt szerezni: a méltányosság megköveteli, hogy a bíró a kártérítés mértékének megállapításakor az „összes körülmény” mérlegelése során a károkozó szándékosságát „terhelően” vegye figyelembe, kötelezze őt távoli és bizonytalan kárkövetkezmények megtérítésére is. A BGB alapján szerinte ennek dogmatikai

⁸⁴ Liszt szállóigévé vált mondása, hogy *a nullum crimen sine lege* elve a bűnöző magna chartája. — A polgári jogra vonatkozó nézeteire ld. i. m. 5. old.

⁸⁵ A BGB egészére érvényes ez, de a római-liberális örökséget különösen a kötelmi jog őrzi. BOEHMER: *Einführung in das bürgerliche Recht*. Tübingen, 1954. 80. old.

⁸⁶ akik „jó pénzüket” így hiába vesztegetik polgári perekre, hiszen „azon személyek messze legnagyobb része, akik idegen érdekeket jogellenesen és vétkesen megsértenek, nincstelenek”, s a végrehajtás ellenük sikertelen. Liszt példái mutatják, hogy ő nem „bűnözőkre” gondol! Megoldásként a teljesítési segédért való felelősség (831., 832. §) kiterjesztését követeli.

Liszt egyébként a prevencióból indul ki, s a BGB-t azért bírálja, mert az szerinte a kártérítésnek ezt a szociális funkcióját félreismerte — de valójában a most bemutatott károsultvédelemhez jut el, ezt kell felfogása alapján az általános deliktuális tényállásnak is szolgáltatnia. I. m. 2. old.

⁸⁷ A felelősség gradálásának nincs helye, a kártérítés mértékét egyedül az okozott kár terjedelme határozza meg. „Ez az egyedüli jogilag tartható és a károsult szempontjából egyedül igazságos nézet.” *Motive*. II. köt. 17. old.

⁸⁸ Az „*einäugige Gerechtigkeit*” DEGENKOLB sokat idézett kifejezése, amelyet ő a BGB károsult-központiséga bírálatára alkalmazott. *Der spezifische Inhalt des Schadenersatzrechts*. Archiv für die civilistische Praxis, 1890. 79. old.

akadály a nincs.⁸⁹ Mivel azonban a BGB elvileg *minden esetben* ilyen messzemenő kártérítésre kötelez, a tétel fordítva lehet praktikus, úgy hogy a gondatlanságért való kártérítés ne terjedjen ki a valószínűtlen károkra. Ez azonban már a felelősség „életének”, a beszámítási elméleteknek és alkalmazásuknak kérdése. A konstrukció szintjén: a gondatlanságért való felelősség elvi korlátozása az előrelátható kárra a *deliktualis* jogban a liberálkapitalizmus óta ismeretlen.⁹⁰

A BGB tehát már a liberálkapitalista felelősség hanyatlásának korában, a klasszikus szabályozás ellen ható tényezők tudatos mellőzésével és olyan körülmények között kodifikálja a klasszikus felelősségi konstrukciót, amikor annak érvényesülési területe a magánjogon belül is lényegesen korlátozott. Ez utóbbi szempontból igen lényeges, hogy szinte a liberálkapitalista típusú felelősség megszilárdulásával párhuzamosan folyik az objektív felelősség térhódítása. A klasszikus konstrukció és a liberálkapitalizmus megfelelésének sémáját a német példa tehát *a contrario*, azzal támasztja alá, hogy alapvetően kérdésessé teszi a klasszikus vétkességi kárfelelősség főszabályként való felfogását a liberálkapitalizmus utáni társadalomban.

2. A VÉTKESSÉG MINT ÁLTALÁNOS ÉS EGYSÉGES FELELŐSSÉGI ALAP

A klasszikus szabály kialakulásának hosszú folyamatában a vétkesség elve az, amely a legnagyobb *formális stabilitás*, az alapelv látszólagos fennmaradása mellett nagy horderejű tartalmi változásokon megy át. A kárfelelősség „polgári jogiasodásának” közvetlen és látványos eseményei a másik: a károsulti oldalon játszódnak le (akciókonkurrencia megszűnése, a kárigény örökölhetősége stb.); a felelősség *alapja*, a vétkesség eközben változatlan marad. Ez az igen absztrakt és formai változatlanság azonban nem zárja ki, hogy kereteit változó tartalom töltse meg. A klasszikus szabály kialakulásában éppen ez a tartalom az, amely a polgári joghoz idomul, amely a szabály kompromisszum-struktúrájában — a voltaképpen, szubjektív-morális „felelősség” elvétől való eltávolodása által — a tényleges engedményt teszi. Az alapelv és funkció növekvő elválása később magát a klasszikus szabályt is felbomlasztja. Olyan folyamat ez, amelyben mindkét oldalnak megvan a maga sajátos szerepe; a „felelősség” elvi fenntartásának éppen úgy, mint gyakorlati felszámolásának.

1. A klasszikus kapitalista polgári törvénykönyvek felelősségi rendszere a vétkesség gondolatára épül. Láttuk, hogy a klasszikus konstrukció „törvénybe iktatása” során a vétkesség mint felelősségi alap, kézenfekvő volt. A vétkes felelősség

⁸⁹ Sőt — állítja DERNBURG — a BGB maga is a gradált felelősségből indul ki, máskülönben nem tenné a saját hibájából leittasulva károkozót „hasonló módon felelőssé, mintha gondatlanság terhelné” (827. §: in gleicher Weise verantwortlich, wie wenn ihm Fahrlässigkeit zur Last fiel). A Motívumok felfogása, hogy a bíró nem élvezt ilyen „autoritatív jogállást”, eszerint és a ZPO 287. §-a alapján, ellenkezik a törvénnyel. *Das bürgerliche Recht*. 2. I. köt. 69. old. és 2. II. köt. 618., 626. old., valamint *i. m.* (12. jegyz.) I. köt. 254. old. Ellenkezőleg — éppen az ALR-t és a BGB-t szembeállítva — pl. LISZT: *i. m.* 50. old.

⁹⁰ A szerződéses kártérítés törvényi korlátozására ld. cc. 1150. szakasz, és OR 99. §. A német szerződési joggyakorlat is hasonló ehhez. A deliktumokra azonban a cc. 1150. szakasz nem alkalmazható. ZACHARIÄ: *i. m.* II. köt. 316. és 701. old.

hagyományát nem csupán elméleti meggondolások, jogpolitikai célkitűzések, avagy csak a megszokás tehetetlenségi nyomatóka éltette, de alapvetően és elsősorban a *gyakorlati alkalmasság* hatalmas ereje.⁹¹

Milyen tartalmú vétkességfogalomból indult ki eredetileg a klasszikus konstrukció? Tudjuk, hogy a kodifikátorok a vétkességet aggálytalanul vették át a hagyományból. A felelősségi jog fejlesztésében az elmélet nagy érdeme (Marton Géza szerint utolsó nagy tette)⁹² az volt, hogy a természetjogászok a deliktuális kártérítést önállósították a lex Aquilia kazuisztikájától. A kárfelelősségnek szilárd elvi alapra kellett támaszkodnia — s ez volt a vétkesség. „A vétkesség kötelez a kár megtérítésére” hangzik Grotius alaptétele;⁹³ a vétkességből a természetjog szerint (naturaliter) az a kötelelem keletkezik, hogy „amennyiben valakinek kárt okoztak, azt természetszerűleg kártalanítani kell”. Thomasius szerint is „az emberi természet és az egyenlőség megőrzésének törvényeiből fakadnak” a deliktuális felelősség alapjai, a felelősség feltétele a vétke (malitia et dolo vel per omissionem diligentias debitas) károkozása.⁹⁴

A vétkesség itt *elvi alapként* fontos, méghozzá annál a szerepénél fogva, hogy lehetővé teszi egy olyan *általános* deliktuális szabály felállítását, amely a tényleges joggyakorlatnak⁹⁵ adekvát és a fejlődést szabadabbá tevő formát ad, s emellett nemcsak megőrzi a folyamatosságot a felelősség uralkodó szubjektív koncepciójával, hanem annak aktuális ideológiai igazolását is nyújtja. A természetjognak ez a teljesítménye lesz majd alapja a kárfelelősség szabályozásának a kapitalizmus nagy polgári kódexeiben.⁹⁶ A *vétkesség szűkebb értelemben vett tanát* nézve viszont nem ilyen egyértelmű a kép. A vétkesség *nem* a természetjogi elmélettől nyeri „polgári” arculatát. Tartalmi kifejtését Grotiusnál még teljesen a fentebb mondott általános cél határozza meg. Ez a fajta, tágran értelmezett vétkesség tulajdonképpen a beszámítás összes elemét felöleli.⁹⁷ Grotius felfogása a kárfelelősségről nem polgári jogias beállítottságú,⁹⁸ s nem is támaszkodik a civilisták dogmatikai eredményeire. Leginkább a kárról és a kártérítés mértékéről vallott nézete, valamint

⁹¹ Az osztrák kodifikáció munkálataiból különösen kiviláglik, hogy — szemben az abszolút tulajdonvédelemmel — nemcsak a vétkesség feltétele által nyújtott kockázatmentes szférát, hanem ennek (legalábbis formálisan biztosított) átlagos, szokásos mértékét is a gyakorlat igényelte. ZEILLER: *Commentar*. III. 2. köt. 712. old. OFNER: *i. m.* 182. old.

⁹² MARTON GÉZA: *i. m.* (6. jegyz.) 794. old.

⁹³ *De iure belli ac pacis* 2.17.1: „Culpam obligare ad restitutionem damni.”

⁹⁴ *Fundamenta juris naturalis* 5.1; 16, 20, 21, 32–38. — id. MÁDL 303. old.

⁹⁵ amely a lex Aquilia alkalmazási területét analóg akciókkal igen kitágította.

⁹⁶ Vö. MARTON GÉZA: *i. m.* (6. jegyz.) 787. old. A természetjogi befolyás elsősorban az általános szintjén, így pl. a rendszeralkotás területén jelentős. SCHWARZ: *Zur Entstehung des modernen Pandektensystems = Rechtsgeschichte und Gegenwart*. Karlsruhe, 1960. 4. old. WIEACKER: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. 1967. 275. old.

⁹⁷ A vétkesség azonos a bűncselekménnyel (maleficium); „azaz ellentétes mindazzal, amit az embereknek vagy általában, vagy valamilyen különleges minőségüknél fogva tennük kell”.

⁹⁸ Bár Grotius a „vétkesség”-hez fűződő jegyzetében (*De iure belli ac pacis*... Amstelædami, 1702. 451. old.) a lex Aquiliát is meghivatkozta, példái ettől függetlenek, s túlnyomóan szándékos „bűncselekménnyel” okozott károkra korlátozódnak: emberölés, rablás, tolvajlás, zsákmányolás, megesonkítás, vesztegetés, házasságtörés és hasonlóak. Kifejezetten büntetőjogias az is, hogy Grotius a károkozás „felbujtóját, jóváhagyóját, feldicsérőjét” is felelőssé teszi (2.17.7.). (Megjegyezzük, hogy ilyen szabályt a lengyel Ptk. ma is tartalmaz: 422. §.)

a kártérítés és a büntetés független szempontjairól szóló tanai⁹⁹ tükrözik a deliktális felelősség polgárisodásának állapotát. Technikus értelemben vett vétkesség-tana¹⁰⁰ azonban nincs is úgy kifejtve, hogy a későbbi kodifikációkra közvetlen hatást gyakorolhasson. (De a kodifikációk gyakorlatias racionalizmusával szemben alulmaradt az az ugyancsak természetjogi — s csak később elterjedtebbé vált — nézet is, amely a feltétlen kártérítést az alanyi jogok abszolút védelmével alapozza meg.)¹⁰¹

A természetjog maradandó eredménye így módon a felelősségi jogban a kárfelelősségnek a vétkesség elvi alapján való önállósítása és általánosítása volt. Ez a vívmány a polgári kodifikációk generálklauzuláiban hozza majd meg gyümölcsét. A felelősség „alacsonyabb” és inkább technikai-dogmatikai elméleti szintjei eközben — a hagyományos mederben maradván — a felelősséget mindvégig a római jogból származó instrumentáriummal ragadták meg. De igen különböző módon! Kortársak tanúsága szerint a helyzet polarizált: az egyik oldalon finoman kigondolt elméleteik alkalmazásával nem törődő (akár a római joghoz tapadó, akár *more geometrico*) „spekuláló filozófok” — a másikon „empirikus törvénytudók”, akik gyakorlati szükségleteikhez elvi alap nélkül a magánjogból jogfilozófiát gyártanak.¹⁰² Vélt racionális vagy tekintélyi alapon az elméletnek ez az áramlata szállítja a három culpa-fokozat hordalékát a 19. század elején keletkezett polgári törvénykönyvekig.

2. A culpa a klasszikus struktúrához a *vétkességi fokozatok egyszerűsítése, illetve megszüntetése* által idomul. A culpa lata, levis és levissima közül legelőbb a levisima tűnik el mint önálló fokozat a 19. század elején.

a) Ez azonban még nem jelenti szükségképpen sem a felelősség terjedelmének változását, sem a vétkesség valódi standardizálását avagy annak objektivizálását. A kritika ugyanis a vétkesség hármastagolásának *formális* voltát éri, elsősorban azt, hogy nem a felelősség funkcionálásából kiindulva igazolták, hanem *logikai* szükségszerűségként tételezték a hármastagolást, és így a culpa levissima önálló létét.¹⁰³

⁹⁹ 2.17.22: (az összes „bűncselekménynél”) „el kell választani a cselekményben való vétkességet a cselekmény következményeitől. Az előzőnek ugyanis a büntetés felel meg, az utóbbinak a kár jóvátétele...” *Gronovius* külön jegyzetben értelmezi, hogy a szövegben szereplő „vitiositas actus ab effectu” (discernenda est) alatt mi értendő: ipsa culpa sive injuria a damno per culpam vel injuriam dato. (id. kiadás, 458. old.) Ez az elv az ancieen droitban is ismeretes volt: vétőképteleneket nem büntettek meg, de kártérítésre kötelezték őket. MAZEAUD — TUNC: i. m. 50. old.

¹⁰⁰ amely szétszórta tartalmaz ugyan utalásokat a gondossági követelményre és az előreláthatóságra (2.17.1., 2.1.3., 20.) — de távol van attól, hogy ezt a dogmatikai rendszerben összefoglalja.

¹⁰¹ Kezdetei THOMASIUSNÁL (*Larva legis Aquiliae detracta* . . . 1703.); ZEILLERNÉL már ez a természetjognak egyedül megfelelő nézet. *Das natürliche Privat-Recht*. Wien, 1808. 222. old., *Commentar*. III. 2. köt. 729. old.

¹⁰² Ld. ZEILLER erős bírálatát a régebbi természetjogi elmélettel szemben (*Das natürliche Privat-Recht*. 51. old.), és HASSE: *Die Culpa des Römischen Rechts*. Kiel, 1815. 2. old. (Utóbbi kifejezetten a felelősségi jog vonatkozásában.)

¹⁰³ Pl.: „Minden dolognak, amelyet nem lehet pontosan kettéosztani, három fokozata van, két szélső és egy középső.” (OTTO: *Diss. de praestat.*) A culpa levissima hívei „nagy meglepéssel”, ellenzói gúnyval hivatkoznak erre és hasonlókra, HASSE: i. m. Vorrede, UNGER: i. m. II. köt. 238. old. Ezen a nyomon aztán nem meglepő, hogy *Salicetus* a culpa

Hogy nemcsak a culpának, hanem a dolusnak is a valóságban számtalan fokozata van, az nyilvánvaló. A vétkességi tan „polgáriasultságának” nem is az a vízválasztója, hogy „elimeri-e” a vétkességi fokokat, s hogy ezeket milyen formálisan ragadja meg, hanem az, hogy ezeknek a merev vagy rugalmas fokozatoknak tulajdonít-e jelentőséget a polgári jogi kártérítésben. A gemeines Recht 18. századi gyakorlata, amely a vétkességi fokozatokat „az iskolába” utalja,¹⁰⁴ nem szükségképpen modern (klasszikus kapitalista értelemben). A merev fokozatokat ugyanis a velük járó technikai nehézségek okából vetik el a bíróságok — ami sem elvben,¹⁰⁵ sem a gyakorlatban nem zárja ki a vétkesség súlyának olyan rugalmas figyelembevételét a kártérítés megítélésénél, amely a vétkesség fokát a méltányos ítélet egyik komponensévé teszi. Az elvileg pontosan el nem határolható fokozatok *úgyis* ebbe az irányba erre kényszerítik a bírót — s a bíróban a 19. sz. elején erre nagy hajlandóság is van.¹⁰⁶

b) A culpa levissima körüli spekulációk elvetése azonban történhet — és történik — más szellemben is: azzal a gesztussal, ahogy a polgár az irracionális nyűgtől megszabadul, s a maga számára a felelősség és a véletlen határait újból kicövekei. Nem véletlen, hogy éppen a citoyen-gondolkodású Thibaut az, aki az 1700-as évek legvégén feléleszti Donellus elméletét a két-fokozatú culpáról.¹⁰⁷ Tanítványa, Hasse, azután „természetjogi fundamentumával együtt számúzi”¹⁰⁸ a civilisztikából a culpa levissimát (legalábbis a klasszikus kapitalizmus időszakára). Érveléséből számunkra elsősorban nem forrás-elemzései érdekesek, hanem felelősségi jogának emberképe. A cc. és az ABGB — már fentebb bemutatott — közvetlenül praktikus megfontolásokra alapozott két culpa-fokozata¹⁰⁹ mögé állítva ez a felfogás világítja meg a klasszikus szabály történelmi értelmét.

levist újfent levisre, leviorra és levissimára osztja, „nam inter superlativum et positivum est medium necessarium” (id. HASSE: *i. m.* 127. old.).

¹⁰⁴ Az egységes vétkesség-fogalom körüli vitában szinte szállóigévé vált *Titius* megjegyzése (ad Lauterbach, obs. 102.): „haec res (de culpa gradu) magis in scholis quam in foro auditur; cum in vita civili plerumque non tam de gradu culpaе, quam ejus existentia . . . quaeri solet”. (ld. pl. KOCH: *i. m.* 117. old. HASSE *i. m.* Vorrede,) *Höpfner* akkoriban általánosan ismert kommentárja megjegyzi, hogy szerzője 36 éves bírói gyakorlatában a felek egyetlen esetben sem vetették fel a culpa fokának kérdését. (id. HASSE: *uo.* ZEILLER: *Commentar.* III. 2. köt. 716. old.) Mindezek érvként szerepeltek az ABGB 1295. §-a mellett is. OFNER: *i. m.* II. köt. 183. old.

¹⁰⁵ DERNBURG is azért kárhoztatja az ALR-t, mert az életpaszttal helyett formulákból indul ki, de a rugalmas gradálást elvben helyesli, *i. m.* (12. jegyz.) I. köt. 251. old.

¹⁰⁶ Vö. BARTSCH: *i. m.* 673. old.

¹⁰⁷ *Thibaut*: *System der Pandekten*. Ld. még HASSE: *i. m.* Vorrede és 119. old.

¹⁰⁸ UNGER lelkes dicséretét ld. *i. m.* II. köt. 239. old.

¹⁰⁹ A cc. is csupán a culpa levist és latat ismer, és azt is csak a szerződési jogban. cc. 1137., 804., 1374., 1992. szakasz. ZACHARIÁ: *i. m.* 225. old. MAZEAUD — TUNC: *i. m.* I. köt. 62. old.

Az ABGB kifejezetten a hármas gradálás szabatos fogalmi megragadásának lehetetlensége miatt utasítja el a culpa levissimát. OFNER: *i. m.* II. köt. 182. old. ZEILLER megfontolásait arról, hogy a culpa levissimával kifejezett „túl szigorú” felelősség a polgári forgalmat és iparosodást hátrányosan befolyásolná (*Commentar.* III. 2. köt. 107. és 713. old.) már részletesen tárgyaltuk.

A klasszikus konstrukció vétkesség-fogalma szemléleti változást követel,¹¹⁰ a culpa levissima „száműzése” önmagában nem jelent változást. Amíg az elmélet a culpa levissimát úgy hagyta el, hogy továbbra is a trichotomia megcsontosodott értékrendjében gondolkodott, az „átlagos, szokásos képességek” megkövetelésével valóban alacsony mércét állított (s ennek a századeleji viszonyok kedveztek is).¹¹¹ A kereskedelem világa azonban mindig is szigorú követelményeket támasztott, s e viszonyok szemlélete jelentőségük növekedésével kisugárzott a „polgári életre” is. A véletlen és a culpa levis között nem maradhatott úr. Ezen a senki-földjén jelent meg a bonus paterfamilias mezében az az öntudatos polgár, akire vonatkoztatva — mint ezt Hasse kiemeli — a „szokásos” *nem középszerűt* jelent, aki eleve kiemelkedik a „nagy tömegből”, amelytől nem sok telik. Ez a polgár éppenséggel képes megbirkózni ügyeivel, s azt meg is teszi; megkövetelhető hát tőle, hogy így járjon el idegen érdekek vonatkozásában is. Ha ez a polgár kényes és nehéz ügyekbe fog, amelyeket csak „különleges tehetséggel és rendkívüli pontossággal” lehet ellátni, s ennek megfelelően jár is el, „csupán kötelességét teljesíti, nem többet vagy kevesebbet, mint mindközönségesen bármely rendes ember”.¹¹² A követelményeknek meg nem felelés menthetetlen: viselni kell következményeit. Íme, a polgári szakmai munka-etika ideális emberképe a felelősségi jogban (anélkül, hogy „hohes abstractes Ideal” lenne).¹¹³ Ez az etikus modell — mert eléggé élő és konkrét — alkalmas arra, hogy a vétkesség egységes fogalmának fenntartása (illetve egységesítése) mellett a „szokásos gondosság” képzetét — amely a hirtelenül ráháramló nagy feladat (az egész felelősség tengelyének lenni) és a fogalmi örökség súlya alatt statikus és túl elvont maradt — *rugalmassá* tegye.

3. A vétkességnek így módon való egységesítése óriási jelentőségű. Kulcsa és titka az, hogy a gondossági követelmények korábbi *külső* tagolását, amely nagyrészt formalisztikus volt vagy azzá vált, egy *egységes* fogalom keretein belül *belsővé* változtatta, méghozzá úgy, hogy ez a tartalom nem elvont kategóriákhoz, hanem elvileg is a konkrét szituáció típusához igazodott. Az egységes culpa levis-fogalom, amely így a beszámítás végső határáig, a *casusig* nyúlott, elég *szigorú* volt ahhoz, hogy *adott esetben* a régebben a culpa levissima magas követelményeit kifejlesztő igényeket¹¹⁴ is kielégítse. Emellett, éppen egységességénél fogva, elég *formalisztikus* is volt ahhoz, hogy a bírói gyakorlat sok szempontú, méltányossági

¹¹⁰ Téves lenne azt hinni, hogy a culpa levissel, mint a beszámítás alapkategóriájával, a klasszikus kapitalizmus kárfelelősségi konstrukciója (annak felelősségi oldala) már meg is valósult. A klasszikus felelősségi szabály egyensúlyi helyzeteinek ezzel csak a *lehetősége* van adva. A cc.-nek e tekintetben szintén nagy előnye, hogy a faute tartalmi kitöltését teljes egészében a gyakorlatra hagyja. Így az egyensúlyi tartalmat általános formulával is kifejezni akaró német-osztrák dogmatika nehézségei, magának a formulának hosszú útja az elméletből a BGB-ig (s mai természetességéig) figyelmeztet arra, hogy a klasszikus felelősségi szabály a vétkesség tartalmi változását tételezi fel.

¹¹¹ Vö. ZEILLER példait (*Commentar.* III. 2. köt. 713. old.) és UNGER kritikáját (*i. m.* II. köt. 244. old. 31. jegyz.), továbbá HASSE: *i. m.* 121. old.

¹¹² HASSE: *i. m.* 112. old.

¹¹³ ZEILLER: *Commentar.* III. 2. köt. 712. old. HASSE vétkesség-mércéje is praktikus, a gondosság nem általában létezik, hanem a megfigyelésen és tapasztalaton nyugszik, amelyet a hivatása magaslatán álló bíró a helyi szokások stb. figyelembevételével ítél meg. (*i. m.* 135. old.)

¹¹⁴ A culpa levissima kialakulására és funkciójára DILCHER: *Die Theorie der Leistungsstörungen bei Glossatoren, Kommentatoren und Kanonisten.* 1960. 74–90. old.

és így szubjektív színezetű beszámítását standardizálja és objektivizálja (illetve hogy az ilyen fejlődés eszköze legyen), s a vétkesség normatív jellegét kidomborítja — egy szóval a culpát polgári jogiasítja.

Ennek a vétkesség-modellnek elméleti felismerése azonban csak komoly akadályok legyőzése után valósulhatott meg a tételes jogban. (Nem véletlen, hogy első törvényi megfogalmazása a BGB 249.§-ban már a vétkesség teljes formalizálódását tükrözi.) A technikai és elvi nehézségek szorosan összefonódnak. A klasszikus kapitalista felelősségi szabály törvényhozóinak problémái mögött az *egységes, természetjogi felelősségi elv tételes jogban való általános megfogalmazásának módszertani nehézségeit láthatjuk*; de nemcsak ezt, hanem a *vétkesség utilitas-elvű*, „*természetadta*” módon gradált felfogásának természetes ellenállását az egész (*szerződéses és deliktualis*) felelősségi jogot átfogó és azt egyetlen egységes nevezőre hozó „vétkesség” absztrakciójával szemben.

Az új, egységes vétkességfogalomnak az egyensúlyi helyzet kettős követelményét kellett kielégítenie: hogy ti. ne legyen túl szigorú és hogy ne legyen túl elvont. Mindez a vétkességi szabály tartalmától, pontosabban a gondossági követelménytől (annak megfogalmazásától) függ.

a) A hagyományos „*bon pere de famille*” a cc. szerkesztőinek szemében csupán „a rómaiak törvényei által megszentelt kifejezés” — amelynek tartalmi követelményeit a bíró szabadon állítja fel az erkölcsi és a természetjogi elvek alapján.¹¹⁵ Ezt a módszert már az ancien droit gyakorlata is¹¹⁶ „megszentelte”. A rétorok szabad, tetteiért felelős polgárának képét a törvényhozók a *különös szintjén még nem rajzolják meg*: „társadalmiságának” színvonaláról, a tetteivel szemben támasztott elvárásról, csak abban a közvetítésben esik szó, hogy „az ember nem tesz mással olyat, amit magának sem kíván”.¹¹⁷

Amilyen kontinuum volt a jó családapa gondossági mércéjének általános elismertsége a „régí jogban” és expressis verbis felvétele a cc.-be (1137. szakasz (2) bekezdés — szerződési felelősség), azaz az elvont mérték *elvi* tiszteletben tartása, olyan folyamatos maradt az a *gyakorlati* szemlélet is, hogy a bíró az egész cselekmény (*qualité du fait*) vizsgálata alapján dönt a faute fennállásáról.¹¹⁸

A faute hagyományos elvi és gyakorlati tartalmi tisztázatlansága¹¹⁹ olyan jogi háttér, amelyhez viszonyítva a cc. szerkesztőitől nem is várható el, hogy a vétkesség tartalmát dogmatikailag is kielégítően meghatározzák.

A francia felelősségi jog e sajátossága, hogy ti. a legnagyobb általánosságú generálklauzula, illetve az egyes tényállások pólusain egzisztál, nem cáfolja a felelősségi jog fejlődéséről és „polgárosodásáról” felállított hipotézisünket. Csupán figyelmeztet arra, hogy általános tendenciákat még a kontinentális jogokon belül sem lehet a német dogmatika kategóriájával leírni.

¹¹⁵ *Tarrible, Teilhard és Favard* véleményeit a törvényelőkészítési anyagból id. MAZEAUD—TUNC: *i. m.* I. köt. 63. és 67. old.

¹¹⁶ MAZEAUD—TUNC: *i. m.* I. köt. 50. old.

¹¹⁷ A kodifikáció során gyakran használt formula. Ld. MAZEAUD—TUNC: *i. m.* I. köt. 63. old.

¹¹⁸ MAZEAUD—TUNC: *i. m.* I. köt. 48. és 63. old. ZACHARIÄ: *i. m.* II. köt. 701. old. MARCADÉ—MOURLON: *i. m.* II. köt. 54. old.

¹¹⁹ A faute tartalmának megállapításához az ancien droitban is csak a szabad akaratról szóló filozófiai és vallási viták adhatnak támpontot — a gyakorlatban ez mindig ténykérdés maradt, amely a szerződés konkrét tartalmával az összeolvadásig összefüggött. MAZEAUD—TUNC: *i. m.* I. köt. 49. és 51. old.

Ami tehát a *standardizált vétkesség jogszabályi kifejeződését* illeti, a cc. az adott hagyományok talaján ezt nem fogalmazta meg. Ezáltal a francia felelősségi jog fejlődésének további sajátosságait is meghatározta: feltehető, hogy éppen azért, mert a vétkesség és a jogellenesség dogmatikailag nem különült el, azaz a „tisztá” vétkesség nem alakult ki, nem járt az objektív felelősségnek megfelelő funkciójú felelősség megoldása olyan nyílt megrázkódtatásokkal, mint a német jogban és befolyási területén.¹²⁰ (Ezek a földrengések csak akkor következtek be, amikor a szubjektív faute *illúzióját* is elhagyják).¹²¹

Ez a folyamat viszont csak egyik oldala annak, hogy a konkrét szubjektív faute-felfogás lehetőségének fennmaradása (és olykori áttörése¹²²) ellenére, a vétkesség és mércéje Franciaországban a gyakorlatban nem maradt szubjektív, hogy valóságos tartalmi trendje az objektívvé válás volt.¹²³

Itt csak utalunk arra, hogy a vétkességi fokozatok elméleti továbbélése ellenére, ezeket a gyakorlat már az 1820-as évektől kezdődően eltűntette. A culpa levis tág keretein belül a bíró a körülmények mérlegelése alapján döntött, de a károsultvédelem növekvő jelentőségének hatására a „homme prudent et prévoyant”-nal szemben hovatovább olyan magas követelményeket támasztottak a gyakorlatban, „melyet tárgyi felelősségi felfogás sem haladhat meg józanon”.¹²⁴ Ezt a fejlődést, mint mondtuk, az tette lehetővé, hogy — bár a vétkesség általános mértékét nem határozta meg — a culpa „külső” fokozatait a cc. nem kényszerítette a joggyakorlatra.

b) Az osztrák kodifikáció már megindulásától fogva az egységes, minden vétkességért beálló felelősség talaján áll; ennek megfelelően — valamint technikai okokból is — elveti a gondatlanság fokozatait. Az Ur-Entwurf ennek ellenére nem definiálja a gondatlanság általános mércéjét.¹²⁵ Az ABGB szerkesztői viszont nagyon is tudatában vannak, hogy a *mindenfajta* magánjogi károkozásra kiterjedő, egységes vétkességi szabály életképessége attól függ, hogy mi a vétkesség tartalma. „A szorgos és értelmes családapa” (228. és 513.§) gondosságának meghatározását sem bízzák a gyakorlatra, hanem e fontos kérdésben a törvény maga ad szabályt. A „károkozásra” absztrahálódott felelősségi tényállásnak megfelelően a mérce is általános: a felelősséget kiváltó gondatlanság az „olyan fokú

¹²⁰ Hiszen a cc. 1384. szakasza vonatkozásában a századfordulón megalapozták és azóta is fenntartották a faute, illetve — a Cour de Cassation 1914. január 19-i, majd 1930. február 13-i híres döntése alapján — a responsabilité vélelmét.

¹²¹ Tudniillik a théorie du risque créé tana. Az ekörüli heves vitákat ismerteti MARTON GÉZA: *A szubjektív és objektív felelősségi elv küzdelme a francia judikatúrában*. Magyar Jogi Szemle, 1931. 326., 329. old.

¹²² Amely a határozatlan tartalmú szabály alkalmasságát mutatja a méltányossági tendenciák kifejezésére is. Vö. WEYERS: *Unfallschäden*. Frankfurt/M., 1971. 163. old. a francia irodalom szemléljével.

¹²³ A francia gyakorlat igen szigorú gondossági mércéi már tárgyi szigorúságú felelősséget lepleztek. Mindemellett a francia elmélet ragaszkodott a szubjektív felelősség ideológiájához. MARTON: *Kártérítési kötelek jogellenes magatartásból* = Szladits (szerk.) Magyar Magánjog, IV. köt. Bp. 1942. 788. old.

¹²⁴ MARTON: *í. h.*, valamint MARCADIÉ — MOURLON: *í. m.* II. köt. 56. old.

¹²⁵ Sőt, a vétkességet teljesen szubjektív mértékkel méri. 420. §: „Legsúlyosabban az gondatlan, aki kötelezettségei teljesítésével egyáltalán nem törődik. Aki ezzel szemben minden figyelmét erre fordítja és ehhez minden erejét megfeszíti, azt a legcsekélyebb vétkesség sem terheli. Ezek között helyezkedik el a vétkesség számtalan fokozata.”

szorgalomnak és figyelemnek elmulasztásában áll, amely szokásos képességek mellett tanúsítható” (1297.§).

A törvényhozó tudatosan nem szánja magasnak ezt a mércét. A valóban közép-szerű szint¹²⁶ nem írható egyszerűen sem a culpa levissima (mechanikus) elvetésének, sem a bizottság lapidáris prakticismusának¹²⁷ számlájára. A vétkességi generálklauzula alapproblémája áll mögötte, amelyet Zeiller érzékel is: a felelősség nagy horderejű általánosítása — azaz olyan kitágítása, amely nincs tekintettel vétkességi fokokra és konkrét viszonyokra — ha nem is „jogtalan” (ti. a természetjog abszolút tulajdonvédelme szempontjából), de „méltánytalannak látszik”.¹²⁸ Ezt lehet ellensúlyozni a vétkességi mérce „méltányosan megállapított”¹²⁹ enyhességével.

Az egységes és általános felelősségi generálklauzula megalkotásának ez a kísérlete azonban nem volt teljesen sikeres, mert a vétkesség tartalmi kialakítása nem felelt meg az „egyensúlyi” helyzet követelményeinek. Képtelenség ugyanis azt gondolni, hogy a vétkesség ilyen alacsony követelményszinten való egységesítése összehangba hozható az igen különböző gondosságot és képességeket kívánó gyakorlati tényállásokkal. Az életben ilyen alacsony elvárás általános jelleggel sohasem érvényesült, sőt éppen fordítva: a hagyományos jog a határozatlan tényállású deliktális károkozások területén elvileg mindig culpa levissimáig terjedő helytállást követelt (amelyet aztán a méltányos gyakorlat hozott összhangba a reális viszonyokkal¹³⁰). Az alacsony szinten egységesített felelősség problematikus volta minden *szakmailag kvalifikált területen*, vagyis iparosok, kereskedők, orvosok, hivatalnokok stb. által okozott károk esetében megjelenik, s ezáltal az „átlagemberre” épített mércét szinte a forgalmi viszonyok teljes területén kérdésessé teszi.

Elvileg két lehetőség van az ellentmondás feloldására.

A vétkességi elvárások merev felfogása (és az ezzel járó vétkességi fokozatok) mellett az egységes mérce alól kivételeket kell tenni, azaz egyes tipikus tényállások esetén ennél szigorúbb felelősséget kell bevezetni. (Itt egyben szükségképpen át kell váltani az objektív tényállás szerint gradált felelősségre. A fokozott felelősségek az okozó *hivatásához* való kapcsolása — pl. az ABGB-ben — csupán a károkozó-, illetve felelősség-központú gondolkodás következménye.)

A másik, fejlettebb megoldás a vétkesség rugalmas felfogása, az egységes fogalom keretében az elvárások „belső”, tényállás szerinti tipizálása, amely tehát elvileg sem kivételként, hanem minden egyes esetben érvényesül.

¹²⁶ A közepes diligentiát valóban közepszerűnek értik. Nem „magas absztrakt ideál” a követelmény, a törvény „megelégszik” azzal a gondossággal, amelyet a népességből bárki tanúsíthat, s ezt az átlagembert úgy kell venni, hogy ő az adott életviszonyok és kultúrásint mellett nem is lehet más, mint amilyen. ZEILLER: *Commentar*. III. 2. köt. 711. old.

¹²⁷ Ahogy a törvényhozó vélelmezi, hogy 24 éves kora után bárki képes vagyonát igazgatni, éppúgy vélelmezheti azt is, hogy aki épelméjű, az képes a közepes gondosságra. OFNER: *í. m.* 187. old. — Persze ez a vélelem az 1297. §-ban csupán didaktikus technikai megoldás; a követelmény szankcionálása önmagában ugyanezt jelenti.

¹²⁸ ZEILLER: *Commentar*. III. 2. köt. 704. old.

¹²⁹ OFNER: *í. m.* 183. old.

¹³⁰ A culpa levissima elvi fenntartása nem jelentett a gyakorlatban túl szigorú felelősséget. Vö. DILCHER: *í. m.* és KAUFMANN: *Rezeption und usus modernus der actio legis Aquiliae*. Köln — Graz, 1958. 76. old.

Az ABGB e tekintetben is a klasszikus felelősségi szabályt jellemző vétkesség-felfogás kialakulásának feleútján áll. Még kivételként statuálja, hogy akik nyilvánosan hivatalt vállalnak vagy valamely mesterség („művészet”), ipar vagy kézművesség űzésére vállalkoznak, avagy kényszerítő szükség nélkül olyan ügybe bocsátkoznak, amely különös szakértelmet igényel, ezeknek a szokásost és átlagost meghaladó képességeknek a hiányáért is felelősek (1299.§). A régebbi iskola ezt a rendelkezést — a maga szempontjából következetesen — úgy értelmezte, mint a culpa levissimáért való felelősség kimondását.¹³¹ Zeiller kommentárja azonban már a belső tipizálású, rugalmas vétkesség-fogalomra utal: szerinte a kivétel csak „látszólagos”; a „szokásos képességek” itt ugyanis nem mindenkire hanem a szakmabeliekre vonatkoznak. Eszerint viszont a rendelkezés felvétele a törvénybe szükségtelen.¹³²

Az egyes szakmákban fokozott gondosságot követelő §-ok, éppúgy, mint a kártérítést a vétkesség súlyától függővé tevő szabályok visszalépést jelentenek az 1295.§ kárfelelősségi generálklauzulájával elért fejlődési szintről. Mind a két rendelkezés a régebbi felfogásnak (illetve az ezt éltető nem eléggé fejlett viszonyoknak) tett engedmény, amely azért volt szükségszerű, mert az ABGB — amely a generálklauzula tartalmát tisztázni akarta — túl korán keletkezett ahhoz, hogy a majdani liberális viszonyok által követelt kompromisszumot a károkozó és károsult érkei között tudatosan és pontosan megfogalmazhassa.

4. A probléma azonban sokkal mélyebb és súlyosabb. Itt, a gyakorlati megvalósításnál ütközik ki ugyanis a *korai természetjogi felelősségi elmélet egyoldalúsága*. Amíg ez a teória a kárfelelősséget a vétkesség alapelveire építi fel, figyelmen kívül hagyja az érdek (utilitas) elvét, amely az egész kárfelelősségi rendszer voltaképpen, természetadta polgári jogi alkotórésze volt. Ezen az elven keresztül a kárfelelősség gyakorlati érvényesülésének körét valóban az áruviszonyok szempontjai határozták meg. Az utilitás elve természetyszerűen alkalmas volt a felelősség tipizált ismervű behatárolására, mégpedig vagy viszonylag közvetlenül, az egyes jogviszonyok tényállásának manifestált áru-elemei (visszterhesség-ingenyesség) megragadásával, vagy pedig igen közvetett úton, a culpa tartalmára gyakorolt eredeti befolyása által.¹³³

a) A polgári jogi felelősség mércéi a szerződési jogból származnak. Ez természetes is: a polgári jogi kárfelelősség *nominális alapja* lehet egy általános vétkesség, de *funkcionális alapja*, vagyis a vétkesség tartalma, csakis polgári szempontokhoz igazodhat, s az áruviszonyok itt is legtisztábban a szerződések jogában jutnak kifejezésre. Az ancien droitban és a gemeines Rechtben a deliktualis felelősség szigora sem csupán az „et levissima culpa venit” félreértéséből ered, hanem valójában az az alapja, hogy így áll összhangban az érdek-tagolású szerződéses felelősséggel: a szerződésen kívüli károkozó ugyanis egy tekintet alá vehető a kizárólag a saját érdekében eljáró féllel.

A felelősség közvetlenül utilitásra épült behatárolása nemcsak azért „polgári jogias”, mert a helytállási kötelezettséget magát (annak létét) köti objektív tényállás-típusokhoz, de azért is, mert ha a felelősség egyszer megáll, akkor teljes kártérítést ad. A gyakorlatban természetesen ez a séma abban az értelemben is módosul, hogy egyes jogok a szerződési felelősségben a „teljes kártérítést” gene-

¹³¹ UNGER: *í. m.* II. köt. 245. old.

¹³² *Commentar.* III. 2. köt. 717. old. Hasonlóan HASSE: *í. m.* 123. old.

¹³³ Ld. III. fejezet.

rálisan az előrelátható kárra korlátozzák, továbbá, hogy a szerződés partnerei alkudhatják ki, milyen helytállásra vállalkoznak. A vétkesség morális értelmezése itt nem játszik szerepet.

Szerződésen kívüli károkozás esetén ezek az összefüggések nem érvényesülhetnek közvetlenül. Előre meghatározott tényállások sem lévén, a hangsúly a jogtalan okozás—felróhatóság komplexumán marad. Itt, a károkozó szférájában, az áruviszonyok csak igen közvetett módon, a forgalmi viszonyokban szokásos átlagos gondosság mércéjében jelentkeznek. Ez azonban mindinkább elhalványult. Ismeretes, hogy a komplexen felfogott vétkességet Justinianus óta egyre szubjektívebben értelmezték. A természetjogi háttérű felelősségi generálklauzulák ezt a vétkességet mint a felelősség gondolatának hordozóját emelik ki és teszik a szerződéses és szerződésen kívüli felelősség egyetlen alapjává. A felelősség súlya ijesztő — lenne, ha az ideáknak súlya volna.

A cc. a felelősség egységességét, s konkrétan: a jó családapá gondosságának megkövetelését — *expressis verbis* is — a „felek egyikének vagy mindkettőjük érdekeitől függetlenül” komolyan is veszi (1137. szakasz (1) bek.). Az élet azonban ellensúlyt: a felelősség határait követeli. Ennek általános megfogalmazására a cc. nem vállalkozik. Az egységesítés elhatározása viszont a törvényben is törést szenved: már az 1137. szakasz (2) bekezdése utilitas-elvű kivételeket tesz.

Az általános és egységes felelősség koncepciója szükségképpen megtörik az ABGB-ben is, amely a szükséges behatárolást saját vétkességi alapjával, normaszinten valósítja meg. A felelősség elvileg bármilyen fokú vétkességért, bármely károkozó tényállás esetén fenyeget. A határokat nem a *jogviszony típusa* vonja meg a *felelősség beállásának* oldalán, hanem a *konkrét károkozás felróhatóságának* súlya a *kártérítés terjedelme* vonatkozásában.

Bár a kártérítés mértékének megállapítása mindkét esetben hordoz értékelő elemeket; s a kárviselés kockázata mindkét esetben formálisan a vétkesség fokától függően oszlik meg a károkozó és a károsult között; látható, hogy a második esetben — mivel a hangsúly az objektív tényállásról az okozó szubjektumára tolik el — a kockázat a károsultra nézve sokkal kiszámíthatatlanabb, véletlenszerűbb. Ez pedig olyan eredmény, amely szöges ellentétben áll a polgárságnak a joggal szemben támasztott fő elvárásával: a racionalitással.¹³⁴

Nem érdektelen felfigyelni arra, hogy ezt az utilitás-ellenes, felelősségelvű (és történelmileg „rossz”) választást végső soron pozitív polgári ideológia befolyásolja. Vannak persze praktikus okok is, amelyek az ilyen irányú fejlődésnek kedveznek. A felelősség-korlátozás két rendszere közül a „szubjektív” megoldást lehet könnyebben általánosítani, hiszen az a károkozó magatartását veszi alapul, s így mind a szerződéses, mind a deliktuális felelősségét átfogja, és azonos mértékkel méri. Ezzel szemben, mint láttuk, az utilitás alapú, „objektív” korlátozás kiterjesztése a szerződésen kívüli felelősségre igen szigorú deliktuális felelősséggel járt. Az ilyen technikai tényezők azonban — úgy látszik — nem is tudatosodtak. A választást a „szabad tettért” való felelősség gondolata uralja.¹³⁵ Az általános

¹³⁴ A racionalis, vagyis kiszámítható jog (igazságszolgáltatás, igazgatás) problémájához mint a kapitalista gazdaság feltételéhez WEBER: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, 1972. 487., 493. old., valamint *Wirtschaftsgeschichte*. München—Leipzig, 1924. 239. old.

¹³⁵ Ld. ALR 3. cím 1. és 7. §, Ur-Entwurf III. 413. §; cc. előkészítő anyagok id. MAZEAUD — TUNC: *i. m.* I. köt. 54. old.

vétkeességi kárfelelősség kialakítása, s még kodifikációja is, arra a szakaszra esik, amikor a polgárságnak (a hatalom megszerzéséhez is) még szüksége van — Marx szemléletes képét felhasználva — az erkölcs „gladiátor-mezére”. A klasszikus konstrukció kialakulásakor azonban a „felelősség” még nem hamis tudat, hanem az az eszköz, amellyel a kártérítés egységes és általános intézménnyé tehető.

Ha a felelősség határaitól egyáltalán szó esik, annak behatárolására is a szubjektív alapelv szolgál.¹³⁶ Az általános felelősség még csak elvben — és lehetőségként — szolgálja a károsultak érdekeit, a kártérítés valójában a károkozó szempontjaihoz igazodik. Az ezt kifejező gradált felelősség tulajdonképpen elméleti kísérlet a felelősség és a kártérítés valamilyen egyensúlyának megteremtésére.

Ez az általánosítási kísérlet azonban a gyakorlatban csődöt mondott, mert a bíróságok az ítélezésben vagy nem alkalmazzák a törvény aprólékos vétkeességi fokozatait és kárkategóriáit, vagy pedig — a törvényhozó szándékával ellentétben, de végül is ugyanazon az alapon, amely e szabályokat motiválta — a károkozó javára magyarázzák ezeket a fogalmakat.¹³⁷

5. A vétkeességi mérce tárgyalásakor természetesként feltételezhettük, hogy a vétkeesség objektív gondossági követelmények nem-teljesítését jelenti. Az tehát, hogy a károkozó saját képességeihez mérten mennyire törekedett a kár elkerülésére, szabályszerűen közömbös maradt. Ezt nemcsak a mai jogból eredő beidesztettségünk sugallja (amely a klasszikus szabály formai állandósága folytán is könnyen történetietlen szemléletre csábít). A gondos családapa elvont mértékének alkalmazása, a törvényhozói és tudományos kísérletek ennek konkrétabb megfogalmazására, illetve összhangba hozására a felelősségi generálklauzulával (s ezáltal a kártérítéssel szemben jelentkező társadalmi követelményekkel), s általában a klasszikus konstrukció kialakulásának eddig tárgyalt története, mind ezt az objektivizált vétkeesség-felfogást tanúsítják.

Mégis, ez csupán a dolog egyik oldala, amely akkor kerül éles megvilágításba, ha a deliktuális felelősség intézményét — mint ahogy azt eddig tettük — a gyakorlati, funkcionális, az adott viszonyok között optimálisnak tartott kárelosztást eredményező oldalról közelítjük meg. Láttuk, hogy ez a szempont milyen jelentős volt a generálklauzúlak megalkotása során is. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni a *felelősség* szempontját sem. Sőt, tekintettel arra a szerepre, amelyet a felelősség ideológiája még ma is — a kártérítési gyakorlat más irányú fejlődése ellenére — játszik, nagyon fontos felderíteni azt a pontot, amely a felelősség formálissá válásának első lépcsője volt. Ez más szóval annak a kérdésnek a megválaszolását jelenti, hogy hogyan kezdődött meg a felelősségi elmélet és gyakorlat elválása a klasszikus konstrukció magyarázata és alkalmazása kapcsán; s csak az

¹³⁶ A kifejezetten kazuisztikus ALR-re vetett pillantás további bizonyítékokkal szolgál arra, hogy az általános felelősség elvét, deklarálása ellenére, a törvényhozó nem „engedi szabadjárá”. A deklaráció természetesen kötelez: felelősség „mindig” van — csupán a megtérítendő kár mértéke igazodik a vétek súlyához. Az ALR ezenfelül egy olyan generális korlátozást is alkalmaz, amely a megtérítendő károk, azaz az egymásból folyó kárkövetkezmények *összességét* a szó szoros értelmében a vétkeesség körén belül keríti: csak azokért a károkért van helytállás, amelyeket a károkozó *előre láthatott*, egyéb, ún. „közvetett” károkért a felelősség kivételes. (I. 3. cím. 6, 8, 11. §§, 6. cím. 16. §.) A törvényszöveg szerint itt a károkozóról magáról, az ő előrelátásáról van szó; a későbbi kommentár természetesen a károkozóval egy típusról beszél. KOCH: *í. m.* 114. old.

¹³⁷ KOCH: *í. m.* 114. old.

elmélet problémáira szűkítve elsősorban azt, hogyan viszonyult a hagyományos egyéni felelősséget valló koncepció a polgári törvénykönyvekben foglalt absztrakt felelősségi kritériumhoz. Mindez azonban túl nagy feladat ahhoz, hogy e tanulmányban megoldható lenne.¹³⁸ Itt e kérdés megoldásához csupán adalékot szolgáltatunk, arra a kérdésre szorítkozva, hogy az elmélet a klasszikus felelősségi szabályban foglalt vétkességet milyen szubjektíven, illetve objektíven értelmezi.

a) Előre kell azonban bocsátanunk egy megjegyzést arról, hogy a *klasszikus konstrukció kialakításának idején* a „vétkesség” nem egészen azonos azzal, amit ma e fogalmon értünk. A klasszikus szabályból ez a különbség nem olvasható ki, az vagy már a vétkesség formális mércéjét tartalmazza, vagy csupán annak fogalmi tisztázatlanságára enged következtetni. Ez a „tisztázatlanság” (pl. a faute esetében) azonban nem más, mint a visszája a vétkesség e korra jellemző legfontosabb tartalmi jegyének: a komplexitásnak.

A vétkesség mint — a természetjogi szemlélet szerint — a felelősség egyetlen és általános alapja még mindazokat az elemeket magában foglalta, amelyek csak az utóbbi száz év során önállósultak,¹³⁹ vagyis az okozatosságot és a jogellenességet is. Ez a *gyakorlatban* úgy jelentkezett, hogy — mint ezt már többször említettük — a bíróságok a szerződés, illetve a károkozás *tényállásának egészét* vizsgálva és mérlegelve döntöttek a felelősség kérdéséről.¹⁴⁰ (Ez természetesen ma is így van, de a különbség mégis az, hogy a bíró nem vonatkoztatta ezeket a tényálláselemeket elvileg elkülönített meghatározott szempontokra, mint a vétkesség, kötelezettségszegés stb.; s következésképpen így olyan tényezőket is figyelembe vett, melyeket mai bíró nem is mérlegelhet.) Mindez teljes összhangban állt a bíróságok által gyakorolt — és szintén említett — „konkrét méltányossággal”, amely a klasszikus kapitalista jog formalizmusa, illetve racionalizmusa előtti állapot velejárója volt. Ugyanígy „maradvány” az, hogy az *elmélet* a káron kívül a kárfelelősség összes feltételét a „vétkesség” fogalmába sűrítette. Ez nem azt jelenti, hogy elméletileg nem különböztettek jogellenesség és vétkesség között. A lényeg azonban az, hogy a beszámítás objektív és szubjektív oldalát nem tekintették önállóknak, csakis a kettő elválaszthatatlan egysége képezhette a kártérítés jogalapját. E tekintetben mindegy, hogy a culpa vagy az iniuria „teljességéhez” kívánták-e meg mindkettő meglétét. Ez a kettősség (avagy éppen egység), amely a francia jogban mindmáig megmaradt, a 19. század közepéig jellemző volt a gemeines Recht-ben is.¹⁴¹ A hangsúly mindenképpen a szubjektív oldalon volt. Ez egyrészt annak a középkori és az usus modernuson is áthúzódó állapotnak továbbélése, amikor egyszerűen a fogalmi apparátus fejletlensége folytán alkal-

¹³⁸ Még a felelősségi elmélet egészét sem tekinthetjük át, nem is szólva a kártérítési ítélezésről, amely az egész kérdésben perdöntő. Ugyancsak fontos lenne a felelősségi elmélet tágabb összefüggéseit, a kapitalizmus morális érdekrendjébe való illeszkedését vizsgálni, amely a felelősségi ideológia pályafutásának megértéséhez fontos.

¹³⁹ ASZTALOS LÁSZLÓ: *A polgári jogi szankció*. Bp. 1966. 84. old.

¹⁴⁰ MAZEAUD — TUNC: *i. m.* I. köt. 48. és 63. old. ZACHARIÄ: *i. m.* II. köt. 701. old. BARTSCH: *i. m.* MARCADÉ — MOURLON: *i. m.* II. köt. 54. old. *Ur-Entwurf* III. 435. §: hogy egy szerződés teljesítése során mulasztást követtek-e el, avagy nem, a szerződés tartalmából kell megítélni.

¹⁴¹ Irodalommal együtt HASSE: *i. m.* 51., 89. old. Klasszikus megfogalmazást nyert ez az *Ur-Entwurf*-ban is; III. 411. §: a vétkesség jogi értelemben egy olyan szabad cselekmény vagy mulasztás, amely másokkal szemben fennálló kötelezettségekkel ellenkezik. 420. §: minden vétkesség vagy az értelem vagy az akarat elkerülhető hibájából származik...

mázták a leginkább kidolgozott fogalmat, a culpát, az okozatosság stb. megragadására is.¹⁴² A korai természetjogi tan a szubjektív vétkességről mint a kártérítés alapjáról, ugyancsak megerősítette pozíciójában a szubjektív culpa-központúság hagyományát. Ehhez járult, hogy a természetjog a kártérítést a *lex Aquilia*tól függetlenül alapozta a vétkességre, valamint, hogy — ennek következményeként — elesett a felelősség behatárolásának az a módja is, amely a törvényben foglalt tényálláshoz kötődve próbálta meghatározni az „önmagában jogellenes kár” fogalmát.¹⁴³ A felelősség határainak megvonására elvben így egyedül a vétkesség (annak mércéje) maradt.¹⁴⁴

Mindezek alapján a vétkesség tartalmilag „gazdagabb”, mint ma, vétkesség és beszámítás ugyanazt jelenti.¹⁴⁵ A gyakorlatban a vétkességnek ez a beszámítás-értelme, felelősségalapító feladata dominál, s ily módon sokkal inkább a bíróságok belátása szerint megítélt kártérítésnek „elvi” magyarázata, mint a felelősségi szféra behatárolója. Ez önmagában igen kiterjedt és szigorú felelősséget kell, hogy eredményezzen. Az a tétel, hogy minden vétkes károkozásért *van* felelősség, viszont *csak* a vétkes károkozásokért, a gyakorlatban főleg az első, pozitív értelmezésében érvényesül.

A francia bíróságok a cc. 1382. szakaszát minden esetben alkalmazzák, ahol kár merül fel;¹⁴⁶ — a *faute* nem jelent korlátozó feltételt, a még a „beszámítás” értelmében használt „vétkesség” megléte viszont szükséges feltétele a kártérítésnek. Így az állatkárért való felelősség magyarázata is a *faute*: ha az állat kárt okoz, tulajdonosa vagy nem tett meg mindent, amire az állat őrzésével kapcsolatban köteles volt, vagy pedig az állat olyan fajta, amellyel szemben az ilyen rendszabályok hatástalanok — ekkor meg „azáltal hibázik” a tulajdonos, hogy ilyen állatot tart.¹⁴⁷ A 19. század elejének osztrák joggyakorlatát is az jellemzi, hogy (a kifejezetten méltányos alapú kártérítéseket kivéve) mindenütt a vétkességre alapozzák a döntést — a szűkebben vett vétkességgel, illetve bizonyításával viszont kevésbé törődnek. Így vétkesség miatt mondják ki még a fogadós felelősségét is (vétkes abban, hogy a háziszolga éjjel nem virrasztott a vendégek csomagjai fölött); avagy vétkessége miatt nem igényelheti költségeit az a peres fél, akinek az új tárgyalási hatánapról szóló végzést késve kézbesítik, s így hiába utazott: vétke az, hogy nem tart meghatalmazottat a bíróság székhelyén.¹⁴⁸

Ez az ítékezés bizony messze áll az ABGB alacsonyán tartott gondossági mércéjétől (s mindazoktól az elvi aggályoktól, amelyeket a vétkesség általános

¹⁴² VÖ. KAUFMANN: *Rezeption und usus modernus der actio legis Aquiliae*. Köln — Graz, 1958. 69. old.

¹⁴³ A *lex Aquilia* alkalmazási területének a jogellenességgel való behatárolására HASSE: *i. m.* 31 — 42. old. Végeredményben csak olyan károkra terjedne ki ez a felelősség, amelyek „önmagukban, mint károkozások jogellenesek”. Az ilyen *damnum iniuriæ* pedig csakis egy dolog állagának megsértése és az, ami nyilvánvaló méltányosság alapján ezzel egy tekintet alá esik.

¹⁴⁴ Ennek hatásaként még a mai jogellenesség alól mentesítő okok egy része is szubjektív magyarázatot nyer, pl. a mechanikus (nem pszichikai) kényszer mint „az akarat távolléte”. UNGER: *i. m.* II. köt. 233. old. 17. jegyz.

¹⁴⁵ HASSE: *i. m.* 84. old., és már korábban GROTIUS (ld. 97. jegyz.).

¹⁴⁶ ZACHARIÄ: *i. m.* 697. old. — Jellemző, hogy a német kiadó jegyzetben kifogásolja ezt.

¹⁴⁷ MARCADÉ — MOURLON: *i. m.* II. köt. 26. old.

¹⁴⁸ OJ. Z. 7485 (1818. okt. 3.) és Z. 6714 (1817. jan. 28.) számú ítéletei. Sok hasonlóval együtt id. BARTSCH: *i. m.* 657. old.

felelősségi alappá tételével kapcsolatban a kodifikátorok tápláltak). De nem szabad elfelejteni, hogy a felelősségi generálklauszula totális igénnyel készült, vagyis a felelősség alapját is, korlátját is a vétkesség (mércejével) biztosítja, és kizárja azokat a tágan értett, vétkességen is kívül eső tényezőket, amelyekkel a bíróságok a maguk „szubjektív” alapú ítélkezését gyakorlatilag elfogadhatóvá enyhítették. (Pl. a felek anyagi helyzetét és más méltányossági tényezőket.)

A vétkesség mérceje majd akkor válik jelentőssé, amikor a liberálkapitalizmus kibontakozásával a felelősség klasszikus egyensúlyi szabálya is érvényesülni kezd. Ezzel egyidőben bomlik fel a vétkesség komplexitása és indul meg a vétkesség és jogellenesség önállósulása is (amelyet a klasszikus konstrukción nyugvó elmélet — a gyakorlatban egyre erőteljesebbé váló újbóli összeolvadásuk ellenére — mindmáig közvetít). A vétkesség dogmatikai „megtisztítása” azonban már egy olyan korszakra esik, amikor a vétkesség mint általános felelősségi alap már hanyatlásnak indult.¹⁴⁹

A vétkesség komplexitásából alapkérdésünk — a vétkesség „objektív” vagy „szubjektív” felfogása a klasszikus szabályban — számára az a kézenfekvő következtetés adódik, hogy az ilyen vétkesség nem lehet tisztán szubjektív, hiszen (a gyakorlat számára) a tényállás egészét felelelte, azaz (elvileg is) a beszámítás egészét átfogta. Ez azonban nem teszi tárgytalanná a kérdést.

Mondottuk, hogy a tágan felfogott vétkességben (a jogellenesség megkövetelése mellett is) a beszámítás szubjektív oldalán volt a hangsúly. Bár a kárfelelősség szubjektív magyarázata a felelősség adott történeti fejlődési fokán technikailag is szükségszerű volt, ez a hangsúly végső soron ideológiai. Ezt a tényezőt igen nehéz megragadni, de kétségtelen, hogy az egész jogintézmény a „felelősség” gondolatán át kapcsolódik szervesen az erkölcsi, sőt politikai szférához is.¹⁵⁰ A felelősség szempontja a középkor óta elvileg fontosabb volt a kártérítésnél,¹⁵¹ s a kártérítési érdek fokozatos előretörése igen sokáig nem érintette ezt az elvet. A klasszikus konstrukció kialakulásának idején is annak lehetünk tanúi, hogy a szubjektív felróhatóság elvi kívánalma és a kártérítések valósága nem teljesen

¹⁴⁹ Más kérdés, hogy a komplex vétkességfelfogás a 19. sz. elején nem jelent elmaradottságot. A vétkesség tartalmi tisztázására ugyanis ekkor még nem volt szükség. A vétkesség pontos meghatározása s a jogellenesség önállósulása a 19. század második felében a jogtudomány válaszában volt része arra a társadalmi feszültségre, amelyet a vétkességi kártérítés elégtelensége okozott. Az a folyamat, ahogy az életben a kártérítéshez fűződő érdek a felelősség szempontját háttérbe szorította, a dogmatikában nemcsak az objektív felelősség önálló kialakításában tükröződött. Az egész kárfelelősségi jogban a hangsúly a szubjektív felróhatóság nagymértékben alkalmatlanná vált eleméről az objektív jogellenességre tolódot. De maga az önállósult jogellenesség sem adhatott kielégítő magyarázatot a kártérítési esetek azon részére, ahol a fokozottan kárveszélyes tevékenységek önmagukban megengedettek voltak. Ezért került a századfordulón átmenetileg az érdeklődés középpontjába a joggal való visszaélés problémája, amíg azután az elmélet is áttette a kárfelelősség középpontját a károkozó magatartás szférájából az eredmény, a kár területére. Ebben az értelemben a kár minősíti a magatartást jogellenessé. A fejlődés a továbbiakban a vétkesség területén is a „múlt” formális visszatéréséhez, azaz a jogellenesség és vétkesség ismételt összeolvadásához vezetett.

¹⁵⁰ Ez az általános morális-felelősségi nézet bukkan fel pl. a cc. főszabályának elfogadtatásakor (ld. 27. jegyz.), avagy az ALR kodifikációja során (ld. 22. jegyz.).

¹⁵¹ Itt nem vizsgálhatjuk, hogy a középkorban ténylegesen a végtelenen szubjektív felfogáshoz igazodott-e a kártérítési gyakorlat.

fedik egymást. A felelősség szempontja már nem minden esetben kormányozza ténylegesen a jogintézményt, de akkor is formális kiindulópontja marad, amikor valójában a kártérítés (más, méltányos tényezőkkel igazolt) érdeke dominál.

Mindez a gyakorlatban úgy jelentkezik, hogy esetenként illuzórikusan magas gondossági követelményeket állítanak, valóságos „diligentia vehementissima”-t¹⁵² kívánnak meg. S mindez csupán azért visszás, mert az egyes ügyekben indokolt (főleg szerződési) szigorú helytállást az egyedül elismert szubjektív terminológiával akarják megfogalmazni. A legalább névleges felelősségi alapot csupán abban az egy esetben javasolják áttörni, ahol a vétkességi magyarázat lehetetlen: a vétő-képtelenek károkozásánál.¹⁵³

b) A „tényleges felelősség” gondolati öröksége nemcsak általában szolgál a kárfelelősség jogintézményének háttéréül, hanem természetesen jellemzi a komplex vétkesség szubjektív oldalát, a technikus értelemben vett culpát is. Alapvető kifejezése ennek az, hogy a felelősség tanát egyértelműen a szabad akaratra építik fel; a felelősség csak „szabad tett” esetében, akarat hiánya miatt képzelhető el. Az elmélet már ekkor az előtt a nehéz feladat előtt állott, hogy a szubjektív vétkességfelfogást összeegyeztesse az absztrakt gondossági mércével. Ez természetesen akkor sem lehetett másképp, mint ma, ti. hogy az elvont mérték el nem érését rótták fel akarat hiabán.

De főleg a klasszikus konstrukció kialakításának kezdetén — azaz amíg a liberálkapitalista kártérítési érdek nem jelentkezett követelően és így a klasszikus szabályt sem kellett későbbi szigorú egyensúlyában felfogni — vannak olyan törekvések, hogy a felelősségi generálklauzulán belül megkíséreljék a valódi felelősség gondolatát érvényesíteni.

Mivel a felelősségi mérce elvontsága az elméletben nagyon tudatos volt, a felelősség szubjektív ideológiája bajosan jelentkezhett *közvetlenül*, ti. a gondossági mérce egyéniesítésében. Ennek gyakorlati következményei egyébként is szöges ellentétben álltak volna a kárfelelősséggel szembeni, egyre erősebbé váló korabeli követelményekkel. Ez a megoldás tehát „tisztán” soha fel sem merült.¹⁵⁴ Igaz ugyan, hogy az ALR szövegezéséből az olvasható ki, hogy a károkozó az *által* előrelátott károkért felel (I.3. cím. 8.§), de a felelősségi rendelkezések egészükben nem erre az elvre épülnek, s az adott kitéltet a gyakorlat is objektív előreláthatóságnak értelmezte.¹⁵⁵ Az ALR később ki is mondja, hogy a cselekvő sajátos állapotára vagy szellemi képességeire a törvény nincs tekintettel, de — igen jellemző módon — bűncselekménnyel okozott kár polgári jogi következményei tekintetében a károkozó „személyes tulajdonságain kell a beszámítás fokát mérni” (3. cím. 24., 25. §). A cc. generálklauzulája nem tisztázza a beszámítás mércéjének konkrét avagy absztrakt voltát. Az előkészületi munkák során felmerül az a nézet is, hogy

¹⁵² Ld. a 108. oldalon idézett példákat. (Ezzel a követelménnyel lép fel *Nisetus* 1675-ben és az ilyen szigorú kívánalmak a 19. századig érvényesülnek. Példákkal együtt HASSE: *i. m.* 130. old.)

¹⁵³ Ez egyben az a pont, ahonnan az abszolút tulajdonvédelem alapján feltétlen helytállást követelő késő-természetjogi nézet kiindul, s amelyben a szubjektív felfogástól gyakorlati alkalmazását tekintve különbözik. ZEILLER: *Das natürliche Privat-Recht*. Wien, 1808. 219. old.

¹⁵⁴ Elméletileg mindig is tudott volt, hogy a mércének „külsőnek” kell lennie, s hogy a károkozó tényleges pszichikai folyamatait a bíró számára hozzáférhetetlenek. PL. KOCH: *i. m.* 114. old.

¹⁵⁵ KOCH: *uo.*

a törvény azt vizsgálja, vajon maga a kár *okozója* elkerülhette volna a károsítást, hogy benne van-e a kár oka. De elhangzik az ellenkező álláspont is, s a gyakorlat végül is elvont mércét alkalmaz.¹⁵⁶

Viszont nem túlzás azt feltételezni, hogy az ABGB alacsony gondossági követelményei — az absztrakt mérce hangsúlyozása ellenére¹⁵⁷ — még az „igazi”, egyéni felelősségre való törekvéssel állnak közvetett kapcsolatban.¹⁵⁸ A deliktuális felelősség kapitalista adaptációjának kezdetén le kellett számolni a túlhajtott diligentia formális feltevésével.¹⁵⁹ Az ABGB el akarta kerülni, hogy a vétkességi mértéket el nem érők gyakorlatilag „tárgyilag” feleljenek (ez korábban a szuperlatívuszokkal kifejezett gondosság eseteiben gyakran elő kellett, hogy forduljon), s ezért a vétkesség mércéjét olyan alacsonynak szánta,¹⁶⁰ hogy az az esetek túlnyomó többségében valódi vétkességgel essen egybe. (Ezt aláhúzendó vélelmezte is a követelmény teljesítésére való képességet mindenkinél.) Ez az alacsony mérce nem a klasszikus szabály jellemzője; a liberálkapitalista viszonyok kibontakozásával éppen úgy „áldozatul esik”¹⁶¹ a felelősség szigorodásának (objektívizálódásának), mint a gradált kártérítés.

c) De a klasszikus konstrukcióra jellemző absztrakt mértéke mellett miben jelentkezik a vétkesség szubjektív felfogása? Abban, hogy az objektív gondossági követelmény el nem érését a károkozó valódi akarati hibájának tételezik. A beszámításnak a „külső” okozati összefüggésen kívül még egy „belső” okozati összefüggés is feltétele, azaz a „cselekedete lehetséges következményeinek tudatában levő ember szabad akarata és a károkozó cselekedet szintén ok—okozat kapcsolatban kell, hogy álljon”; a károkozó a kárnak „erkölcsi oka” is kell legyen.¹⁶² A kártérítéshez az szükséges, hogy a károkozás jogellenes és „beszámítható legyen, azaz a károkozó cselekmény valóban önkéntes és szabad akaratelhatározásból származzon”; a vétkesség — nemcsak a szándékosság, de a gondatlanság is — a „szabad akaratelhatározásra” legyen visszavezethető.¹⁶³ „A vétkesség a cselekvő akaratában meglevő az az elem, amelynek következtében ez a jogsértés szerzőjeként, a jogellenes eredmény előidézőjeként jelenik meg”, a vétkesség „jogellenes akarati beállítottság”.¹⁶⁴

¹⁵⁶ MAZEAUD — TUNC: *i. m.* I. köt. 67. old.

¹⁵⁷ Ld. ABGB 1297. § és ZEILLER: *Commentar.* III. 2. köt. 711. old.

¹⁵⁸ éppen úgy, mint a kártérítés vétkességi fok szerinti gradálása.

¹⁵⁹ A culpa levissima elvetéséhez és a culpa levis mércéjének új megállapításához ld. fenn 2. b. pont. A felelősségi jog egyik fő feladatát HASSE is abban jelöli meg, hogy a fogalmakkal való spekuláció helyett a „köznapi életből és a tapasztalatból” kiindulva szabályozzák újra a kártérítést, mert egy, a gyakorlatban ilyen fontos intézménynél „Wort und Sache” nem válhat széjjel (*i. m.* 4. old.).

¹⁶⁰ Ld. erre ZEILLER: *Commentar.* III. 2. köt. 711. old. OFNER: *i. m.* 183. old. és fent 3. b. pont.

¹⁶¹ Vö. UNGER kritikáját, hogy ti. Zeiller túl alacsonyra teszi az átlagos gondosság követelményét — s ebben még a régi jog hatása érződik (*i. m.* II. köt. 245. old.). — A mérce állandó emelkedése a mindvégig vétkességi talajon maradó francia jogban követhető legtisztábban.

¹⁶² KOCH: *i. m.* 114. old. 6. jegyz. HASSE: *i. m.* 84. old.

¹⁶³ MARCADÉ — MOURLON: *i. m.* II. köt. 24. old. ZACHARIÄ: *i. m.* II. köt. 697. old.

¹⁶⁴ UNGER: a vétkesség „Willensmoment”, „widerrechtliche Willensstimmung”, *i. m.* II. köt. 234. old. „Az imputatio juris alatt egy jogellenes cselekménynek, mint olyannak, a tettes akaratával való kapcsolatát értjük”, *u.o.* 231. old. Ugyanígy DERNBURG: *i. m.* (12. jégyz.) I. köt. 249. old.: a vétkesség „akarati hiba”.

A „szubjektív” vétkességfelfogás dokumentálása tetszés szerint folytatható lenne a klasszikus szabály kialakításának és megszilárdulásának korából származó munkák alapján. Menjünk ehelyett tovább egy lépéssel, s vizsgáljuk meg, mi rejtőzik az akarat középpontba állítása mögött. Két kérdést teszünk fel: mennyiben hordozza ez az akarat tan a vétkesség felrovásának *morális-életlő* vonásait; illetve, hogy a beszámítás alapját képező akarat felfogható-e a cselekvő *valódi pszichikai akarataként*? A fenti idézetekből is látható ugyanis, hogy az *akarat*, amely kétségtávol szubjektív tényező — sőt, a felvilágosodás eszmekörében az ember-lét alapvető kritériuma — itt, a jogi beszámításnál, szinte *semleges, technikai eszközként* jelenik meg, amely motívumaitól megfosztva (azok jogilag közömbössé minősítésével) meglehetősen formálissá vált.

A régebbi felelősségi jogban még hangsúlyos felelősségi szempont természetesen megkövetelte a károkozás olyan egyéniesített elbírálását, amely a cselekmény motívumait is figyelembe vehette (s ezt a konkrét méltányossági ítélkezés az elvont gondossági mércék mellett is lehetővé tette). E szemlélet maradványai még megtalálhatók a korai kapitalista kodifikációkban; az ABGB-ben már azzal az indokkal, hogy a kárörömből vagy öncélú rombolás végett okozott károk egyébként is nagyrészt bűncselekményt képeznek¹⁶⁵ — ahol tehát az egyéniesítés helyénvaló.¹⁶⁶ A 19. század eleji elmélet még hangsúlyozza, hogy pl. a dolus mögött szabály szerint „rossz”, „élítésre méltó mozgatóerők” állanak, s ennek alapján a culpa lata sem más, mint tágabb értelemben vett dolus, mert hasonlóképpen „a lelkiületben levő rosszal, elvetendővel” jár együtt.¹⁶⁷ Az osztrák Ur-Entwurf is részletesen kitanít arról, hogy a szándékosság lényege a „Bosheit”, és a súlyos gondatlanság is a benne jelentkező „rosszakarat, gonoszság miatt” esik a szándékossággal egyenlő megítélés alá.¹⁶⁸ A „régí típusú” bírói gyakorlat is messzemenően figyel a károkozás motívumaira.¹⁶⁹

Ezzel szemben a klasszikus szabály gyakorlati kibontakozásának időszakában — a többi szubjektív elem háttérbe szorulásával párhuzamosan, sőt ezek közt legelőbb — a károkozás motívumai közömbössé válnak, csupán az a ténykérdés marad, hogy a károkozó a cselekmény jogellenességét felismerte-e. A kártérítési érdek nyomására a „gonosz szándék” (ABGB 1324.§) „szándék”-ra objektivizálódik, s a motívumokat értékelő szabályokat támadások érik.¹⁷⁰ Így a tulajdonképpeni *klasszikus szabályban a szándékosság*, amely a beszámítás valóban szubjektív eleme, *nem tartalmaz szükségképpen morális felróhatóságot is*.

A szabad akarat azonban nemcsak azért kiindulópontja a klasszikus szabály háttéréül szolgáló elméletnek, mert ez egyben a morális felróhatóságnak is alap-

¹⁶⁵ 1331. §: bűncselekménnyel, illetve kárörömből és egyszersmind öncélú károkozás végett okozott károknak az előszereteti értékig menő megtérítése.

¹⁶⁶ Az ALR-ben is fennmaradt a bűncselekménnyel okozott kár „büntetőjogias” elbírálása (3. cím 25. §).

¹⁶⁷ HASSE: *i. m.* 98. és 114. old. (A motívumtanra épült *Löhr*nek a 19. században sok vitát kavarázó elmélete, miszerint dolus csakis a nyereségvágyból elkövetett károkozás. Ld. HASSE: *i. m.* 99. old. UNGER: *i. m.* II. köt. 235. old.)

¹⁶⁸ Ur-Entwurf III. 420., 421., 422., 425. §.

¹⁶⁹ Példákat ld. BARTSCH: *i. m.* 671. old.

¹⁷⁰ Így válik az ABGB 1324. §-ban a dolust jelölő „böse” Absicht történeti emlékké — akkor is teljes elégtételt kell szolgáltatni, ha a kárt kifejezetten nem rossz szándékból okozta. UNGER: *i. m.* II. köt. 235. old.

feltétele. A „szabad cselekménynek” mint a beszámítás feltételének az a praktikus feladata is van, hogy a felelősség szféráját elsődlegesen behatárolja. A szabad akarat, amelyet azonban fogalmilag igen elmosódóan használnak, elsősorban a mai *vétőképtesség* funkcióit látja el — s a kora kapitalista viszonyok között még éppen a vétőképtelenek károkozása látszik az egész vétkességi tan gyakorlati alkalmas-sága Achilles-sarkának.¹⁷¹ (De a szabad akarat hibája fedhet jogellenességet kizáró okot, fizikai kényszerszert¹⁷² vagy törvényes előjáró parancsát, sőt egyszerűen a jogellenességben való jóhiszemű tévedést is.¹⁷³)

A másik kérdés az, hogy ez az akarat, amely morális értékelését folyamatosan elveszti, a károkozó valódi pszichikai akarata-e?

Előre kell bocsátanunk, hogy a gondatlanság esetében az akarat elem eleve konstruált, s — ha jól megnézzük — csupán a normában „van jelen”. Gondatlan károsításnál ugyanis a pszichikai akarat úgy is hiányzik, mint károkozásra irányuló akarat, és úgy is, mint a károkozás elkerülésére irányuló akarat. A jog éppen ezt az utóbbi hiányt rója fel a károkozónak — csak hogy a norma által megkövetelt akarat teljesítményt gyakorlatilag a (kár)eredménytől függően, abból kiindulva, visszakövetkeztetés alapján, utólag konstruálja meg a bíróság, s egyébként sincs tekintettel arra, hogy a károkozó ilyen teljesítményre képes lehetett-e.^{174, 175}

A szankcióval célzott pozitív motivációs hatás, amely az intézménynek az az eleme, amely *valóban* összefügg az akarral is, éppúgy csak „statisztikailag”, átlagosan jön létre, ahogy az egész mechanizmus is átlagosított, fiktív akaratra épül.

Ezt a tényt azonban elhomályosítja a felelősség szubjektív ideológiája. A kár-felelősség szubjektív alapját, valódi akaratra épülését, őszinte meggyőződéssel vallja.¹⁷⁶ A klasszikus szabály kialakulása korabeli, majd a liberálkapitalista jog. Ahogy a fejezet kezdetén abból indultunk ki, hogy a felelősség klasszikus szabálya nem érthető meg a polgári jog *egészének* fejlődése nélkül, úgy most azt kell kiemel-nünk, hogy a klasszikus szabályban rejlő alapvető ellentmondás és ennek elmé-leti, valamint gyakorlati lereagálása sem magyarázható meg a felelősségi jogból

¹⁷¹ Mind az ALR (I. 6. cím 41. kk. §), mind az ABGB (1306 – 1310. §) áttöri itt a szubjektív alapelvet. Az elméletre vö. 153. jegyz.

¹⁷² UNGER: *í. m.* II. köt. 233. old.

¹⁷³ DERNBURG: *í. m.* (12. jegyz.) 250. old. Így pl. a szolga, aki a gazda megbízásából a szomszédból hoz szénát, vétlensége okából nem felel. Vétlensége azonban analógiák során arra vezethető vissza, hogy a cselekedete „nem szabad”. — Az előjáró parancsa a későbbi német jogban jogellenességet kizáró ok (RGSt 20., 192.).

¹⁷⁴ Kivéve a szélsőséges esetet, a vétőképtelenséget.

¹⁷⁵ A tényleges akarat nem-létét nem fordíthatja pozitívrá — s keltheti ezzel a felrovás szubjektív megalapozottságának látszatát — a német elméletben a „nem-nem-akarással” üzőtt szóbüvészkedés. A Brinz-i „Nichtnichtwollen” (*Pand.* II. 250. § 32. j.) csak látszólag kettős tagadás. Valójában eszerint is az a felrovás alapja, hogy a károkozó a kár „nem-akarást”, „nem akarta” *kellően* — a mérce tehát nyitva marad. Ugyanígy UNGERNÉL is: gondatlan az, aki „a kárt ugyan nem akarja, de nem is komolyan nem akarja” (*í. m.* II. köt. 236. old.).

¹⁷⁶ Az akarat középpontba állítása pl. beleillett a természettudományi eredetű kauzális gondolkodás átplántálásába a jog területére: az akarat „ok”, a kár „okozat” — a determinizmus ennyiben érvényesülhet. — Másrészt az akarat „szabad” marad. Vö. JØRGENSEN: *Entwicklung und Methode des Privatrechts* = Vertrag und Recht. København, 1968. 62. old.

magából. A felelősségi jog szubjektív ideológiája pályafutásának — a ténnyel szembeni makacs fennmaradásának és ezáltal pusztá ideológiájává válásának — kulcsa az a szerep, amelyet az *akarat* a kapitalista jogfejlődésben általában játszott. Ez viszont olyan jelentős és szerteágazó probléma, amelynek vázlatos vizsgálata is igen messze vezetne, ezért itt be kell érünk néhány alapvető utalással.

Két mozzanatot emelünk ki: az akarat mint a szerves társadalmak „státuszából” kioldott individuum új, véletlen és labilis „státuszának”¹⁷⁷ kifejezője; valamint az akarat elem *általános formalizálódása* a jogban. Mindkét probléma háttere a kapitalizmus közösség-ellenes alapvonása, a „felszabadított” individuum szükségserűen „absztrakt egyén”-né válása — amelyeket itt csak ennyivel jelzünk. Ezek jogi vetülete általában az egyén köz- és magánjogi szabadsága, a maga óriási politikai jelentőségével, amelynek feltehetően döntő szerepe van a szubjektív ideológia fenntartásában. Ennek a szabadságnak egyik alapvető megragadása az akarat autonómia elismerése, s másrészt rögtön ennek korlátozása, azaz egyeztetése a társadalmisággal: ez az akarat ésszerűségének feltételezésével, azaz formalizálásával történik. Mindezzel összhangban az egyének az „individuais akaratra” redukálva jelennek meg a polgári jogviszonyokban; a jogviszonyok „az egyéni akarat független uralmának terei”, s az alanyi jog a liberálkapitalizmusban nem más, mint „az egyéni akarat tételesjogilag elismert uralma egy másik akarat felett”.¹⁷⁸ Már a természetjog egyszerre dolgozta ki a pozitív, illetve negatív akarat általános jogkeletkeztető hatását (consensus, illetve akarathibán nyugvó deliktum).

Az akarat alapvető szerepe egyben az „*akarat urának*” *túlnyomó érdekvédelmével járt*. Ez legtisztábban a liberálkapitalista fejlődés kezdetén figyelhető meg, amikor az áruviszonyok még nem nyomják rá kényszerítően bélyegüket, az egyénértékűség elvének primátusát, a polgári jogra, s ebben a viszonylag szabad térben a különböző ideológiai hatások még könnyebben alakítják a jogszabályokat.¹⁷⁹ Ilyen értelmű egyoldalú érdekvédelem értelmében törekednek pl. a deliktualis felelősség kialakításánál a károkozó védelmére (ld. vétkeesség szerint gradált felelősség, alacsony gondossági követelmény — olyan elemek tehát, amelyek a klasszikus érdekegyensúlyhoz viszonyítva fejletlennek látszanak). Láttuk azt is, hogy korábban a visszterhességen alapuló (utilitás-elvű) felelősség-behatárolást is a csak az okozó akarathibáját tekintő felelősségkorlátozás váltja le. Amikor pedig a károsulti érdekvédelem kikényszeríti a maga — először egyenlő súlyú — figyelembevételét, az elv és a valóság között létrejött tényleges kompromisszum felett az eredeti szubjektív princípium látszólag változatlanul tovább él. Ugyanilyen folyamat figyelhető meg magában a szerződési jogban is, ahol az egyenértékű forgalomhoz kapcsolódó bizalomvédelem a 19. században szorul leginkább háttérbe az akarat elvvel szemben.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Vö. MARX: *A hegeli államjog kritikája*. MEM I. köt. Bp. 1957. 287. old.

¹⁷⁸ SAVIGNY: *System des heutigen römischen Rechts*. I. köt. 52., 53. §. UNGER: *í. m.* I. köt. 489. old.

¹⁷⁹ Így pl. az ALR és a cc. az akarat elvet, az ABGB a nyilatkozati elvet képviseli. WEISS EMILIA: *A szerződés érvénytelensége a polgári jogban*. Bp. 1969. 80. old.

¹⁸⁰ Elsősorban Németországban és kisebb mértékben Angliában is (ahol a visszterhesség kap nagyobb hangsúlyt). KÜHNE: *Der Vertrauensgedanke im Schuldvertragsrecht*. Rabels Zeitschrift, 1972. 262. old.

A kérdés az „akaratí és nyilatkozati elv harcára” szűkítve¹⁸¹ pl. feltűnő, hogy a német jog még a 19. század közepén is abban a pillanatban elhagyja a szerződő felek egyenlőségének talaját, amikor az akarat és nyilatkozat között eltérés van, és „egyenesen hihetetlen egyoldalúsággal védi a nyilatkozó érdekét a nyilatkozat címzettjének érdeke terhére”.¹⁸² A nyilatkozati elv — amely éppúgy a másik fél érdekének emancipációját jelentené, mint a károsult érdekéét a klasszikus felelősségi szabály — még a forgalmi ügyletek területén sem tud kizárólagos érvényre jutni. Ennek oka az, hogy noha a forgalmi viszonyoknak a nyilatkozati elv felelne meg, az akaratí elvhez kapcsolódó koraliberális szabadság-ideológia nem engedi ezt áttörni.¹⁸³ Itt nem jön létre olyan egy szabályba konstruált kompromisszum, mint a felelősségi jogban, hanem az elv és a valóság közvetlen érdekeinek egyeztetése párhuzamos és átmeneti megoldásokban jut kifejezésre. A nyilatkozati elv — sőt általában a bizalomvédelem — nagy előretörése csak a 19—20. század fordulóján (helyesebben: attól kezdve), tehát a liberálkapitalizmus hanyatlása után következik be. Ekkor már a liberálkapitalista ideológia totális érvényesülése is tárgytalanná vált, de partikuláris túlélésére a deliktuális jogban már többször utaltunk. Nem érdektelen meglátni azt is, hogy a nyilatkozati elv térhódítását, ha más formában is, de az „akarat” elvének fennmaradása kíséri: a századfordulótól bontakozik ki a nyilatkozatért való — s tágabban: a bizalmi elv megsértéséért beálló, önálló¹⁸⁴ — főszabályként szubjektív felelősség.

Az akarat, amely ezt a pályát befutja, nem valódi. Az akarat nemcsak a deliktuális jogban válik fiktívvé, hanem a szerződések területén is. Az eredetileg valódinak feltételezhető akaratot itt a szerződés maga teszi fiktív norma-tartalomává. A szerződés a szerződés tartamára megkötí az akaratot és így a kötött akaratot elválasztja a szerződést kötő akaratától, másrészt maga a törvény a szerződéshez fűződő „ésszerű” jogkövetkezményeket szintén a felek által akart-nak minősíti.¹⁸⁵ Egyoldalú szabadulást a kötött akaratától csak objektív változások tesznek lehetővé (*rebus sic stantibus*...). Az akarat elvontsága azonban sokkal kézzelfoghatóbb síkon is jelentkezik, abban ugyanis, hogy a *motívumok* a deliktuális és a szerződési jogban egyaránt irrelevánsak.¹⁸⁶

Végül utalnunk kell arra az igen fontos körülményre, hogy „akaratí hiba” (a deliktum alapjaként), „akaratí autonómia” (a szerződéskötésnél) és általában „akaratí uralom”, mint polgári alanyi jog, olyan már-már elviselhetetlen fokú absztrakciók, amelyeknek ennélfogva döntően ideológiai jelentősége van, s továbbmenve, szerepük arra a korra lokalizálódik, mikor *ennek* az ideológiának jelentősége van — vagyis a liberálkapitalizmusra. Éppen a felelősség elve pályafutásának szempontjából jellemző (de itt ki nem fejthető) párhuzamként említjük meg Kant etikájának szükségszerű formalizmusát.

Amint az „akaratot” (vagy az ezt kormányozó kategorikus imperativuszt) a gyakorlat szférájára vonatkoztatjuk, azaz ebben a világban értékesíthető

¹⁸¹ Részletesen WEISS EMILIA: *í. m.* 78—87. old.

¹⁸² MEIER—HAYOZ: *Das Vertrauensprinzip beim Vertragsabschluss*. Zürich, 1948. 66. old.
WEISS EMILIA: *í. m.* 81. old.

¹⁸³ Hasonlóan WEISS EMILIA: *í. m.* 83. old.

¹⁸⁴ KÜHNE: *í. m.*

¹⁸⁵ Részletesen RADBRUCH: *Rechtsphilosophie*. Stuttgart, 1950. 243. old.

¹⁸⁶ A szerződés semmisségének okai között legkorábban azokat ismerik el, amelyek az akaratot (vagy tudatot) érintik: a kényszert, illetve a tévedést. De a tévedés sosem *lényeges*, ha a motívumokban történt! Vö. JØRGENSEN: *í. m.* (176. jegyz.) 61. old.

tartalmát keressük — ezt eleve nem tehetjük „általában”, s ily módon a liberálkapitalizmusra kérdezve — ezt a tartalmat az *érdekben* találjuk meg.¹⁸⁷ Szűkebb témánkra, a felelősségre vonatkozóan a vázolt összefüggésekhez abból a megfontolásból kiindulva kapcsolódunk, hogy a valódinak deklarált, jogkeletkeztető akarat csak az ideológia szférájában „autonóm”. Az egyének valóságos akarata ezzel szemben társadalmilag nagyon is determinált; s ezek a partikuláris meghatározók a forgalom területén különösen homogének és természetesen különösen egybeesnek a kapitalista társadalom rendező elvével, az *érdekkel*. Az „akarat” kifejezés a magánjogban pótolható lenne az „érdekkel”.¹⁸⁸ Hogy az akarat csupán az érdek „ideológiai fedőneve”, az nemcsak akkor lepeződik le, amikor a liberálkapitalizmus delelője után az akarat elv az érdekkutató jogtudomány, illetve a szerződési szabadság formális beszűkülése révén általában is elméleti és gyakorlati csődbe jut, hanem már azelőtt is, valahányszor a *gyakorlat számára* kell közvetlenül hasznosítható szabályt adni. Az *érdek* ilyen esetben, mint *ésszerű és átlagos* jelenik meg. Ez egyrészt a különös egyéni determinációk nélküli praxist, az átlagosat emeli az ésszerű szintjére. (A polgári törvénykönyvek diszpozitív szabályai a felek fiktív akaratként érvényesülnek, tartalmukat ugyanaz az érdek kell, hogy meghatározza, mint általában a valóságos akaratét.) Másrészt az „ésszerű” az a fogalom, amely a formális jogi (és etikai) alapelveket „lefelé”, az utilitárius gyakorlat számára közvetíti.¹⁸⁹

Ez az ésszerűség jelentkezik a deliktális felelősség gondossági követelményeiben, ezt takarja a „tényleges akarat hiba” ideológiája. A szubjektív felelősség elvének fennállását (fennmaradását) azonban nemcsak a formális jogelvek és a gyakorlat fent jelzett kapcsolata segíti, hanem az is, hogy az etika területén ugyanilyen mechanizmus működik. Az áruviszonyok által meghatározott érdekek jogi „ésszerűségének” a felelősség erkölcsi szférájában a szintén materiális érdekekhez igazodó „konvenció” felel meg — s tartja fenn azt a látszatot, hogy itt „akaratról” illetve „felelősségről” van szó.¹⁹⁰ „Ésszerűség” és „konvenció” ráadásul a deliktális jogban szükségképpen összefolynak — a „rendes kereskedőtől” elvárható magatartásban éppen úgy, mint „a szocialista együttélés szabályaiban”.

¹⁸⁷ Ennek az alapvető kategóriának sem klasszikus polgári közgazdaságtani, sem etikai szerepét, sem marxista értelmezését, de még a jogban való általános megjelenését sem tárgyalhatjuk.

¹⁸⁸ De nemcsak itt: a társadalmi szerződésre meggyőzően levezeti RADBRUCH: *i. m.* 152. old.

¹⁸⁹ A „Vernunft” áttolódását a „Vernünftig”-re ld. WEBER: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, 1972. 499. old.

¹⁹⁰ A „konvenció” marxista elemzését ld. FEHÉR FERENC: *Az antinómiák költője* (Dosztojevskij és az individuum válsága). Bp. 1972. Az individuum válsága c. fejezetben. Vö. még RADBRUCH: *i. m.* 142. old. és WEBER: *i. m.* (189. jegyz.) 187. old.

V. KONTINENTÁLIS ÁLTALÁNOSSÁGOK ON TORTS

A szerződésen kívüli polgári jogi felelősség tárgyalásához az angolszász jogrendszerben nem egyszerűen a jogösszehasonlító módszer alkalmazásának rutinja vezet el minket. Vizsgálódásainktól igen sokat várunk: a law of torts eddigi — csak a kontinentális jogok alapján felállított — hipotéziseink próbaköve lehet, méghozzá többszörösen. Először is a polgári jogi felelősség fejlődésének feltételezett fő vonásait itt is meg kell találnunk. Másodsor, ugyanazoknak a kérdéseknek feltevése szükségképpen megmutatja, hogy az eddig vizsgált francia és német modellben, illetve az attól gondolkodásmódjában és technikájában eltérő angol-amerikai jogban mi a *funkcionálisan* közös, s mit kell az egyes jogrendszerek formai-technikai sajátosságai (és ezek történelmi alapja) számlájára írunk. Végül — most már éppen a formai hasonlóság alapján — bátran nyúlhatunk vissza a lex Aquilia római jogi fejlődésének analógiájához is.

De a fenti szubjektív motívumoktól eltekintve, a kontinentális deliktualis felelősség és a common law-beli torts objektíve is különösen alkalmas az összehasonlításra. A legutóbbi 80—100 évben ez a jogterület olyan jelentős és látványos változásokat mutat, amelyek eszközeikben is közelítik az eredetileg szélsőségesen különböző jogrendszereket. A kódexek fellazulását és a bírói jogfejlesztést a kontinensen, illetve a törvényhozás előretörését az angolszász jogokban itt érdemben nem tárgyalhatjuk. Kétségtelen azonban, hogy a deliktualis felelősség mindkettőre kitűnő példákat szolgáltat. A code civil 1382—86. szakaszainak bírói adaptációja a modern körülményekhez a common law jogászt arról győzi meg, hogy nincs éles határ a kodifikált és az esetjogi felelősségi rendszerek között;¹ az ellenkező irányú közelítést pedig a munkás- és közlekedési balesetbiztosítás döntően törvényhozási megoldása demonstrálja.

Ezt a folyamatot és még inkább *felismerését* azonban elsősorban a *ma* hívja elő.² A deliktualis jogból adódó közkeletű példák szinte mind a „második kárelosztás”³ jellemző problémái. Feladatunk most nem ennek a folyamatnak elemzése. Mi a felelősségi jognak azt a közös vonását keressük, amely a mostani eszközbeli közeledés előtt is megtalálható bármely kapitalista polgári jogban, s nevezetesen

¹ CATALA — WEIR: *Delict and Torts: a Study in Parallel*. Tulane Law Review, 1963. 577. old. FRIEDMANN: *Law in a changing society*. 1972. (továbbiakban: FRIEDMANN 50. old. De fennáll az analógia a német jogfejlődéssel is — vö. CAEMMERER: *Wandlungen des Delikt-rechts* = Hundert Jahre Deutsches Rechtsleben. II. köt. Karlsruhe, 1960. 49. és 80. old.

² A folyamat hátteréhez EÖRSI GYULA: *Konvergencia*. 397. old., és *Egy „összehasonlító jog?” munkáról*. Állam- és Jogtudomány, 1962. 118. old.

³ I. m. I. fejezet, 1. pont.

azokat, amelyek éppen csakis a kapitalista polgári jogra jellemzőek. Ezt eddig a deliktális felelősség szubjektív alapú „klasszikus szabályában”⁴ találtuk meg.

Nem lehetetlen vállalkozás az angol-amerikai jogban a cc. vagy a BGB generálklauzuláinak megfelelőjét keresni. A munka technikai előfeltétele, hogy a generálklauzulát „angolra fordítsuk”, s most már — funkcionálisan — a kártérítés általánosságára és a szubjektív felelősségi alap szerepére kérdezzünk. E körben szem előtt kell tartanunk, hogy a kontinentális jogok felelősségi generálklauzulái csak egy rövid történelmi pillanatra estek egybe a tényleges, élő joggal,⁵ valamint hogy ezek a főszabályok (még ilyen optimális esetben is) a bennük levő értékelő elemek folytán (a károkozói pozíció vonatkozásában a *vétkekesség*, a károsultéban pedig a *teljes* kártérítés) önmagukban elsősorban deklaratív és jogpolitikai jelentőségű formulák. Ezt úgy is mondhatjuk, hogy a generálklauzulák általánossága *elfedi* tényleges működésüket. Az angolszász jogrendszerben viszont sem ilyen szabály, sem ilyen szemlélet nincs, s ezért a felelősség *működése* sokkal közvetlenebbül — sőt a többi európai joggal összehasonlítva bátran mondhatjuk, *közvetlenül* — látható. A kontinentális jogokban mintegy röntgensugarakkal kell átvilágítani a klasszikus szabályt, hogy a mindenkori tartalmat adó gyakorlatot, illetve beszámítási elméletet megláthassuk;⁶ az angolszász jogban közvetlenül előttünk van a jogfejlődés anatómiája.

Természetesen a felelősségi generálklauzula léte vagy nemléte nem közömbös kérdés, hiszen ideológiai funkciója mellett kifejezi, illetve meghatározhatja az illető jogrendszer politikáját kártérítési ügyekben.⁷ Az ebből eredő különbségtől eltekintve azonban a felelősség tartalma megállapításának problémái hasonlóak. A funkcionális közös nevező, amelyen az angolszász és kontinentális jogok felelősségi rendszere egymásra vonatkoztatható, szilárdabb, mint ahogy a felszínen látszik, s elegendő alapot nyújt arra, hogy a felelősség általános szempontjából hasznos tanulságokat nyerjünk.

1. TÖRTÉNETI TANULSÁGOK

A law of torts tanulmányozása nemcsak a kárfelelősség 19–20. századi általánosodását és szigorodását mutatja meg közvetlen nyíltsággal, hanem támpontokat ad egy olyan folyamat megismeréséhez is, amelyet a recepció által alapvetően befolyásolt jogokban a római jogi deliktális felelősség viszonylag fejlett volta más útra terelt, illetve elfed előlünk. Az angolszász jogban a kártérítési felelősség „polgári jogiasodásának” kezdeti szakaszai is szemünk előtt reprodukálódnak, részben már kapitalista környezetben. Az angol jog részei közül mindmáig a torts maradt legmélyebben beágyazva a múltba. A modern idők követelte változások torlódása erre a régi materiára nemcsak zavart és bizonytalanságot szül egyes esetekben abban a kérdésben, hogy mi is az érvényes jog,⁸ hanem külö-

⁴ IV. fejezet.

⁵ Uo.

⁶ — a klasszikus sémát feltételezve. Ahol a felelősségi főszabály ennél szűkebb (pl. BGB), a felelősségi alap kitágítása is a bírói gyakorlatra marad.

⁷ Vö. EÖRSI GYULA: *A károkozás általános tilalma és megengedettsége a szocialista és burzsoá jogban*. Állam- és Jogtudomány, 1962. 287. old.

⁸ CLERK and LINDSELL: *On Torts*. London, 1969. (továbbiakban: C. L.) 2. old.

nösen éles fénybe állítja a változások csomópontjait és irányát is. Vizsgáljuk egyrészt a büntetőjog és polgári jog szétválását, a felelősség ideológiájának szerepét a polgári jogi kártérítésben; másrészt, mint alapvető folyamatot, a kár-felelősség általánosodását.

1. *A tort-jog általánosodása* — vagy a másik oldalról nézve: egységesedése — csak a legutóbbi száz évben tudatosult, s napirenden tartott vitatéma. A kérdést általában úgy vetik fel, hogy a common law-ban csupán egyes elkülönült torts vannak-e, avagy létezik az ezek közös jegyeit egyesítő tort jogintézménye is. Ez nem oktatás-technikai, s nem is csupán a deliktualis jog formai meghatározását érintő, s ennyiben akadémikus „létkérdés”. A deliktualis felelősség *egészében érvényesülő és azt meghatározó felelősségi elv* elismerése (a tort intézményének deklarálása) ugyanis nem kevesebbet jelentene, mint a felelősségi generálklauzula — avagy legalább platói ideájának — meglétét a common law-ban is. A klasszikus kézikönyvek *on Torts* véleménye e kérdésben megoszlik.⁹ Azt azonban, hogy a fejlődés a tortok egységesedése és a tort elvi meghatározása felé halad, azok is elismerik, akik egyébként a jelenben még csak független deliktualis tényállásokat látnak.¹⁰ Mindezzel szemben viszont tény az, hogy az általános deliktualis felelősség elvét egyetlen bírói ítélet sem fogalmazta meg.

Hogy ne jussunk zsákutcába, a kérdést tovább kell kérdeznünk: egyáltalán van-e jelentősége és értelme annak még ma is, hogy a common law eljusson a felelősség általános elvének kimondásához? Vajon nem egy olyan kérdés van-e már száz éve napirenden, amely felvetésének időpontjában reális kíváncsi volt, de azóta rég elvesztette aktualitását? Mik voltak azok a jelenségek, amelyek a torts egységességét előtérbe állították, mikor történt ez, folytatódik-e azóta is az egységesedési tendencia? S végül ismételtén: szükséges-e, hogy ez az egységesedési folyamat az általánosodás *teljes* pályáját befussa a kontinentális generálklauzula absztrakciójáig, vagy van-e egy olyan *különös* szintje a deliktualis felelősségnek, amely az angolszász jog sajátosságainak leginkább megfelel, és amely ugyanazt a védelmet tudja nyújtani, mint az általános felelősségi elven nyugvó gyakorlat: és ha igen, a felelősségi tényállások melyik elemének kell általánosodnia, s mennyire? S ez utóbbiból még további kérdések adódnak, amelyek a tort-jog fejlődéstendenciáit a felelősségi jog általános mozgásával kötik össze; különösen az a probléma, hogy a tort-ok általánosodási folyamatában hogyan és miért változik a hangsúly a károkozó magatartás és a károsult érdekeinek védelme között.

Ezek a kérdések s főleg a probléma, amelyhez elvezetnek, érthetővé teszik, hogy nem tudunk az általános deliktualis alapelv létén vagy nemlétén a common law-ban prakticista fölénytel felülemelkedni. Hogy a bíróságok speciális tényállásokból kiindulva, avagy előfeltételezett generálklauzula alapján oldják-e meg a deliktualis felelősség adaptációját a kor követelményeihez, valóban nem változtat azon, hogy „die Sachprobleme bleiben die gleichen”.¹¹ De a tort vagy

⁹ Nem ismeri el pl. SALMOND (*Law of Torts*. 1910. 8. old.), de ugyanakkor WINFIELD szerint (*The Province of the Law of Tort*. 1931. 36. old.) „a tort-jog azon az általános elven nyugszik, hogy minden más személynek okozott sérelem értelemszerűen jogellenes”. A tort mellett ld. még POLLOCK: *Law of Torts*. 20. old. POUND: *Jurisprudence*. St. Paul Minn., 1959. V. köt. 318. és IV. köt. 511. old.

¹⁰ C. L. 2. old.

¹¹ ZWIEGERT—KÖTZ: *Einführung in die Rechtsvergleichung*. II. köt. 1969. 325. old.

torts problémája abban az összefüggésben, hogy a megoldandó konkrét feladatok-mögött milyen általános fejlődésvonal húzódik, talán már nem „tisztá akadémikus kérdés”.

2. Hiába erősödnek az egyes tortok-ban a közös elemek, hiába fogja össze ezeket az elmélet egy általános deliktuális kárfelelősségi elvvel, az élő tort-jog formáját, megjelenését a történelem uralja: a gyakorlat számára minden egyes tort a maga „természetadta” formájában, történelmileg kialakult feltételeivel és szankcióival létezik. Ezek a tortok a régi common law meghatározott kereset-formuláihoz kötődnek,¹² s noha maga az actio-rendszer az USA-ban 1848-tól, Angliában pedig 1852-ben megszűnt,¹³ Maitland szállóigévé vált megállapítása (1920) még ma is érvényes: „a keresetformulákat eltemettük, de sírjukból is kormányoznak minket”. A mai felperes tehát nem veszi el a pert azért, mert keresetében rossz formulát nevezett meg, avagy a szükséges tényálláselemeket hiányosan adta elő. Elég, ha csak a tényállást írja le. A bíró vagy ügyvéd azonban a hagyományos deliktum-típusok alá rendeli, s azok külön-külön feltételei alapján ítéli meg az ügyet.¹⁴

Ez nagyon is természetes: a kárfelelősség (alapja és határai is) a writ-rendszer felszámolásakor csak ezekben a tényállásokban létezett, s writ-ek megszüntetését nem követte kodifikáció. (A tipikus szintjét egyébként egy kodifikáció sem küszöbölne ki.¹⁵)

Nem feladatunk a ma alkalmazott tortokat leírni. Számbavételüknek csak abban a vonatkozásban lesz majd jelentősége, hogy az összes tort végül is milyen károsulti érdekkört hagy fedezetlenül, illetve védőkörük hogy viszonylik a generálklauzula által védett érdekek teljességéhez. (Ebből a szempontból fontos az is, hogy a deliktuális felelősség egyre jelentősebb részét nem a hagyományos tortok, hanem törvények szabályozzák.) Szükséges viszont emlékeztetni arra, hogy az egész deliktuális rendszer nem zárt, a tortok katalógusa nem végleges (pl. szemünk előtt születik a *tort of nervous shock*, vagy az iparjogvédelmi tortok sora¹⁶), s hogy az egyes új tortok önállósulása csak kivételesen elvi jelentőségű.

¹² A királyi bíróságok csak abban az esetben tárgyalták az ügyet, ha a felperes a királyi kancelláriától beszerezte a megfelelő *writ*-et, azaz a formulát, amelyben a király az ügy bírósági tárgyalását elrendelte. Ezt azonban csak akkor nyerte el, ha az általa előadott tényállás megfelelt a writ-ben meghatározott tényállásnak.

¹³ Először New York állam törölte el a keresetformulákat, a többi állam hamarosan követte. DRESTLER: *Haftungsbegrenzung im anglo-amerikanischen Negligence-Recht*. Hamburg, 1967. 11. old.

¹⁴ ZWEIGERT—KÖTZ: i. m. 324. old.

¹⁵ POUND pl. felveti, ha nem is az általános common law-kodifikáció, de legalább a tort-jog kodifikálásának szükségességét, hogy „megszabaduljunk a merev történeti nevesített tortoktól, s attól az önkényeskedéstől, amelyet jogunkba hoztak”. *Jurisprudence*. V. köt. 341. old. Más helyütt azonban ő is kiemeli, hogy a tort-törvényhozás csak úgy hatékony, ha széles teret hagy a jogalkalmazók mérlegelésének. *An Introduction to the Philosophy of Law*. New Haven, 1961. 69. old. (továbbiakban: *Introduction*).

¹⁶ C. L. 467., 478—81. old. Más esetekben a bíróság viszont megtagadja új tort elismerését pl. a hamis eskütől: *Hargreave v. Bretherton* (1959) 1. Q. B. 45. id. CATALA—WEIR: i. m. *Tulane Law Review*, 1963. 587. old. 50. jegyz., az ipari titok torttal való védelmére JONES: *Restitution of Benefits Obtained in Breach of Another's Confidence*. *The Law Quarterly Review*, 1970. 463. old.

A kártérítési jog által védett érdekkör folytonos tágulása az alapvető folyamat, ezt valósítja meg a deliktuális jog az egyes tortok védőkörének kiterjesztésével, illetve új tortok létrehozásával — úgy a writek idejében, mint napjainkban. Hogy milyen fajta károk milyen okozásából lesz önálló tort, s melyet vonnak egy már meglevő tort alá, nagyrészt véletlenül múlik. (A sokk-károk önállósága pl. attól függ, hogy a sokkot önálló kárfajtának ismerik-e el, vagy a testi sérülés egy fájának tekintik-e.) S abból kiindulva, hogy gyakorlatilag mindegy, milyen címen térül meg a kár, jogosan mondja Dias, hogy az önálló tortok csupán a terminológia, osztályozás és kényelem termékei.¹⁷

Ha azonban a praxison túl is tekintünk, már nem közömbös az egyes tortok önállósága. Az egyes tortok „hatókörének” kiterjedése a deliktuális tényállások fellazulása szempontjából lehet fontos, az új tortok kialakulása pedig éppen a régi tényállásoktól való különbözősége révén jelezheti a fejlődés irányát: pl. a tényállás konkrétságával vagy a hangsúlyos elemekkel stb.

Ugyancsak nem szabad elfelejteni azt sem, hogy minden egyes tort már eleve az *általánosság* bizonyos fokán áll. A kártérítési jog polgári jogiasodásának szempontjából jelentős, hogy az egyes tortok lényegét milyen (magatartás- vagy érdek-) elemek általánosodása adja. Fontos továbbá az ilyen elemek mereven meghatározott, vagy értékelő volta is. E szempontok alapján nemcsak minőségi különbséget lehet tenni a régi és a modern tortok (különösen a tort of negligence) között,¹⁸ hanem a tortok történeti fejlődéstípusait is értelmes párhuzamba lehet állítani a kontinentális jogok felelősségi generálklauzulájának kialakulásával és feladatával is.

3. A tortok jogának kezdeteit a 12–13. századig tudjuk dokumentumok alapján követni. Holmes, aki nemcsak előretekintve alkotta meg az összes tortra érvényes egységes elméletét, hanem a 19. század végéig egymástól függetlennek tekintett tortoknak közös gyökerét kereste a múltban is, elsősorban ókori analógiák alapján, a felelősséget a sértett bosszúvágyának kielégítésére, illetve ennek a compositio eszközével való „társadalmasítására” vezeti vissza.¹⁹ Noha e primitív fejlődési fok egyes maradványai a tortok „történelmi” periódusába is átnyúlnak, a torts első nagy teremtő, kialakulási korszaka már nem közelíthető meg erről az oldalról. Mögötte nem egy primitív társadalom, hanem az angliai feudalizmus áll. I. Vilmos és utódai a 11. századtól kezdve a kontinens országaival összehasonlítva példátlanul központosított hatalmat építettek ki. Ennek a centralizációnak nemcsak a gazdasági fejlődésre és a későbbi polgárosodásra volt olyan hatása, amely a polgári jogi felelősségben is speciális nyomokat hagyott, hanem a joghatóság ezzel járó centralizálása korszerű és egységes jogot is eredményezett. Az alapvető, régi típusú tortok: a nuisance (ingatlan használatának vagy „élvezetének” tartós zavarása, amelyből kár is keletkezik), a detainee (az alperes által jogosulatlanul birtokolt dolgok kiadására irányuló kereset) és a trespass (nagyjából a birtokháborításnak felel meg, kár nélkül is) a common law kialakulási periódusában keletkeznek és szilárdulnak meg a 12.–13. században. A királyi hatalom alapvető érdeke a békés viszonyok és az adófizetés háborítatlanságán érthetővé

¹⁷ DIAS (C. L. 456. old.) szerint csak azért nincs a tort of negligence mintájára egy tort of intention, mivel ezeket az eseteket már korábban más címke alatt megoldották.

¹⁸ POUND szerint a standardizált gondossági követelmény alapvetően megkülönbözteti a negligence tortját a régebbi assault-tól vagy imprisonment-től. *Introduction*. 83. old.

¹⁹ HOLMES: *The Common Law*. (1881.) Ed. De Wolfe Howe. Cambridge, 1963. 5–33. old.

teszi, hogy a közbüntetőjogon kívüli legrégibb jogvédelmi eszközök elsősorban a földbirtok és ahhoz kapcsolódó jogok védelmét szolgálják. A nuisance és a trespass to land esetében ez nyilvánvaló. Annak ellenére azonban, hogy a birtokosok kifejezett és privilegizált érdekvédelme messze belenyúlik a fejlett kapitalizmusba,²⁰ látni fogjuk, hogy a védelem a tipikus köznapai kárforrásokra általában kiterjed.

a) Az említett keresetek közül a későbbi fejlődés szempontjából a trespass-nek van alapvető jelentősége.²¹ A szokásos eljárástól eltérően mi a trespass-t nem mint a fejlődés kiindulópontját (trespass — action on the case — modern tortok: negligence, defamation) tekintjük, hanem először mint egy fejlődési folyamat eredményét, amely a common law későbbi formatív periódusaira nézve is tanulságokat kínál.

A már terminus technikusként használt trespass-kereset alapja az, hogy az alperes erőszakkal és fegyveresen (*vi et armis*) lépett fel a felperes földje, személye vagy javai ellen, s ezzel a király békéjét megsértette (*contra pacem Domini Regis*). Szankciója a sértettnek fizetendő pénzbeli kártérítés (damages) s ezen felül pénzbírság (amercement), vagy börtönbüntetés, amely szintén átváltható pénzbüntetésre (fine).

A hagyományos felfogás a trespassst az *appeal of felony*-ből vezeti le, abból a „büntető” perből, amely a király békéjének súlyos megsértése alapján személyek és javaik elleni „bűncselekmények” (mint pl. emberölés, sebek okozása, gyűjtögetás, lopás, rablás) miatt folyt. A trespass, amely szintén a King’s Peace megsértése alapján perelhető, s szankciói is „semi-criminal” jellegűek, így (alkalmazási területe és a büntetések tekintetében egyaránt) „megszelídített”, „enyhített” bűncselekménynek fogható fel.²² Az újabb nézetek szerint azonban a trespass nem büntetőjogi eredetű, hanem végső soron a 13. századi civilis birtokvédelmi eszközök szűkös volta miatt ki nem elégíthető kárigényeknek adott formát.²³

A pontos leszármazás megállapítása körüli vitákba természetesen nem szólhatunk bele. Gondolatmenetünk szempontjából annak a mindkét részről ismert elemnek van jelentősége, amely a trespassst elődeitől elkülöníti:²⁴s ez a kártérítés. A trespass „húsát-vérét” adó damagesnek a büntető eljárásban nem volt helye.²⁵ A jury által felbecsült, s az egyedi esethez igazodó kártérítés megjelenése több, mint (a régi felfogás által is kiemelt) „újdonság”. A damages megítélése a polgári jog szempontjából történelmi pillanat: megteremtődik a kárral egyenértékű, de a naturárestitúció szűkös lehetőségein túlmenő, absztrakt kártérítés lehetősége.

²⁰ A privilégiumok felszámolásához ODGERS: „As a matter of fact...” The Cambridge Law Journal, 1972.(B). 176. old.

²¹ MAITLAND közismert mondása szerint „a trespass az actio termékeny anyja”. (*Equity*. 1920. 342. old.)

²² „Attenuated felony”. Ld. POLLOCK and MAITLAND: *The History of English Law* (Milsom) II. köt. Cambridge, 1968. (továbbiakban: PM) 167, 511. kk., különösen 526. old. Irodalmat ld. még FIFOOT: *History and Sources of the Common Law. Tort and Contract*. New York, 1970. 44. old. (továbbiakban: FIFOOT).

²³ Woodbine, ill. Fifoot, ld. FIFOOT 44–56. old.

²⁴ Nem a trespass az egyetlen kereset, amellyel kártérítést lehet kapni — de általánosságánál fogva a legfontosabb, s a többit gyakorlatilag ki is szorítja (PM. II. köt. 525. old.).

²⁵ További lényeges különbség, hogy writ of trespassst csak a közvetlen jogsértő ellen adtak, szemben a büntetőkeresettel, amellyel a tulajdonos a tolvajtól lopó tolvaj ellen is felléphetett. Másrészt a tipikus felony, a rablás, csak a személyek és javak elleni trespass elődje lehetett volna, de nem a tipikus trespass to land-é. FIFOOT 46. old.

sége.²⁶ Ebből a szempontból közömbös, hogy a kártérítési kereset meddig visel magán büntetőjogias tojáshéjdarabokat, s hogy ezek mennyire sajátjai, s mennyire a kialakulás korabeli jog általános velejárói. A trespass funkcionális lényege és egyben sajátossága a kártérítés, ezáltal virágzik fel hatalmasan és lesz „quite common” az 1250-t követő néhány évtized alatt,²⁷ s ennek alapján válik a trespass valóban az „actiók termékeny anyjává”: a trespass leszármazottaiban a kártérítés bontakozik ki egyre általánosabban és „civilizáltabban”. Ugyanaz a folyamat, amelyben a writ of trespass létrejött, a kárigények megadásának társadalmi nyomása, lépi túl a trespassst és alakítja ki annak elemeiből is a későbbi kártérítési actiókat.

A writ of trespass megszilárdulása azt a lépést jelentette a common law-ban, mint a lex Aquilia meghozatala a római jogban. A lex Aquilia újítása abban állt, hogy több korábbi büntetőtörvényt, amelyek a *károkozó magatartást* pontosan meghatározták, a vagyoni kár (*damnum*) fogalmával, mintegy közös nevezőre hozott, s ezzel kapcsolatban a korábbi fix pénzbüntetések helyébe hajlékony kárbecslést vezetett be.²⁸ Bár a romanisták figyelmeztetnek arra, hogy a lex Aquilia a klasszikus korban még „tisztá büntető kereset”, s tudott dolog, hogy a büntetőjogias maradványok minden polgári jogiasodás ellenére is egészen addig fennmaradtak — még a klasszikus kapitalizmus idején is —, amíg a lex Aquiliát, illetve analóg kereseteit egyáltalán alkalmazták,²⁹ mégis ez a törvény lett a receptió által érintett jogokban a polgári jogi felelősség alapja. S ebben az volt a döntő, hogy az igény súlypontja a konkrét károkozó magatartásról általánosan megfogalmazva átkerült a károsulti érdek szférájába. A további fejlődés a deliktális kárfelelősség jogát ehhez az absztrakt *damnum*hoz hasonítja: az elkövetési magatartás is általánosodik, konkrét tényállásszerűsége közömbössé válik, ehelyett olyan általános kritériumokat nyer (vétkesség, közvetlenség), amelyek a kárfelelősség érvényesülésének körét elvontan határozzák meg, s a kárfelelősség ideológiáját is hordozhatják. Mindez nem áll ellentétben azzal, hogy maga a (megtérítendő) kár fogalma is állandóan fejlődik a konkrét dolog-értéktől az interesse általánosságáig s a klasszikus polgári jog „teljes kártérítéséig” — egyben a maga részéről is megvonva a kárfelelősség mindenkori határát.

Azoknak a százlaknak, amelyek a trespassst a büntetőjoghoz kötik, nincsen a damageshez mérhető jelentőségük, helyesebben csak annyiban van, amennyiben azt előkészítették. A büntető szankciók *nem jellemzik* a trespassst: nemcsak a tortok, de „mindenfajta civilis akciót megalapozó tett bűncselekmény... és a király bírósága előtt a király elleni bűnnek minősül, s bírsággal büntetendő, ha éppen nem bebörtönzéssel vagy annak pénzbeli megváltásával”.³⁰ A tortok ilyen büntetése 1694-ig fennállott, az alperes törvényen kívül helyezése (outlawry) pedig a bíróság előtt meg nem jelenés miatt 1852-ig a polgári per intézménye

²⁶ Ne feledjük, hogy a kizárólag az okozott kár mértéke által megszabott kártérítés a kontinensen is csak a 19. század derekára alakul ki.

²⁷ MAITLAND a periratokból megállapítja, hogy a trespass kereset 1250 táján még ritka, de 1272-ben már széles körben elterjedt. (PM. II. köt. 525. old. 2. jegyz.) A King's Bench iratai szerint egy 1273-as ülősszak 310 ügyből 181 volt trespass, egy 1307-es ülősszak 1068 ügyből pedig 827. FIFoot 55. old.

²⁸ Ld. LÜBTOW: *Untersuchungen zur lex Aquilia de damno iniuria dato*. Berlin, 1971. 24–25. old., 132. old.

²⁹ WINDSCHEID: *Lehrbuch des Pandektenrechts*. II. köt. Frankfurt/M., 1891. 644. old.

³⁰ PM. II. köt. 572. old. FIFoot 46. old.

volt. A tort-keresetek személyhez kötöttsége — egyre szaporodó kivételekkel — egészen 1934-ig fennmaradt.³¹ De az ilyen részletkérdéseken kívül a tort-jog mai, speciális tényállásokra épített struktúrája, valamint egyes tortoknál megítélhető bírságjellegű kártérítés (punitive damages) egészében is elmosza a polgári jogi deliktum és a büntetőjog tartalmi határait — csak a perjogi határok élesek.³² Definitív elhatárolások kérdése egyébként is a „modern” kontinentális jogász problémája, de a 13. századhoz visszatérve civildeliktum és bűncselekmény világos elhatárolását felvetni még a kontinensen is értelmetlen.

Ennek az összemosódottságnak azonban van egy mai szemmel pozitív oldala is. Feltételezhető, hogy a büntetőjog 12. századi nagy modernizálása,³³ amely az addig fix compositioiok helyébe a bíróságok mérlegelése alapján kiszabott pénzbüntetéseket vezet be, előkészíti a talajt ahhoz, hogy — amikor erre lehetőség nyílik — a méltányos és egyedi kártérítés igen gyorsan meghonosodjon. A büntetőjogi reformok általában is jelzik, hogy a prefeudális viszonyokra szabott *ancient law* ideje lejárt. Noha a királyok az új jogot esetenként kihasználták központi hatalmuk erősítésére, a fix büntetések helyébe tipikusan nem a király javára való teljes vagyonek Kobzás lépett, hanem valóban „az eset körülményeihez szabott”, osztály- és vagyoni helyzetet, a sértett provokációját stb. figyelembe vevő és a kisebb súlyú bűntettek esetén gyakran igen alacsony bírság.³⁴ Ezek a bírságok olyan gyakoriak voltak, hogy a legtöbb embert évente legalább egyszer megbüntették, s ilyen bírságot aratott *minden* polgári per vesztese, legyen az akár alperes, akár felperes (szerződéses vagy dolog kiadására irányuló kereset esetén is).³⁵ Így a civilis akciók meglehetősen *sántítottak*, amíg a már modern pénzbírság mellé ki nem alakult a sértettnek járó megfelelője: a birtok visszaadása, illetve a meghatározott összegű jóvátétel (bót) helyébe lépő damages.³⁶

Fixált elégtételt a felperes azonban hagyományosan személye elleni sérelemért kapott — a trespass viszont a földbirtok megsértését orvosolja, alapja tipikusan az a tényállás, hogy az alperes erőszakkal behatol a felperes földjére és ezzel kapcsolatban okoz ingóságaiiban vagy személyében is kárt.³⁷ „Civilis” jogvédelmi eszköz azokban az esetekben állt rendelkezésre, amelyekben a felperest birtokából ténylegesen „kivetették”: az alperes köteles volt a földet vagy dolgot természetben visszaadni (Writ of Novel Disseisin). A kártérítés csirája az volt, hogy a földön felül a gyümölcsöket (gabonát, szénát) is ki kellett adni, s amennyiben ez már nem volt lehetséges, pénzt lehetett adni helyette. Erről az állapotról tudósít Glanvill 1187-ben. Néhány év alatt azonban a helyzet gyökeresen megváltozott. Bracton

³¹ Eltörölte a Law Reform (Miscellaneous Provisions) Act, 1934.

³² CATALA — WEIR: *í. m.* Tulane Law Review, 1963. 586. old.

³³ A 12. századi „forradalomnak” igen összetett okai vannak, pl. a törzsi szervezet felbomlása, a normann hódítással a régi jogot nem ismerő idegenek beáramlása, egyházi és királyi joghatóság szétválása, római jogi hatások (különösen a bírói diszkréció növelése terén), a tettes vagyoni helyzetét figyelmen kívül hagyó fix büntetések igazságtalannak találása a közvéleményben. PM. II. köt. 458., 462. old.

³⁴ A vagyonek Kobzások miatt I. Henry-nek koronázásakor még meg kell ígérnie, hogy visszaállítja a régi fix összegű bírságokat — ezt azonban nem tartja be. Idővel a méltányosság előnyei is megmutatkoznak a merev régi joggal szemben, s ezen túl csak a bírságok *jelső határának* rögzítéséről van szó. PM. II. köt. 514. old.

³⁵ PM. II. köt. 514., 519. old.

³⁶ A sértett „damages előtti” lehetőségeire PM. II. köt. 525. old.

³⁷ FIFoot 53. old. PM. II. köt. 166. old. A károkozás nem feltétele a keresetnek.

1250. körül már azt rögzíti, hogy csak a földet kell természetben visszaszolgáltatni, s az ezen *felül elszenvedett kárért pénzbeli térítés jár*. A föld visszaadása és a *dampna* megtérítésének kettős szankciója hosszú ideig a birtokból kivetéshez kötődött,³⁸ itt honosodott meg a *becsült kártérítés* a polgári perben is. Azt a határt, ahol elmarad a naturárestitúció és csak a *damages* kapja a felperes, igen nehéz megvonni. Az első ilyen jogesetek *nem* kapcsolódnak a földtulajdonhoz, s ezért a bírák keze szabadabb,³⁹ másrészt az ingóságok természetbeni visszaszerzése eleve bizonytalanabb:⁴⁰ az 1200-as évek legelején a bíróságok, a *novel disseisin*-től kölcsönzött módszerrel, néhány ingók kiadásával kapcsolatos kereset eredményeképpen „tisztá” kártérítést kezdenek megítélni.⁴¹

Quas leges nunc referre non est necesse — ismételhetjük Ulpianusnak a *lex Aquilia* elődjére vonatkozó szavait. Ezek az *actiões* eltűntek: a kártérítést nyújtó legáltalánosabb kereset, amely az említetteket is magába olvasztja, a *trespass* lett.

A *trespass* kiformalódása egybeesik olyan kárigények tömeges fellépésével, amelyek a hagyományos eszközökkel vagy formai okokból, vagy pedig technikailag nem voltak orvosolhatók. Az ingók újbóli birtokbaadásának nehézségeit, (és ezért) kártérítéssel való pótlásukat már említettük. De a földbirtok háborításáért csak akkor járt a birtok helyreállítása és a kártérítés, ha a *novel disseisin* szigorúan kötött tényállása megvalósult — az élet azonban nem ehhez alkalmazkodott. A 13. század elejétől a bíróságokat, s mindenekelőtt a király bíráit szinte előzőnlík a formátlan panaszok (*querelae*), amelyekben — a rendelkezésre álló writek által nem védett — legkülönbözőbb sérelmek orvoslását kérik. A bíróságok alkalmilag ítéleztek, gyakori panaszok esetleg writbe olvadtak össze.⁴² Az írott keresetek hézagait kitölteni próbáló panaszok s az alapjukon folyó perek, amelyekben az alpereseknek felelnie kellett, *miért* tették azt, amiért perlik őket, a gyakorlatban egyre inkább tipizálódtak és formalizálódtak, sűrűsödött a tényállást minősítő absztrakt frázisok használata, amelyek a technikus értelmű *trespass* alkotórészeivé válnak majd: *vi et armis*, *contra pacem regis*, *cepit et asportavit* stb. A *querela writ*-té való merevedése 1250 körül következik be, amikor az alpereseknek a kereset formájára vonatkozó kifogásait több perben nem veszik figyelembe.⁴³ Az új kereset néhány évtized alatt megszilárdul és — mint fentebb bemutatunk — rendkívüli mértékben elterjed, helyesebben az eddigi panaszon alapuló *quare-actiões* nagy részének helyébe lép, s feltételeiket rendezve biztos kereteket teremt ezeknek a kárigényeknek. A kereset gyors konszolidálásában valószínűleg szerepe volt a „bárók háborúja” folytán kialakuló zavaros viszonyoknak, a szomszédaitkat fegyveres bandák élén fosztogató nemesek garázdálkodásának,⁴⁴ s ennek következtében az erőszakos károkozások gyakoriságának és a jogvédelem iránti igény nagy nyomásának.

De a látszat ellenére nem a „fegyverrel és erőszakkal” való károkozás a *trespass* konstitutív eleme. A jogesetek alapján kétségtelen, hogy a kialakulása idején

³⁸ PM. II. köt. 523. old. Az első civilis kártérítés 1198-ból maradt fenn (közli FIFoot 49. old.).

³⁹ PM. II. köt. 524. old.

⁴⁰ FIFoot 49. old.

⁴¹ PM. II. köt. 524. old.

⁴² Így pl. a birtokból kivetés mértékét el nem érő anyagi és személyi kárral járó háborítások (*Writ of entry sur intrusion*).

⁴³ Részletesen FIFoot 49–56. old.

⁴⁴ PM. II. köt. 527. old.

az erőszakos cselekményekkel okozott károk tipikusak voltak, s a trespass ezek elleni védelmül szolgált; mutatja ezt a kereset neve is, amely — úgy mint később a negligence esetében — köznyelvi szónak ad technikus értelmet. „But when phrase becomes formula, fact declines into fiction” — írja Fifoot: a 14. század eleji ítéletekből nyilvánvaló, hogy a bíróságok nem követelik meg a szó szerint vett *vi et armis* elkövetést, és hogy ezek a kifejezések formaságok, szerepük csupán „to serve our writ”, ahogy ezt egy 1307-es esetben ki is mondják.⁴⁵ A „király békéjének megtörése” formula pedig csak arra szolgál, hogy a királyi bíróságok joghatóságát megalapozza.⁴⁶

A trespass tulajdonképpeni sajátossága így tehát az, hogy modern szankciót alkalmaz: mindenfajta trespass közös vonása, hogy az egyedi esethez, s így a kárhoz is igazodó *kártérítést* nyújt *konkrétan meg nem határozott magatartások* okozta sérelmekért. Láttuk, hogy a trespass nem egy korábbi writben fixált tényállásból általánosodott, s nem is specifikus károkozási módokat értelmeztek át a kereset általánosabb alkalmazása érdekében. Ellenkezőleg: különféle elkövetési magatartással okozott károkért támasztott igényekből tipizálódott a damages megítélése érdekében, s ezt elérve az eredeti *transgressio* típusú magatartásokat is annyira tágra értelmezte, hogy végső soron csak károkozó tulajdonságuk maradt meg.⁴⁷

De éppen a kereset általánossága, a konkrét „erőszakkal és fegyverrel” való hatalmaskodástól való függetlenedése és a damages funkcionális túlsúlyba kerülése folytán a *vi et armis* formulájára fontos feladat hárul: a *trespassért való felelősség határainak immár elvont magatartási ismérvekkel való megvonása*. E téren a common law fejlődésének adott fokán nem várhatunk többet, mint a kárfelelősség megalapozásának tipikus történelmi „első lépéseit”: a véletlen károkért való helytállás kizárását, a felelősségnek a pozitív cselekményre, illetve annak közvetlen kárkövetkezményeire való korlátozását. A felelősség ilyen primitív, külső tényálláselemekkel való körülhatárolása még tárgyitalanná teszi a felelősség szubjektív alapja iránti kérdést — eltekintve attól, hogy a tipikus *transgressio* aligha történhet másként mint szándékosan.⁴⁸ (A felelősség szubjektív magyarázatát a kiterjedtebb felelősség igényli majd.) A *vi et armis* még egy alapvető jelentőségű korlátozást takar: az alperesnek jogosulatlanul, illetve a felperes felhatalmazása nélkül (*unauthorized*) kell érintkezésbe kerülnie a földdel, ingóságokkal vagy a sértett személyével. Így, aki személyét vagy vagyonát maga bírta az alperes szolgálataira, ezzel teljesen ki is szolgáltatta magát: a letéteményes, az orvos stb. ellen nem volt *trespass*-ból igénye.

Az ilyen feszített általánosítások, ahogyan most a *trespass*-t bemutattuk, a common law szellemétől alapvetően idegenek. Az angolszász kártérítési rendszer kezdeteinek beillesztése a kártérítési jog fejlődésének általános sémájába ugyan indokolhatja annak kiemelését, hogy a döntő lépés a damages, mint közös szankció „kikényszerítése”, s hogy a felelősséget pozitívan megalapozó konkrét el-

⁴⁵ Egy 1307-es névtelen esetben felszólítják a felperest annak tisztázására, hogy a birtokára való betörés formuláját csupán a writ of trespass kedvéért illesztette a keresetbe. Hasonló esetekkel együtt Fifoot 56. old.

⁴⁶ HOLMES: *í. m.* 69., 81. old.

⁴⁷ Már az 1300-as évek elején writ of trespass alapján pereltek, mert az alperes kivágta a felperes fáját, elhordta termését, legázolta élősovényét. Fifoot 56. old.

⁴⁸ Ugyanez volt a helyzet az *urere, frangere, rumpere* károkozásnál a lex Aquiliában.

követési magatartások szerepe ezzel általánosra és a felelősséget behatárolóra fordul: a büntetőjoggal ellentétes polgári jogi kártérítés alapjai megjelennek. De az ilyen kommentár sem fedheti el, hogy a writ-rendszer nem bírja el a túlzott általánosítást, hogy a trespass kialakulásával egyidőben⁴⁹ megkezdődött specializálódása is, mégpedig a sértett érdek, a kár szerint. (Trespass to land, to person, to goods.) Ezek a trespass-fajták idővel tovább bomlanak önálló tortokra, amelyekben a károkozó tényállás ismét konkretizálódik, s a közben jelentőségre jutó szubjektív felelősségi alap is más-más szerepet kap. Nézőpontunk torzításának ellensúlyozására szükséges azt is hangsúlyozni, hogy a damages e kezdeti periódusban mint olyan szankció jelentős, amely a majdani, elvileg kizárólag a kárhoz igazodó, polgári jogi kártérítés csíráit hordozza. Ugyanakkor maga a kár és a kártérítési szankciók közötti viszony (s ezzel együtt a kár bizonyítása és terjedelme) csak a „modern” tortokban (elsősorban a negligence-ben) válik központi problémává, amelyek a kártérítés mechanikus, közvetlen korlátaival túllépnek, de amelyekben ugyanakkor a szankció punitív jellege is — legalábbis egy korszakra — eltűnik: amelyek tehát e tekintetben is polgári jogiasultak.⁵⁰

A trespass keretei viszont már a 13. század végére megmerevedtek, így is maradtak a 19. századig, s az ezeken a határokon belül önállósuló tortok nem „továbbfejlesztették” a trespassst, hanem felszabdalták azt a viszonylagos általános-ságot, amelyet a trespass in statu nascendi mutatott. Mivel a writ of trespass-nek azok a primitív határai, amelyeket a vi et armis kifejezett, az adott akciórendszerben nem változhattak meg, ez a kereset nem hordozhatta tovább azt az alapvető folyamatot sem, amely létrehozta: a viszonylag meghatározatlan, tehát általános kárigények egyre szélesebb körű kielégítését. Ezek az extenzív igények túlesaptak a trespass határain, amelyeken belül viszont a védelmi igények csak úgy tehatték intenzívebbé a keresetet, hogy az nem a tényleges kárra koncentrált (a trespass, megőrizve a régi tortok sajátosságát, *per se* perelhető), valamint, hogy a vi et armis-t az „erőszak” történelmi mezéből kifejtették, s valódi tartalmára, a közvetlenségre redukálták. Ezzel azonban a trespass a kontinentálisan értelmezett kárfelelősség birodalmának szélére szorult, s nagyrészt olyan feladatot lát el, amely más jogokban azon kívülre esik, ti. a birtokvédelmet.

b) A kártérítés további általánosodásának az első nagy eredmény, a writ of trespass, úgy tűnik, útját is állta. Az elmondottakon kívül számításba kell azt is venni, hogy a 13. század második felében a jog Angliában technikai és politikai okokból megmerevedik, a II. Westminsteri Statutum 1285-ben meghatározza a writek számát.⁵¹ De a Statutum bizonyos tényállás mellett engedélyezi, hogy a bírák hasonló esetben is jogvédelmet nyújtsanak. Igen elterjedt nézet szerint ez az „in consimili casu” adható actio a forrása a trespass korlátaival túllépő kártérítési keresetnek: a *trespass on the case*-nek. E népszerű nézettel szemben azonban más magyarázatok is vannak,⁵² amelyek tartalmi szemléletükkel közelebb segítenek a minket érdeklő kérdések megválaszolásához.

⁴⁹ FIFoot 55. old.

⁵⁰ A defamation vonatkozásában ez a folyamat nem játszódott le.

⁵¹ A keresetek megmerevedésének okaira FIFoot 67. old. Hasonló folyamatot (s azután újabb liberalizálódást) ír le a római jogban SCHULZ: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar, 1961. 30. old.

⁵² Az action on the case eredetére vonatkozó különböző iskolákat és kritikájukat ld. FIFoot 66–74. old. A case kialakulásának leírásában a FIFoot által vallott nézetre támaszkodunk.

A trespass fő hiányossága az adott viszonyok között feltehetően nem a közvetlen okozott károk kizárása volt, hanem az a már említett feltétel, hogy a károkozó „jogosulatlanul” kerüljön a felperessel vagy dolgával érintkezésbe: ezzel a köznap i keresetek nagy részét kizárták a megtérítésből. Jellemzőnek tekinthetjük tehát, hogy amikor a 14. század harmadik felében a bíróságok hatalmi súlya ismét meghaladja a kancelláriáét, s actio-teremtő tevékenységük — mint a trespass idejében — ismét erőre kap, néhány év alatt csupa ilyen kereset megadásával lépik túl a trespass korlátait: a zárandók kártérítést kap a fogadóban eltűnt holmijáért, kártérítésre ítélik a hanyag állatorvost a ló elpusztulásáért, a kovácsot a ló megbénulásáért, a sebeszt a hanyag kezelésért.⁵³ A 14. század végén már világosan szembeállíthatók a régi „generális” trespass-szel az új, „speciális” trespass-keresetek, amelyek az egyes esetekre vannak szerkesztve, s amelyekben az a közös, hogy a felperes vagyonát vagy személyét az azzal „jogosultann” érintkezésbe kerülő alperes által okozott s már nemcsak közvetlen kárral szemben is védik. Az utóbbi vonás abból adódik, hogy az új kereset sikere most már azon múlik, hogy a *vi et armis*-t *ne* használják.⁵⁴ A trespass on the case így minden formai kötöttségtől mentes. A 15. században szaporodnak az olyan kísérletek, amelyek a trespass tényállástípusától egyre messzebb eső károokra perelnek térítést (ezzel kerülnek meg más keresetek technikai nehézségeit — még „szerződéses” kártérítés is előfordul⁵⁵). A függetlenedést a kereset nevében is levonják; a 16. századra az *action on the case önálló és általános* keresetté vált. Alapvető jellemvonása kezdettől fogva az volt, hogy a *tényállást aprólékos részletezéssel tartalmazta*, innen a neve is: on the case.⁵⁶ Amilyen kötetlenül terjeszthették elő különböző panaszaikat a károsultak, olyan szabadságot élveztek a bírák is: „a szakmai tisztesség határain belül . . . vérmérsékletük vagy hasznossági szempontok szerint” ítélték meg vagy utasították el a kártérítést.⁵⁷

Ilyen szintű kötetlenség mai szemmel joggal látszik hihetetlennek, s valóban megtevesztő is. Történelmi analógiák alapján azt várhatnánk, hogy a szilárd tényállási kötöttségek (*vi et armis*) elestével szükségképpen előtérbe kerül egy általános érvényű felelősségi alap kérdése. Ez azonban az action on the case területén sem következik be. A negligence-nek a viktoriánus perjogi reformokat követő revelációja, majd önálló torttá válása és az a lendület, amellyel rövid idő alatt meghódította a polgári jogi felelősséget, mutatja meg, hogy az igazi korlátokat maga a keresetformulák rendszere jelentette. Az actiók eltörlésével keletkezett úrben egy valóban általános, „szubjektív” felelősségi alap szükségképpen jut meghatározó szerephez. Természetesen nem előzmények nélkül, s nem véletlen, hogy a negligence kialakulásának korábbi lépcsőit a case területén találjuk meg. De mielőtt ezt a fejlődést követnénk, helyes tudatosítani a keretnek, az actio-rendszernek szerepét a felelősség behatárolásában.

⁵³ FIFoot 74, 80. old.

⁵⁴ The Surgeon's Case 1775; „This writ does not allege 'force and arms' nor 'against the peace', so that wager law is to be allowed . . . And this is the opinion of the whole court.” Ld. FIFoot 82. old. Mint látjuk, a primitív korlátozások helyébe még nem lép modern felelősség-behatároló módszer.

⁵⁵ FIFoot 76. old. A szerződéses kártérítések szerepét a tort-ban ld. alább.

⁵⁶ Már 1527-ben ezzel definiálják az action sur le case-t. FIFoot 68. old.

⁵⁷ FIFoot 78. old.

A jelenség, hogy a formulák „megóvják” a bírót attól, hogy a felelősség alapjára kérdezzen, ismeretes.⁵⁸ De nemcsak az ítélkezésben van ez így, hanem az egységes felelősségi princípium elméleti keresése (akár a jelenre, akár a múltra vonatkoztatva) is csak az akciórendszer megszűnése után kezdődik el.⁵⁹ Az eljárás és a formulák azonban nemcsak „védték” a bírót a felelősség elvi kérdéseitől, hanem maguk funkcionáltak úgy, hogy ilyen kérdéseket nem kellett felvetni. Kontinentális jogásznak érdemes egyrészt felidézni Schulz-nak a római jogra vonatkozó figyelmeztetését, hogy az actiókban való gondolkodás nagyon is különbözik az (anyagi joggal szembeállított) „eljárás”-tól, másrészt arra emlékezni, hogy a polgári jogi felelősség ma megszokott általános felelősségi elve az addigi konkrét méltányosság gyakorlata fölé emelkedik, és alig száz évvel előzi meg az akciórendszer felbomlását és a felelősség általánosodását a common law-ban is, s hogy ez az időköz a joggyakorlatban még kisebb.⁶⁰ Minden kereset maga hordozza egy adott kártípusért való felelősség feltételeit és határait, s ha a kártérítési igények ezen túlmennek, új keresetek konszolidálják az ítélkezést. Ezt láthattuk a *quere-la*, a *trespass* és a *case* esetében. Amíg az *actio* uralkodik, nincs szükség arra, hogy tényállásalemeknél általánosabb elvekből induljon ki a bíró (viszont fordítva: a keresetbe általában a tipikus és aktuális kárveszély elemei épülnek be).

Ezeket az elemeket azonban az *action* on the *case* esetében nem látjuk. A *case* tényállása sosem volt kötött, s idővel egyre távolodott a meglevő keresetekkel való analógiától. Az ezzel az *actio*val átfogott igen széles körű káresetekből gyakoriság vagy sajátos feltételek folytán természetesen elkülönülhettek esettípusok⁶¹ és ezeknek a tortok továbbfejlődésében lényeges szerep is jutott. De ilyen csoportok elkülönülése már másodlagos. Abban a kérdésben, hogy egy konkrét kárt megítél-e a bíró — mint már mondtuk —, a konkrét ügy körülményeinek méltányos mérlegelése döntő. A *trespass* formulával megmerevített határainak feladása után s más általános felelősségi alap híján, a konkrét egyediség szélsőségébe való átcsapás maradt az egyetlen lehetőség. A tényállások részletezése ezért a kereset formai feltételévé vált: ha nem volt benne „*tout sa matter*”, elutasították.⁶²

c) Hogy a teljes tényállás mérlegelése — ha csak az egyediség szintjén is — szubjektív tényezőkre is kiterjed, nemcsak valószínű, de természetes is. A szubjektív felelősségi alap kialakulásának története mindvégig összefonódik a konkrét tényállás szerepével a felelősségi jogban. „Szubjektív” vagy „objektív” felelősségi alap általában való felvetése olyan fejlődési stádiumban levő joggal szemben, mint a középkori common law, csak lényeges fenntartásokkal lehetséges. Felelős-

⁵⁸ HOLMES szerint az akciók az elméletet is megbénították: nem alakult ki egységes tort-elmélet, csak a *trespass*-re stb.-re vonatkozó elméletek. *I. m.* 63. old. *FROOT* 188. és különösen 193. old. szerint a vétkesség kérdése egyáltalán nem volt jelen a 19. századi bírák agyában, „mivel azt az eljárás gondoljai teljesen ellepték” — bemutatja azt is, hogyan.

⁵⁹ Az általánosítás okaira HOLMES: *í. m.* 64. old. A *negligence*-vel kapcsolatban visszautérünk a kérdésre.

⁶⁰ A klasszikus kodifikációkig (s gyakorlatba való átmenésükig) a kontinentális jogokban a *lex Aquilia*hoz fűződő *actio*-családon belül és azon kívül is az egyes tényálláshoz tapadó „konkrét méltányosság” uralkodott az ítélkezésben, még ha a „vétkesség” terminológiájába öltöztetve is.

⁶¹ RASTELL az 1566-ban megjelent *Collection of Entries*-ben 54 féle „*accion sur le case*”-t ír le.

⁶² *Ld.* The Bishop of Salisbury's Case-t (1459) és Babington C. J.-nek a „special matter” hiányára hivatkozó elutasító döntését egy névtelen 1429-es esetben. *Közi FROOT* 84. old.

ségi alap helyett célszerűbbnek látszik a felelősség, illetve a kártérítés behatárolása funkciójának hordozóit keresni, s e feladat változó arányú megosztását objektív és szubjektív elemek között, illetve a tényállástól távolodó, szubjektív oldalon általánosító megfogalmazását.

Az általános felelősségi alap aktuális kérdésfeltevésével párhuzamosan a múlt század harmadik harmadában kibontakozó elméletek a maguk problémáit vetítik a múltba. A tényállástól elkülönült felelősségi alap kérdésében a nézetek ellenkezők, s az, hogy mindegyik megfelelő precedensekkel támasztja alá igazát, óvatosságra int általános következtetések levonásával szemben.⁶³ E vitákban természetesen nem foglalhatunk állást — s ezért következő fejtegetéseinkben olyan tényekre támaszkodunk, amelyeket sem a középkori „objektív” felelősség, sem a „szubjektív” felelősség képviselői nem vonnak kétségbe.

Két dolog biztos. Először is, már a 12. században a törvényhozásban és irodalomban is — a kánonjogon nyugvó egyházi bíraskodás, illetve a római jog közvetítésével — *ismerték* a *dolus*, a *culpa*, a *mens rea* fogalmát.⁶⁴ (A kötött tényállású büntetőjogban való szerepükkel most nem foglalkozunk.) Másodsor: a negligence modern fogalma csakis az action on the case fejlődése során jelenik meg.⁶⁵

A trespass-esetekben váltakozva találkozhatunk objektív és szubjektív felelősségre utaló tételekkel, s nem egyszer meglepően általános formulákkal is. De ha ezeket nem ragadjuk ki az esetek összefüggéseiből, s főleg a „szubjektív” felelősségi alapra utaló kifejezések még nem technikus használatát is figyelembe vesszük, nem állítható bizonyossággal annál több, mint hogy az alperest felmentették, ha a károkozás vis maior vagy harmadik személy cselekményének következménye volt, illetve hogy az elkövetés szándékosságát a trespass és felony elhatárolása végett vizsgálták. *A trespass területén tehát a szubjektív felelősségi alap problémája csupán a cselekvés—nem-cselekvés, szándékosság—nem-szándékosság ellentéteit fedte:* csupa olyan kérdés, amely a vi et armis kritériumával is megoldható.⁶⁶ A szubjektív tényezők értékelése tehát a trespass területén nem általános, és ahol megemlítik, nincs olyan funkciója, amely túllépné a tényállásszerű felelősségkorlátozás határát. A trespass és a cselekvés elhatárolása is a *közvetlenség* primitív tesztjén nyugszik, egészen a 19. század elejéig, amikor — a negligence elemének megerősödésével összefüggően — a case-keresetekben ezt a különböztetést a szándékosság-gondatlanság alapján való felosztás is keresztezi.⁶⁷

d) Semmi sem zárna ki ennek a járulékos „szubjektív” apparátusnak használatát a case eseteiben, hiszen, ha a véletlenért való helytállás kizárása a felelősségi jogban (de a trespass területén biztosan) már általánosan alkalmazott elv, erre az elhatárolásra itt is szükség van. Csakhogy itt derül ki, hogy a közvetlenségre épülő trespass-tényállás és a szándékosság ismérve között szorosabb kapcsolat van annál, mint hogy a szándékosság „alátámasztja” a tényállásszerűséget: a két ismérv *hatóköre* is egybeesik. Ha a kártérítést kiterjesztik olyan károkra, amelyeket nem (közvetlen és) pozitív cselekvéssel okoztak, a szándékosság ismér-

⁶³ Ld. erre FIFOOT szemláját is, 187. old.

⁶⁴ PM. II. köt. 976. old.

⁶⁵ PM. II. köt. 528. old. FIFOOT 154. old.

⁶⁶ A trespass „alapjainak” kérdéséhez ld. FIFOOT példáit, 189. old. Előfordul, hogy ugyanazon középkori leading case (Thorn's Case, 1466) tartalmaz objektív és szubjektív felelősségi alapra utaló általános tételeket.

⁶⁷ FIFOOT 184. old.

vével nem lehet az ilyen károkozást a véletlentől elhatárolni. Gondoljunk a középkori városi életben gyakori és veszélyes (nem gyújtogatásból származó) tüzesetekre. Noha a korai gyakorlat ingadozó,⁶⁸ jellemzőnek tekinthetjük, hogy már Bracton ilyen tüzesettel kapcsolatban említi a — még nem a culpa pontosságával használt — „negligence”-t.⁶⁹ Azzal az érveléssel szemben, hogy a tűz az „alperes tüze” volt-e vagy sem,⁷⁰ általánossá a véletlen és a felelősség tartományának azzal való elhatárolása vált, hogy az alperes a tüzet „oktalanul” (insipientia, stultitia mint a negligence elődei) őrizte. A „negligenter et improvide” a 16. századra nemcsak az ilyen keresetek általánosan használt formulája lett, hanem a case-en belül elkülönült keresetscsoport — „pur negligent garder son Feu” — kötött tényálláselemévé vált.⁷¹ A gondatlanul okozott tűzkárokért való felelősség így a későbbi önálló negligence-tort egyik kristályosodási pontja az action on the case túltelített oldatában.

Sokkal lényegesebb és egyértelműbb azonban a negligence felelősség-alapító szerepe a case olyan eseteiben, amelyekben az alperes olyan körülmények között okozta a kárt, hogy eredetileg jogosan került érintkezésbe a felperes személyével vagy dolgaival. Első pillantásra is kézenfekvő az ilyen esetek összefüggése a polgári(jogi) forgalom világával: hiszen a felperes rendszerint azért adja magát vagy holmiját az alperes kezébe, mert az elvállalt valamit ezekkel kapcsolatban — ha nem is tevőleges szolgáltatást, legalábbis a dolog megőrzését. Action on the case megadására az ilyen esetekre, amelyekben a kárt önként elvállalt kötelezettség megszegése okozta („assumpsit”), a negligence-kereset kialakulásának egyik fő tényezője lett.⁷² A felperesi érdekszférába való „authorized” beavatkozás további alapvető esetei az ún. *bailment*⁷³ jogával, valamint (ezzel összefüggésben) a *common calling*⁷⁴ ellátására vonatkozó jogszabályokkal állnak szoros összefüggésben. Annak ellenére, hogy az assumpsit még csak egyik előképe a szerződésszegésért való felelősségnek, s hogy a bailment-jog egészében a kontinentális birtoktanhoz áll közelebb, nem túlzás az ezekben az esetekben megadott on the case actiok alapvető jelentőségét abban látni, hogy itt a *deliktudlis igények végső soron „szerződéses igényekkel” olvadnak össze*. Ezáltal az alperesi magatartás elbírálása nem a teljesen szabad mérlegelés általánosságában történik, mint az ilyen kapcsolat nélküli case-perekben, hanem konkrét, előre meghatározott *magatartásmodellre* épülhet. A „negligenter” eljárás formulája így tipikus esetcsoportonként viszonylag egységes viszonyítási alapot kap: a negligence technikus fogalomválasztásának magvát joggal kereshetjük ezen a területen. A polgári jogi felelősség két meghatározó eleme itt épül be a tort-jogba: az egyik a normatív felelősségi mérce, illetve ennek alapja, a speciális kötelezettség (*duty*) közép-

⁶⁸ Méghozzá mindkét irányban: egy 1369-es esetben a *vi et armis* erőltetett alkalmazásával ítélnék meg tüzesetre kártérítést (Fifoot 155. old. 9. jegyz.). A Beaulieu v. Finglam (1401) ügyben pedig a vicarious liability-t alkalmazzák.

⁶⁹ PM. II. köt. 528. jegyz.

⁷⁰ Ezt az alperesi védekezést már elutasították a Beaulieu v. Finglam (1401)-ben is.

⁷¹ RASTELL: *Collection of Entries*. 1566. Accion sur le Case, 28. pont (Fifoot 156. és 21. old.).

⁷² Fifoot 160. old.

⁷³ A *bailment* más tulajdonában álló dolog határozott céllal való birtoklását jelenti, visszaadási kötelezettséggel. A birtok szabályaihoz való viszonyára és az intézmény jelentőségére HOLMES: *í. m.* 130. old.

⁷⁴ Ld. alább.

pontba kerülése, a másik az utilitás-elvű felelősség-tagolás: az alperes helytállásának függése a tevékenységben való anyagi érdekeltségétől.

A szerződési szférával való kapcsolatnak tulajdonítani a főszerepet a polgári jogi deliktum sajátos struktúrájának kialakulásában, a kontinentális jogi gondolkodás számára idegen gondolat. Mielőtt a common law-val kapcsolatban mondtak részletezésére térnénk, nem látszik ezért feleslegesnek emlékeztetni arra, hogy az általános szubjektív kárfelelősségi szabály előtörténetében is megtalálható a szerződésekkel való termékeny kapcsolatnak ez a fázisa, s ez csupán azért maradt homályban, mert a receptió a *lex Aquilia* fejlődésének már kései, justinianusi eredményeit vette át. Alaposan feltételezhető ugyanis, hogy a klasszikus kori római jogban mind a culpa tartalmát adó forgalombiztonsági szempontok, sőt még az érdek és helytállás kapcsolata is azon a hídon át jutottak a deliktualis jogba, amelyet a szerződésszegésért adott (eleinte párhuzamos) deliktualis büntetőkeresetek jelentettek.⁷⁵ Az a jól ismert párhuzam, amely a római jog és a common law középkori fejlődése között fennáll,⁷⁶ a negligence kialakulásának most vizsgált vonatkozásában pontos „reprodukcióná” válik. A római jogban az orvos, a bérelő, a záloghitelező, a haszonkölcsönbe vevő és a letéteményes elleni keresetekben standardizálódik a culpa tartalma. Az angol jogban ezt a kört fedik részben a *bailment* s részben az *assumpsit* gyökerei: az orvos, állatorvos, kovács ellen adott on the case keresetek („ita negligenter curam suam fecit”).⁷⁷

A common law-beli fejlődés természetesen bonyolultabb és ellentmondásosabb az ilyen sémánál. A kérdés az, hogyan honosodik meg a negligence, s válik az *action on the case* megadásának egyik feltételévé.

A *trespass on the case* keresetekben, amelyekben a writ-ből, illetve magából a tényállásból kitűnően az alperes *elvallalt* valamilyen „szolgáltatást”, a kereset tartalmazza azt a feltételt, hogy a kár a vállalt munka *hanyag* teljesítéséből származott,⁷⁸ s ezt a bíróság is lényegesnek tekinti. A gyakorlat úgy szilárdult meg a 15. században, hogy az *elvallálás* eleme és a *negligence* a kereset konjunktív feltételei lesznek. Hacsak nincs előzetes vállálás, semmilyen mértékű hanyagság sem teszi az alperest felelőssé, s a hanyagság, amivel vádolják őt, valamivel többen kell álljon, mint a vállálás pusztán nem-teljesítése — foglalja össze a középkori helyzetet Fifoot.⁷⁹ Az eseteket nézve az *assumpsit* eleme látszik fontosabbnak: a *Surgeon's case*-ben (1375) a felperest azért utasítják el, mert nem a keresetben, hanem csak utólag jelölte meg, hol vállalta el az alperes a gyógyítást. (Ezzel szemben az alperes a vállalkozást esküvel tagadta.) A *Marshal's case*-ben (1441) a negligence nyilvánvaló, de a tárgyalás a felperes minden igyekezete ellenére sem jut el addig, hogy érdemben foglalkozzanak a tulajdonképpeni károkozással, hogy ti. az állatorvos „negligenter et improvide imposuit medicinas”, s a ló megdöglött. Newton főbíró úgy dönt, hogy „nem a negligenter apposit a lényeg. Ha a kezem megbetegedik, s az alperes hanyagságból olyan

⁷⁵ Ld. III. fejezet.

⁷⁶ PM. II. köt. 558. old. : „mialatt a kommentátorok és glosszátorok azon fáradoztak, hogy magukévá tegyék a római jog történetének végső eredményeit, Anglia öntudatlanul reprodukálta ezt a történelmet.”

⁷⁷ The Surgeon's Case (1375).

⁷⁸ Waldon v. Marshall (1370) (hanyag kezelés miatt megdöglött a ló), The Surgeon's Case (1375).

⁷⁹ FIFOOT 156. old.

orvosságot alkalmazna, hogy a kéz megnyomorodik, akkor sincs keresetem vele szemben, ha csak a gyógyítást el nem vállalta.”

Ami magát a negligence-t illeti, a 15. századi perekben gyakran hivatkoznak az ácsra, aki, ha a vállalt munkát rosszul végzi el, case alapján felelős, de nem, ha egyáltalán nem csinál semmit.⁸⁰ A tevőleges károkozás kívánalmát a trespass-szel való analógiára vezetik vissza,⁸¹ a szálak csak lassan lazultak. De a történelmi kötöttségek *formája* mögött meg kell látnunk egy sokkal lényegesebb rokonságot is. Az *assumpsit* és a *tevőleges vétkeesség* megkívánása az on the case igen széles kört felölelő eseteiben a *trespass felelősség* alapító, s egyben korlátozó *metódusának kivételését*, meghosszabbítását jelentette a trespass kereteibe nem férő károkozásokra. A case diszkrecionális szabadsága — amely egyébként is csak fokozatosan fejlődött ki — együtt alakul e szabadság megkötésének elemeivel, azokkal, amelyek révén a deliktualis kártérítés olyan technikai felszerelést kapott, amellyel beépült a *polgári jogba*, és töretlenül átélte a méltányosságot kizáró klasszikus kapitalista jog korszakát is. E polgári jogi fegyverzetet — mint már mondtuk — a szintén alakuló, par excellence polgári jogi szerződési-ügyleti szféra adta, de a felhasználás lényege: az ilyen eszközök szükségessége és alkalmazási köre természetesen nem mehetett túl a kártérítés általánossága szempontjából legfejlettebb trespass világán. A trespass mai terminológiával a pozitív cselekvéssel okozott közvetlen károkat felölelő generálklauzulának felel meg, a másik oldalról fogalmazva: az ilyen károkozások általános tilalmának.⁸² A trespass képszerűen kifejezett *tényállása* magába foglalta mind a cselekvés pozitív, mindpedig a kár közvetlen voltát — s ilyen egyértelmű tényállás mellett a tipikusan velejáró szándék kérdésének nem jutott külön feladat. Azok a feltételek, amelyek itt a „vi et armis” formulájában egybeolvadhattak, a trespasson kívül már önállóan kell, hogy megjelenjenek, hiszen szélesebb körű károkozások ellen kell védelmet nyújtaniok. Az alapok kezdetben ugyanazok: a csak pozitív tettel való károkozás elleni védelem (ez a makacs primitív-jogi maradvány) s — immár önállósulva — a felelősség alá eső magatartás tényállásszerű behatárolása. Ennek az utóbbinak kellett leglényegesebben átalakulnia ahhoz, hogy a trespass tényállás-falainak ledöntése után is az elv fennmaradjon. A vi et armis — éppúgy, mint a római jogban a corpore-corpori — alkalmas volt egy körülhatárolt károsítási tilalom általános kifejezésére. Ezen az elsődleges védelmi körön túl azonban szó sem volt generális védelemről — a case alapvető jellemzője éppen az egyediség. De a rögtön meginduló természetszerű tipizálásoknak nem is siethetett segítségére olyan formula, amellyel a case-nek (általában) új határokat lehetne vonni. Ilyen igény és módszer csak később lép színre. Van viszont lehetőség bizonyos partikuláris kötelezettségek összefoglaló és formális megragadására: olyanokéra, amelyek a károkozóra vita nélkül vonatkoztak, konkrét tartalmuk is bizonyos: hiszen ezeket ő *super se assumpsit*. A „vi et armis” károkozás általános tilalmát partikuláris kötelezettségvállalások folytatják a trespasson kívül, amelyekben

⁸⁰ Kifejezetten ilyen esetek: Watton v. Brinth (1400) és Névtelen (1409)-ből, közli FIFoot 340. old. Hivatkozás történik a példákra az említett Marshal's Case-ben is. — A „szerződés” nem teljesítéséért, ha a speciális feltételek fennállnak, covenant-tal lehet perelni.

⁸¹ FIFoot 77. old. HOLMES: *i. m.* 145. old.

⁸² Azzal a feltétellel persze, hogy egy sereg károkozás-típust más nevesített tortok „elszívnak”.

csak fennállásuk formális kritériumokon való nyugvása közös. *Ez az assumpsit egyik funkciója.* Ne feledjük, hogy az „elvéallalta-e vagy sem” a perben olyan kérdés, amely tartalmilag nem köti meg a szóba jöhető károkozó tettek körét.

Elvileg nincs akadálya, hogy a felelősség mulasztásért is beálljon — hogy ez késik, a jog fejlettségében gyökerező általános okai vannak. A pozitív (és rendszerint szándékos) cselekvésre korlátozott felelősség tipikus ősi büntettek (emberölés, rablás) emlékét őrzi, s technikailag is alkalmas a véletlentől való könnyű megkülönböztetésre. Ez a merev, archaikus határ még a gondatlanságért való felelősség kialakulásának korába is áter, éppen primitívségénél fogva nem alkalmazkodva ahhoz, hogy a mulasztásos károkozások nem járnak szükségképpen bonyolult okozati összefüggéssel. Mégsem kap Rómában *actio legis Aquiliae*-t a tulajdonos, ha a haszonélvező paragon heverteti szántóját, nem gondolja szőlőjét (D. 7.1.13.2.). Ugyanígy a középkori Angliában: ha a mesterember el sem kezdte építeni a házat, jobban jár, mint ha hibásan építi fel.⁸³

Ez a pozitív kíváncsi eleinte — érthetően, a *trespass*-beli pozitív *wrong* folytatásaként — a *negligence* elemével olvad össze: kártérítést kell nyújtani, *quia negligenter fecit*.⁸⁴ Az *on the case*-t kialakító kárigények világában azonban az ilyen korlát már irracionális. Nem félretesszük, hanem megkerülük a szabályt: vagy a tényállást fordítják pozitívrá („*negligenter keep the fire*”), vagy a károkozó mulasztást a tényállás egy korábbi pozitív cselekedetéhez kötik. Ezen az úton járt a római jog is. Az *aquilianus culpa* pozitív tényállást követelt meg. De mégis *utilis actio*t adtak mulasztásos károkért is, úgy, hogy a mulasztást egy korábbi (s önmagában jogos és hibátlan) pozitív tényálláselemmel együtt (arra tekintettel) ismerték el felróhatónak. Így ítélték meg kártérítést a szakszerűen végzett operáció után a beteggel nem törődő orvos ellen (D. 9.2.8. pr.). A pozitív cselekvés tag felfogására a D. 9.2.27.9. ad példát: a más által meggyújtott tűz őrizetét átvevő rabszolga elalszik és a ház leég: a pozitív cselekvés, amelyhez a „*negligenter custodierit*” járul, a tűz őrzésének átvállalása.⁸⁵

A *Shepherd's case*-ben (1486) a juhász hanyagsága folytán a birkák vízbe fulltak. A keresetet el kellene utasítani annak alapján, hogy pusztán nem-teljesítésért nem áll meg az „*action sur le cas*”. A tárgyalás során felmerült, hogy olyan tényállás esetén, ha a juhász vízbe hajtotta volna a birkákat, alkalmazható lenne a *case*. A kiutat az egyik bíró mutatja meg: a nyáj őrzésének elvállalása pozitív cselekvés, s az utána következő kötelemszegéssel *együtt* alkotja az akció alapját.⁸⁶ Az *assumpsit* (de ugyanígy a *bailment* vagy fuvarozás) ténye átveszi, s egyben közömbösíti a tetteges pozitív károkozás kíváncsimát. Ez az *assumpsit második alapvető funkciója*. (Amelyre nincs túl sokáig szükség; a 16. századra a szerződéses ígért (promise) nem-teljesítése már általánosan perelhető, ugyanígy az említett határok között a mulasztás a tortban is.)⁸⁷

A *negligence* fejlődésének szempontjából nézve fontosabbak a következmények: ez volt a *negligence* első felszabadulása. Csak e primitív korlát eltűnése

⁸³ Ld. a 80. jegyzetben közölt eseteket.

⁸⁴ Kifejtí ezt pl. *Thirning C. J.* egy 1409-es névtelen esetben. Közli *Fifoot* 340. old.

⁸⁵ Vö. *Lubrow: i. m.* 159. old.

⁸⁶ *Townshend, J.* (Ld. *Fifoot* 87. old.). Ugyanígy, ha idegen lovat tartok magamnál (*bailment*) és nem adok ennie, s ezért elpusztul, a *case* alkalmazható. Ezt az esetet Rómában a „megölés” tényállásának kiterjesztésével oldották meg: az éhenhalatás „*mortis causam praestare*” (D. 9.2.9.2.).

⁸⁷ *Fifoot* 156. old.

után juthat a negligence önálló szerephez, sőt technikus kialakulása is csak azután indulhat meg, a negligence természete iránti kérdés is csak ez után merülhet fel.⁸⁸

Az alperes felelősségét megalapozó partikuláris kötelezettségvállalás fixálásában az *assumpsit* mellett természetesen szerephez jutnak a forgalmi életet szabályozó jog olyan kategóriái, mint a *bailment* joga, s a *common calling*-ból eredő kötelezettségek. Ezek a területek nem is határolhatók el világosan, egymást részben átfedik, s funkciójuk a negligence vonatkozásában is ugyanaz. A *common calling*-nak mégis sajátos szerep jut, két vonatkozásban is: egyrészt a szolgáltatásokat a „nyilvánosság”, azaz bárki számára felajánló mesteremberek, illetve hívások gyakorlóival szemben *nem kell bizonyítani* a tevékenység külön „*elvállalását*” — *maga a foglalkozás alapítja* meg a kötelezettséget,⁸⁹ amely magába foglalja a *lege artis* eljárás gondosságát is: „it is the duty of every artificer to exercise his art rightly and truly as he ought” — hangzik Fitzherbert megállapítása.⁹⁰ A másik jellegzetesség a felelősség mércéje — s itt minket elsősorban nem ennek szigorúsága érdekel, azaz nem az a vitakérdés, hogy a felelősség objektív volt-e, hanem a megújuló kísérletek a felelősségnek, s magának a gondatlanságnak is az utilitás-elv alapján való lépcsőzetes kiépítésére.

Hogy lássuk, milyen gyakorlati kört fed ez a felelősség, idézzük a *common calling*-nak minősülő foglalkozások legszélesebb katalógusát. Ez magában foglalja a fuvarost, fogadóst, sebészt, állatorvost, kovácsot (aki a lovakat gyógyította is), a révést, az ácsot (aki a házakat, illetve azok favázát építette), a juhászt és borbélyt. A különböző szerzők azonban ezt a listát más-más oldalról rövidítik, úgy, hogy végeredményben nem lehet a *common calling*-gel járó felelősséget a *bailment* általános szabályaitól elhatárolni;⁹¹ — ez viszont az *assumpsit*-tel van átfedésben. Ami most a *bailment* alapján őrzött, idegen dologért való felelősséget illeti, a 16. század végére nem lehet egységesen érvényesülő felelősségi elvet megállapítani.⁹² Az abszolút felelősség elve mellett (pl. a megőrzőtől elrabolt dolgokért is) megtalálható az ilyen vis maior-ért való helytállás kizárása; és nagy szerepet játszik az a kérdés is, hogy a birtokló *bailee* a dolgot legalább olyan gondosan őrizte-e, mint a sajátját; de alkalmazzák a bíróságok a „good custody” megítélésére a gondatlanság egészen általános mércéjét is. Emellett a tengeri fuvarozási ügyekben eljáró Court of Admiralty egyértelműen a vétkesség alapján állt.⁹³ A *bailment*-jogot világosan a strict liability alapjára helyező *Southcote v. Bennet* (1601), legalább 100 évig vezető precedens maradt,⁹⁴ de a felelősség

⁸⁸ Ugyanígy volt ez a római jogban is.

⁸⁹ HOLMES: *i. m.* 145. old.

⁹⁰ FITZHERBERT: *New Natura Brevium*. 1534. 94. D.

⁹¹ Az idézett tág felfogás Winfield-től származik. Az irodalom kritikus szemléjére ld. FIFOOT 157. old.

⁹² HOLMES: *i. m.* 138. old. azt bizonyítja, hogy a *bailee* abszolút felelősséggel tartozott a nála levő dolgokért, s ezt az elvet az ősi germán jogból származtatja. Ezzel szemben FIFOOT 160. old. már a negligence gondolatának erősödő befolyását mutatja ki.

⁹³ Az abszolút felelősségre *Beaumanoir* (1283), id. HOLMES: *i. m.* 132. old., a vis maior kizárására névtelen esetek 1355 és 1341-ből, id. FIFOOT 160. old. A *Doctor and Student* (c. 38.) szerint a fuvaros (*common carrier*) is csak akkor felelős, ha rablók által veszélyeztetett úton éjjel vagy más „inconvenient” időben hajt át és kirabolják, vagy a lovakat túlterhelik, s ezért vész a folyóba a rakomány is.

⁹⁴ Alperestől egy szolga elrabolta a rábízott dolgokat, felelősségét megállapították. Ld. HOLMES: *i. m.* 141. old.

alapja még így is — a választott performulától függően — lehetett negligence is.⁹⁵ A negligence helyzetét végül is a *Coggs v. Bernard* (1703) ügy rendezte.⁹⁶ Az alperes elvállalta felperes brandyjének szállítását, de ezt olyan *negligenter et improvide* tette, hogy a hordók összetörték és a brandy elfolyt. A bíróság nem fogadta el azt az alperesi védekezést, hogy a kereset szerint ő nem közhordár (common porter), másrészt a felperes azt sem állítja, hogy ellenértéket adott volna. A pert a felperes megnyeri. Lord Holt híres véleményében a bailee felelősségét (azon az alapon, hogy a dolgot kinek érdekében tartotta magánál, tehát visszterhesség-ingyenesség szerint) hat csoportra osztja, a strict liability-től a csak a súlyos gondatlanságért való felelősségig. Ez a római jogra visszanyúló gradálás, amely angol-jogi alapjait Bracton-nél találja meg, nem ment át a gyakorlatba, mint ahogy az is nagyon kérdéses,⁹⁷ hogy Bracton idején érvényesült volna. Holmes találóan jegyzi meg (saját korára vonatkoztatva), hogy egy olyan testület, mint az esküdtek, nem tud kezdeni semmit a súlyos gondatlanság fogalmával — számára a „súlyos” csupán sértő jelző.⁹⁸ A *Coggs v. Bernard* praktikus hatása mégis igen nagy: a „gross” és „least neglect”, az „ordinary” és „reasonable care” fokozatai a gyakorlatban összeolvadva egységesen a „negligence” alapjára helyezték a felelősséget a *bailment* összes esetében, csupán a fogadásra és a fuvarosra vonatkoztak magasabb követelmények. Lord Holt véleményének további jelentősége abban áll, hogy — a már kifejlődött modern szerződési kategóriákkal szemben is — a „primitív assumpsit”-nek⁹⁹ a tort-jog szempontjából fontos kötelezettség-keletkeztető hatását megerősítette és fenntartotta: ha a tulajdonos a dolgot ténylegesen az alperesre bízta, ezzel az alperesnek máris kötelezettsége keletkezik a dolog gondos kezelésére.¹⁰⁰

e) Miután a negligence követelménye az assumpsit és bailment-esetek nagy tömegében így állandósult, a 18. század elejétől a case-keresetek legtöbbszörében a felelősség feltételévé vált.¹⁰¹ A jogirodalom hamar generalizál.¹⁰² De a gyakorlatban a felelősség feltételeként avagy elveként szereplő „negligence” még nem vált önálló torttá. Ez — Fifoot szerint¹⁰³ — csak a 18/19. század fordulóján következik be, az általa „running down” actioknak nevezett keresetek lökészerű, bőséges fellépése miatt. Az ilyen perek nagy száma jellemzőbb, mint természetük: kártérítési ügyek voltak, azon az alapon, hogy az alperes „negligently, carelessly,

⁹⁵ Pl. ha sem assumpsitre, sem common callingra nem hivatkoznak, hanem case-zel perelnek: *Symons v. Darknoll* (1628), id. *Fifoot* 161. old.

⁹⁶ Közli *Fifoot* 173. old.

⁹⁷ *Fifoot* 159. old.

⁹⁸ *Holmes: i. m.* 96. old.

⁹⁹ *Holmes: i. m.* 155. old.

¹⁰⁰ „The owner's trusting him with the goods is a sufficient consideration to oblige him to a careful management . . . assumpsit does not only signify a future agreement, but, in such cases as this, it signifies an actual entry upon the thing and taking the trust upon himself.”

¹⁰¹ *Fifoot* 164. old.

¹⁰² *Comyns: Digest of the Law of England-je* (1762) már egy „Action on the Case for Negligence”-ről ír, *Blackstone* pedig meglepően széles körű kártérítési keresetet ad. Ha bármiféle vállalás végrehajtásából hiányzik az „integrity, diligence and skill”, az így okozott kárért „by a special action in the case” térítés jár, *Comm. III.* 163. id. *Fifoot* 164. old.

¹⁰³ *Fifoot* 164. old.

unskillfully, incautiously, inexpertly” cselekedvén kárt okozott. Az ilyen minden- napossá váló keresetek mögött a kereskedelmi virágzás, s konkrétan a vízi, de főleg a szárazföldi forgalom óriási fellendülése állt. A különböző szállítási és fuvarozási ügyekben — az eredeti állapottal szemben — a *negligence lett alapvető, az „elvallálás” pedig jelentéktelen, sőt irreleváns.*¹⁰⁴ Az ügyek nagy részét adó közlekedési balesetek: lovaskocsik, hintók összeütközése, gyalogosok elgázolása esetében pedig a trespass-tól való elhatárolási vitákon át vezetett az út a csak a negligence-en nyugvó case-kereset megadásához. „Ha a kárt az alperes gondatlan- sága és hanyagsága okozta, a felperesnek szabadságában áll action on the case-zel perelni, függetlenül attól, hogy a tett közvetlen volt-e, feltéve, hogy nem volt egyszersmind szándékos cselekedet” — szögezi le Tindal főbíró a *Williams v. Holland* (1833) ügyben.¹⁰⁵

A negligence új, önálló szemléletét jogilag mégis egy „szerződéses” eset ala- pozza meg, éppen azáltal, hogy kimondja attól való függetlenségét. A *Govett v. Radnidge* (1802) ügy alperesei rakodás közben hanyagságból megsértették a fel- peres hordóit, a szörp kifolyt. Szerződéses alapon az alperesek kibúvót találtak — ennek ellenére Lord Ellenborough „tortious negligence” miatt marasztalja őket, amelyet mint egy önálló kötelezettség megsértését fog fel. A precedens jelentősége nemcsak a negligence-nek a „vállalás”-tól való függetlenítésében áll, hanem abban is, hogy előrevetíti az önálló tort of negligence-et: nem hivatkozik a case-re és bevezeti a negligence korrelatív fogalmát, a duty-t.¹⁰⁶

f) Ez az előremutató döntés természetesen nem teremtette meg egymagában a tort of negligence-et — mégcsak nem is vált híres esetté. A negligence a 19. században folyamatosan nyert tért, tudatosodásának a performulák eltörlése adott nagy lendületet. A 19. század utolsó harmada a kapitalista államok felelős- ségi jogában igen fontos változásokat érlel meg; s ez alól a common law sem kivét- el (*Ryland v. Fletcher* 1868-ban és a *Workmen's Compensation Acts*). Hogy maga a negligence-felelősség mint általános, de „meghatározatlan szabály”¹⁰⁷ ekkor már kétségtelenül létezik, s problémát csupán technikus körülhatárolása, alkalmazhatóvá tétele jelent, az *Holmes Common Law*-jából, illetve az angol *Heaven v. Pender* (1883) esetből, amely a negligence első általános érvényű meg- fogalmazását kísérelte meg, nyilvánvaló.¹⁰⁸ Ennek ellenére a negligence adekvát formáját viszonylag későn, a *Donoghue v. Stevenson*, 1932.¹⁰⁹ ítéletben Lord Atkin által lefektetett elvekben találja meg. Ebben válik a mindeddig elsősorban elmé- leti művekben regisztrált általános negligence-felelősség valóban „joggá”, ezzel az esettel — amelyet az itt lefektetett elveken alapuló döntések hosszú sora követ¹¹⁰ — lesz a negligence „hivatalosan” is önálló tort. A *Donoghue v. Steven- son* jelentősége és funkciója a kontinentális jogok felelősségi generálklauzuláival állítja egy sorba. Éppen a common law-nak már fent (I. pont) említett sajátosságai

¹⁰⁴ FIFOOT 165. old. példákkal.

¹⁰⁵ Ugyanitt megállapítja: carelessness and negligence is, strictly and properly in itself the subject of an action in the case. FIFOOT 209. old.

¹⁰⁶ FIFOOT 165. és 181. old.

¹⁰⁷ HOLMES: *í. m.* 88. old.

¹⁰⁸ Ld. HOLMES: *uo.* *Heaven v. Pender* (1883), 11. Q. B. D. 503. Ez az ítélet generális gondossági kötelezettséget mond ki.

¹⁰⁹ Illetve a *Lochgelly Iron Co. v. M'Mullan*, 1934. ügyben.

¹¹⁰ Ezeket ld. C. L. 453. old. 3. jegyzet.

(nevezetesen a funkcionális szinten formulázott elvek) és e „generálklauszula” viszonylag késői — nem liberálkapitalista — keletkezése folytán a Donoghue v. Stevenson princípiumai fontos tanulságokkal szolgálnak a felelősségi generálklauszula mai feladatairól és lehetőségeiről. Mielőtt ezt a kérdést megvizsgálánk, a világosság és történeti teljesség kedvéért vázolnunk kell a negligence-felelősség fejlődésének mai állapotát.

A tort of negligence az olyan károkozásokat öleli fel, amelyek az alperesnek a felperessel szemben fennálló gondossági kötelezettsége nem-szándékos megsértéséből erednek.¹¹¹ A negligence alapján beálló kárfelelősség lelke a károkozónak a károsulttal szemben fennálló gondossági kötelezettsége (*duty of take care*), az az igen folyékony kategória, amelynek különböző aspektusai a kontinentális kárfelelősségi dogmatika jogellenességi, vétkességi és okozatossági elemeinek felelhetnek meg.¹¹² Ebből most az a fontos, hogy a tortok fejlődésmenetében, amelyet áttekintettünk, az a vonulat győzött és teljesedett ki, amelyet — még a régi tortok virágzásának idején is és azoktól eltérően — nem a *sértett érdek* fajtája határoz meg, hanem az érdeksértő *magatartás*.¹¹³ Kialakulási szakában mind a trespass, mind a case bármely fajta kárra alkalmazható volt, s ez az általánosság természetesen jellemzi a negligence-et is. Van viszont fejlődés a felelősség-alapító magatartás meghatározásában: a károkozózi pozíció meghatározása a negligence-ben éri el azt az általánosságot, amely a károsult (a kár) vonatkozásában már fennállt. Ez az általánosság determinálja a negligence-et arra, hogy a klasszikus kapitalizmus károkozásai (ld. a már említett „running down actions”, majd az üzemi és közlekedési balesetek elszaporodásának kezdete)¹¹⁴ elleni védekezés célszerű eszköze legyen. A negligence-re alapított felelősség másrészt összhangban állt a liberálkapitalizmus szubjektív felelősségi felfogásával. (Ld. alább.)

A tort of negligence védőköre igen széles — nem csupán a más nevesített tortok által nem fedett károkozások ellen nyújt védelmet, hanem a „rég” tortok feladatát is átveheti.¹¹⁵ A negligence valódi határait a gondossági kötelezettségek elismerése vonja meg: ez pedig egyértelműen tágul. A negligence védőköre — bármennyire is általános és szubszidiáris ez a tort — önmagában nem állítható *formális* párhuzamba a kontinentális felelősségi generálklauszulaival. (Még egy generális *duty of care* elismerése esetén sem.) De abban a vonatkozásban, hogy ezek a generálklauszula ma már csupán a kártérítésnek legáltalánosabb és legfontosabb, de mégis csak *egyik* eszközévé szorultak vissza, joggal tulajdonít-

¹¹¹ Ez a tort is — tetszőleges mélységig — dogmatikai alkotórészekre bontható, amelyek a felelősség megállapításának egyenértékű elemei — ezek legegyszerűbben: a gondossági kötelezettség (*duty of care*), ennek megsértése (*breach*) és az ezzel okozott kár (*injury* vagy *damage*); részletesen és pontosabban ld. C. L. 458. old., WINFIELD and JOLOWICZ *On Tort*. London, 1971. (továbbiakban: JOLOWICZ) 45. old.

¹¹² Vö. C.L. 487. old. JOLOWICZ 52. old. Az adott típusú károkozás jogellenességének felel meg a jogilag elismert *duty*-szituáció, de hogy ez a kötelezettség a károkozóra vonatkozik, azt már az utólag megkonstruált vétkességi ítélet határozza meg.

¹¹³ A hangsúlyváltást a földbirtok védelméről az általánosabb vagyoni érdekekre, majd a személyi károk megtérítésére s végül az érdekről a magatartásra hangsúlyozza FRIEDMANN 162. old.

¹¹⁴ E balesetek szerepét emeli ki a negligence fejlődésében FRIEDMANN *uo.*, és ZWEIGERT — KÖTZ: *i. m.* II. köt. 329. old.

¹¹⁵ Tudniillik célszerűségi alapon (ld. C. L. 456. old.).

hatunk a negligence-nek hasonló súlyt és szerepet a tortok és a törvényen alapuló kártérítés esetei között. Annál is inkább, mert a negligence — túlnyomórészt a legutóbbi évtizedben — behozta az olyan általánosan is megragadható „hiányokat”, amelyek a kontinensen érvényesülő általános gondatlansági felelősségtől még elválasztották.¹¹⁶ Így a negligence-en, illetve a generálklauzulakon nyugvó joggyakorlat összehasonlításakor végül is a gondatlan károkozásért való felelősség *határeseiteinek hasonlósága* lesz a látlelet.

Hogy a negligence — illetve általában a tort-felelősség — gyakorlatilag hasonló állapotban van, mint a német, francia, sőt a szocialista deliktuális jogok, az a társadalmi, illetve technikai fejlettség hasonló szintjével járó hasonló káresetek konvergáló hatása miatt nem meglepő, hanem várható.¹¹⁷ Hogy a hasonló funkcionálás az eszközöket is hasonlítja-e, az csak nagyon bizonytalan és kiszámíthatatlan lehetőség. Egyrészt a bírói gyakorlat a kontinentális generálklauzula „megelevenítésében” és adaptálásában, egyáltalán a felelősség tartalmának meghatározásában, mindig is — és szükségképpen — döntő szerepet játszott; ma talán csupán (a kódexek további gyengülésével) nyíltabb és tudatosabb ez a tevékenység. Az olyan nagy huszárvágások után, mint az objektív felelősség becsempészése a cc. deliktuális jogába, vagy a BGB 823. § (1) bek. kiterjesztései, a felelősség határain folyó bírói jogfejlesztés mai szelleme inkább stiláris jegyekben jut kifejeződésre (ld. a BGH deliktuális jogi „leading case”-ei). Döntő változások — ha egyáltalán — ma a törvényhozástól várhatók, a közlekedési balesetek (illetőleg általában a fokozottan veszélyes tevékenységből eredő károk) kárrendezése területén. A joggyakorlat egyik legjelentősebb tette: a vétkesség és objektív helytállás közötti érdemi különbség megszüntetése, egyelőre még a hagyományos kategóriák leple alatt folyik.

A másik oldalon, a common law-ban, ez utóbbi szintén végbemegy, és sajátos módon látszólag a „szubjektív” felelősség javára. A „strict liability” itt eleve szűkebb területen honosodott meg,¹¹⁸ s a tulajdonképpeni Rylands v. Fletcher-szabály alkalmazási területét a gyakorlat szoros határok között tartja.¹¹⁹ Ugyanakkor ebből a fajta felelősségből fejlődött ki a fokozott veszélyforrásokért (első-

¹¹⁶ Ilyen volt pl. a negligence-felelősség korlátozása corpore et corpori károokra — ezt rontja le a nervous shock előretörése, ill. a Hedley Byrne v. Heller (1965) a gondatlan hamis állítással okozott tiszta vagyoni kárért való felelősség kimondásával (e kárfajta szempontjából is fontos újítás). A mulasztással való károkozást, ha az más cselekvéssel kapcsolatba hozható, az ősi recept szerint mint annak hibás elvégzését teszik perelhetővé. De a pusztá mulasztással okozott károk megtérítési köre is tágul a cselekvésre kötelező duty-k számának növekedésével (utóbbihoz C. L. 29. és 463. old.). Ugyancsak folyamatban van az anakronisztikussá vált feudális eredetű immunitások felszámolása (állattartók felelősségének kizárása a közútra tévedt állatért, földtulajdonos a birtokháborítóval szemben Angliában, karitatív kórházak és helyi hatóságok az USA-ban). Ld. FRIEDMANN 165. old., ill. ODGERS: „As a Matter of fact . . .” Cambridge Law Journal, 1972.(B), 176., 180. old. és STREET: *The Twentieth Century Development and Function of the Law of Tort in England*. The International and Comparative Law Quarterly, 1965. 865. old.

¹¹⁷ Vö. EÖRSI GYULA: *Konvergencia*. 437. old.

¹¹⁸ A Rylands v. Fletcher-ben foglalt szabály csak akkor érvényesül, ha a károkozó dolog tárolása vagy bevitele a helytállásra köteles személy földjére a föld „nem természetes használatát” képezi, s a dolog onnét „kiszabadul” (escape). Mindkét feltétel értelmezése szoros.

¹¹⁹ Az angol és amerikai fejlődést ld. ZWIEGERT — KÖTZ: *i. m.* II. köt. 394. old.

sorban a *per se* veszélyes dolgokért) való szigorú helytállás koncepciója, amely viszont végül is abba torkollott, hogy bizonyos körülmények között bármely dolog fokozottan veszélyes lehet.¹²⁰ Így aztán ezt a „Gefährdungshaftung”-ot ténylegesen a negligence feltételei szerint állapítják meg (függetlenül attól, hogy ezt az elmélet a Rylands v. Fletcher-szabálynak a negligence-szel való helytelen konfúziójaként, avagy mint a negligence általi elnyelését regisztrálja).¹²¹ Valójában nem a szubjektív felelősség terjeszkedéséről, hanem arról van szó, hogy az általánosságánál fogva erre különösen alkalmas negligence-kereset alkalmazása az ilyen esetekre a gondossági követelmények egyébkénti állandó emelkedése folytán is¹²² kézenfekvő.¹²³

Ugyancsak ebben a nem-valódi értelemben lenne „szubjektív” az az általános „vétkességi” felelősségi forma, amellyé a negligence tovább általánosodhat.¹²⁴ Ez a megkésített generalizáció lehetne a common law formai közeledése a kódexek megoldásához. Persze a felelősség egységesülése a negligence-ben, illetve a most említett *fault*-alapú felelősségben nem egyértelmű: nemcsak azért, mert a kártérítés kiterjesztése újabb nevesített tortok formájában is lehetséges, hanem alapvetően azért, mert egy ilyen szubjektív (álszubjektív) főszabály mai létrehozása korszerűtlen.

2. A DONOGHUE V. STEVENSON MINT A MA LEHETSÉGES FELELŐSSÉGI GENERÁLKLAUZULA

1. a) A *Donoghue v. Stevenson*-t méltán nevezik „nagy jogesetnek”, újabb mérföldkőnek a jogfejlődésben.¹²⁵ Nagyságát nemcsak abban kell látnunk, hogy végül is formálisan megalapította az önálló tort of negligence-t, hogy deklarálta az általános gondossági kötelezettség fennállását mások károsításának elkerülésére, hogy megtörte a privity of contract doktrínáját Angliában és kiindulópontja lett a termelői felelősség óriási méretű felfutásának. Mindez kétségbevonhatatlan. A *Donoghue v. Stevenson* elméleti jelentőségét azonban *ellentmondásai* tárják fel, amelyek ezt a precedenst a szokásos leading cases sorából (azaz funkciójából) kiemelik: *félsiker a konkrét gyakorlati alkalmazás területén* — *alapvető elvi befolyás a tort-jog további alakulására* azáltal, hogy ez az eset a kártérítési felelősség elvének és gyakorlatának viszonyát tudatosította, a gyakorlat valódi mozgatóit felszabadította, valamint hogy végső soron kárfelelősségi generálklauzulaként működik, csakhogy nem úgy, mint egy megkésített klasszikus formula, hanem mint a klasszi-

¹²⁰ „A klasszikus” fokozottan veszélyes dolgok (gáz, nyomás alatt levő víz, robbanóanyagok) mellett sör, cigaretta, fésű stb. Vö. FRIEDMANN 164. old. — Ezt a fejlődést nyilvánvalóan elősegítette a termelői felelősség kibontakozása.

¹²¹ Az előbbi felfogásra C.L. 840., 532. old., az utóbbira FRIEDMANN konklúziója, amely szerint a Rylands v. Fletcher csaknem bizonyosan a negligence egy esetének vehető. (164. old.).

¹²² C. L. 510. old.

¹²³ S így a tort-felelősség általánosodása leginkább a francia fejlődéshez hasonlítható. STONE: *The Province and Function of Law*. Sydney, 1950. 557. old.

¹²⁴ C. L. 456. old.

¹²⁵ WEIR: *Casebook on Tort*. London, 1970. (továbbiakban: WEIR: *Casebook*) 19. old. és Lord Reid a Dorset Yacht co. v. Home Office (1970) ügyben.

kus kapitalizmus utáni polgári jog nyíltan méltányossági generálklauzulának rokona, a ma lehetséges felelősségi generálklauzula.

Hogy ezt a lelkes dicséretet nem a kontinentális jogász tévedése fűti, aki az esetjog módszeréből eredő sajátosságokat saját törvényjogával, illetve annak szükségszerű módszereivel szemben minősíti pozitívumnak, a konkrét elemzés feladata bizonyítani. Az egyértelmű kiindulás kedvéért mégis előre bocsátjuk — vagy inkább megismételjük — azt az álláspontunkat, hogy a deliktális felelősség területén azonos elvi kérdések állnak fenn. (Ilyen az általános felelősségi generálklauzula és gyakorlati konkretizálásának viszonya, ezzel kapcsolatban a bíróságok kulcspozíciója, a szubjektív felelősség, mint ideológia és mint érvényesülő felelősségi alap viszonya, mindezek mint a károkozói és károsulti pozíció tényleges önállósulását kifejező jogi problémák.) Az esetjogi módszer az ilyen elvi kérdésekhez képest csupán másodlagos jelentőségű, de ahol éppen ez a módszer az, amely az általános tendenciákat a törvényjognál jobban látni engedi, természetesen felhasználjuk azok bemutatására.

b) A *Donoghue v. Stevenson* említett kétarcú szerepe valóban az esetjogi módszerből folyik. Abból tudniillik, hogy Lord Atkin konkrét ügyben mondja ki azt az általános kötelezettséget, amelynek megsértése minden negligens károkozásért való helytállás alapja, s így ezt a *general duty-t* *gyakorlati határaival együtt kell kifejtenie*. Lord Atkin tehát — a mi szemünkben — egyszerre ad általános felelősségalapító és felelősségkorlátozó formulát, tölti be a felelősségi generálklauzula és a beszámítási elmélet funkcióját. A kettő azért folyik össze, mert — a duty-konceptió többértelműsége folytán — mindegyikre ezt a fogalmat használja, s a duty felelősségalapító értelme észrevétlenül csúszik át a duty mint felelősségi mérce jelentésébe.

A két — elvi és praktikus — réteg mindemellett csak relatíve választható el. Lord Atkin elsősorban az addigi negligence-esetek közös elemeit keresi,¹²⁶ s ezt végül is a felróhatóan okozott károk megtérítésének „erkölcsi” alapelvében találja meg. Természetesen tisztában van azzal, hogy ezt az elvet nem elég a jogba transzferálni, hanem a *gyakorlati alkalmazhatóság érdekében* többszörösen *korlátozni* kell.¹²⁷ Így az általános felelősségi formula („you must not injure your neighbour”) végül is leszűkül az ésszerűen előrelátható károokra, olyan személyek vonatkozásában, akiket az aktus olyan szorosan és közvetlenül érint, hogy ezzel a cselekvőnek ésszerűen számolnia kellett.

Ez a formula, amely még mindig általánosan határozza meg a felelősség korlátait, *nem bizonyult sikeresnek*. Az előreláthatóságra épített felelősség-alapítás/korlátozás a *Donoghue* konkrét tárgyában, a termelői felelősségben is csak erő-

¹²⁶ A duty, amely minden esetben, ahol a felelősséget megállapították, megtalálható, logikai szükségszerűséggel egy szintén olyan elemen kell, hogy alapuljon, amely ezekben az esetekben megtalálható, és ez Lord Atkin szerint „a general public sentiment of moral wrongdoing, for which the offender must pay”.

¹²⁷ „De a cselekmények és mulasztások, amelyeket egy erkölcsi kódex elítélne, a gyakorlati életben nem tekinthetők úgy, hogy minden sértettnek jogalapot adnának sérelmük orvoslására.” Lord Atkin közismert gondolatmenetében tisztán következő a jogi szabály dedukciója a (vallás)erkölcsi szférából: „A szabály, hogy szeresd felebarátodat, joggá válik: nem szabad károsítanod szomszédodat.” De ez az általános jogelv csak gyakorlati pontosításokkal alkalmazható: „... és a jogász kérdése: ki az én szomszédom? korlátozó választ kap.”

tetetlen alkalmazható,¹²⁸ nem beszélve arról, hogy a fejlődés ezen a téren máris elérkezett a nyílt strict liability-hez. De a neighbour-tesztet szinte azonnal az ítélet után és mindkét oldalról bírálták. Egyrészt azért, mert nem meríti ki az összes körülményt, amelyből gondossági kötelezettség keletkezik, másrészt (és nagyobb gyakorlati súllyal) pedig azért, mert e felfogás képviselői szemében Lord Atkin meghatározása — éppen általánosságánál fogva — túl tág.¹²⁹ Hogy itt „módszertani” nehézségről van szó, világos:¹³⁰ az olyan „alacsony szinten” való általánosítás, amely nemcsak a felelősség elvét, de feltételeit is technikailag használható szinten tartalmazza, kivihetetlen. A Donoghue szabálya a hagyományos esetjogi módszerhez képest túl általános ismérvekkel dolgozik, ugyanakkor azonban a bírói értékelés és mérlegelés szempontjait túlságosan is saját konkrét módszeréhez köti, s minél nagyobb pontosságra törekszik, annál jobban közeledik egy megmerevített és kanonizált beszámítási elmélethez. Ehhez képest a kódexek megoldása, a maguk igen általános irányelveket szabó generálklauzulájával, amelynek tartalmi kitöltése az elmélet és gyakorlat mindenkori feladata, rugalmasabb és életképebb. Éppen ezért nem meglepő, hogy a *tort of negligence mai állapotában e funkcionális kötelesség bizonyos megfelelőjét találjuk*.

Lord Atkin egységes levezetése egyrészt általánosan elismert és méltott „*statement of principle*”-lé emelkedett, amely azonban — másrészt — a gyakorlatban nem szó szerint és nem is kizárólagosan alkalmazandó.¹³¹ Az általános gondossági kötelezettség létének problémája visszaszorul (hogy hová, rögtön rátérünk), s a gyakorlatban a felelősség fennállását, vagy tagadását a konkrét *duty-szituáció* megléte, vagy nem léte dönti el. Ez a kárfajtának, a károkozó és károsult személyi körének és a károkozás módjának „jogilag meghatározott” voltát jelenti — jogkérdés tehát, és formálisan nézve óriási kötöttség „elődeink bölcsességéhez”, amely a precedensekben lefektetvék.¹³² De ezeket az oly szilárdnak látszó determinánsokat lényegében jelentéktelenné teszi egyrészt a bíró igen széles manipulációs lehetősége azzal, hogy az előző precedensekből mit minősít *ratio decidendi*-nek, másrészt pedig az, hogy új *duty*-k alapítása nem kizárt: „the categories of negligence are never closed” — szögezte le Lord Macmillan éppen a Donoghue-ben.

A „gyakorlati szint” tehát valójában nem merev, de éppen ez veti fel a meghatározói iránti kérdést — az adott esetben az „elvi szint”-hez való viszonyát.

c) Mi áll (és egyáltalán áll-e valami) a konkrét *duty-szituáció* mögött? Már a negligence kialakulásával kapcsolatban is hivatkoztunk arra, hogy az akció-

¹²⁸ Már az 1936-os *Grant v. Australian Knitting Mills A. C. 85.* ügyben, ahol a termékhiba valószínűsége egy a millióhoz volt, érdemben feltétlen felelősséghez érkeztek el, de még az ésszerű előrelátás terminológiáját használták. Az előreláthatóság alkalmatlanságára *product liability* ügyekben WEIR: *Casebook*. 19. old.

¹²⁹ E felfogásokat kifejező ítéleteket ld. C. L. 460. old. 34., 36. jegyz., 461. old. 40. jegyz. és JOLOWICZ 49. és 53. old.

¹³⁰ *Parcq L. J.* nevén nevezi a *Deyong v. Shenburn* (1946) ügyben: „the difficulty of stating a general proposition which is not too wide”. K. B. 227, 233.

¹³¹ Ily módon a *Donoghue v. Stevenson* egyes esetekben „elvi minőségben” precedensként szolgál további felelősségkiterjesztésekhez, máskor pedig a bíróság az előreláthatóság ellenére sem állapítja meg a *duty* fennállását. Példákkal JOLOWICZ 53. old. és C. L. 475. old.

¹³² A konkrét *duty-szituáció* egy igen éles megfogalmazása LANDONTól: „Negligence nem perelhető, hacsak nem áll fenn gondossági kötelezettség, és gondossági kötelezettség csupán ott van, ahol elődeink bölcsessége deklarálta, hogy léteznie kell”. (*The Law Quarterly Review*, 1941. 183. old.) Ld. még C. L. 458. old. JOLOWICZ 47. old.

rendszer idején a bírák gondolkodása mennyire a partikuláris technikai megoldások keretében maradt, s mennyire idegenkedtek az általános kategóriáktól. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne léteztek volna *általános tanok*, amelyek, mint a kor uralkodó ideológiájának jogi vetületei, a joggyakorlatot befolyásolták. Így pl. a *szubjektív felelősség koncepciója* a 19. századi common law-ban igen erőteljesen érvényesült, s különösen előtérbe került, mikor a writ-rendszer megszüntetésével az addigi jog (sőt a rule of law) szilárd szerkezete hirtelen eltűnni látszott.¹³³ A no liability without fault doktrínája azonban sohasem lett — még „elvi háttérként” sem — olyan jelentős, mint a kódexek felelősségi főszabályának vétkeességi alapja,¹³⁴ s — kevés kivételtől eltekintve — nem is kapcsolatok hozzá etikai-felelősségi illúziókat (hanem technikai eszköznek és objektív mérceként tekintették).¹³⁵ A 19. században formulázott vétkeességi mérce azóta is ugyanaz, s osztja a polgári jogi vétkeesség világszerte azonos sorsát: tartalmi összeolvadását az objektív felelősséggel. A fault azonban *elsősorban technikai okok folytán* nem tölthet be hasonló funkciót, mint a vétkeesség elve a felelősségi generálklauzulákban, aholis a liberális felelősségi koncepció: a károsulti és károkozózi pozíció formálisan egyenlő kockázatviselésének kifejezője volt. A negligence (tort) dogmatikai tagolatlansága folytán ugyanis a vétkeesség kérdése beleolvad a duty-koncepcióba,¹³⁶ s ezzel biztosan leszáll a speciális duty-szituáció fennforgásának partikuláris szintjére, sőt a breach of duty felfogásának objektívvé válásával (nem a magatartás, hanem a kár jelenti a kötelezettségszegést)¹³⁷ el is tűnhet.

¹³³ A vétkeesség feltétlen megkövetelése Angliában 1880. körül kulminált, Amerikában a századfordulón. CATALA — WEIR: *i. m.* Tulane Law Review, 1963. 597. old. POUND: a vétkeességi felelősség a 19. század utolsó harmadában lett „orthodox common law”. *Introduction*. 84. old.

¹³⁴ Egyes régi tortok — noha ezt a kortársak archaikus anomáliának tartották (POUND: *Introduction*. 84. old.) — megmaradtak az objektív felelősség talaján, viszont a vétkeességi elv hangoztatásának csúcspontján született meg a Rylands v. Fletcher szabálya, amely ugyanakkor, szintén „a levegőben volt”. (Vö. WIGMORE: *Responsibility for Tortious Acts*. Harvard Law Review, 1894. 454. old. Ez a technika „wandered about, unhoused and unshepherded . . . in the pathless fields of jurisprudence . . .” id. FRIEDMANN 48. old.) „Mint angol jogász, csak azt mondhatom, hogy itt sohasem hallottam felőle” — jelentette ki (nyilvánvaló túlzással) Sir Frederic Pollock, a vétkeességi felelősség elvét Amerikába utalva (*A Plea for Historical Interpretation*. The Law Quarterly Review, 1923. 163., 167. old. id. GOODHART: *English Law and the Moral Law*. London, 1955. 96. old.). S valóban: amerikai bíróságok a vétkeességi felelősséggel nemcsak common law-beli, de természetjogi elvként is manipuláltak. Pl. Ives v. South Buffalo Ry. Co. 201, N. Y. 271, 94 N. E. 431 (1911): a munkaadóknak alkotmányos joga, hogy a törvény ne terhelje meg őket objektív felelősséggel.

¹³⁵ POUND: *Introduction*. 79, 83. old. GOODHART: *i. m.* 81. old. HOLMES: *i. m.* 86 — 90. old. A negligence elbírálásánál a bíróság így oktatja ki az esküdteket: Gentlemen, the question is not whether the defendant thought his conduct was that of a prudent man but whether you think it was.

¹³⁶ Igen tanulságos erre nézve CATALA — WEIR: *i. m.* Tulane Law Review, 1963. 612. old. és STONE: *i. m.* 181. old.

¹³⁷ *Viscount Simonds* a Wagon Mound-ban: „Nem a cselekményen, hanem következményein alapul a tort-felelősség”. (1961) A.C. 388., 425. old. — *Lord Denning* a Watson v. Winget Ltd (1960) ügyben abban a vitakérdésben, hogy a Donoghue elve alá eső esetekben mi a breach of duty, így nyilatkozik: „I think the true principle is contained simply in this: 'You must not injure your neighbour by your fault.' It is the doing of damage to him,

Lord Atkin kísérlete a konkrét duty-szituációk mögött álló közös elvnek a különös szintjén való megfogalmazására, mint láttuk, nem érvényesülhetett eredeti formájában általánosan, de — történelmi és technikai okokból — a vétkeség sem lehet a negligence általános elvi háttere: a kiindulóponthoz értünk vissza.

Hol van akkor az „elvi szint”, és egyáltalán van-e hatása a gyakorlatra? Nyilván az alapvető döntések jogpolitikai eszméjében található meg, abban az iránymutatásban, amely a módszer lehántása után megmarad. Ez pl. a Donoghue-ban „alig több”, mint a kárfelelősség általánossága és önállósága, a felelősség-kiterjesztés trendje és a limitálás szükségessége — de a Donoghue v. Stevenson így is olyan authority, amelyre a felelősség határainak megvonásakor (kiterjesztések) éppen általánossága folytán támaszkodni lehet.¹³⁸ S éppen ez a technikától már-már megfosztott általánosság jelzi azt, hogy a Donoghue-ben lefektetett generális gondossági kötelezettség erre a szintre emelkedve végül is generálklauzulaként funkcionál, de — keletkezéskori indítékait túllépve — úgy mint egy *Treu und Glauben* típusú posztliberális generálklauzula, mint általános felhatalmazás méltányos kártérítési döntésekre.

d) Ezzel a kijelentéssel azonban — mi is az „elvi szinten” — kissé előresiettünk. Lord Atkin a felelősség általános alapjainak lefektetését nyilvánvalóan *jogelvnek* szánta és *nem policynek*. Észre kell vennünk azt is, hogy Lord Atkin kísérlete arra, hogy a Heaven v. Pender (1883) ügyben a cselekvőhöz „közeli” személyek irányában már megfogalmazott általános gondossági kötelezettséget pontosítsa és használhatóvá tegye, mégiscsak a *klasszikus* generálklauzulák rokona. Nemcsak azért, mert itt a döntő kritérium félreérthetetlenül a károkozó *magatartás*, hanem azért is, mert a széles védőkörű szabály megalkotása kapcsán ugyanazok az egyensúly-problémák merültek fel,¹³⁹ amelyekkel a generálklauzulák károkozói és károsulti érdek-kompromisszumának megalkotásakor találkozunk, s a megoldás módszere (standardizált előreláthatóság) is elvileg egyező. Csakhogy míg a kontinensen a klasszikus főszabály olyan dogmatikai struktúrának bizonyult, amely részben a kereteiben folyó bírói értékelő tevékenység mértékét leplezi, részben — (eredeti) tartalmának elhalását túlélve — a bíróságok által kidolgozott új és tőle idegen károlosztási koncepciók törvényesítőjévé nő át — a common law-ban az ilyen általános „főszabály” sem emelkedhet a bírói gyakorlat „főlé”.

e) Az a — a kontinentális jogszemlélet számára kézenfekvő — kategorizálás, hogy a Donoghue v. Stevenson a felelősségi generálklauzula szerepét látja el a negligence-ben,¹⁴⁰ tehát mindenképpen igényli a fenti *történelmi* pontosítást. Ezt a történelmiséget nemcsak azért hangsúlyozzuk, hogy a Donoghue mint

which, in my opinion, is the breach of duty giving rise to the action.” Id. WEIR: *Casebook*. 30. old.

¹³⁸ A negligence-et kiterjesztő olyan jelentős új esetek, mint a Hedley Byrne, vagy a Dorset Yacht tanúskodnak erről. JOLOWICZ 57. old.

¹³⁹ Már HOLMES világosan kifejti, hogy a tort-jog lényege a károkozó ésszerű szabad cselekvési szférájára, illetve a károsultak védelmére vonatkozó policyk egyeztetése, i. m. 115. old. A Donoghue-ben a károkozás általános tilalmának kimondása után feltett kérdés — „ki az én szomszédom?” — a károkozó védelmét hozza egyensúlyba a károsult éppen deklarált általános védelmével. Ugyanitt Lord Macmillan is foglalkozik azzal, hogy a gondossági mércét nem szabad túl magasan és túl elvontan megállapítani. WEIR: *Casebook*. 17. old. Ez később tovább szűkül. FLEMING: *Remoteness and Duty: The Control Devices in Liability for Negligence*. Canadian Bar Review, 1953. 471. és 473. old.

¹⁴⁰ ZWEIGERT—KÖTZ: i. m. II. köt. 345. old.

generálklauzula említésekor ne a klasszikus felelősségi főszabályra gondoljunk. A Donoghue-beli szabályból a „történelem” csinált generálklauzulát: a *Donoghue v. Stevenson* (ti. „elvi szintje”) nem vált volna azzá, ami, (s az „elvi szint” kérdése föl sem merült volna) a klasszikus polgári jog modern, imperializmusbeli elrelativizálódása nélkül.

Tunc a tortok fejlődését úgy rajzolja meg, hogy 1921-ig a felelősség kiterjesztése volt jellemző (elsősorban az angol bíróságok kezdeményezésére), míg 1928-ban az amerikai jogfejlődésben hirtelen fordulat történt, amely a harmincas években Angliára is áttért. A Donoghue mindenesetre még a kiterjesztés folyamatát tetőzi be.¹⁴¹ 1953-ban talán kevésbé látszott, hogy a felelősség-kiterjesztés materiális folyamata nem állt meg — a világszerte túlsúlyba került károsult érdekvédelem a negligence területén a hatvanas években lesz nyilvánvaló. A Tunc által elemzett alapvető ítéletek nagy része valóban elutasítja a keresetet,¹⁴² látnunk kell azonban, hogy itt kivétel nélkül nagyon messzemenő kárkövetelésekről volt szó, olyan határesetekről, amelyek kimenetele bármely jogrendszerben bizonytalan lenne. Számunkra ezek az esetek *nem a materiális felelősségkorlátozás folyamatát jelzik, hanem* — a Donoghue-vel együtt — *egy általános érvényű formális felelősségkorlátozó módszer létrehozására irányuló erőfeszítéseket* — s végső soron ezek csődjét is. A felelősség-kiterjesztés az általános negligence-felelősség megfogalmazásával a Donoghue-ben elérte azt a *formális* sikert, amelyet egyáltalán elérhetett, s ezután erről az „elvi szintről” — de az általános duty policy-jének talaján — a *hangsúly* természetszerűen a *formula praktikus alkalmazására tevődött át*, mind az okozatosság területén, mind a kártérítésre jogosult személyi kör korlátozása révén. Az alapjában csak a közvetlenséggel, illetve ésszerű előreláthatósággal operáló formulák váltakozása, belső ellentmondásaik — amelyeket Tunc is igen élesen ír le — túlmutatnak önmagukon: változásuk folytán az ítélezés kiszámíthatatlan¹⁴³ — lenne, ha valójában e formulákat kellene a jog meghatározójának tekintenünk. Ez azonban nem így van. A Donoghue és az ezt követő fejlődés legfontosabb tanulsága a „praktikus szférában” az a — a common law elméleti művelőinek egyáltalán nem új¹⁴⁴ — tény, hogy a negligence megalapozásának és behatárolásának dogmatikai eszköztára tautologikus fogalom-rendszer, s hogy a bíróságok által alkalmazott gazdag készlet „verbális mechanizmusokból és technikákból”¹⁴⁵ az érvényes döntést végül is alig befolyásolja. A károkozási felelősség valódi meghatározása nem azok között az egymást meghatározó fogalmak között kell keresni, amelyek tormálisan a kártérítési joggyakorlat determinánsai, hanem

¹⁴¹ TUNC: *Les récents développements des droits anglais et américain sur la relation de causalité entre la faute et le dommage dont on doit réparation*. Revue internationale de droit comparé, 1953. 5. old.

¹⁴² Pl. a Palsgraf, a Liesbosch, a Bourhill-case.

¹⁴³ STREET pl. a Wagon Mound (1961) jelentőségét abban látja, hogy megmutatta a precedensek hierarchiájára vonatkozó elmélet impotenciáját. *The Twentieth Century Development and Function of the Law of Tort in England*. The International and Comparative Law Quarterly, 1965. 868. old.

¹⁴⁴ Már HOLMES hangsúlyozta, hogy a duty csupán „empty form”. *The Path of the Law*. Harvard Law Review, 1897. 472. old. — de ez a nézet csak az 1930-as évektől válik egyre népszerűbbé.

¹⁴⁵ FLEMING: *Remoteness and Duty: The Control Devices in Liability for Negligence*. Canadian Bar Review, 1953. 473. old.

azokon kívül.¹⁴⁶ Itt tehát többről van szó, mint arról, hogy minden, bármilyen szilárdnak is tűnő, felelősségi formula szükségképpen tartalmaz olyan értékelő elemeket, amelyek a formulák gyakorlati eredményeinek kulcsát a bíróság kezébe adják.¹⁴⁷

Míg a ténylegesen meghatározó érdekszempontok a harmincas évek felelősségi jogában még tudatosan valamilyen általános dogmatikai konstrukció fedezékét keresték („közvetlen fizikai következmény” a Liesbosch-ban, a „duty” és „észszerű előre láthatóság” a Donoghue-ben, ugyanezek és a „proximate causation” a Palsgraf-ban),¹⁴⁸ a hatvanas évektől a *public policy* illetve a *speciális, konkrét policie*s nyíltan lépnek színre a tortban.¹⁴⁹ „Úgy gondolom, hogy alapjában a public policy dolga az, amit nekünk, bírácoknak meg kell oldanunk. Ez a beszéd a duty-ról, vagy nem-duty-ról egyszerűen csak a negligence-felelősség területi korlátozásának egy módja” — mondja ki Lord Denning a *Dorset Yacht Co v. Home Office* (1969) ügyben, s a döntés kifejezetten a „nyílt börtönök” fenntartásához fűződő közérdek és a környék lakosságának a szökevények károkozásaitól való megvédéshez fűződő érdeke ütköztetésén alapul.¹⁵⁰ Ilyen, autoritív kárterítési döntéseket, amelyek közvetlenül valamely policy-re támaszkodnak, még bőven idézhetnénk.¹⁵¹ A formális kritériumok teljes értéktelenítése, amely ezzel jár, megnyitja az utat afelé is, hogy a „talk about duty or not duty” teljesen eltűnjön az ítéletekből, s a felelősséget a bíróság egyszerűen aszerint mondja ki, ahogy a körülmények alapján jónak látja.¹⁵²

Ilyen nyílt „konkrét méltányosságnál” azonban még nem tartunk, a *formális kritériumok fenntartása mellett is fontos érdekek állnak*. Jól látható ez a mai Amerikában, ahol a bírói jogfejlesztés teljes felszabadításáért harcoló jogi realizmus hulláma már levonult, s a tortok területén csupán annyit ért el, hogy megakadályozta egy adott felelősségi elmélet (pl. az előre láthatóság) általános elfogadását, és az ítélezést igen rugalmassá tette.¹⁵³ Ideális bírói magatartásnak az számít, ha a bíró nem törekszik gyökeres változásokra a „joggal” szemben, viszont az

¹⁴⁶ STONE: *i. m.* 181. old., és FLEMING *uo.*

¹⁴⁷ Mint pl. a klasszikus formula esetén a vétkesség mércéje.

¹⁴⁸ A Liesboch Case (1933)-ban Lord Wright mondja ki, hogy a „directness” kategóriáját nem a logika, hanem „practical reasons”: a szociális tényezők és az igazságosság határozzák meg. (A.C. 460.) A Palsgraf v. Long Island R.R. 1928-ban Andrews bíró ugyanezt fejteti ki a „proximate” (causation) terminusra vonatkozóan, hozzátéve, hogy ezek csupán álcázzák az értékelést, amely az egész eljárás „szíve”. (248. N. Y. 338., 339, 354, 162, N. E. 99.) A Donoghue-vel még részletesen foglalkozunk, itt csupán azt emeljük ki, hogy Lord Atkinnek a generális duty-ról és korlátaíróiról szóló fejtegetése végén megtalálhatók a döntés praktikus indítékai, s az, „hogy a civilizált társadalom természetes igényeivel” a jogtudomány nem helyezkedhet szembe, ott ahol „nyilvánvaló társadalmi baj” van, orvoslást kell nyújtania.

¹⁴⁹ SIMMONDS: *The Duty of Care in Negligence: Recently Expressed Policy Elements*. Modern Law Review, 1971. 395. old. (Part I.) 528. old. (Part. II.) és C. L. 474. old.

¹⁵⁰ WEIR: *Casebook*. 25. old.

¹⁵¹ *Locus classicus* Lord Pearce a Hedley Byrne-ben: hogy e gondossági kötelezettség szféráját a negligence-ben milyen szélesen állapítjuk meg, az végső soron attól függ, hogyan értékeli a bíróság a társadalom védelmi igényeit mások gondatlanságával szemben. Ld. továbbá C. L. 475. old. JOLOWICZ 57. old.

¹⁵² Dias szerint ez a jövő egyik alternatívája (C. L. 487. old.). Green és az amerikai realizmus ilyen törekvései mindesetre nem valósultak meg.

¹⁵³ DRESTLER: *i. m.* 139. old. ZWEIFERT — KÖTZ: *i. m.* II. köt. 331. old.

egyes esetekben a konkrét méltányosság szellemében bátran hajt végre kisebb korrekciókat és nem kezeli mereven a szabályokat.¹⁵⁴ A feltűnés nélküli, „titkos” jogfejlesztést, amely a hagyományos kategóriák leple alatt folyik, tartják Amerikában „reálpolitikának”,¹⁵⁵ és eleve esélyesebbnek. Klasszikus példa erre Cardozo eljárása a híres *Mac Pherson v. Buick Motor* (1916) ügyben, ahol a termelői felelősség forradalmi újítását az előreláthatóság bevett ismérvével leplezte (éppen azért, nehogy a törvényhozó a termelők érdekében beavatkozzon).¹⁵⁶ Ahol a public policy és az arra épített radikális újítás formailag is nyíltan színre lép, igen erős támasszal kell hogy rendelkezzen. Így pl. a „második generációs” product liability alapügyben, az *Escola v. Coca Cola Bottling Co.* (1944) esetben, amely a strict termelői felelősség alapjává vált az USA-ban, Traynor bíró mögött már igen erős fogyasztó-védelmi társadalmi nyomás, valamint az egyéb common law-területek évtizedes, termelői felelősséget megállapító ítélkezése állt, mikor kimondta: „*Ha a public policy megköveteli, hogy a termelők az áru minőségéért vétkességükre tekintet nélkül feleljenek, semmi okunk sincs arra, hogy ne szögezzük le nyíltan ezt a felelősséget.*”¹⁵⁷

A hagyományos fogalmi apparátus fenntartása emellett az egész common law területén jogászai csoportérdek is. A fent idézett angol véleményekkel szemben Angliában még az is segíti a régi technika további használatát, hogy itt a „jóléti állam-törvényhozás” eleve leveleszi a bíróságok válláról a (javarészt „modern”) kártalanítások nagy részét.¹⁵⁸

E kérdés további követése már a parlamenti és bírói jogfejlesztés viszonyához, így mindenképpen szűkebb témánkon kívülre, vezetne. A mondottak csupán azt a „gyakorlati szférában” bekövetkezett elrelativizálódást kívánták érzékeltetni, amely erről az oldalról járult hozzá a Donoghue mai szerepének kialakulásához. Láthatjuk ugyanis, hogy a duty, remoteness és a többi — ahogy a common law-irodalomban többen is találóan nevezik — „magic words” tudottan és bevallottan teljesen relativizálódott tartalommal¹⁵⁹ továbbra is a felelősség struktúrájának részei maradnak. A hangsúly azonban — éppígy bevallottan — a bűvös szavak tartalmát adó mindenkor konkrét érdekeken van, s a különböző konkrét policyk mérlegelése egy általánosabb, magasabb szintű policy után kiált, amely a kártérítés általános elveit határozza meg — s itt találkozik újra a Donoghue „két szintje”.

¹⁵⁴ KALVEN: *Torts: The Quest for Appropriate Standards*. California Law Review, 1965, 189. old. Kalven ebben a cikkében Traynor bíró tort-ítélkezését elemzi.

¹⁵⁵ JAFFE: *Res Ipsa Loquitur Vindicated*. Buffalo Law Review, 1951. 13. old.: „reálpolitika” az, ha a felelősségi jog változtatásait „titkon”, a res ipsa loquitur szabályának „tág alkalmazásával” hajtják végre.

¹⁵⁶ Amerikai irodalommal DRESTLER: i. m. 124. és 139. old.

¹⁵⁷ Escola v. Coca Cola Bottling Co. 24. Cal. 2d 453., 161., 203.: „there is no reason not to fix that responsibility openly.” A döntés jogpolitikai alapja a fogyasztó kiszolgáltatottsága és a termelő számára nyitva álló lehetőség a kockázat továbbhárítására.

¹⁵⁸ FRIEDMANN: *Social Insurance and the Principles of Tort Liability*. Harvard Law Review, 1949, 258. old. DRESTLER: i. m. 141. old.

¹⁵⁹ A negligence (s kifejezetten a Donoghue) apparátusa STONE számára is „typical category of indeterminate reference”. I. m. 185. old.

3. A POLGÁRI JOGI VÉTKESSÉG ÉS A PURITÁN GYAKORLATI ERKÖLCS

1. Az eddigi fejtegetések során csak alkalmilag utaltunk a felelősség alakulásának társadalmi hátterére. A common law-t illetően többre nem is vállalkozunk. A fent elmondottak még így is megerősítik annak a kapcsolatnak a realitását, amelyet a kontinentális jogokban a felelősség „polgárosodása” és a termelés kapitalizálódása, a klasszikus felelősségi szabály és a liberálkapitalizmus, illetően a felelősség felbomlása és a monopolkapitalizmus között bemutattunk.¹⁶⁰ A francia és német jogban sem tételeztünk fel *direkt* összefüggést az „alap” és a deliktális jog fejlődése között, s hangsúlyoztuk a jog relatív öntörvényűsége, valamint az ideológiai szféra szerepét. A common law-ra mindez fokozottan érvényes. Ez elsősorban abból adódik, hogy a common law — végső soron az angol politikai átalakulás korai és kompromisszumos talaján — formájában prekapitalista és merev maradt. Fokozta ezt az „elidegenedést” az aktuális társadalmi háttértől, hogy a gyarmatosítással a common law világjoggá vált, amelyet igen eltérő társadalmi viszonyokra, igen eltérő intenzitással alkalmaztak.¹⁶¹ A jogot természetesen a helyi viszonyoknak megfelelően alkalmazták, de a common law alapintézményei szintjén nem lehet általános összefüggést találni az aktuális helyi viszonyok és a bizonyos társadalmi fejlettségnek megfelelő jogintézmények érvényesülése között. Pl. a csak vétkes kárfelelősség, illetve a Rylands v. Fletcher-szabály elfogadása nincs korrelációban az USA egyes államainak iparosodottságával.¹⁶²

A common law sajátosságai miatt a tort-jogról mondottakat jobban megvilágítja, ha néhány közvetlen ideológiai determinálást jelölünk meg, mintha a társadalmi alaphoz vezető rejtett szálakat kísérelnénk meg követni.

a) Láttuk, hogy a kárfelelősség tényleges kiterjesztésének, valamint általánosodásának eszköze a common law-ban is a vétkesség, pontosabban a negligence, és hogy a negligence nagy kiteljesedése a 19. század második felében egybeesett a „no liability without fault” liberális doktrínájának fénykorával. Ugyanakkor világosan követhettük, hogy a felelősség általánosítása annak polgári jogiasítását jelenti, s hogy a negligence érdemben nem morális-felelősségi szempontokból ered, s nem azokhoz igazodik, hanem a polgári jogi forgalomhoz, s általában az áruviszonyok értékrendjéhez. Ez a kettősség a „polgári jogi felelősség” természetes velejárója minden jogrendszerben. A common law-ban azonban a *deliktális kártérítés tényleges működése és a felelősség ideológiája* közötti távolság *formai* szempontból nézve jóval *nagyobb*, mint az eddig tárgyalt kontinentális polgári jogokban (azaz a felelősségi ideológiát megtestesítő vétkesség a gyakorlatban nincs általános szabályként jelen), ugyanakkor *tartalmilag* a távolság *kisebb* (az ideológia elve „polgáribb”).

¹⁶⁰ IV. fejezet.

¹⁶¹ Érvényes ez a common law alakulását lényegesen befolyásoló Egyesült Államokon belüli helyzetre is, ahol még a századfordulón is egymás mellett éltek a pionír-korszaktól a monopolkapitalizmusig terjedő fejlődés összes formái. A kapitalizmus anyagi kibontakozásánál fejlettebb volt az anticipált kapitalista ideológia, amelyet a bevándorlók egy része hozott magával.

¹⁶² POUND: *Introduction*. 93. old.

Hogy ezt a szibillai kijelentést világosabbá tegyük, ismét fel kell idéznünk, hogy a common law módszeréből is így a torts struktúrájából milyen sajátosságok következnek a „vétkesség” szerepére a jogban, azaz a joggyakorlatban. Alapvető, hogy a *vétkesség* általános kategóriája (fault) itt mindig is csupán elméleti fogalom marad.¹⁶³ De még az egyes tortok szerint szándékosságra és gondatlanságra töredeztve sem fogja át a vétkesség az egész tort-jogot. Néhány objektív alapú régi tort mindvégig fennmarad.

Ami magát a modern polgári jogi felelősség szempontjából legfontosabb *negligence*-t — gondatlanság, mint felelősségi feltétel értelmében — illeti, ezt a 17. századig nem a mai terminus technikus értelmében használják.¹⁶⁴ Ahogy viszont a konkrét méltányossági ítélkezésből a polgári jogi negligence kikristályosodik, egyértelműen objektív mércéjű gondatlanságként szilárdul meg.¹⁶⁵ A vétkesség egyéniesítése (gradált felelősség) nem játszik szerepet.¹⁶⁶ De a morális felelősség gondolatának azért sem adekvát hordozója a negligence, mert tartalmilag összeolvad a felelősség alapításának és behatárolásának többi dogmatikai eszközével.

Az angol bíró egyébként sem valamilyen etikai felelősségi idea megtestesülését vagy közvetítőjét látja a negligence-ben, hanem kézenfekvő és ésszerű *technikát* a kártérítési esetek megoldására.¹⁶⁷ Ez különösen érvényes a 19. század derekára, a negligence technikus megszilárdulása korára.¹⁶⁸ A jury részvétele a kártérítési ügyekben pedig a maga részéről is hozzájárult a negligence nem szubjektív-etikai, hanem vulgáris-általánosító szemléletéhez.

A writ-ek eltörlése ugyan nagy keresetet teremtett általános felelősségi alapoknak is — de ez elsősorban az elméletet érintette. Az ésszerű előreláthatóságra épített gondatlanság a gyakorlatban nem a hozzá fűződő morális-felelősségi képzetek miatt válik általánossá a 19. század végére, hanem éppen amiatt, amiben az egyéni felelősségtől eltér: hogy az átlagosított és elvont mérce következtében inkább a cselekmény kárveszélyességének megítéléséről van szó, mint az okozó felelősségéről, inkább a tevékenység társadalmi hasznosságának és veszélyességének mérlegeléséről, mintsem igazságszolgáltatásról az érintett feleknek.

¹⁶³ Ez a történelmi örökség a tort-jog felépítésétől elválaszthatatlan. A jelenkori törekvések az általános fault-alapú felelősség létrehozására nem illeszthetők a deliktális felelősség fennálló rendszerébe. *Dias*, C. L. 455. old.

¹⁶⁴ A negligence ellentmondó vagy semmitmondó használatára *FIFOOT* 161. old.

¹⁶⁵ A gondossági követelmények „polgári” eredetét ld. fenn. Annak világos leszögezése, hogy a reasonable man előrelátása objektív mércét jelent, már a *Vaughan v. Menlove* (1837) és a *Blyth v. Birmingham Waterworks Co* (1856) precedensekben megtörtént.

¹⁶⁶ A felelősségi gondolat egyes — a negligence tort-tal összehasonlítva „büntető” karakterű — tortoknál érvényesül, amelyeknél pl. szándékosságon kívül súlyos gondatlanságról áll fenn felelősség, vagy amelyeknél az elkövetés motívumait is figyelembe veszik. *Vö. C. L. 39., 454., 1052. old.*

Láttuk, hogy a „sima” kártérítési ügyekben a római jogból importált kísérletek a vétkesség tagolására nem honosodtak meg. A mai törekvések a súlyos gondatlanság privilegiált figyelembevételére már a biztosítás mögötti, másodlagos, s újból egyéniesedő felelősséggel állnak összefüggésben.

¹⁶⁷ *WINFIELD* szerint (*Essays on Tort*. 1953. 285. old.) nyoma sincs, annak, hogy angol bíró megkísérelné a jogot valamely ideális etikai mércével egyeztetni. Ahol az erkölcsi jogi alkalmazására tér nyílik, ott a társadalomban éppen legáltalánosabban érvényesülő *gyakorlati erkölcs*höz nyúlnak.

¹⁶⁸ *Ld. FIFOOT* példait, 193. old.

Az „ésszerű magatartás” felelősségi feltétele a gyakorlatban szociális értékeket érvényesít az individuum terhére.¹⁶⁹

A végeredmény a liberális kontinentális jogokban is ugyanez. Angliában azonban hiányzik az a kísérlet, hogy a konkrét méltányosságot felváltó racionalista kártérítési jogban — és ennek megfelelően normatív kazuisztikával — az etikai felelősség gondolatát a károsult *terhére* is érvényesítsék: átmenetileg sem létezik a vétkesség fokához igazodó kártérítés. Fontos tünete ez annak a fentiekben is kiemelt ténynek, hogy a kárfelelősség a common law-ban úgy váltott át a racionalis, objektivizált vétkességhez kötött kártérítésre, hogy közben a felelősség ideológiája nem kényszerítette szubjektív kitérőre. A joggyakorlat és a „no liability without fault” doktrínájának viszonyához okvetlenül hozzátartozik az is, hogy a common law-ban (elsősorban Angliában) az objektív felelősség kibontakozása (ld. *Rylands v. Fletcher*) időben egybeesik a szubjektív felelősség kiterjesztésével és általánosításával (amelynek hangsúlyozása viszont elsősorban amerikai jelenség).

b) Az angol jogban a 18–19. század fordulóján és a 19. század elején hiányzik az a felelősségi retorika, amely a kontinensen vagy forradalmi pátozzsal, vagy pedig „magasabb megfontolásból” a gyakorlatra oktrojálva oly jellemzően jelen van.¹⁷⁰ Ennek egyrészt közvetlenebb politikai okai voltak. Angliában nem a természetjogi ideológia domesztikálásával fogták ki a szelet a vitorlából, mint pl. Ausztriában és Poroszországban. Az 1825 körüli politikai légkörben nem volt talaja a „természetes jognak” — a forradalom utáni félelemben, a reform útját járva, a szabadság-egyenlőséget fölösleges hangoztatni. Bentham utilitarizmusa tökéletesen eleget tett ezeknek az akkortájt általános kívánalmaknak: nem beszél általánosságokról, társadalmi szerződésről, hanem alapos és rendszeres gondolkodóként szolgálja a társadalmi és jogi reformot, a kisburzsoázia („középosztály”) bevonását a politikai jogokba. Az utilitarizmus nemcsak a morális retorikát veti el, de kizárja a nem egzakt, hanem filantróp mezben jelentkező szociális problémák figyelembevételét is. A reformok sikere a *kalkuláció lehetőségétől* függ, ti. hogy bizonyos nyers pontossággal tudni lehessen, a tervezett intézkedések növelik vagy csökkentik-e a „boldogságot”. Az ilyen kalkulációs lehetőségnek azonban megfogható alapok kellenek.¹⁷¹ Mindez csak a 19. század első felében szolgál az objektív gondatlansági mérce — pontosabban problémátlansága — háttéréül. Ennek azonban mélyebb gyökerei is vannak.

A fentiekből úgy látszik, hogy a kontinensen a korai kapitalizmus jogában az erkölcsi szempontok nagyobb szerepet játszottak, mint az angol jogban.¹⁷² Az angol jognak ezt a „nyersségét” az erős burzsoázia korai kialakulásával hozzák

¹⁶⁹ FLETCHER: *Fairness and Utility in Tort Theory*. Harvard Law Review, 1972. 537., 566. old. kifejti, hogy a reasonableness eszméje a tradicionális individualizmust győzi le a public welfare érdekében. Ez azonban szerintünk a klasszikus kapitalizmusban nem végig lejátszódó folyamat: az egyéni felelősség és a kártérítési érdek között nagyjából egyenlő kompromisszum jön létre.

¹⁷⁰ Ld. IV. feje.

¹⁷¹ A fentiekhez DICEY: *Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*. London, 1926. 171., 449. old.

¹⁷² Ez nemcsak a deliktumokra, de a szerződések jogára is érvényes. Angliában az üzlet eleme uralkodik a szerződési szabályokban, ezzel szemben a cc.-ben és a BGB-ben a kötelmi jognak morális-akarat elvi alapjai vannak. HARMATHY ATTILA: *Változások a szerződések elméletében*. Állam- és Jogtudomány, 1974. 594. old.

kapcsolatba.¹⁷³ A kíméletlen üzletiesség azonban a klasszikus kapitalista jog egyik jellemzője, s megtalálhatjuk a Code Civile-ben is. A laissez faire-kapitalizmus a szó minden értelmében „egyedül hagyja” az egyént, és a szerződési szabadság egyben a gazdaságilag gyengébbek kiszolgáltatásának is eszköze.¹⁷⁴ A deliktualis jogban a morális felelősségi eszmék a múltbeli örökséget jelentik (még ha időlegesen pozitív politikai funkcióba is kerülnek); a tényleges iparosodás fellendülése háttérbe is szorítja ezeket a 19. század közepén a német és osztrák jogban. Hasonló a helyzet a szerződések területén; pl. a szolgáltatások egyenértékűségének elve a common law-ban a liberálkapitalizmus végéig nem játszik szerepet, a francia jogban pedig a 19. században háttérbe szorul, és csak akkor lesz jelentős, amikor a szerződések tartalmi szabadsága már társadalmilag elviselhetetlenné válik.¹⁷⁵

Az erkölcsi támasszal is felszerelt szociálpolitika már minden monopolkapitalista jogban közös, éppúgy, mint a szintén az erkölcsre apelláló méltányosság. Ez a „moralitás” viszont különbözik attól az erkölctől, amely a prekapitalista francia és német felelősségi jogban hatott, és mindkettő különbözik a „harsh” angolszász jog erkölcsétől.

Az erkölcsi szempontok ugyanis az angol jogban jelen vannak a 19. század vége előtt is. Csupán ez az erkölcs más, mint a kortársi francia és német társadalmakban: éppen a korai polgárosodás és történeti feltételei miatt annyira *hasonult az üzlethez*, hogy — a jog tükrében — az „üzleti szempontok” megtévesztő látszatát kelti.

Hogy ez az elnagyolt kijelentés támaszt kapjon, a *puritán erkölcs* olyan vonásai-ból kell kiindulnunk,¹⁷⁶ amelyek élesen eltérnek az általunk megszokott méltányos, a gyengébbet gyámoltó erkölcsösség képzetétől. A puritánok erkölcstana éppen azáltal tűnik ki, hogy megszabadítja magát mindazoktól a korlátoktól, amelyet a fent említett hagyományos (a középkorban mindvégig érvényesülő)¹⁷⁷ erkölcs az üzleti haszonszerzésnek szabott. Ez a fejlődés a reformáció (mint polgári mozgalom) számára sem magától értetődő.¹⁷⁸ Angliában azonban a kereskedelem

¹⁷³ PL. EÖRSI GYULA: *A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása*. Gazdaság- és Jogtudomány, 1969. 262. old.

¹⁷⁴ Nem véletlen, hogy éppen a szabadverseny fénykorába nyúlnak mindenfajta későbbi „kollektívizmus” gyökerei.

¹⁷⁵ A szerződési szabadság és az állami beavatkozás arányváltozásait az angolszász, francia és német jogban ld. HARMATHY ATTILA: *i. m.*

¹⁷⁶ Angliában a kapitalizmus nem a hagyományos vallás erkölcs száműzésével járt, hanem — a még a vallás valóságos társadalmi erejének korában lejátszódó — polgárosodás a vallás erkölcsöt végletesen asszimilálja és támaszává teszi. Ezt importálták Amerikába is a protestáns bevándorlók. Az ipari forradalom és újabb fellendülés az 1760-as évek után ezeket a beidegződéseket alig érinti; ennek a változásnak termése csak a 19. század végére érik be. Ebben a témában nem vállalkozhatunk mélyebb kutatásra. A következők alapjául e terület két alapvető műve, és a bennük közölt forrásanyag szolgált: WEBER: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp. (1923), és TAWNEY: *Religion und Frühkapitalismus*. Bern, 1946.

¹⁷⁷ A gazdaság középkori erkölcsi szabályozóira TAWNEY: *i. m.* 72—96. old.

¹⁷⁸ Nem állítható, hogy a reformáció automatikusan a „kereskedői szellem győzelmét” jelentette volna a hagyományos katolikus társadalometika fölött. Az első generációk ragaszkodnak a hagyományhoz, sőt a „római kapzsisággal” szemben szigorú érvényesítését követelik. Luther konzervatív, paraszti társadalompolitikájával is egybevág, hogy továbbviszi a méltányos ár és haszon, az uzsoratilalom középkori követelményeit. (Részletesen TAWNEY: *i. m.* 107. old.) Kálvinnál az üzletiesség jóváhagyása annak inkvizitórius féken-

viszonylagos felszabadulását nem soká kísérik az ellenőrzés és a fékentangatás erkölcsi követelményei — s elsősorban ennek a hiánynak vannak viszonylag világosan követhető társadalmi okai. Az angol kapitalizmus felfutását a 16. század végén és a 17. században az állam pénzügyi és szociális gyámkodása jellemzi, s ennek folytán pontos és éles érdekellentétek keletkeznek a királyi merkantilizmus haszonélvezői és a különböző puritán rétegek között. Így a polgárság többsége már a polgárháború előtt állami beavatkozás ellenes, „liberális” követelésekkel lép fel; s ennek folytán azzal is, hogy sem elavult erkölcsi korlátok, se a „közjó” ne korlátozza az üzletet.¹⁷⁹ Nem követhetjük, hogyan alakít ki az állam-mal szemben és istennel szemben magára utalt puritán polgárság (kapitalista) individualizmusának átfogó morális megfogalmazást. Témánk szempontjából csupán a végeredménynek azt a részét kell feljegyeznünk, hogy a hagyományos etika által elítélt (öncélú) profitszerzés nemcsak igazolást nyert, de egyenesen vallási kötelességgé lépett elő.¹⁸⁰ Ez a *hívatus*¹⁸¹ teljes életet kitöltő, aszkétikus gyakorlását követeli meg, s ezzel kapcsolatban azok az erények válnak alapvetővé, amelyek egyben az üzletnek is hasznára vannak.

Ahogy ez az erkölcs aggálytalanná teszi a profit felé az utat, úgy fordítja ellenkezőjére a szegénykérdés tradicionális „szociális” szemléletét is. Az angol kapitalizálódást a 19. század közepéig végigkísérő kegyetlen nyomor morális igazolást nyer: a szegénység erkölcsi fogyatékosság.¹⁸²

A common law „nyereségét” ugyanez az individualista szemlélet uralja. A jogban szerephez jutó „practical morality” teljes összhangban van a társadalmi gyakorlattal és az etikával.¹⁸³ A „moral man” a jury és a bíró számára *természetzerűleg esik egybe* az adott tevékenység (hívatus) normái szerint cselekvő *reasonable man*-nel,¹⁸⁴ s e modell tulajdonságainak elérése erkölcsi kötelesség is,

tartásával jár együtt; „úgy bánik az uzsorával, mint a patikus a méreggel” — írja egy angol prédikátor 1612-ben. (id. TAWNEY: *i. m.* 118. old., ld. még 237. old.)

¹⁷⁹ Az állam és az anglikán egyház együttes szociálpolitikájára a „közjó” jelszavával, majd talajvesztésére a kapitalista viszonyok kibontakozásával ld. TAWNEY: *i. m.* III. fejezet; a „liberális” követelésekre 238. és 319. old.

¹⁸⁰ A sikeres üzlet a kegyelem egyetlen biztos jele. Jellemző illusztrációként írjuk mi is ide Baxter *Christian Directory*-jének (1673) gyakran idézett passzusát: „Ha Isten nektek olyan utat mutat, melyen saját lelketeknek és másoknak kára nélkül törvényes módon több nyereségre tehettek szert, mint valami más úton, s ti ezt elháríthatok magatoktól s a kisebb hasznot hozó utat követitek, akkor kereszteszitek hívatusotoknak egyik célját, akkor vonakodtok Isten sáfárjának lenni, s az ő ajándékait elfogadni, hogy azokat érte használjátok, ha kívánná. Nem az érzékiség és véték kedvéért, hanem *igenis Istenért dolgozhattok azon, hogy gazdagok legyetek*”.

¹⁸¹ A hívatus (calling) központi szerepére a protestáns munka-etikában, s praktikus hasznára: az állandó hívatus szakképző és teljesítmény-növelő hatására WEBER: *i. m.* 105. old. TAWNEY: *i. m.* 243. old.

¹⁸² A puritán erkölcstan a munkásság rabszolgává tételét (amelyre a szó szoros értelmében is javaslatot tesznek) morálisan igazolja: aki szegény, az bizonyosan erkölcstelen, s a nyomor erényre (szorgalomra, takarékosagra) kényszeríti a munkást. TAWNEY: *i. m.* 256. old.

¹⁸³ GOODHART az angol jog és az erkölcs kapcsolatát minden jogágban kimutatja, s arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az angol jog szigorúsága mögött végső soron az áll, hogy ez a jog „a nemzet” hagyományával, a vallással, az erkölcsökkel és az ésszerűséggel összhangban van. *English Law and the Moral Law*. London, 1955. 155. old.

¹⁸⁴ GOODHART *i. m.* 82. old.

hiánya erkölcsi hiba is. De a puritán-individualista erkölcs alapján „tökéletes” magyarázatot nyer az assumption of risk, a contributory negligence és a common employment doktrínájának „anti-szentháromsága” is.¹⁸⁵

A vázolt utilitárius illetve közmeggyőződés alakult puritán erkölcsi háttér természetesen *csak részleges* magyarázat arra, hogy a tort-jogban és különösen a negligence-ben a szubjektív felelősségi ideológia miért játszott a kontinenshez képest kisebb szerepet a 19. század végéig, s így egyben arra is, hogy miért volt az objektivizált gondossági követelmény oly magától értetődő a common law-ban. Mégis megvilágítja azt a „gyakorlati erkölcsöt”, amelynek — különösen az esküdt-bíráskodás miatt — nagy szerepe volt a gondatlanság megítélésében.

c) Ellentmondásban áll-e ezzel, hogy a 19. század végén a szubjektív felelősség az angolszász jogban is reflektorfénybe kerül, és hogy a vétkesség mint felelősségi alap mindmáig erős ideológiai pozíciókkal rendelkezik? Nem. A gyakorlatban a folytonosság nyilvánvaló: a „no liability without fault” fault-ja megmarad a normatív mércénél, s maga az elv sem érvényesül kizárólagosan. De az elméletben sincs törés. A szubjektív felelősség hangsúlyozása az igen általánosan felfogott individualizmusban közös nevezőre talál a felelősség korábbi ideológiájával. A változások éppen abból magyarázhatók meg, hogy a felelősség elméletének fő vonala követi a liberális ideológia szerepének változását a monopolkapitalizmus kibontakozásának korában. Ez már részleteiben sem mutat fel nemzeti sajátosságokat. A liberálkapitalizmus kiépülésének egyéni útjait a felelősségi jog éppúgy tükrözte, mint a nemzetközileg egységes hanyatlást. A vétkesség 19. század végi szerepe és további sorsa igen egyező az angolszász, a francia és német jogban.

Annak, hogy az elmélet a 19. század utolsó harmadában, viszonylag egységesen¹⁸⁶ a vétkességet a common law általános és kizárólagos felelősségi feltételeként deklarálja, általában két okát szokták megjelölni. Az egyik az erkölcsi szempontok, a méltányosság (újra)érvényesülése a jogban, a másik az akaratszabadság tanának hatása a polgári jog területén.

A tradicionális képzeteknek a „new moral sensibility” behatolásáról a jogba és ennek következményeként a kártérítés szubjektív feltételhez való kötéséről¹⁸⁷ csak részben van igazuk. A liberális polgári jog „méltányos” fellazulása a kártérítés területén is felszínre hoz régi, klasszikus kapitalizmus előtti megoldásokat, különösen a szubjektív felelősség egyéniesített formáit.¹⁸⁸ Ezzel kapcsolatban

¹⁸⁵ Eme „unholy trinity of defenses” felhasználásával hagyta a tőkés vállalkozó az üzemi balesetek terhét a károsult munkáson. FLEMING: *The Role of Negligence in Modern Tort Law*. Virginia Law Review, 1967. 819. old. POUND részletesen kifejti, hogy az assumption of risk és a contributory negligence tana „eminently puritan conceptions”. *The Spirit of the Common Law*. Boston, 1931, 47. old.: A munkás ugyanis szabad ember, akit csak lelkiismerete irányít az írás magyarázatában éppúgy, mint munkája megválasztásában; ha a körülményeket és a veszélyeket ismerve elvállalja a munkát, nyilvánvaló, hogy a károsodás kockázatát is maga választotta magának. — A tőkés lelkiismerete tehát „szörnyen jó” lehetett, jegyzi meg WEBER, bizvást mondhatjuk, farizeus módra jó. Ezt a lelkiismeretet hagyta a 17. század vallási tekintetben mozgalmas korszaka utilitárius örökösire. I. m. 117. old.

¹⁸⁶ Vö. POUND: *Introduction*. 84. old., FRIEDMANN 162. old. Az angol és amerikai álláspont eltérésére GOODHART: i. m. 81. old.

¹⁸⁷ FLETCHER: i. m. 539. old.

¹⁸⁸ Még a BGB előkészítő munkálatai közben is megpróbálják a Landrecht gradált felelősségi szabályait feltámasztani. A német és osztrák helyzetre ld. IV. fej. A visszanyúlás-

a vétkeességi felelősség és az erkölcsi felelősség kapcsolata valóban előtérbe kerül. Az „erkölcsi” szempontok általános hatásának oldaláról nézve azonban kiderül a fenti összefüggés csupán mellékes, és általános érvényű állításként következtetlen volta. Az „erkölcsi érzékenységnek” ugyanis a kártérítési jogban éppen a liberális (vétkeességi l) felelősségi rendszer működésének negatív eredményei, az ezáltal létrejött társadalmi feszültség adhatott tápot. Erről az oldalról nézve a fault elvi elhatalmasodása és gyakorlati válsága csupán kísérőjelenségei azoknak a mélyen a liberálkapitalizmus fénykorába nyúló társadalmi változásoknak, amelyek a kártérítési jog területén a károsultak érdekét védő „második kárelosztásban”¹⁸⁹ jutottak kifejezésre. Ez utóbbinak, és általában az „erkölcsi”, értd: szociális feszültség enyhítésének adekvát eszköze viszont éppen az *objektív* felelősség volt. Ez a kárfelelősség élő, győzelmes iránya, amely a „szubjektív” felelősség tartalmi alakulását mindmáig döntően meghatározza, s végeredményben a szubjektív felelősséget de facto megszünteti. A század végén azonban a kártérítés eszközeinek jövőd szerepe még nem volt teljesen világos. Mind a szubjektív formában kiterjesztett felelősség, mindpedig az objektív helytállás használatának irányáért kifejezett osztályharc folyt.¹⁹⁰ Ebben a helyzetben is jellemző azonban, hogy a szubjektív felelősség és az erkölcsi szempontok kapcsolata a károkozó felelősségének izolált és elméleti szemléletében áll meg,¹⁹¹ ezzel szemben az objektív felelősség alkalmazása az említett erkölcsi (szociális) kívánalmak kielégítésének fő vonalába esik.¹⁹²

Elvont és izolált a valóságtól a szubjektív felelősség másik gyökere is: a morális felróhatóság visszavezetése a szabad akarat tanára.¹⁹³ Másutt már foglalkoztunk azzal, hogy az akarat milyen alapvető szerepet játszott a klasszikus kapitalista jogban, s különösen azzal, hogy az akarat a felelősségi szabályokban nem valódi, pszichikai akaratként, hanem csupán mint etikailag semleges eszköz játszott szerepet. Itt még azt fűzzük hozzá, hogy az akarat tan etikai vonatkozásai a klasszikus kapitalizmus idején a common law-ban nagyon is háttérben maradtak; éppen az akarat korlátatlansága, etikai kötöttségektől való szabadsága dominált. A felelősség általánosságára vonatkozó angolszász felfogás negatív: nincs felelősség, kivéve, ha a károkozás vétkes volt.¹⁹⁴ De a felek szabad akaratának doktríná-

nak a klasszikus kapitalizmus előtti megoldásokhoz a „régi”, méltányos erkölcs felidézése is támaszul szolgált. A polgári jog formális egyenlősége folytán elviselhetetlenül egyenlőtlen károsulti és károkozói pozíciók, mint osztálypozíciók, ebben az erkölcsi megközelítésben semleges „humiles” — „potentes” ellentétte általánosodtak.

¹⁸⁹ I. fej. 1. pont.

¹⁹⁰ A hangsúlyozottan szubjektív felelősség felhasználására a tőkés-munkás viszonyban, az előbbi érdekében, ld. FLEMING: *i. m.* 819. old. New Yorkban a szubjektív felelősség alkotmányos és természetjogi voltát szegeztek az objektív Workmen's Compensation-nel szembe (Ld. 134. jegyz.). A károsultvédelem osztályjellege a common law-ban különösen világos, mert állami beavatkozás a századfordulón csak a munkásbalesetek vonatkozásában történik meg. (A biztosítás bevezetésére a munkaadók védelmében a kontinensen vö. JANNOT: *Der soziale Gedanke in der Haftpflicht-Versicherung*. Berlin, 1941. 161. old.)

¹⁹¹ Egyetlen „modern” gyakorlati áttörés a svájci OR 43. §.

¹⁹² Ezért hangsúlyozza pl. GOODHART is, hogy az objektív felelősségnek is megvan az erkölcsi indoka. *I. m.* 98. old.

¹⁹³ Ld. FRIEDMANN 163. old. POUND: *Introduction*. 79. old. FLEMING: *i. m.* 816. old.

¹⁹⁴ POUND: *Introduction*. 79. old.: A felelősség 19. századi koncepciója inkább metafizikai, mint etikai; a felelősség fejlesztésének pozitív kreatív elmélete negatív korlátozó elmélett

ját a szerződési jogban is olyan hagyományos „erkölcsi” korlátozások leküzdésére használják, mint az egyenértékű csere, igazságos ár stb.¹⁹⁵

A századvégi és attól kezdve fennmaradó szubjektív felelősségi *tanban* azonban az akarat fenti tulajdonságai megváltoznak: valódi akaratról és azon alapuló felelősségről van szó. Ez a fordulat a liberális ideológia azutáni szerepváltását követi, hogy a liberálkapitalizmus mint társadalmi realitás semmivé vált. Általános jelenség, hogy az alapvető liberális eszmék ekkor, utólag nyerik el azt az érték-minőséget, amellyel valóságos érvényesülésük idején sohasem rendelkeztek. Mintegy védekezésül a monopolkapitalista valóság anti-individualista tendenciái ellen, a liberálkapitalizmus alapvető kategóriái idealizálva jelennek meg az elméletben: úgy, ahogy a bennük rejlő elvi lehetőségek kibontakozása esetén funkcionálhattak volna, ahogy elvileg érvényesülniök kellett volna. Tagadhatatlan, hogy a liberális eszmények ilyen túlélése adott történelmi szituációban pozitív morális ösztönző erőt jelenthet. A felelősségi jogra alkalmazva azonban ez is kérdéses. Mivel a polgári jogi felelősség mögött (éppen mert polgári jogi felelősség) sohasem állt ilyen tisztán felelősségi eszmei háttér, maga az erkölcsi alátámasztás is, a szabad akarat, felelősség stb. önmagában vett értékének deklarálásán túl, szükségképpen elhomályosult mindennapi értékekre hivatkozhat csak.¹⁹⁶ Az a közelség, amelyet a kárfelelősség joga és ideológiája között a klasszikus kapitalizmus idején láthattunk, a liberálkapitalizmussal együtt el is tűnik. A századvégtől kezdve a szakadék a felelősség jelszavát általános igényvel hangoztató elmélet és a kártérítési jog tényleges fejlődése között már nagy, és egyre távol; s mivel a gyakorlat működik jól, az ezzel szembeszegezett, elvontan pozitív, de itt diszfunkcionális eszmék e vonatkozásban hitelüket veszítik.

fordul át a fenti értelemben. FLETCHER szerint a *no fault* döntő változása a 19. században az, hogy különböző egyedi mentesítő körülmények egységes elnevezéséből olyan elemmé vált, amely e károkozást „igazolja”, jogossá teszi. *Fairness and Utility in Tort Theory*. Harvard Law Review, 1972. 556. old. — Ez a negatív felfogás a torts hagyományos struktúrájával is összhangban áll.

¹⁹⁵ HORWITZ: *The Historical Foundations of Modern Contract Law*. Harvard Law Review, 1974. 917. és 946. old. Igen fontos szerepe van ebben a folyamatban annak, hogy a 18–19. század fordulóján az értékpapír- és tőzsdeügyletek jelentőségének hirtelen és óriási megnövekedésével az addig *fair* üzlet egyszerű viszonyítási alapjai is megínognak. A bíróságok nem veszik figyelembe az alku objektív egyenlőtlenségét, az egyén dönti el, hogy az áru *neki* mennyit ér. A „consideration”-nek egyre inkább csupán bizonyító szerep jut.

¹⁹⁶ Így pl. DICEY egyébként oly precíz elemzése is általánosságokra fordul, mikor a *laissez faire* policy túlélésének gyökereiről beszél: az állami beavatkozás iránti bizalmatlanságot az angol polgárok tömege már magáévá tette, a *laissez faire* dogmáját a tényleges filozófiai hovatartozástól függetlenül azért vallják az angol polgárok százai, mert a tetterőt fokozza, az egyéniségnek és a gondolkodás szabadságának teret ad, táplálja az önbizalmat, a segíts-magadon hozzáállást stb. *I. m.* LXXI. old.

VI. MIÉRT URALKODIK A SZUBJEKTÍV KÁRFELELŐSSÉG ELVE A SZOCIALISTA POLGÁRI JOGBAN?

Kárfelelősség és a szocializmus (eredetileg: szociáldemokrata munkásmozgalom) összekapcsolásának megvan a maga klasszikus időszaka, módja és eredménye: a múlt század utolsó két évtizedétől terjed el a munkaadó objektív felelőssége az üzemi balesetekért. Hogy ez az osztályharc által kikényszerített engedmény volt, nemcsak a kortársak tudták, de az utódok is. Hiába vált az üzemek felelőssége oly megszokott, majd meghaladott vívmánnyá, mint a 8 órás munkaidő, és hiába foglalta el a *polgári jogon belül* maradó objektív felelősség fő helyét a közlekedési balesetek kárrendezése; az objektív felelősséggel kapcsolatban, ha határozatlanul is és a jogból egyre jobban az ideológiába kerülve, de megőrződött a szocializmussal való összefüggés — vagy közvetlenül, vagy pedig abban az általános negatív szerepben, hogy azt mint a klasszikus burzsoá (erkölcsi) értékek elleni támadást fogták fel. S azon nézetekkel szemben, hogy „a vétkekesség kritériumának elhagyása utat nyitna a szocializmusnak”, André Tunc még ma is szükségesnek látta az Összehasonlító jog nemzetközi enciklopédiájában külön pontban kiemelni, hogy „a vétkekesség nem politikai kérdés”.¹

Hogy illik ebbe a képbe, hogy a Szovjetunió és a népi demokráciák hatályos polgári törvénykönyvei a — a vétkekesség vélelmével modernizált — szubjektív felelősségi főszabályt tartalmazzák, a veszélyes üzemek — bár általánosan ki-fejezett, de mégiscsak a hagyományos kört befogó — tárgyi felelősségének kivételével? És hogy az elmélet sem az egykori, *károsultvédelemre* koncentráló „szocialista” vonalat folytatja, hanem az uralkodó irányzat szerint a szocialista jogra az jellemző, hogy elvileg csak a vétkes magatartásra alapít felelősséget? A kérdés jogosultnak látszik — és amíg nincs válasz arra, hogy miért van ez így, addig korai a változáson megütközni vagy sajnálkozni.² A véletlennek is oka van — s ki állítja, hogy ez a végeredmény a szocialista jogban?

S ha a jónak tűnő kérdés a történelemhez kormányoz minket, első dolgunk a kérdés korrigálása: összehasonlíthatók-e különböző minőségek? A múlt század végén az üzemi balesetekért való kártérítés égető *gyakorlati* kérdés volt, amely a szociáldemokrácia hasonló (a munkásság helyzetének javítására irányuló) napi feladatai közé illeszkedett. A szocialista jog ezt a vívmányt már természetesként átveszi. Itt általános és *elvi síkon* van szó a szocializmus és a szubjektív vagy objektív felelősség „megfeleléséről”, gyakorlati indítékok és követelmények

¹ International Encyclopedia of Comparative Law. Vol. XI. Torts. Chapter 1. 115. pont.

² Csalódását fejezi ki a szocialista jogok konzervatív megoldása láttán FLEMING: *The Role of Negligence in Modern Tort Law*. Virginia Law Review, 1967. 820. old. és EHREN-ZWEIG: *Psychoanalytic Jurisprudence*. Leiden, 1971. §. 214.

csak kivételesen és sosem meghatározóan jöttek szóba.³ A kérdés tehát nem vehető fel önmagában, hanem a polgári jog és szocializmus, még tágabban: az áruviszonyok és szocializmus „megfelelése” az (pontosabban az erről vallott nézetek), ami a választ alapjában eldönti. Ezek olyan súlyú problémák, amelyeket nem tárgyalhatunk, de amelyekhez mégis minduntalan folyamodnunk kell majd. Persze, még e valódi meghatározók mellett is számolnunk kell azzal a véletlennel, hogy — gyakorlati okok híján — miért manifesztálódik a polgári jog „szocialista” felfogása oly közvetlenül éppen a felelősség intézményében. A probléma tehát nem maradhat meg a kártérítés kereteiben.

Másrészt a szovjet jogon belül kell vizsgálnunk. A változások itt,⁴ és a szovjet jogfejlődés sajátos feltételei által meghatározva játszódtak le. Az 1922-es szovjet-orosz Ptk. ugyanis olyan megfogalmazású felelősségi főszabályt tartalmazott, amely lehetővé tette az objektív értelmezést is. Az objektív felelősség a 20-as években és a 30-as évek első felében — az elméletben — uralkodó volt. A döntő és egyértelmű átállás a szubjektív felelősségi alapra 1938-ban történt.

A szovjet jogon belül is tehát párhuzamos kérdéshez érkezünk: hogyan illeszkedik ez a hosszú objektív felelősségi korszak a szovjet polgári jog történetébe? Hiszen annak alapelvei (amelyekkel a mai álláspont szerint a szubjektív felelősség harmonizál, sőt ez utóbbi maga is fontos elv) nem változhattak ellenkezőjükre, s a szovjet polgári jog szocialista voltához az első korszakban sem férhet kétség. Vagy az objektív felelősség csupán átmeneti és jelentéktelen tévedés — sőt a politikai ellenség műve — lett volna, mint ezt az 1938 utáni irodalom tartja (ha a korábbi állásponttal egyáltalán foglalkozik)?

Kérdéssel válaszolunk: vajon a szovjet polgári jog 1917. november 8-a óta, vagyis a szocialista társadalmi tulajdon megalapozásától, egyenes vonalban haladt a mai állapot felé, s a közbeeső változások csupán a szovjet polgári jog adaptálását jelentették a mindenkori feladatok szolgálatára?⁵ Nem homályosítja-e el ez a szemlélet a *történeti folyamatot*, amelyben az eredetileg politikai alapintézmények (mint pl. a társadalmi tulajdon), amelyek ezt a lehetőséget *csak alternatívaként* hordozták,⁶ a szovjet polgári jog alapjává (is) *váltak* — vagyis

³ Ilyen kivétel pl. a 30-as évek elején a tervszerződésekért való feltétlen felelősség javaslata. — Természetesen kérdezhető, hogy a 20-as években volt-e olyan mérvű „gépi kártérítés” a Szovjetunióban, amely kikényszerítette volna az általános objektív felelősséget, illetve, hogy a szubjektív felelősség fennmaradása az ítélkezésben nem a károkozások jellegéhez alkalmazkodott-e. A kérdésnek ez az oldala azonban még a szubjektív felelősség későbbi szakaszában is homályban maradt.

⁴ Az eredeti „szocializmus—objektív felelősség” kapcsolat a burzsoá jogban, illetve ideológiában változatlanul fennmaradt, csupán elhalványodik. (Vö. 1—2. jegyz.)

⁵ Ez a szovjet jogtörténet-írás szemlélete. — Pl. NOVICKIJ: *Istoriija grazdanskogo prava*. Moszkva, 1957. 22., 62., ill. 32. old. és JOFFE: *Grazdanskoe pravo* = *Szorong let szovetszkogo prava*. I. köt. Leningrád, 1957. 180. old. (Továbbiakban: *Szorong let.*): A föld, majd az ipari üzemek, bankok és külkereskedelem állami tulajdonba vétele egyfelől, s a másik oldalról a régi jog megszüntetésének befejezése 1918 végére megteremtette az új, a burzsoá magánjogtól különböző szovjet polgári jog alapjait. A szovjet polgári jog kezdetől fogva és minden fejlődési szakaszában szocialista jellegű volt.

⁶ A társadalmi tulajdonra ugyanis felépült a hadikommunizmus közvetlen termelés-irányítást és elosztást megvalósító rendszere, és két kísérlet is történt a társadalmi tulajdon szektorának „gazdasági jogi” szabályozására is. A polgári jog léte mind a 20-as, mind a 30-as évek elején alapjában kérdéses volt.

magának a polgári jognak útját szocialista jellegének elismeréséig és megszilárdulásáig? Témánkra és módszertanira szűkítve a kérdést: miért ne lehetne elismerni a szocialista polgári jogban is a felelősség alapjának különböző alternatíváit; az adott történeti helyzet szerint (amely azt is meghatározza, hogy ebben gyakorlati vagy ideológiai szempontok a döntők) miért ne „felelhetne meg” a szocialista jognak az objektív kárfelelősség is? Azt reméljük, ha sikerül az „adott” történeti-politikai és jogelméleti háttérrel csupán felvázolni is, nemcsak az eddigi változások lesznek érthetőbbek, de a jelenkori, már megindult változás — a hagyományos felelősség felbomlása — számára is egyengethetjük az utat a szocialista jogokban.

Végül szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy nem törekedtünk a szocialista polgári jogi felelősség történetének megírására, még kevésbé az elmélet eredményeinek rendszeres számbavételére és összefoglalására. Igyekeztünk a címben is megadott kérdéshez tartani magunkat, s így a felhasznált forrásokat nem a felelősségi elmélet egészét tekintve őket megillető súlyuknak és színvonaluknak megfelelően, hanem csakis ebből a szempontból tárgyaljuk.

1. AZ OBJEKTÍV FELELŐSSÉG ELMÉLETI SZORGALMAZÁSA AZ 1922-ES PTK. ELSŐ ÉVTIZEDÉBEN

A szovjet irodalomban lefolyt felelősségi vita kiindulópontjai a vita előrehaladtával egyre távolabb esnek a polgári jog specifikus szempontjaitól.⁷ Mégsem lehet elvonatkoztatni attól, hogy az ilyen vagy olyan felfogásnak igen fontos gyakorlati következményei vannak, s hogy a gyakorlat számára ezek az ideológikus viták a Ptk. felelősségi szabályainak értelmezését jelentették. Jellemző, hogy maga a

A felelősség történetére vonatkoztatott alternatíva-kérdés épp ilyen jogosan feltehető azzal a „háttérrel” kapcsolatban, amely a felelősség fejlődését meghatározta. Vajon az áruviszonyokat, tehát a polgári jogot, egészében elvető hadikommunizmus csupán kényszerű és véletlenszerű kitérő volt-e, amelyet a polgárháború és intervenció váltott ki, és ezek befejeződése után a szovjet gazdaság visszatért az árutermelésen alapuló gazdaságpolitikához, amely tulajdonképpen már 1918-ban megkezdődött, s a máig tartó töretlen fejlődési ív kiindulópontja? Az uralkodó politikai gazdaságtani doktrína éppen ezt vallja — s szemlélete párhuzamos a felelősség alapjának „történelmi” felfogásával. Pedig a hadikommunizmus nem pusztán a tőkés (s így a cári) államkapitalista hadigazdálkodás piacellenes jellegében már meglevő tendenciák „szocialista” beteljesítése volt, amelyet a hadiállapot fennmaradása indikált, hanem *tudatos kísérlet* a századfordulón, illetve a forradalom idején a szocialista gazdaságról élő elképzelések megvalósítására. A hadikommunizmus állami és gazdasági berendezkedésében nem csupán a szerződéses szféra „szűkülött össze”, miközben a szocialista polgári jog folyamatosságát az állami tulajdon és annak tervszerű irányítása fenntartotta (így értékeli NOVICKIJ: *i. m.* 88. old.). Az *állami tulajdon* maximális kiterjesztése — akkor és ott — sem objektíve, sem célkitűzéseit tekintve *nem a szocialista árutermelés megalapozását* szolgálta, hanem éppen az állam közvetlen termelésirányító és elosztó funkciójának biztosítását. A hadikommunizmus és a NEP-korszak mint önálló szocialista gazdasági mechanizmus-alternatívák elemzésére ld. SZAMUELY LÁSZLÓ: *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Elvek és elméletek.* Bp. 1971.

A polgári jog és a felelősség történetében természetesen nem a hadikommunizmus, hanem a gazdasági jog jelentette az alternatívát.

⁷ A felelősségi vita a 20-as és 30-as években a „polgári jog” pozíciójához kapcsolódik. A szubjektív felelősséget valló, máig uralkodó felfogás viszont éppen nem a specifikus polgári jogi szempontot, hanem a több jogágban közös „felelősségi” elemet hangsúlyozza.

törvénysszöveg sosem kiindulópontja az érvelésnek,⁸ hanem azt az elvi posztulátumokból levezetett felelősségi felfogás utólagos, de nem döntő igazolására idézik. Annak elemzésével sem találkozhatunk a szovjet irodalomban, hogy a kodifikátort mi vezette a felelősségi szabályok megalkotásakor, volt-e saját (esetleg szocialista) koncepciója; hogy a törvényhozó akart-e újat alkotni; s azt sem vizsgálják, hogy a törvény úgy, ahogy sikerült, objektíve hogyan viszonyul a kortársi polgári jogok felelősségi rendszereihez. Pedig az már önmagában is figyelemre méltó, hogy a törvény a homlokegyenest ellenkező nézetek vitájában nem perdöntő — holott tudjuk, hogy a polgári törvénykönyvek felelősségi koncepciója mennyire meghatározta a felelősség modernizálásának (objektívizálásának és szigorításának) technikáját a burzsoá jogokban, és hogy a törvény hogyan maradt hordozója a „felelősségi” ideológiának. A magyar jogászok számára az 1922-es szovjet-országi Ptk. deliktualis felelősségi főszabályát Marton Géza mint az objektív felelősség megvalósításának úttörő példáját közvetítette — de ma már láthatjuk, hogy ez az *egyik* értelmezés volt, s csupán a 30-as évek végén beállott fordulat híre jutott el később, az 50-es években hozzánk.⁹ Mi volt az eredeti koncepció? Vajon a 20-as évek objektív felelősségi elmélete a Ptk. alapján, vagy ellenében érvényesült-e? Vajon elintézhető-e a Ptk. sajátos, mindkét értelmezést lehetővé tevő megoldása azzal a megjegyzéssel, hogy szerkesztési hiba történt?¹⁰ Nyilvánvalóan nem.

A források hozzáférhetetlensége miatt nem vállalkozhattunk arra, hogy ezt a hiányt pótoljuk. A legtöbb, amit tehattunk, azoknak az összefüggéseknek a felvázolása volt, amelyek a felelősségi vitákat a polgári jog egészének sorsához fűzték. Elsősorban a Ptk.-beli felelősségi rendszer „tudományos környezetéhez” szolgáltatunk hiányos adatokat. Az ilyen szükségből vállalt, kockázatos módszerrel szerzett kép, ha kellő fenntartással kezeljük, még mindig több segítséget ad a valóság feltárásához, mint a hallgatás.

Az orosz Ptk. nem légueres térben jött létre, a politikai érdekű és alapelv jelentőségű részek újdonsága mellett az egyes jogintézmények technikai megoldását majdnem teljes egészében „a legjobb burzsoá kódexekből kölcsönözték”.¹¹ Ez annál is természetesebb, mivel az újjáélesztett piac mechanizmusa maga is — a „parancsnoki magaslatoktól” most elvonatkoztatva — a hagyományos mechanizmussal indult be.¹²

⁸ FLEJSIC: *Objazatsztva iz pricsinenija vreda i iz neoszovnatelnogo obogascsenija*. Moszkva, 1951. 86. és 90. old. (A továbbiakban FLEJSIC, idézve az ÁJI könyvtárának kéziratok fordítása szerint, Sz. 982.) írja, hogy az RSZFSZR 1922-es Ptk.-jának 403. §-a „csupán alkalom volt arra”, hogy az objektív felelősség hívei kifejtessék „káros álláspontjukat”. Ami a kódex kiinduló pozícióját illeti, csak SVARC jegyzi meg, hogy a 403. § „szerkesztése nem sikerült”, és hogy ennek szerepe volt az okozási elv elterjedésében. *Znacsenie vinü v objazatsztvah iz pricsinenija vreda*. Moszkva, 1939. 14. old.

⁹ Ld. alább 179. old.

¹⁰ Így az egyetlen szerző, aki a kérdést egyáltalán érinti: SVARC: i. m. 14. old.

¹¹ Sztucska: *Proletarszkij szud i burzsoaznoe pravo* (1925) id. PLOTNIEK: *K voproszu ob opredelenii prava v trudah* P. I. Sztucski = O teoreticeszkom naszledii P. Sztucski v szovetszkaj pravovoj nauke. Szbornik sztatej. Riga, 1965. 135. old. KURSZKIJ a kódex elfogadtatása előtt kiemeli a válogatás tényét és a formai átvétel mellett a tartalmi különbségeket. *Ob osznoვნüh imuscsesztvenնüh pravah* (1922) = Izbrannüe sztati i recsi. Moszkva, 1948. 88. és 92. old.

¹² A NEP kezdetén — a hagyományos eszközök és a kapitalizmus fogalmi összenövése miatt — azt a félreértést is el kellett oszlatni, hogy az áruviszonyok stb. csupán a „kapita-

A kártérítési felelősség kérdése — mint a korábbi kodifikációkban sem — nem tartozott a politikai alapkérdések közé. Az okozott kár reparációjának elfogadása az áruviszonyok elfogadásával együtt járt.¹³ A munkajog önálló szabályozásával a politikailag érzékeny munkásbaleset-probléma fokozatosan a polgári jogi kártérítésen kívül került. Ilyen körülmények között jogosult a felelősség szabályozásának mintáját a nagy burzsoá kódexekben keresni. Első pillantásra látszik azonban, hogy a Ptk. megoldása nem közvetlenül erre a hagyományra épült, hanem — kortársi mércével — a legmodernebb áramlatok válnak törvénné és jutnak így gyakorlati alkalmazáshoz.

1. a) Az 1922-es Ptk.-ban a deliktuális felelősséget addig sohasem látott általánosságban két generálklauszula mondja ki. A 403. § tartalmazza az elvi tételt, hogy ti. „aki más személyében vagy vagyonában kárt okoz, köteles az okozott kárt megtéríteni”. A 404. § történelmi újdonsága a fokozott veszélyforrás által okozott károkért való felelősség általános kimondása. A károkozó annak bizonyításával mentesül a felelősség alól, hogy a kárt „nem tudta elhárítani”, vagy hogy a károkozásra felhatalmazása volt (403. §); veszélyes üzemért való felelősség esetén pedig azt kell bizonyítania, hogy a kárt vis maior okozta. Mentésit továbbá a károsult szándékosságának vagy súlyos gondatlanságának bizonyítása. A kárfelelősség rendszerének másik pillére a méltányossági eszme: a bíróság a felek vagyoni helyzetének megfelelően akkor is megítélhet kártérítést, ha a károkozó a 403–404. §§ alapján erre nem lenne kötelezhető (406. §); sőt a felek vagyoni helyzetét a kártérítés terjedelmének megállapításakor a bíróság „minden esetben” köteles figyelembe venni (411. §).

A törvény „objektív” és „méltányossági” beállítottsága között bensőséges kapcsolat van. A méltányosságra alapított illetve a veszélyes üzemi objektív felelősség szociális indítékai ugyanis történelmileg közösek voltak. Feltehető, hogy Lenin direktívái (a dolgozók védelmét szolgáló intézmények átvétele a nyugati jogokból, s általában a polgári jog lehető „közjogiasítása”¹⁴) is befolyásolták a kódex alkotóit az ilyen szabályozás választásában. Ugyanakkor egyoldalúság lenne az objektív felelősség hangsúlyozását csak a szociális jog hatásából levezetni. Az objektív felelősségnek, a „második kárelosztásnak” a cári Oroszországban is megtalálhatók a maga speciális gyökerei, társadalmi okai és jogelméleti megvalósítása is. Az objektív felelősség partikuláris önállóságát, jogitechnikai és tudományos kidolgozottságát azért hangsúlyozzuk, mert az objektív felelősség és a méltányossági felelősség kapcsolatának későbbi szemléletében

lista” szférára vonatkoznának; hangsúlyozni kellett, hogy „komoly és hosszú időre szóló politikáról van szó”, és hogy a NEP-ben biztosított jogok és kötelezettségek mindenkit egyaránt megilletnek. SZTUCSKA: *Das Problem der Klassenrechts und der Klassenjustiz*. Hamburg, 1922. 41., 44–52. old. — A NEP gazdasági életének szabályozását a Ptk. bevezetése mellett a váltójogi törvény (1922. márc. 31-i dekrétum) indítja el.

¹³ A felelősség a kodifikátor szemében nem volt politikai kérdés. De éppen az áruviszonyokkal való összefüggése miatt az áruviszonyokkal is szembenálló nézetek fellépnek ellene. SZAMUELY LÁSZLÓ: *i. m.* 158. old. ismerteti *Larin*-nak, aki a hadikommunista ideológia továbbélése reprezentánsának tekinthető, egy 1921-ben írott cikkét, amelyben a NEP „veszélyei”, a „proletár-állam gazdasági befolyásának és erejének aláásása” példaként említi azt, hogy a vállalatok fellépnek az általuk szállított áruk vételárának kifizetéséért.

¹⁴ LENIN: Levél Kurszkijhoz, 1922. febr. 20. *Polnoe szobranie szocsinenija*. 44. köt. 396. old. Levél Kurszkijhoz, 1922. febr. 28. *uo.* 411. old., = *Vál. Művei*. Bp. 33. köt. 192. old.

nemcsak ez sikkad el, hanem valódi kapcsolatuk másik irányban is eltorzul: a viták ideológiai általánosságának síkján az objektív felelősséget a szociális jog, a méltányosság *egészével*¹⁵ hozzák *közvetlen* kapcsolatba. Így az objektív felelősség a szociális joggal ideológiai alapját tekintve azonosított gazdasági jog elleni harcnak esik áldozatul.¹⁶

b) Milyen felelősségi előzményre támaszkodhatott a Ptk.? A cári birodalomban is tanúi lehetünk annak a jelenségnek, amelyet a nehezen polgárosodó 19. századi Németországból már ismerünk: a haladás a gyakorlatból az elméletbe szorul. Az orosz jog is — Marxot variálva — csupán jogelméleti kortársa lehetett a jelennek. A hatályos civiljog, amelyet a Szvod zakonov 10. kötete tartalmazott, az alkalmazhatatlanságig elavult volt, s valójában bíró-jog érvényesült. A tudománynak még formálisan sem kellett a törvényre hivatkoznia (abba csak a reakciók „ragadtak bele” — írja Joffe), s így jogszabályi, sőt ténybeli megalapozás nélkül, általános kategóriákkal dolgozott.¹⁷ Érthető, hogy ez a tudomány érzékenyen reagált az európai jog minden újdonságára. A vétkesség mint felelősségi alap használhatósága, preventív szerepe, a normatív mérce és az akaratra alapozott felelősség viszonya, ezek megkérdőjelezése folytán a gondatlansági felelősség objektívnek minősítése, valamint a vétkesség felváltása az okozási elvvel nemcsak a polgári jogi, de a büntetőjogi irodalomban is napirenden volt.¹⁸

Az objektív felelősség tehát nagyon is „benne volt” a tudományos közvéleményben. Azonban még a progresszív kódextervezetek sem az avantgarde nézeteit tükrözték. Az 1903-as, az 1905-ös tervezetek az akkori legújabb európai kódexeket tekintették példaképüknek (a BGB-t és a régi OR-t). E javaslatokat éppen az utánzás, a „sajátos orosz eredetiség feláldozása” történelmileg ismerős érvével utasították el.¹⁹ Az 1905-ös tervezet felelősségi joga a cc.-re emlékeztető általánosságú, de a vétkesség követelményét szabatosan tartalmazó generál-

¹⁵ A méltányosság mint a liberálkapitalista legalitás fellazulásának jele és az általános méltányossági felelősség kérdése még a magyar Ptk. előkészítése során is összemosódott. Ez ellen MÁDL FERENC: *A méltányosság két oldala és a Polgári Törvénykönyv tervezete*. Jogtudományi Közlöny, 1958. 159. old.

¹⁶ SVARC: i. m. 11. old. és részletesen alább.

¹⁷ A forradalom előtti orosz jogtudomány elemzését ld. JOFFE: *Iz isztorii civiliszticeszkij műszli* = Trudi Kirgizkogo goszdarsztvennogo universziteta. Szerija juridiceszkijh nauk, vűp. 8. Frunze, 1972. 100. old. különösen 106. old. (Továbbiakban: *A magánjogi gondolkodás*.)

¹⁸ Az objektív felelősség mellett foglalt állást a civiljogászok közül pl. Krivcov: *A kár általános elmélete*. Jurev, 1902. 6. és 46. old. Pokrovskij: *A polgári jog alapvető problémái*. Petrograd, 1917. 287. old. szerint az objektív és szubjektív felelősség között a kiút a konkrét méltányosságra épülő bírói gyakorlat lehet; id. MATVEJEV: *Vina v szovetszkom grazsdanszkom prave*. Kiev, 1955. 4. fejezet 13. jegyz. (A továbbiakban: MATVEJEV, idézve az ÁJI könyvtárának kéziratos fordítása szerint, Sz 980. I—III. köt.) Petrazsickij az objektív felelősség ellen a prevenció érvét hozza fel; id. JOFFE: *A magánjogi gondolkodás*. 155. old. A büntető jogász Feldstejn: *A vétkességi formák tana a büntetőjogban*. Moszkva, 1902. 85. old. és Szergejevskij: *Orosz büntetőjog. Általános rész*. Szentpétervár, 1908. 26. old. a gondatlanság felrovásában objektív beszámítást lát; id. MATVEJEV III. köt. 56. old. SZINAJSZKIJ a forradalom előtti jogot összefoglaló utolsó tankönyvben is beszámol a vétkesség elvét szociális megfontolások alapján ért támadásokról Oroszországban — de az objektív felelősséget az „etikai princípium” nevében elveti. *Ruszkoe grazsdanszkoe pravo*. II. köt. Kiev, 1918. 143. old.

¹⁹ JOFFE: *A magánjogi gondolkodás*. 106. old.

klauzulára épül.²⁰ A klasszikus rendszeren azonban két olyan alapvető szabálya is túlmutat, amelyek az 1922-es Ptk.-ban szintén meghatározó szerepet játszanak: a megtérítendő kár terjedelmét a bíró szabad mérlegelés alapján állapítja meg (2613. § (1) bek.), s itt találkozunk a veszélyes üzemi objektív felelősség generális kimondásának első kísérletével is (2635. §), (amelyet a szocialista irodalom szocialista vívmányként tart számon, minthogy törvényben csakis a szocialista ptk.-k jellemző megoldásaként valósult meg). Hogy a teljes kártérítés merev megkövetelésével szemben a bírói mérlegelés itt modern, szociális jogi hatás-e, avagy éppen prekapitalista maradvány, nem tudható. A liberálkapitalista szakasz kimaradása mellett szól, hogy mindkettő egyszerre. Az általános veszélyes üzemi felelősség azonban kétség nélkül jelentős újítás.²¹

c) Az 1922-es Ptk. felelősségi főszabálya sajátos, többféleképpen értelmezhető megoldásának elődjét azonban sem a javaslatokban, sem az európai kódexekben nem találjuk. Legalábbis utalnunk kell azonban arra, hogy a kár elháríthatatlanságát a károkozó részéről, mint a felelősség alól mentesítő okot, a régi orosz jog ebben a megfogalmazásban ismerte. A Szvod zakonov archaikus állapotot tükröző deliktuális jogában²² a tulajdonképpeni polgári jogi kártérítésről csupán egy szubszidiárius szabály rendelkezik, amely szerint a nem bűncselekménnyel vagy kihágással okozott károkat is meg kell téríteni. Nem felel azonban a károkozó, ha a tevésre vagy mulasztásra olyan körülmények összetalálkozása kényszerítette, amelyeket nem tudott elhárítani (X. kötet, 684. §).²³ Ez a formula elvileg a klasszikus polgári jogi gondatlansági mércénél vagy szubjektívebben („on nye mog predotvarity”), vagy objektívebben értelmezhető. Önmagában nem perdöntő, hogy a Szvod zakonov a deliktuális felelősség alapeseteiben egyértelműen szubjektív vétkességre alapozta a felelősséget (647. §), mint ahogy nem bizonyítja az objektív értelmezést sem az, hogy a többi kimentő ok szintén nem szubjektív jellegű, hanem jogellenességet kizáró ok. De mindez együtt mutatja, hogy a büntetlen és kihágáson kívüli károkozást mégiscsak *másnak* tekintették. Megerősíti ezt a feltevést a vasút- és gőzhajózási társaságok felelőssége. Ezek ugyanis nem felelnek a „véletlenért”, amely alatt azonban nem pusztán a vis maior, hanem az üzembentartó „vétlensége” is értendő — vagyis a „vétkes” felelősség a casus minor határáig terjed. Úgy látszik tehát, hogy a veszélyes üzemi felelősség nem „objektívebb”, nem szigorúbb, mint a nem büntetett és kihágással okozott károkért való felelősség; mindkettő határa objektív: az alsó balesetnél van. A vasútak stb. felelősségének sajátossága így nem annyira az objektív alap, hanem az, hogy az „egyéb” (nem büntetett okozott) károk megtérítésének szabályai szerint felelnek halál és testi sérülés okozásáért, amelyek egyébként a „büntetett és kihágással okozott károk” szubjektív szabályai alá tartoznának.²⁴

²⁰ 2601. § — a javaslat szövegét közli SEELER: *Der Entwurf des Russischen Zivilgesetzbuches*. Berlin, 1911.

²¹ Oroszországban a vasút és gőzhajó üzemeltetőjének szigorú felelősségét igen korán, 1852-ben bevezették, bár csupán a személyi károkra. *Szvod zakonov*. X. köt. 684. §. Ld. KLIBANSKI: *Codex des Civilrechts. Russisches Zivilgesetzbuch*. Berlin, 1902.

²² A kártérítési kötelek alaptípusa itt a büntetett és kihágással okozott kár, amelynek megtérítése a vétkesség mértékéhez igazodik. (644. kk. §§ — aprólékos kazuisztikával.) A vétkesen okozott személyi sérülések legalább kihágásnak minősültek.

²³ Mentesít még: törvény vagy a kormány parancsa és a személyes végszükség.

²⁴ A Szvod zakonov rendszerében való elhelyezésük is erre utal.

A mondottak spekulatív hipotézisek, amelyeket a bírói gyakorlat hozzá-férhetetlensége miatt nem tudunk igazolni. Azt azonban így is valószínűsítik, hogy a forradalom előtti orosz jogban nem érvényesült egyértelmű szubjektív felelősségi szabály a polgári jogi kártérítésben. Ez egyébként, a deliktális felelősség általános pályafutásának ismeretében, nem is lenne várható. A klasszikus szabálynak itt sem társadalmi, sem dogmatikai talaja nem volt, s ha — Joffe nyomán — elfogadjuk a bírói gyakorlat döntő jogalakító szerepét, a fenti jogforrási és elméleti kép alapján, történelmi analógiáink birtokában, a prekapitalista bírói méltányosság továbbélésével és az imperialista doktrínával való érintkezésével kell számolnunk.

2. Az 1922-es Ptk. felelősségi főszabálya így aligha épült szilárd hagyományra, de e nyitva álló kérdésben nem is akarta kimondani a végső szót.²⁵ A veszélyes üzemek felelősségének általános kimondása, s e felelősség egyértelmű kiterjesztése a vis maiorig ezzel szemben határozott állásfoglalást és továbblépést jelentett. Ha a 403. §-t — megszorítóan — szubjektív felelősségi szabálynak fogjuk fel (ebben az esetben a vétkesség vélelmezett), már előttünk áll a szocialista Ptk.-k „kétszaternás” felelősségi modellje. Értelmezték-e ezt a szabályt kezdetben is így, és ha igen, megfelelt-e ez a megoldás a korabeli gyakorlati követelményeknek — avagy túl szűknek bizonyult s a kárelosztási igények vívták ki a 403. § kimentő okának objektív értelmezését? Vagy egy új, károsult-párti, szocialista módra „szociális” kártérítési gyakorlat és a hagyományos liberálkapitalista jogi tudat ellentmondása pattant ki a felelősség objektív vagy szubjektív alapjáról folyó vitában? Nem. Tudat vitázott tudattal, magát elvi levezetéssel szocialistának mondó elvi megoldás burzsoának posztulált elvi megoldással. Gyakorlatról és gyakorlati következményekről nem esett szó. A Ptk. megoldásának funkcionális alkalmasságát nem vizsgálták, a bírói gyakorlatra ebben a korszakban nem támaszkodtak, hanem azt orientálni kívánták. Maga az ítélkezés eleinte a régi mederben haladva határozatlanul állt az egyértelműen objektív illetve szubjektív felelősség között, majd legfelsőbb bírósági állásfoglalás nyomán lassan követni kezdte az akkor hivatalosan elismert objektív elméletet — amíg a hivatalos álláspont át nem fordult a szubjektív felelősségbe. A bíróságok fő gondja természetesen az volt, hogy az okozási terminológiában használható felelősség-korlátozó ismérveket alakítsanak ki.^{25/a}

Ha most hangsúlyozzuk, hogy a vita ideológiai érdekű volt mindvégig²⁶ (vagyis nem az objektív vagy szubjektív felelősség gyakorlati alkalmasságáról, hanem „szocialista” vagy „burzsoa” voltukról folyt), ismételtelen ki kell emelnünk azt is, hogy korántsem terméketlen akadémikus vitáról van szó. Az objektív vagy szub-

²⁵ A Ptk. — eltérően pl. az 1905-ös tervezettől — nyilvánvalóan nem követte a klasszikus külföldi mintákat. A Szvod zakonov 684. §-sal való rokonságra utal a károkozásra való „felhatalmazás” jogellenességet kizáró feltételének kimentő okként való felvétele.

^{25/a} A Legfelsőbb Bíróság 1926. júl. 26-i plénuma részletesen és kritikusan foglalkozik azzal, hogyan próbáltak a bíróságok az okozás „új, állítólag nagyon szociális elvének tartalmát adni”, és hogyan korlátozták a felelősséget az „összetett okozás” elméletével. A teljes felelősséget csak akkor mondták ki, ha a károkozó cselekménye volt a kár „egyedüli és kizárólagos oka”, minden más, közreható ok korlátozta a felelősséget. *Szbornik dejstvujuscsih razjaszenij Verhovnogo Szuda RSZFSZR*. Moszkva, 1930. 97. old.

²⁶ Nemcsak az objektív felelősség uralmának idején, hanem 1938 után, a szubjektív felelősség korszakában is. Ezzel nem állítjuk, hogy a felelősséggel foglalkozó tudósok számdéka nem irányult egyszersmind a kártérítés reális problémáinak megoldására.

jektív felelősség „szocialistaként” való felfogása csupán következménye volt a polgári jog és a szocializmus közötti viszony különböző felfogásának; és ezen a szinten ez már a szocialista gazdaság mechanizmusát meghatározó politikai koncepció része. A NEP gazdaságából a „valódi” szocialista termelési viszonyokra való átmenetnek is alternatív politikai koncepciói voltak²⁷ — érvényesülésük a felelősség felfogását is más-másként befolyásolta.

A szovjet polgári jog történetének az első kodifikációtól az 1936-os alkotmányig tartó időszakában a felelősségi jogban olyan folyamatos reformkísérleteknek lehetünk tanúi, amelyek a polgári jogi felelősség szocialista megoldását a felelősség eszköztárának, technikájának is új alapokra helyezésével vélik megtalálni. Ez a tartalmi és formai forradalom a mai köztudatban mint a szubjektív felelősség tagadása él, jóllehet végső soron ennél többről, a hagyományos felelősségi megoldások teljes elvetéséről is szó volt. Másrészt a tagadás, ha hangadó is volt, nem volt teljes; a szubjektív felelősségnek nemcsak a bíróságokon, de az elméletben is voltak képviselői. Utóbbiak azonban nem adtak a vétkességi felelősségnek „szocialista” tartalmat, s hagyományos felfogásukkal nemcsak — szükségképpen — az objektív irányzat hívei, hanem a később ennek ellenében uralomra jutó vétkességi tan szempontjából is a burzsoá doktrína folytatójának minősültek.²⁸

a) A szocialista felelősségi megoldás megtalálásának első kísérlete valóban csak a szubjektív felelősség ellen irányult. Két-három évvel a Ptk. kibocsátása után már „magától értetődő” és „eldöntött dolog” volt, hogy a kódex kártérítési szabályai nem a vétkesség, hanem az okozási elv alapján állnak,²⁹ és épp ilyen általános volt ennek megokolása azzal, hogy a vétkességi felelősség burzsoá megoldás, amelyet a szocialista jog nem vehet át.³⁰ E vulgáris kép mögött is könnyű meglátni a vétkességgel való szembefordulás legáltalánosabb indítékát. A felelősségi jog „nyitott” szabályozása valóban alkalmat adott arra, hogy a Ptk. — s általában a polgári jog — szocialista osztálytartalmát kézzelfoghatóan demonstrálják, hogy azt a feszültséget, amelyet a NEP-ben „a régi cégtáblák

²⁷ SZAMUELY LÁSZLÓ: *i. m.*

²⁸ Ld. SVARC éles kritikáját a Ptk. megoldását a lex Aquiliára visszavezető Gomberg (1927), a vétkesség elvét a szabad akaratból levezető Aszknazij (1925), illetve azt a prevencióra alapozó, de a prevenció szerepét a burzsoá és szocialista jogban meg nem különböztető Varsavszkij (1929) nézeteiről; *i. m.* 15. és 17. old. — (Gomberg valóban a „polgári” beállítottságú Pravo i Zsizin-ben publikált). JOFFE: *Szorok let.* I. köt. 273. old. már a szubjektív felelősség folyamatosságának alátámasztására idézi Aszknazij, illetve Novickij (még a Ptk. előtti időből származó) szubjektív felfogását. Ugyancsak a vétkesség mellett áll ki Pergament a Ptk. Malickij-féle kommentárjáról (1927) írott recenziójában (idézi: ANTIMONOV: *Grazsdanszkaja ovtvsztvennoszt za vred, pricsinennij isztocsnikom povüsennoj opasnosztj.* 1952. II. köt. 248. jegyz. Továbbiakban: ANTIMONOV, idézve az ÁJI könyvtárának kéziratos fordítása szerint: Sz. 736, I–II.) Ld. még FLEJSIC 90. old.

²⁹ Az 1924–26 közötti irodalomhoz SVARC: *i. m.* különösen 13. old.

³⁰ Vö. MATVEJEV I. köt. 92. old. FLEJSIC 86. old. — JOFFE: *Szorok let.* I. köt. 273. old. idézi Karavajkint: „A Ptk. egy sor szakaszban reprodukálja a vétkesség burzsoá elvét”, illetve *Amfiteatrovot*: „A Ptk. a felelősség kérdésében (legalábbis formálisan) a vétkes okozás burzsoá elve talaján áll.” *Sztucska és Gojhbarg* szerint is a szocialista jog „kölcsonözte” a deliktum burzsoá fogalmát. (Ld. JOFFE *u. ott.*) Ld. még SVARC példáit, amelyek e felfogás közkeletű voltáról tanúskodnak, *i. m.* 13. old.

kiakasztása” (ti. a hagyományos polgári jogi intézmények) keltett,³¹ levezzessék. Az objektív felelősség szocialista osztálytartalma pedig a többségnek kézenfekvő volt: az üzemi balesetekért járó objektív alapú kártérítés kivívásának osztálymozgalma itt ért célba, s vált általános elvvé.³² Természetesen produkált a jogirodalom elméleti érveket is a Ptk. 403. § objektív értelmezése számára. A marxista filozófia determinizmusa pl. döntő érvként szolgált az objektív felelősség szocialista jellege mellett: ezzel ugyanis, mint mondták, nem egyeztethető össze az akarat szabadsága, s így az erre épülő vétkességi tan sem.³³

A polgári jog státuszának szélesebb összefüggéseihez kapcsolódik az a másik érvelés, hogy a szocialista jognak a vétkességi felelősség individualista elvével szemben az objektív felelősség szociális elvét kell követnie; a kártérítés egyértelműen károsult-párti, sőt, proletár-párti intézmény.³⁴ Így válik a kárfelelősség annak a folyamatnak szolgálójává, amelyben a polgári jog, autonom struktúrájának fokozatos megszüntetésével, a „kollektív” szempontok érvényesítésével, békésen átnő a szocialista gazdasági jogba. E folyamat anyagi alapja a NEP-ben létező árutermelés békés továbbfejlesztése s a tervgazdálkodás fokozatos kifejlesztése a szocializmus eléréséig.³⁵ Az árutermelés és szocializmus összeegyeztetésének ez az alternatívája, amelyet a jogban a 20-as évek gazdasági jogi koncepciója fejezett ki, tehát „felülről”, a maga általános célkitűzéseinek perspektívájában látja szükségyszerűnek az objektív felelősséget. Az okozási elv „szociális” jellegét azonban Gojhbarg és iskolája a kapitalista veszélyes üzemi törvényhozás „szociális jellegéből” vezeti le.³⁶

Mivel a gazdasági jogi iskola a polgári jogot a szocialista gazdaságba való átmenet eszközének tekinti, nem fordul szembe a Ptk-val. S erre, mint tudjuk, nincs is szüksége. Nem a klasszikus szabály uralmát kell megdönteni, hanem a régi gyökerű bizonytalanságban kell döntést hozni. A 20-as évek objektív felfogása tehát legális támaszát látja a Ptk. 403. §-ában, az objektív felelősségi felfogás elterjedése mint e paragrafus értelmezése megy végbe. A Ptk. 403. szakasz ilyen kommentálását, a népbíróságok ez értelmű instruíálását követeli az RSZFSZR Legfelsőbb Bírósága plenumának döntése, majd az ukrán Legfelsőbb

³¹ SZTUCSKA szerint is „zavaró” ez, s a régi fogalmak helyébe újak bevezetését javasolja. *Das Problem des Klassenrechts*. (12. jegyz.) 44. old.

³² Ez a felfogás elsősorban a későbbi kritikákból deríthető ki. Ld. alább. De az objektív felelősség osztályszempontú elvetése már ekkor jelentkezik, SZTUCSKA az objektív felelősség kockázati gondolatát, s magát az objektív felelősséget is mint a burzsoázia érdekét szolgáló megoldást ellenezte. *Grazdanskaja praktika Verhovnogo Szuda RSZFSZR za 1927 god.* Revolucija Prava, 1928/4. 89. old. Sztucska a szubjektív felelősséggel is szemben állt.

³³ FLEJSIC 91. old.

³⁴ GOJHBARG: *Hozajsztvennoe pravo RSZFSZR*. I. köt.: *Grazdanskij kodeksz*. Moskva, 1924. 174. old. A felelősség szigorítását GOJHBARG — KOBLENC kommentálja nemcsak azzal mutatja, hogy a vétkesség kérdését kifejezetten a perben nem tárgyalt kérdések között sorolja fel, hanem az okozati összefüggés behatárolásából is kizárja annak előrelátható, normális voltát. Kifejezett törvényi rendelkezés hiányában az okozást a „lehető legszélesebben” kell értelmezni. A felelősség kifejezett szigorításának törvényi (Ptké. = VCIK. 1922. okt. 31. rendelet, 5. szakasza) és jogpolitikai alapja is van: „Azok a felelőssé tett személyek, akiktől jelentősebb károkért is elégtételt lehet kapni, csakis vagyonosok lehetnek.” *Grazdanskij kodeksz RSZFSZR. Kommentarij*. Moskva — Leningrad, 1925. 436. old.

³⁵ A NEP továbbfejlesztésének ezt a koncepcióját az ideológiában Bucharin képviselte, és a 20-as évek végéig a szovjet politika ezt látszott követni. Vö. SZAMUELY LÁSZLÓ: *i. m.* 200. old.

³⁶ GOJHBARG: *i. m.*, SVARC: *i. m.* 7. old.

Bíróság analóg határozata.³⁷ Azt a dogmatikai aggályt, hogy ha a 403. § objektív alapú szabály, a veszélyes üzemek objektív helytállását kimondó 404. §-ra nem lett volna szükség, Sztucska azzal hárítja el, hogy ez szerkesztési tévedés: mivel mindkét esetben csak a vis maior mentesít a felelősség alól, a 404. § fölösleges ismétlés.³⁸ Az objektív felelősségnek ez az akarása azonban a jelek szerint nem hatotta át a teljes ítélkezést. A szubjektív felelősség későbbi támogatói nemcsak vétkességre alapozott ítéleteket idéznek e korszakból, de olyan bírói döntést is, amely veszélyes üzem felelősségét is vétkessége miatt állapítja meg.³⁹ Ez az ingadozó gyakorlat az irodalomban feldolgozott ítéletek szerint a 30-as években is folytatódik.

A 20-as évek hangadó iskolája tehát az objektív felelősség általános érvényesülését vallja a szovjet polgári jogban. Az okozási elv ilyen generális kiterjesztése természetesen gyakorlatilag is igen nagy jelentőségű lépés. Azonban azt is látnunk kell, hogy nem történt forradalmi szakítás a múlttal. Sokkal inkább egy már meglevő tendencia beteljesítéséről volt szó, a klasszikus polgári kártérítés végét jelző „második kárelosztásnak” olyan logikailag — és a folyamat indítékaképpen is: osztálytartalmát tekintve — következetes végigviteléről, amelynek során azt messze eredeti érvényességi körén túl általánosították.

b) A felelősség hagyományos technikáinak teljes elvetése s végletes tartalmi szigorítása, amely nemcsak a burzsoá joggal való formai szembenállás kifejezése, de szembefordulás a Ptk.-val is, az 1929-et követő években következik be.

Ismeretes, hogy a szocializmus építése a Szovjetunióban nem azon az úton haladt, amely a polgári jogban a fent ismertetett fejlődésben is kifejeződött. A falusi és városi burzsoáziát éles osztályharcban felszámolták, a mezőgazdaságot kollektivizálták, az ipari termelés ismét szocialista szektor lett, az egész népgazdaságot átfogta az 1930–31-re kiépült direkt tervutasításos gazdasági mechanizmus. Ez a fordulat ismét kiélezte a hagyományos, autonóm struktúrájú civiljog alkalmazhatóságának kérdését a szocialista gazdasági viszonyokra, illetve viszonyát a gazdasági igazgatás jogához. A Ptk. formálisan is háttérbe szorult; az új mechanizmus új jogi megoldásait külön-külön jogszabályokkal

³⁷ Ld. A Ptk. kommentárját: „a károkozó vétkességét, azaz szándékosság vagy gondatlanság fennforgását az ő részéről, a törvény nem követeli meg, mivel az okozásért való felelősség álláspontján van, vagyis objektív kapcsolatot követel meg a kár és a károkozó tevékenysége között.” *Grazdanskij kodeksz szovjetszkijh reszpublik*. Szerk. MALICKIJ, 1927. 576. old. De Malickij, aki az ukrán Legfelsőbb Bíróság polgári kollégiumának elnöke volt, a Ptk. hatálybalépésének évében megjelentett, tehát orientáló kommentárjában sem említi meg a vétkességet a felelősség többi, kifejezetten felsorolt és magyarázott feltétele között. *Grazdanskij kodeksz szovjetszkijh reszpublik*. Tekst i prakticseskij kommentarij pod red. Al. Malickogo. Kiev, 1923. 259. old. Hasonlóan a *Kommentarij Grazdanskogo kodeksza*, Szerk. Gofhbarg. 88. old. id. SVARC i. m. 15. old. *Dombrovskij és Elohovskij* cikke a népbíróságokat szólítja fel az okozási elv elsajátítására. *Ob osnovuh narusenijah dejstvujuscsogo zakonodatelstva v resenijah narszudov za 1925 g.* Ezsenedelnik Szovetszkij Juszticii, 1926. 807. old. id. SVARC i. m. 13. old. Ld. még az RSZFSZR Legfelsőbb Bíróságának 1925. május 18-i határozatát (*Szbornik razjaszenij za 1925 g.*, 102. old.) és az Ukrán SZSZR LB polgári fellebbviteli kollégiumának döntését 1927. dec. 23-ról, id. SVARC: i. m. 14. old.

³⁸ SZTUCSKA: *Kursz szovetszkogo grazdanskogo prava*. III. köt. 1931. 154. old. és P. Szt[ucska]: *Vozmescsenie vreda v szovetszkom grazdanskom prave*. Revoljucija Prava, 1929/2. 149. old.

³⁹ SVARC: i. m. 14. old. 1. jegyz. A 404. § szubjektív felfogásának előfordulását a 20-as években megerősíti ANTIMONOV: 1. fejezet, 47. jegyz.

vezették be, s a Ptk. mellett igen szerteágazó s meglehetősen konkrétan szabályozó norma-rendszer alakult ki.⁴⁰ Befogtak a polgári jog újrakodifikálásába is.⁴¹ Az átmeneti helyzetet Sztucska két-szektor elmélete fejezte ki, amely szerint a polgári jog — ha lassú elhalásra ítélve is — a szocialista szektoron kívüli viszonyokban tovább érvényesül. Uralkodó irány-zattá a 30-as évek derekára azonban a Gincburg és Pasukanisz nevéhez kapcsolódó gazdasági jogi elmélet vált. Ez a gazdasági jog a proletár állam gazdaságszervező eszköze, szem-ben áll a hagyományos polgári joggal, s megköveteli a jogi problémák új, osztályszempontú felvetését.⁴²

A felelősség új felfogása azonban *nem közvetlenül* folyik ezekből az alapvető változásokból, hanem — ahol elméletileg egyáltalán részletesen megalapozzák — a tervgazdaság jogi oldalának konkrét megoldásával is szervesen összefügg. Az objektív felelősség abszolúttá fokozása az új mechanizmus alapvető jog-intézményéhez, a tervszerződésekhez kapcsolódik. A tervgazdaság működése érdekében minden eszközzel ki kell kényszeríteni a tervteljesítést (reális telje-sítést) — „a szovjet gazdaság tervszerű jellege kizárja a tervfeladatok nem teljesítésére való utalás lehetőségét is”.⁴³ A tervteljesítésért való felelősség nem korlátozható a szerződő fél vétlenségével sem, s következésképpen a vonatkozó törvényhozásnak mind formálisan, mind tartalmilag *mellőznie kell a vétkesség* fogalmát. VENEDIKTOV sokat idézett megfogalmazása szerint: „csak a szovjet törvényhozás képes . . . arra, hogy a vétkesség elvét ellentétes elvvel helyettesítse: a kötelezettség nem teljesítéséért való felelősség alóli mentesülés elvi lehetetlen-ségével a társadalmi tulajdon szektorában”.⁴⁴ Az új szerződési törvény tervezete is ezt az abszolút felelősséget tartalmazza.⁴⁵ A vétkességgel „ellentétes elv” azonban a gyakorlatban mégsem a korlátlan felelősség lett. Ennek merev alkal-mazása, amely a nemteljesítés okától függetlenül tértítteti meg a kárt, „büntetés-számba menne”, ismerik el az abszolút felelősség hívei is.⁴⁶ A felelősség valamilyen határának megvonásából azonban még általában sem az következik, hogy a vét-kességi elv mellőzhetetlen,⁴⁷ konkrétan — ti. a határok megvonásának módját — vizsgálva pedig éppen a felfogás olyan háttéréhez jutunk el, amely nem csupán a hagyományos vétkességtől, hanem annak természetes polgári jogi közegétől is idegen.

A felszínen maradvá láthatjuk, hogy a gazdasági jog felelősségi elképzelései — a most már „valóban szocialista” jogi újrakezdés szellemében — a hagyomá-nyos technikákat egyként elvetik. Az *objektív felelősség* NEP-korszakbeli, szo-cialistaként való felfogásával szemben nem azt emelik ki, hogy a burzsoá jogokban

⁴⁰ JOFFE: *Szorok let.* I. köt. 259. old.¹ — A szocialista szektorban a gazdasági kapcsolatokat a szerződéses forma megtartásával szervezték meg, ezek megkötése azonban évenkénti „szerződéskötési kampányokban”, az éves tervnek megfelelően, és más-más jogszabályi feltételekkel történik. VENEDIKTOV: *Dogovornaja diszciplína v promüslennosztí.* Leningrád, 1935.

⁴¹ *Osznovnüe nacsala grazsdanszkogo zakonodatelsztva SZSZSZR.* Proekt. Moszkva, 1931.

⁴² GINCBURG — PASUKANISZ: *Kursz szovetszkogo hozajsztvennogo prava.* Moszkva, 1935. 6., 18. old.

⁴³ VENEDIKTOV: *í. m.* 175. old.

⁴⁴ VENEDIKTOV: *í. m.* 125. old.

⁴⁵ 87. szakasz. Ld. AMFITEATROV: *Osznovnüe cseríi zakonoproekta o dogovorov.* Moszkva, 1934.

⁴⁶ Így a vétkesség ellen fellépő *Amfiteatrov*, id. JOFFE: *Szorok let.* I. köt. 274. old. A döntő-bírósi gyakorlatot VENEDIKTOV idézett könyve dolgozza fel.

⁴⁷ Erre következtet pl. JOFFE *uo.* (46. jegyz.)

a 19. század végétől folyó felelősségkiterjesztés, beleértve az objektív felelősséget, a munkásosztály harcának vívmánya, hanem ezekben éppen az osztályharcot gyengítő és leplező taktikai lépést látnak.⁴⁸ Az objektív és szubjektív felelősség elvi kizárása a szocialista jogból egyértelműen egybeesik azzal, hogy a polgári jogi forgalomnak azok az elemei, amelyek a felelősséget történelmileg polgári jogiasították, azaz standardizálták és objektivizálták, szintén nincsenek jelen. A burzsoá jog absztrakcióival szembeni fellépés mögött az egyediesítő tervtörvények és konkrét jogszabályi végrehajtásuk, s ezek jogi jellegének tagadása áll. Hasonlóan a felelősségi jogban is: a polgári jognak megfelelő áttekinthető kockázati szféra helyébe az elvileg abszolút, gyakorlatilag pedig a bírói-döntőbírói apparátus kiszámíthatatlan döntésétől függő helytállási kötelezettség lép. Venediktov szerint a szocialista tervgazdaságban nemcsak a vis maior, egyszerű véletlen stb. burzsoá kategóriái alkalmazhatatlanok. A nemteljesítő fél felelősség alóli mentesülését csak bíróság és döntőbizottság, és csak kivételes esetben mondhatja ki, az e szerveknek adott direktívák alapján. De még az ilyen normák is veszélyesek, mert a döntőbírák a példaként megadott mentesítő okokból sablont képezhetnek, s főleg, mert ezek ismeretében a szerződő felek azt hihetik, hogy ilyen „mentesítő okok” meglelte esetén joguk van nem tenni további erőfeszítéseket a teljesítésre.⁴⁹

Ezzel a *normaellenességgel* érünk el a „gazdasági jog” szigorú felelősségi fel fogásának ideológiai hátteréhez. S ez az ideológiai kötöttség — és nem önmagában a tervfegyelem szükségessége — a tulajdonképpeni forrása a felelősség új fel fogásának. Ez a közös talaja a tervszerződésekért való felelősség fent leírt mód-jának, és a polgárok (deliktualis és szerződési) felelőssége új megoldásként javasolt diszkrecionális bírói felelősség-megállapításnak. Sőt a vétkességtől független büntetőjogi felelősség is⁵⁰ ugyanezen a talajon áll. Ami a szocialista szektoron kívüli felelősség már említett hasonulását illeti, Sztucska, a Ptk. kommentárja, valamint az 1931-es ptk.-tervezet a kárfelelősséget a „társadalomra veszélyes és társadalomra káros magatartás” hangsúlyozottan objektív

⁴⁸ SZTUCSKA: *Kursz* (38. jegyz.) III. köt. 142. old. és már korábban: *Grazsdanskaja praktika Verhovnogo Szuda RSZFSZR za 1927 god.* Revoljucija Prava, 1928/4. 87. old. AMFITEATROV: *Osznovnue voproszú dogovornoj kampanii 1933 g.* = Voproszú hozajsztven-nogo prava. 1933. 210. old., VENEDIKTOV: *i. m.* 122. old. — Ezt az érvelést később a szub-jektív felelősség hívei is felhasználják.

⁴⁹ VENEDIKTOV: *i. m.* 177. old.

⁵⁰ A 30-as évek elejének éles osztályharcában a 20-as években is ható szociológiai iskola antinormativizmusa új lendületet kap. Pasukanisz, Esztrin, Krülenko (igazságügyi nép-biztos 1937-ig) elutasítják a bűnösség fogalmát, s a büntetőjogi felelősséget az elkövető szubjektív társadalmi veszélyességére, sőt egyes szerzők az objektív társadalmi veszélyes-ségre alapozzák. Részletes dokumentációval SZMIRNOV — SARGORODSZKIJ: *Ugolovnoe pravo* = *Szorok let.* I. köt. 489—498. old. Vö. még SZTUCSKA: „A btk. elvetette a vétkesség elvét és a társadalmi veszélyesség elvével pótolta azt. Lemondott a vétkesség elvéről a Ptk. is, csak kevésbé határozott formában.” *Vozmescsenie vreda v szovetszkom grazsdanszkom prave.* Revoljucija prava, 1929/2. 148. old. A vétkesség nélküli büntetőjogi felelősséget azonban a Gojhbarg-iskola utolsó zászlóvivőjeként megjelent Ptk.-kommentár is felhossa az általa képviselt objektív polgári jogi felelősség melletti érvként. SZEMJONOVA: *Objazatelsztva, voznikajuscšie vszledsztvie neosznovatel'nogo obogascsenija, i objazatelsztva, voznika-juscšie iz pricsinenija vreda* = Prusickij és Raevics (szerk.): *Grazsdanskij kodeksz RSZFSZR.* Naucsünj kommentarij. Vüp. XX. Moszkva, 1928. 19. old.

kritériumára kívánja alapozni, „nyílt hadat üzenve” ezzel mind a szubjektív, mind az objektív felelősség elméletének.⁵¹ Ezzel az ideológiai kiindulással függ össze viszont az is, hogy mind a szocialista szektorbeli, mind pedig a polgárok közötti kártérítési felelősség új megoldásai elvi követelményként merülnek fel, amelyek legfeljebb a kódextervezetekig jutnak el.⁵² A Legfelsőbb Bíróság ugyan csatlakozik az új irányzathoz, a gyakorlat azonban nemhogy az abszolút felelősségig nem megy el, hanem, mint már mondtuk, a 30-as években is hoznak vétkességen alapuló döntéseket, még a tervszerződések körében is.⁵³ A nem-szubjektív elméletek bukásának oka 1938 után szintén és nyilvánvalóan ez az ideológiai összefonódottság.

A felelősségi elmélet ilyen útja és az 1929–33-as időszak heves társadalmi-politikai változásai, illetve az ezeket kísérő, nem kizárólagosan, de erősen ható „balos” ideológia közötti összefüggés tehát nyilvánvaló, de ki kell emelni, hogy nem közvetlen és nem mechanikus. A későbbi irodalom — nem dokumentált — utalása arra, hogy a vétkesség elvetése a 30-as években Pasukanisz és iskolájának a jog elhalásáról vallott nézeteiből következett,⁵⁴ általában igaz. Ez a jogelméleti alap és az „osztályharc bevitele a jogba”, „a törvények fetisizálása elleni küzdelem”⁵⁵ azonban közvetlenebbül érvényesül a deliktualis felelősség területén, mint a szerződési jogban. Ez utóbbiban az ideológia részletesebb jogi kidolgozást nyert. Az absztrakt burzsoá jog elleni harc támaszt kapott a terv konkrét normatív jellegének, illetve technikai szervezési eszköz voltának az anarchikus polgári jogi szerződésekkel való szembeállításában, és a szerződéseket nemcsak a termelésből,

⁵¹ Szverdlov—Tadevoszjan: *Grazsdanszkij kodeksz RSZFSZR v szudebnoj praktike*. 153. old. (id. SVARC: *i. m.* 21. old.) szerint e felfogás „csírái” a bírói gyakorlatban is megfigyelhetők.

A Legfelsőbb Bíróság a vétkességgel és az okozással való operálás helyett valóban új és a büntetőjoggal összhangban álló felelősségi kritériumot akar adni (LB. plénium 1926. VI. 26. vö. 25/a jegyz.) — az 1927. május 19-i plénium (ld. Szudebnaja Praktika, 1927/8. szám) pedig már ki is mondja a „társadalomra káros” és „társadalommal szemben közömbös” magatartás kritériumának alkalmazását a szerződési felelősség területén. SZTUCSKA követeli ennek alkalmazását a deliktualis felelősség területén is. *Vozmescsenie vreda v szovetszkom grazsdanszkom prave*. Revoljucija Prava, 1929/2. 148. old. Ld. még AMFITEATROV: „Osznovnue nacsala grazsdanszkogo zakonodelsztva” i borba za markszisizikuju metodologiju. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Revoljucija Prava, 1930/4. 72. old. és JOFFE: *Szorok let*. I. köt. 274. old.

⁵² A gazdasági jogra ld. 45. jegyz. a polgári jogra 41. jegyz., és JOFFE: *Szorok let*. I. köt. 274. old. Ez az utóbbi tervezet a felelősséget a „társadalmilag káros” cselekményért mondja ki.

⁵³ VENEDIKTOV könyvéből kiderül, hogy 1934-ig a típusszerződések maguk tartalmaztak „absztrakt” felelősségkizáró klauzulákat (ld. pl. *i. m.* 165. old.). — 1932 és 36 között mind az RSZFSZR LB, mind pedig a döntőbírósgok gyakorlatában szerepel a vétkesség. Dokumentációval együtt ld. SVARC: *i. m.* 24. old. A Legfelsőbb Bíróság álláspontját ld. az 51. jegyzetben.

⁵⁴ Pl. SVARC: *i. m.* 15. old.

⁵⁵ Általában: SZMIRNOV—SARGORODSZKIJ: *i. m.* 492. old. Emögött többek között a kuláktalanítás és a kolhozépítés során elkövetett túlkapások igazolását láthatjuk. — A Ptk. „automataként” való kezelése ellen, a formális szabályok és az új, szocialista tartalom ellentmondására ld. SZTUCSKÁNAK a Kommunista Akadémia állam- és jogi szekciója által jóváhagyott téziseit: *Grazsdanszkoe pravo i praktika ego primenenija*. Revoljucija Prava, 1929/2. 129. old.

de az elosztásból is kiiktatni akaró törekvésekben.⁵⁶ Érdekes megfigyelni, hogy amikor az alapvető kérdésekben az ilyen, a „szocializmus közvetlen eljövételére” épülő nézetek a termelés fejlesztésének, illetve fenntartásának objektív követelményei szerint már megdőlték, s a szerződés mint alapvető gazdasági szervezési forma, többé nem vitatottan elismerést nyert, az eredeti ideológiai mag a felelősségben rejtetten továbbél, sőt tovább él, mint a közvetlenebbül ideológikus deliktualis jogban.⁵⁷

2. A SZUBJEKTÍV FELELŐSSÉG MEGALAPOZÁSA

a) Az 1936-os alkotmány s az arra következő néhány év nemcsak a Szovjetunió történetében jelentett korszakváltást, de a polgári jogi felelősségben is. Ez a közvetlen párhuzam talán mehökkentő. A szocializmus alapjainak lerakása általában minden jogág számára új feladatokat hozott. Egy jogintézmény alapvető elvi fordulata nyilván bizonyos közvetítőkön keresztül kapcsolódhat ehhez. A polgári jogi felelősségben bekövetkezett döntő változás annak egyértelmű leszögezése volt, hogy a kárfelelősség elvileg és főszabályként a szocialista polgári jogban a károkozó *vétkességén* alapul. Az a közvetítő pedig, amely ezt a fordulatot a társadalmi változásokhoz kapcsolja, a szovjet állam és jog felfogásának új koncepciója.

Csakis a polgári jogi felelősség objektív vagy szubjektív alapjáról szóló vita eddig is ideológikus jellegével és — ezzel összefüggésben — a polgári jogról, sőt a jogról vallott nézetekhez való túl közvetlen kapcsolásával magyarázható, hogy jogelméleti koncepciók változása a polgári jogi felelősséget — pontosabban: annak elvi alapját — ilyen radikálisan megváltoztathatta. Előre kell azonban bocsátanunk azt is, hogy a szubjektív elmélet győzelme az objektív, illetve a konkrét méltányossággal enyhíthető abszolút felelősség elmélete fölött ezúttal gyakorlatilag is fontos következményekkel járt. Egyértelművé tette ugyanis a bírói ítélkezésben,⁵⁸ valamint a későbbi szocialista kodifikációkban is a vétkességi felelősséget, meghatározta a szocialista jogok felelősségi rendszerét. A felelősségi jog további fejlődése így a vétkességi terminológia leple alatt folyik. Ez a gyakorlati hatás azonban megint csak közvetlenül összefüggött a jogelmélet által oly élesen tükrözött társadalmi szituációval: a szovjet állam és jog megerősödésével, s konkrétan: a szocialista polgári jog elismerésével.

A forradalmat és államosítást, illetőleg a szocialista ipar és mezőgazdaság megteremtését követően fellépő nézetek, amelyek közvetlenül a magánjog és szocialista termelés összeegyeztethetőségének problémáiból indultak ki, és innen az állam és jog elhalásának azonnali megindulásáról vallott jogelméleti koncepcióhoz érkeztek, szembekerültek az állam és jog megszilárdulásának politikájával. Ez utóbbit kifejező 1936-os alkotmányt követő években elméletileg is kidolgozták a szocialista jog lényegét és szerepét. Ez a jogelméleti alapvetés az 50-es évek végéig változatlanul érvényesült, s lényegében ma is elfogadott.⁵⁹

⁵⁶ VENEDIKTOV: i. m. 13. old.

⁵⁷ Csak 1942-ben teszi egyértelművé a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága, hogy a tervszerződésekben is feltétele a felelősségnek a vétkesség. JOFFE: *Szorok let.* II. köt. 257. old. A deliktualis felelősség váltása már 1938-ban élesen megtörténik.

⁵⁸ A gyakorlatra ld. FLEISIC 97. old.

⁵⁹ SZABÓ IMRE: *A szocialista jog.* Bp. 1963. I. fejezet.

A szubjektív felelősség elmélete nem egyszerűen azt az űrt töltötte be, amelyet a gazdasági joggal és a pasukaniszi jogelmélettel együtt elvetett objektív felelősség hagyott maga után. A gazdasági jog helyett ugyan már az Alkotmány is polgári jogról beszél,⁶⁰ s az elutasított gazdasági jog és objektív felelősség összefüggése az irodalomban is általános és negatív érvként szerepel, a szubjektív felelősség elleni nézetek nem szocialista voltát bizonyítandó.⁶¹ De pozitív oldalról is: a szocialista polgári jogi felelősség *tartalmi* kialakítása minden szállal, sőt mechanisztikusan kapcsolódik a szocialista jogelmélet új irányának egyes tételeihez.

A szocialista jog szempontjából alapvető 1938-as össz-szövetségi jogászértekezlet — Visinszkij javaslata alapján — a szovjet civiliztika megoldandó feladatai között kimondja a polgári jogi vétkesség kérdésének tisztázását is.⁶² Ez a „tisztázás” a szocialista polgári jog egyes olyan jellemvonásaiból és feladataiból indul ki, amelyeket Visinszkij az össz-szövetségi értekezleten a gazdasági jogi elmélettel élesen szembeállított — amelyek azonban a „szocializmus és áruterelés” problémájával elfoglalt szovjet polgári jog és jogtudomány egész addigi történetében háttérbe szorultak. Visinszkij különös hangsúlyt ad annak, hogy „a polgári jogi jogviszonyokat a szovjet társadalomban a szovjet polgárok, valamint a szovjet állami és társadalmi szervek és üzemek *jogai védelmének* álláspontjáról” kell fel fogni; „*az élő ember, annak élő érdekei, jogai, akarata, kívánságai és törekvései*” figyelembevételével⁶³ (szemben a gazdasági jog mechanikus szervezési-gazdasági szemléletével). Ennek a megközelítésnek folyamánként vonult be a személyiségi jogok védelme a szovjet polgári jogba.⁶⁴ A személyiség szerepének előtérbe állítása szolgált másrészt alapvető érvként a szubjektív felelősség mellett is: az individuális érdekek elismerésének és védelmének korrelátuma a „személyes felelősség”.⁶⁵

Látnunk kell azonban, hogy mindkét esetben a polgári jog határterületein járunk. A kárfelelősségnek is csupán egyik, s nem speciálisan polgári jogi fele az, amelyről itt szó esik. Nem követhetjük most azt a vitát, amely később a személyiségi jogokat igyekezett egyeztetni a polgári jogban mégiscsak tipikus vagyoni jogviszonyokkal, az előbbieknél vagyoni vonatkozást követelve. A kártérítésben a polgári jogi elem a teljes kártérítésben adva volt — s ha a személyiségből kiinduló nézetek ezt is kétségbe vonták, a többségi véleményben az ekvivalencia polgári jogi alapelve bizonyult győztesnek.⁶⁶

⁶⁰ Az 1936-os alkotmány a *polgári jog* kodifikálását veszi fel az unió törvényhozásának hatáskörébe (14. szakasz).

⁶¹ Pl. SVARC: *i. m.* 6–15. old., MATVEJEV I. köt. 93. old.

⁶² MATVEJEV I. köt. 3. old. VISINSZKIJ: *Osznornüe zadaci nauki szovetszkogo szocializticszckogo prava*. Szovetszkoe Goszudarsztvo, 1938/4. 41. old.

⁶³ VISINSZKIJ: *i. m.* 40. és 41. old.

⁶⁴ Az 1922-es Ptk. a személyiségi jogokat nem védte. Az új irány elvi kidolgozását FLEJSIC: *Licsnüe prava v grazsdanszkom prave SZSZSZR i kapitalizticszckih sztran*. Moszkva, 1941. c. műve jelzi.

⁶⁵ Ld. pl. MATVEJEV I. köt. 93. old. FLEJSIC 94. old.: A szocializmus felépítésében az egyéni erőfeszítés és munka alapvető jelentőségének elismeréséből fakad a polgárok erkölcsi felelőssége államukkal és polgártársaikkal szemben, s ebből következik a polgári jogi felelősség is a vétkes cselekményekért. SVARC: *i. m.* 15. old.: A Szovjetunióban nem a vak véletlen, a megtorlás, hanem az emberi magatartás értékelése a felelősség alapja.

⁶⁶ Pl. MATVEJEV III. köt. 7. old. és SVARC: *i. m.* 37. old. a vétkességhez igazodó kártérítést követelték. Ellene JOFFE: *Szorok let*. II. köt. 259. old.

A felelősség szempontja viszont túllép a polgári jogon, s elvileg annál általánosabb meghatározói vannak. 1938 után a polgári jogi felelősség és a büntetőjogi felelősség elvi alapjait azonosnak tekintik. Pozitív oldalról és elvileg: a vétkesség megkövetelése mindkettőben garanciális jellegű. Másrészt, mivel Visinszkij támadása egyként irányult a *büntetőjogi és polgári jogi objektív felelősség* jogelméleti bázisa ellen, a későbbi irodalom jogosnak érzi a büntetőjogi vétkesség mellett felhozott érvelését a polgári jogi szubjektív felelősség alátámasztására alkalmazni.⁶⁷ — A személyiség védelme ugyanis önmagában még nem, hanem csupán ilyen általános tendenciába illesztve kapcsolható össze a vétkességi felelősséggel. De ez a tendenciózus értelmezés még szükségesebb a Visinszkijtől átvett Lenin-idézetekre: a „személyes felelősség” megkövetelése ugyanis a tényleges szövegösszefüggésben egyáltalán nem vonatkozik „vétkességre” — ahogy erre már Marton Géza figyelmeztetett.⁶⁸

Hogy az újonnan indított szocialista polgári jogi felelősség-elmélet a szubjektív alapot választotta, a polgári jog említett és 1938-ban hangsúlyozott vonásaiból nem következik szükségszerűen. Sokkal inkább a történeti szituációt kell meghatározónak tekintenünk: az objektív felelősség ugyanis az éppen leküzdött és antimarxistának bizonyított jogelméleti irányhoz kapcsolódott.

A Visinszkij-féle jogfelfogás normativizmusa és etatizmusa az adott történeti szituációban szintén a szubjektív felelősséget erősíti — anélkül azonban, hogy logikailag szükségszerűséggel meghatározná azt. A vétkesség elméletének fordulatára az elsők között reagáló kortárs, Svarc, hangsúlyozza, hogy a vétkesség elvének következetes alkalmazása a *bírói mérlegelés maximális korlátozását* jelenti a kárviselés kérdésében.⁶⁹ A bírói mérlegelés elvetése, egyértelmű normák, formális garanciák követelése általános érv maradt a szubjektív felelősség mellett.⁷⁰ Ahol azonban a normativitás nem jogpolitikai vagy jogelméleti kérdésként merült fel, hanem konkrétan, sőt a legszorosabb összefüggésben a kárfelelősség polgári jogi mivoltával és gyakorlati működésével, ti. a vétkesség mércéjének átlagos vagy egyéni voltánál, ott az egyoldalúan alátámasztott szubjektív elmélet vagy önmagával, vagy a polgári joggal kerül szembe.

Az uralkodó jogelméleti irány normativizmusával és etatizmusával való összefüggés még nehezebben ragadható meg, de ugyanakkor minden eddiginél erő-

⁶⁷ VISINSZKIJ: *i. m.* 47. old., illetve MATVEJEV I. köt. 93. old. FLEJSIC 94. old., de átveszi a Lenin-idézeteket HALFINA is: *Voszpitatelnaja rol grazsdanszko-pravovoj otvetsztvennoszt v period razvernutogo sztoitelsztva kommunizma*. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1963/6. 76. old.

⁶⁸ MARTON GÉZA: *Három könyv a szovjetjogi kártérítési felelősségről*. Az ÁJI Értesítője, 1957. 40. old. (Kuriózum, de itt jelentősége van, hogy a „legbecesebb tőke a káder” Sztálin-idézzel Matvejev a szubjektív, Joffe az objektív felelősség mellett érvel. MATVEJEV I. köt. 94. old. JOFFE: *Otvetsztvennoszt po szovetszkomu grazsdanszkomu pravu*. Lenin-grád, 1955. (továbbiakban: JOFFE) 13. old.)

⁶⁹ SVARC: *i. m.* 11. old. A szocialista törvényesség érdekében követeli 1939-ben két büntetőjogász, *Makisvili és Cereteli* is, hogy „a bíróságnak szilárd és világos zsinórmértéket bocsássonan rendelkezésére, nem pedig olyan zsinórmértéket, amely teljesen határozatlan és az egyes személyek tulajdonságai szerint változik. Csak emellett a feltétel mellett lehet elismerni a javasolt zsinórmérték jogi jellegét . . .” id. MATVEJEV III. köt. 95. old. 1. jegyz.

⁷⁰ Ld. MATVEJEV I. köt. 93. old. A törvényesség alapvető mivoltát hangsúlyozza SZAMOSCSENKO — FARUKSIN: *Otvetsztvennoszt po szovetszkomu zakonodatelsztvu*. Moszkva, 1971. 3. és 5. fej.

sebben érzékelhető abban és ahogy a szubjektív felelősség melletti döntő érvet a jog nevelő szerepében, ennek érvényesítésében látják. A „korszellem” itt nem sápadt kísértetként lengi be az elméletet; jogelmélet és polgári jogi felelősségelmélet plasztikusan tükrözi az 1938–56 közötti évek társadalmi-politikai gyakorlatát, szűkebben jogpolitikáját és jogszolgáltatását. Ahogy a szocialista gazdaság kialakításának forradalmi folyamatában az állam és jog elhalása vonatkozásában Pasukanisz jogelmélete irreálisan előresietett, az éles osztályharc körülményei között úgy hozta előre, az akkori gyakorlatba, Visinszkij jogelmélete a szocialista jog nevelő szerepének elvi végeredményét: a szocialista erkölcs magasabb követelményeinek elérését és az azzal való összeolvadását.⁷¹ A polgári jogi felelősség emberképe csak addig pozitív és optimista, amíg általánosságban azokról a társadalmi változásokról van szó, amelyek a szocializmus építése folyamán és érdekében lehetővé és szükségessé teszik a föltétlen odaadást, „minden erő föláldozását, tehát az ember akaratának és tudatának mozgósítását is a társadalom javára”, amíg azt fejtik ki, hogy a tömegek és az egyes káderek tudatának milyen szerepe van a szocialista építésben. Aki azonban nem éri el ezeket az igen magas erkölcsi követelményeket, aki valahogyan mégis kárt okozott: az bűnös, már-már ellenség; annak „akarata és tudata a szocialista rendszer ellen irányul”, s ezért „minden eszközzel elítélendő”. A károkozás a magántulajdonosi, önző psziché megnyilvánulása, objektív tudati lemaradás, amelyet tehát neveléssel, s végső esetben jogi szankcióval történő neveléssel kell leküzdeni.⁷² Szemben a kapitalista jog formális vétkességi kritériumával, amely szerint a jogi és erkölcsi vétkesség nem esik szükségképpen egybe, a vétkesség történelmi és osztálytartalmát a szocializmusban éppen az adja, hogy a szankciót a bíróság a károkozó valódi, pszichés vétkességére alapítja,⁷³ a szocialista jogban a vétkesség a normatív követelményeknek meg nem felelés mellett „a jogsértő meghatározott *negatív viszonyulását* is kifejezésre juttatja a szocialista társadalom vagy az egyes szovjet polgárok érdekeihez”, s az olyan magatartás, amelyért megállapítják a jogi felelősséget, „*mindig erkölcstelen*”.⁷⁴ Ebből következik a vétkességi felelősség osztályjellegének olyan sarkított felfogása, hogy a vétkesség elve felel meg a szocialista jognak — ezzel szemben az objektív felelősség a burzsoá jog jellemzője.⁷⁵

Látható, hogy generális felelősségi elméletről van szó, amelyben a kárfelelősség specifikus polgári jogi vonásai nem jutnak befolyáshoz. Sem a „reálpolitikus” szemlélet (a negligence without fault *sztituáció*, az enyhe gondatlansággal okozott károk sajátos megítélése, általában a mindennapi élet kockázatának elismerése és méltányos elosztása), sem — ellenkező oldalról — a túlhajtott éberség aktuális jogpolitikájának polgári jogilag akadálytalanul levonható következménye (ti. általános objektív felelősség) nem érvényesülhet ezért „tisztn”, hanem bele kell

⁷¹ A szocialista jog normativitásának sajátos vonása, hogy etikai követelmények teljesítésére nevel — de az olyan folyamat, amely ellenkezőjére fordulhat túlzott követelmények idő előtti számonkérésével. Visinszkij történetileg meghatározott szubjektivitásához a jog nevelő szerepével kapcsolatban KULCSÁR KÁLMÁN: *A jog nevelő szerepe*. Bp. 1961. 93. és 129. old.

⁷² MATVEJEV I. köt. 17., II. köt. 58. és 60. old. Hasonlóan FLEJSIC 93. old.

⁷³ MATVEJEV II. köt. 58. old.

⁷⁴ JOFFE 12. és 114. old. — A polgári jogi felelősség sajátossága éppen az, hogy az utóbbi tétel alól kivételeket tesz — ezt Joffe csak az objektív felelősség eseteire korlátozza.

⁷⁵ MATVEJEV I. köt. 93. old. Az ilyen szimplifikálás ellen JOFFE 183. old.

illeszkedniök az egységes, de valójában a büntetőjogra szabott felelősségi elméletbe.⁷⁶

A szubjektív felelősségnek ez az *általános* koncepciója tehát szorosan következik a jogi és erkölcsi követelmények azonosításából, a büntetőjogi és polgári jogi felelősség alapjainak egyesítéséből, és abból a tételből, hogy a jogsértéseknek a szocialista társadalomban nincs objektív alapjuk, hanem szubjektív, tudati elmaradásban gyökereznek. Ezekhez járul egy negyedik axióma: az, hogy csak a vétkességi felelősségnek van preventív hatása.⁷⁷

A fentiekből megállapítható, hogy a szubjektív felelősség koncepciójának uralomra jutása és megszilárdulása a szovjet polgári jog elméletében egy olyan történelmi és politikai szituációra vezethető vissza, amely a szubjektív koncepciót „felülről”, az adott korszak jogelméletének közvetítésével vitte be a polgári jogba — azaz a vétkességi felelősséget nem alapozták meg a kártérítési felelősség funkcionális vizsgálatával.

A jogi felelősségből való *egyoldalú* kiindulás azonban a polgári jogban nem vihető következetesen végig: összeütközésbe kerül önmagával mind a teljes kártérítés elvének érvényesülése kapcsán, mind pedig — a felelősségi oldalon belül — a vétkesség mércéjének meghatározásánál. (Ezek voltak történelmileg is a felelősség polgári jogiasulásának lépcsői.) Végül pedig az objektív felelősség létezésének és szükségességének ténye csak a szubjektív elv alóli kényszerű kivételként magyarázható.

b) *A teljes kártérítés elvi elismerése* — azaz a kártérítés mértékének függetlenítése a károkozó vétkességének fokától — a klasszikus kapitalizmus elején a polgári jogi szempontok egyenjogúsítását jelentette a felelősség szempontjával. Bár ez a szabály az imperializmusban fellazult, érvényesülése elvileg ma is a polgári jog egyenértékűségi elvének érvényességét jelzi.

A szovjet jogirodalomban kialakult vita világosan mutatja azt a tényt, hogy a szubjektív felelősségnek azokból a konkrét alapjaiból kiindulva, amelyeken az történelmileg nyugszik, logikusan a polgári jogi felelősség kriminalizálásához, a vétkesség szerint gradált kártérítéshez kell eljutni. A teljes kártérítés elvi megvalósítása a felelősségi koncepción kívül fekvő érveléssel történik. Matvejev a „jogi felelősség” alapjául szolgáló nevelő funkciót akarja érvényesíteni a polgári jogi kártérítés terjedelme vonatkozásában is. Ez szerint csak akkor érvényesül, ha a kártérítés mértékét az okozó vétkességének foka szerint differenciáljuk. A szovjet polgári jog nem azonosulhat a csak a kára megtérülésével törődő károsulttal, nem szorítkozhat — úgymond — csak a károsult reparációs szempontjának méltányolására (ennek az objektív felelősséggel is eleget tehetne), hanem el kell látnia speciális tudatalakító funkcióját is. A vétkesség szerepének a felelősség alapítására korlátozása a vétkességet formálissá teszi.⁷⁸ (A kérdés továbbvezet a vétkességi mérce problémájához: ha Matvejev elismerné az átlagos mércét, ez jelentené a károkozó érdekének figyelembevételét, a kockázatmegosztást.)

⁷⁶ Enyhe gondatlanság esetén nem teljes kártérítés — objektív felelősség helyett irreálisan magas vétkességi mérce. MATVEJEV III. köt. 10. old.

⁷⁷ Kimondja: MATVEJEV I. köt. 94. old. ASZKNAZIJ: *Nekotorie voproszű grazdanszkopravovoj otvetsztvennoszti* = Voproszű szovetszkogo prava. Leningrad, 1953. 165. old. JOFFE 28. old.

⁷⁸ MATVEJEV III. köt. 12. old. (A gradálás méltányosan történne.) Előzőleg hasonlóan SVARC: *i. m.* 37. old.

A teljes kártérítés elvének⁷⁹ megalapozása során azonban a szovjet irodalom is szükségképpen tisztázta, hogy a polgári jogi kárfelelősségnek olyan speciális, a büntetőjogtól különböző feladata van, ti. a reparáció, amelynek következtében a polgári jogi szankció jellege és szerkezete is szükségképpen eltér a büntetőjogi büntetéstől, a vétkesség szempontjának érvényesítése ezen a területen „lehetetlen” és „a polgári jog általános feladatai szempontjából célszerűtlen”,⁸⁰ s a „polgári jogtól idegen szempontok” bevitelét jelentené a kárfelelősségbe, ignorálná annak sajátos célját.⁸¹

Az általános jogi felelősség és a polgári jog sajátos elveit természetesen a teljes kártérítés hívei sem állítják élesen szembe egymással. Azt sem mondják ki, hogy a „speciális feladatok”, s emögött a polgári jog egyenértékűségi elve az, amely a kárfelelősséget valójában meghatározza, a „felelősséget” saját képére alakítja. Bizonyos önellentmondással azt hangsúlyozzák, hogy a teljes kártérítés elsődleges célja a nevelés (és csak másodsorban a reparáció). Hogy valójában fordítva van, s a reparáció követelménye ott is áttör, ahol a vétkességi felelősség eszköze nem nyújt kellő védelmet, szükségképpen kiderül az objektív felelősség eseteinek megalapozásánál.⁸² (Különösen a gazdálkodó szervek objektív felelősségének kiszélesítésére irányuló törekvések vezetnek oda, hogy a kárfelelősség általános elvi tételeiben is a reparációs és nevelési szempontot legalábbis egyenrangúaként kezelik.⁸³)

c) A teljes kártérítés kérdésében az általános felelősség és a polgári jog elvei ugyan egy jogintézmény keretében, de mégis integritásukat megtartva néznek farkasszemet — a *polgári jogi vétkesség tartalmának* kialakítása során a polgári jog a felelősség lényegébe hatol, s belülről formálja át azt. Az objektivizált vétkesség elvi magyarázatának „természetadta” nehézségeit az 1938–56 közötti periódus szovjet irodalmában megtetézi az, hogy a túlhajtott elvi követelmények, a túlnyomóan felelősségi szemlélet nem pusztán a polgári jogi vétkesség mércéje absztrakt meghatározásának mond ellent, hanem magának a polgári jogi vétkesség funkciójának is. Kielezeten úgy fogalmazhatunk, hogy a vétkesség tulajdonképpen, modern, felelősségkorlátozó funkciója szembekerül a felelősség állandó szigorításának⁸⁴ elvével és gyakorlatával, ugyanakkor azonban a „nevelési elv” érdekében a túlfeszített követelményeket a szubjektív felelősség ruhájába kell öltöztetni.

Amíg a vétkességről általában van szó, addig — az általános felelősségi elmélettel összhangban — a polgári jogi irodalom egybehangozón a *károkozó valódi*,

⁷⁹ A teljes kártérítéssel itt csupán mint alapelvvel foglalkozunk (szembeállítva a vétkesség szerint gradált kártérítéssel). Nem térünk ki ennek tartalmára, nevezetesen az elmaradt haszon és a nemvagyonai károk megtérítésére.

⁸⁰ Részletesen JOFFE 238–242. old. és *Szorong let.* II. köt. 259. old.

⁸¹ NOVICIKIJ — LUNC: *Obscese uczenie ob objazatsztve*. Moszkva, 1950. 376. old.

⁸² JOFFE a nevelés elsődlegessége mellett az állam javára való marasztalás intézményével érvel (15. old.), és „a teljes jóvátétel alapelve” tárgyalása során kifejti, hogy ez az egyenértékűség elvének érvényesítése mellett oly módon is nevel, hogy a károkozót nagyobb munkateljesítményre serkenti, saját, a kártérítéssel szenvedett veszteségei pótlása céljából (25. old.). Az objektív felelősséggel kapcsolatban elismeri, hogy az érdekvédelem alapelve az adott esetben erősebb a nevelési elvénél (29. old.).

⁸³ ASZKNAZIJ: *i. m.* 165. old. kárelosztási és forgalombiztonsági szempontokból indul ki, a prevenciót a vétkes felelősségre korlátozza.

⁸⁴ MATVEJEV III. köt. 70. old. ASZKNAZIJ: *i. m.* 166. old.

*pszichikai vétkességéről beszél mint a felelősség alapjáról.*⁸⁵ Ezt a polgári jogi kárfelelősségben úgy alkalmazzák, hogy „a szovjet bírónak minden (kártérítési) ügyben el kell döntenie a kérdést, hogy az előrelátás milyen mérvét lehet megkövetelni az adott személytől, az adott körülmények között”.⁸⁶ Ahogy azonban az absztrakt felelősségi kiindulóponttól a polgári jogi kártérítések gyakorlati világa felé közelítenek a szerzők (ha csak példák konstruálásával is), úgy derül ki a szubjektív culpa alkalmatlansága a polgári jogban. A tulajdonképpeni okot, hogy ti. a normatív mércét „a polgári jogi forgalom állandósága”, azaz a forgalom biztonsága követeli meg, csak Joffe mondja ki.⁸⁷ A leggyakoribb érvelés nem viszi végig a gondolatot, hanem megáll a károkozói szférában, a felelősségi ideológiánál. A szubjektív mérce hibája eszerint az, hogy saját képességeire hivatkozva bárki kibújhat a felelősség alól, hogy tehát ez az elbírálás a felelősséget *enyhítené*, s így a felelősség nevelő hatása éppen az elmaradott tudatú károkozókkal szemben nem érvényesülhetne.⁸⁸ Azt vetik tehát a szubjektív felelősség szemére, ami annak lényegéből következik (s amit a büntetőjogban nyilván nem kérdőjeleznek meg). Az okoskodás, mint láttuk, saját kiindulásának mond ellent, hiszen hallgatólagosan feltételezi a polgári jogi felelősség absztrakt kárveszély-megosztásának és az ezzel járó elvont követelményeknek érvényét.

Az objektív vétkességi mércét a polgári jog sajátosságainak megfelelően általában el is ismerik, ennek valódi oka azonban — a felelősségi koncepció kiindulásával összhangban — többnyire homályban marad. Ahol mégis előbukkan, ott mint negatív példa szerepel: a szocialista és burzsoá polgári jog elvi különbségét látják abban, hogy a burzsoá magánjog az áruviszonyokon nyugvó társadalmi struktúrát közvetlenül tükrözve *átlagos* magatartást követel meg, míg ezzel szemben a szovjet jog differenciált, s tendenciájában átlag feletti mércét állít.⁸⁹ A felelősségi magyarázat gyakorlatilag is fontos következményekkel jár. Ha ugyanis a kárfelelősség tárgyi mércéjét a nevelési szempont indokolja, akkor a „legjobb polgár”, az „élenjáró szervezet” magatartása az, amelynek példaképül és követelményül állításával ez a cél elérhető.⁹⁰ Az ilyen feszített felelősség külön indokai sem polgári jogiak: egyrészt arra hivatkoznak, hogy minden átlagos mérték már korábbi tényekből adódik, viszont ilyen múltbeli norma nem lehet utána következő

⁸⁵ A büntetőjogi és polgári jogi vétkesség egységéről ld. MATVEJEV II. köt. 71. kk. old. JOFFE 110. old.

⁸⁶ Agarkov (AGARKOV — GENKIN: *Grazdanskoe pravo*. I. köt. 1944. 320. old. ill. AGARKOV: *Ucsesbnik grazdanskogo prava dlja juridicseszkih vuzov*. 1938. 59. old.): „... a szovjet szocialista polgári jogban a konkrét vétkesség és a teljesítés lehetőségének minden egyes adós esetében történő konkrét feltárásának elve uralkodik”. Ugyancsak a konkrét károkozóval szemben támasztható követelményeket tekinti a vétkesség mértékének ANTIMONOV: *Znacsenie vinu poterpевego pri grazdanskom pravonarusenii*. Moszkva, 1950. 97., 100. old., és MATVEJEV III. köt. 96. old. (Matvejev azonban elismeri a tárgyi mércét is.)

⁸⁷ JOFFE 147. old. — MATVEJEV III. köt. 77. old. és FLEJSIC 102. old. csak a burzsoá jog vonatkozásában utal az áruviszonyok és az absztrakt felelősségi mérce összefüggésére.

⁸⁸ JOFFE 147. old. FLEJSIC 107. old. NOVICKIJ — LUNC: *i. m.* 327. old. MATVEJEV III. köt. 82. old.

⁸⁹ FLEJSIC 102. és 121. old. LUNC: NOVICKIJ — LUNC: *i. m.* 327. old. — MATVEJEV III. köt. 75. old., további irodalommal, helyteleníti az objektív és szubjektív mérce mechanikus szembeállítását és burzsoá ill. szocialista karakterizálását.

⁹⁰ MATVEJEV III. köt. 88. old.

a jövőre irányuló cselekvés mértéke; másrészt arra, hogy „a szovjet állam, a szocialista társadalom és a polgárok érdekeit érintő cselekmények” esetében a polgári jog nem érheti be az átlagos gondossággal.⁹¹ Az átlag fölötti mérce meghatározása persze nyitva marad, és sokféle megoldási kísérlettel találkozhatunk, a maximális követelménytől kezdve egészen az olyan összetett mércéig, amelynek az ügy körülményei csak objektív minimumát határozzák meg, de ha valaki többre képes, azért egyénileg felel.⁹² Végeredményben e „differenciált mérce” alapjául legáltalánosabban a szocialista együttélés szabályait teszik meg,⁹³ amelyeket az adott ügy körülményeinek megfelelően a bíróság konkretizál. Ez a rugalmas mérce egy bizonyos határig természetesen tekintettel van a károkozó státusza is.

Az elmélet tehát igen nagy kerülővel érkezik el a valódi, pszichikai vétkességtől a polgári jogban gyakorlatilag is hasznosítható eredményig. Az eredmény azonban meglehetősen konzervatív, és kérdés, hogy valóban az — elvontan és az ideológia síkján helytálló — premisszákból következik-e. Hasonló természetű, de még nagyobb szakadékot kell az elméletnek áthidalnia saját felelősségi kiindulópontja és a tételes jogilag is kimondott vétkességi vélelem között, amely a szubjektív főszabályt formailag is megkülönbözteti a klasszikus konstrukciótól, és modernségének kulcsa. Ennek felszabadító kimondása azonban (a hagyományos felelősségi konstrukcióban gondolkozva) éppen hogy félelgetné a hidat — az elmélet tehát a vélelmet is a nevelő — felelősségi gondolatkörbe ágyazza.⁹⁴

d) Az *objektív felelősség* szocialista koncepciójának kialakulásával csupán annyiban foglalkozunk, amennyiben az eddig tárgyalt gondolatmenettel, a szubjektív felelősség koncepciójának történeti meghatározottságával összefügg. Tény az, hogy a veszélyes üzemekért való tárgyi felelősség, amelyet a Ptk. 404.§ előírt, az általános vétkességi koncepcióba nem illett bele. 1939 és 1949 között folyamatosan történtek kísérletek arra, hogy a tárgyi felelősségre is *kiterjesszék a vétkesség elvét*, vagy fikció útján, vagy valódi vétkesség állításával. Az utóbbinak egyébként a szubjektív felelősség feszített követelményei is kedveztek. E törekvések ideológiai indítékai nyilvánvalók: a tárgyi felelősség ugyanis a szubjektív felelősség már említett „szocialista” jellegével ellentétben áll.⁹⁵ Egy másik irányzat a vétkességi felelősség és alapelvei primátusának hangsúlyozása mellett a vétlen felelősség eseteiben olyan kivételeket lát, amelyeket a *károsultak* érdekeinek külön-

⁹¹ FLEJSIC 103. old., NOVICKIJ — LUNC: *i. m.* 332. old., további irodalommal. MATVEJEV III. köt. 91. old. (Az első érv egy Sztálin-idézetre épül).

⁹² MATVEJEV is maximális követelményeket állít, de óv az ésszerűség határainak elvetésétől, s bizalmát a bíróságba helyezi (III. köt. 90. old.). Közlése szerint a legmagasabb mércét állítja *Antimonov* is (96. old.). JOFFE viszont *Antimonov* felfogásából az idézett összetett mércét olvassa ki, és ahhoz csatlakozik. (150. old.). NOVICKIJ — LUNC: *i. m.* 332. old. szerint fokozni kell a mércét, de nem lehet mindenkitől az élenjáró szintet megkövetelni.

⁹³ FLEJSIC 103. old. további irodalommal, NOVICKIJ — LUNC: *i. m.* 326. old.

⁹⁴ *Judelszon* 1951-ben kifejti, hogy a szovjet jogra a büntetőjogban és a polgári jogban egyaránt a *vétlenség* vélelme jellemző (id. JOFFE 137. old.). A felelősségi elv logikus végig-gondolásának ezt a következményét általában úgy kerülik meg, hogy a vélelem elvi feleslegességéről beszélnek, mivel a szocialista perjogban a bíró és a felek messzemenő aktivitással feltárják a valóságot. Joffe szerint a vétkesség vélelmének ezenkívül nevelő szerepe is van (a károkozó enélkül abban bízna, hogy könnyen mentesül a felelősség alól). Tehát a vétkességi vélelem magyarázata nem mindig a károsult érdekéből indul ki. Ld. JOFFE 135. old.

⁹⁵ E nézetek ismertetését és bírálatát ld. JOFFE 183. old. és ANTIMONOV I. fejezet.

leges védelme tesz szükségessé.⁹⁶ Az 50-es évek elején születik meg és terjed el az a magyarázat, amely a veszélyes üzemi felelősség objektív jellegét elismeri, de egyszersmind összebékíti a felelősséget meghatározó nevelési princípiummal. Az objektív felelősség alapja eszerint az, hogy vétkességétől függetlenül is *ösztönzi* az *üzembentartót* az üzembiztonság növelésére.⁹⁷

Az objektív felelősség bevitale a felelősség sáncai mögé azonban az általános szubjektív felelősség elmélete egyik alapvető tévedésének felfedésével is járt: a nevelési elv kisajátítása a szubjektív felelősség által ezzel megdőlt.⁹⁸ Az objektív felelősség irodalma ezenfelül szükségképpen kiemeli a polgári jogi felelősség kárcsosztó funkcióját s a büntetőjogi felelősségtől való függetlenségét is.⁹⁹ Az egy-
sleges kárfelelősségi elméletek kidolgozása, másrészt a kárfelelősség önálló vonásainak hangsúlyozása, és ezáltal a kártérítési feladat előtérbe kerülése azonban a felelősség elméletének újabb korszakába tartozik.

e) Itt ugyanis, az 50-es évek derekának szovjet felelősségi elméleteinél megállunk, s témánk szempontjából a részletes tárgyalást be is fejezzük. A történelem a felelősségnek ezt az elvi koncepcióját a fejlődés csomópontjává tette: bátran mondhatjuk, hogy nemcsak a Szovjetunió, de az (európai) szocialista országok polgári jogi felelőssége ma is fennálló rendjének kialakítására döntő befolyással volt. A szubjektív kárfelelősség szocialista koncepcióját kidolgozó, eddig tárgyalt monográfiák a szocialista jogok kiépítése első, *egyöntetű* periódusának utolsó órájában, ám a szovjet minta követésének tetőfokán¹⁰⁰ jelentek meg. Így egyrészt *megegyeztetették* a legtöbb országban tételes jogilag érvényben levő és nem vitatott szubjektív felelősséget azzal, hogy annak szocialista magyarázatot adtak, másrészt — ahol ez egyáltalán felmerült: elsősorban Magyarországon, de pl. Csehszlovákiában is¹⁰¹ — döntő érvként szolgáltak azon nézetek *ellen*, amelyek a szocializmussal az objektív kárfelelősség korszakát látták beköszönteni. Hangsúlyozzuk, hogy ez a hatás nem a részletekig menő uniformizálást jelentette, hanem a felelősség alapjának elvi kérdését döntötte el (s ebben a keretben a leggyengébben éppen a károsult pozícióját befolyásolta: a kártérítés mértéke és fajai tekintetében a hagyományok éltek tovább). Az 1959–64 közötti polgári törvénykönyvek hagyományos felelősségi struktúrája (főszabályként a vétkes felelősség, kiegészítésként a veszélyes üzemek objektív felelőssége) ennek az elméleti egyöntetűségnek folyománya: az adott történeti helyzet a jogi struktúra konformizmusát, a hagyományos technika továbbvitelét támogatta.

Az egyöntetűvé váló szubjektív felelősségi elmélet ilyen szerepe különösen plasztikusan mutatkozott meg a *magyar jogfejlődésben*. Itt nyílt sisakkal küzdöttek a legellentétesebb felelősségi elméletek, és éppen a szélsőségesek írták zászlójukra az új társadalmi berendezkedésnek való megfelelést. Az objektív

⁹⁶ ASZKNAZIJ: i. m. 167. old.

⁹⁷ ANTIMONOV I. fejezet vége. FLEJSIC 168. old. JOFFE 191. old.

⁹⁸ ANTIMONOV 9. és 52. old. JOFFE 191. old.

⁹⁹ ANTIMONOV 10. old. ASZKNAZIJ: i. m. 167. old. ill. 89. jegyz.

¹⁰⁰ A társadalmi-jogpolitikai szituációra EÖRSI GYULA: *Konvergencia*. 416. old.

¹⁰¹ A magyarországi fejlődést ld. alább. — KNAPP (Joffe monográfiájáról írott recenziójában, Právník, 1966. 665. old.) azzal kapcsolatban, hogy a felelősség elvi alapja a vétkesség és az objektív felelősség ehhez képest szoros kivétel, kiemeli, hogy „a szovjet polgári jogtudománynak ez a konstans nézete . . . értékes tanítással szolgálhat egyes túlbuzgóknak hazánkban, akik ki akarták terjeszteni az objektív felelősséget a törvény kifejezett rendelkezéseinek határán túl”.

felelősség és a gazdasági jog hívei szinte ugyanazokat az érveket hangoztatták, mint a NEP-korszak hasonló irányzatai: az individualizmus háttérbe szorítását a kollektivitás javára, az objektív körülmények figyelembevételét a szubjektív tulajdonságok helyett, s nézeteik forradalmi szintet kaptak.¹⁰² Ez az irányzat (mint már Marton Géza a 30-as években) valóban szívesen is hivatkozott az OSZFSZK Ptk.-jára és az első évtized gyakorlatára. E nézeteknek kiindulása és támogatója volt a Marton-iskola tekintélye és színvonala, és néhány törvényhozási aktus.¹⁰³ Másrészt a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatában 1953 és 56 között jelen volt az ellenkező, a kárfelelősség nevelő funkcióját a reparációs elv kárára érvényesítő, a polgári jogi felelősséget a munkajogi felelősség mintájára individualizáló tendencia is.¹⁰⁴ De a szocialista társadalmi viszonyokra és a nevelő funkcióra hivatkozva olyan megoldást is javasoltak, amely egyrészt a tárgyi felelősséget úgy megszigorítaná, hogy csak a károsult szándékossága vagy súlyos gondatlansága vezetne mentesüléshez, másrészt a kártérítés mértékét minden esetben a károkozó teherbíró képességéhez szabná; a reparációs szempontnak pedig a felelősséghez kapcsolódó biztosítás révén tenne eleget.¹⁰⁵

A hivatkozott nézetek mindegyike, mint már mondtuk, azzal az igénnyel lép fel, hogy a szocialista társadalomnak megfelelő kártérítési rendszert adjon (ez odáig torzul, hogy a vétkeességi felelősséget a burzsoá jogrend, a tárgyi felelősséget pedig a szocialista jogrendszer jellemzőjének hirdetik).¹⁰⁶ Sőt, konkrétan a prevenciót, a kárfelelősség nevelő szerepét a szocialista jogban teszik meg kiindulópontnak. Ugyanez azonban a kiindulása a szovjet felelősségi elméletnek is — a különbség „mindössze” annyi, hogy az utóbbi szerint a szocialista jog nevelő funkciójának a szubjektív felelősség felel meg. Igaz, hogy a forradalmi színben fellépő objektív felelősségi nézetek kapcsolását a „szocializmushoz” a magyar irodalomban is inkább deklarálták, mint elvileg megalapozták — de a szovjet elmélet elfogadásában sem az játszik szerepet, hogy abban mennyire meggyőzően mutatják ki az általuk vallott kapcsolatot. A döntő az, hogy a magyar civilisztika — Matvejev, Antimonov és Joffe 1952 és 55 között megjelent monográfiáiból — most ismeri meg a szovjet polgári jogi felelősség további útját az objektív felelősségtől a szubjektív felelősség általános elismeréséig. Kiderül, hogy a Ptk. 403.§ objektív értelmezését és a méltányossági felelősséget — az objektív felelősség híveinek e támaszeit — csupán a 20-as években alkalmazták, és hogy ezzel a jelenkori elmélet élesen szemben áll.¹⁰⁷ Marton Géza nagy védekező ellentáma-

¹⁰² MARTON GÉZA: *Kártérítési jogunk legújabb fejleményei*. Jogtudományi Közlöny, 1954. 221. old. EÖRSI GYULA: *Die zivilrechtliche Verantwortlichkeit im ungarischen Zivilgesetzbuch* = *Das ungarische Zivilgesetzbuch in fünf Studien*. Budapest, 1963. 263. old.

¹⁰³ Legfontosabb a szállítási szerződések körében a 206./1951. MT. sz. rendelet 6. §-sal bevezetett objektív kárfelelősség. Emellett a raktárak és kereskedelmi üzletek dolgozóinak tárgyi felelősségét mondta ki a kezelésükre bízott tárgyakért a 98/1952. MT. sz. rendelet.

¹⁰⁴ EÖRSI GYULA: *i. m.* (102. j.) 264. old.

¹⁰⁵ BENKŐ GYULA: *A kártérítési jog elvi kérdései*. Jogtudományi Közlöny, 1955. 239. old.

¹⁰⁶ Ez ellen lép fel SEBESTYÉN PÉTER: *Hozzászólás ...* Jogtudományi Közlöny, 1954. 491., 493. old. Az objektív felelősség hívei részéről is elutasítja az objektív ill. szubjektív felelősség és társadalmi rendszerek jelenre vonatkoztatott „megfelelését” ZOLTÁN ÖDÖN: *Ismét a Polgári Törvénykönyv tervezetének felelősségi rendszeréről*. Magyar Jog, 1958. 109. old.

¹⁰⁷ Kifejezetten kiemeli a szovjet elmélet pályafutása megismerése és a három monográfiával közvetített szovjet álláspont szerepét a „tévés nézetek” leküzdésében EÖRSI GYULA: *i. m.* (102. j.) 265. old. és *A Polgári Törvénykönyv tervezetének felelősségi rendszeréről*. Ma-

dása, amely nemcsak a vétkességi felelősséggel szemben általában felhozható érveket olvassa e három szerző fejére, de (1957-ben) kíméletlen logikával mutatja be az „ideológiai” megalapozás gyöngéit is,¹⁰⁸ már elkésett. A Ptk. ugyanebben az évben közreadott tervezete a szubjektív felelősség elméletének talaján áll, kiindulópontja az „emberi magatartás” értékelése és kedvező befolyásolása, s csupán „kivételként” ismeri el az objektív felelősség eseteit. A reparációs funkcionak megfelelően a teljes kártérítés elvét követi, annak megszerzését megkönnyíti, de ugyanakkor a felelősség szigorítását nem a károsult szempontjaiból, hanem abból vezeti le, „hogy a szocialista társadalom építése során egyre nagyobb követelményeket lehet és kell a fejlődő állampolgárokkal szemben támasztani”.¹⁰⁹ Bármilyen tág lehetőséget is nyújt a Ptk. a felelősség tényleges objektivizálására — a „szubjektív” elvi magyarázathoz a törvényhozó és az elmélet irányadó vonala is feltétlenül ragaszkodik. A vita ilyen eldőlését a külföldről is üdvözlük.¹¹⁰

Az adott „egyöntetű” elméleti alapon mind a Szovjetunió polgári törvényhozá-
sának alapjai (de a szövetségi köztársaságok ptk.-i is), mind a magyar, csehszlovák és lengyel *polgári törvénykönyvek* felelősségi szabályozása azonos alapstruktúrájú lett. Ismételten ki kell emelnünk azonban, hogy ez az összefüggés valóban csakis a vétkességi felelősség alapszabályára és az ehhez képest kivételnek minősülő, szorosan meghatározott objektív felelősségi tényállásokra vonatkozik. Ez az, amit a jogpolitikai-elméleti előtörténet, majd az Alapok egyértelművé tett a szocialista jogok számára.¹¹¹

gyar Jog, 1957. 310. old. Ld. még MÁDL FERENC: *A méltányosság két oldala és a Polgári Törvénykönyv tervezete*. Jogtudományi Közlöny, 1958. 159. old. HERCZEG ISTVÁN: *A kártérítési felelősség szocialista alapjai*. Jogtudományi Közlöny, 1954. 228. old. Meg kell jegyezni, hogy a szovjet polgári jog szubjektív álláspontját közvetítették a tankönyvfordítások, sőt már igen korán PAP TIBOR beszámolója is: *A szovjet kártérítési jog az elméletben és a gyakorlatban*. Jogtudományi Közlöny, 1948. 93. old.

¹⁰⁸ MARTON GÉZA: *Három könyv a szovjetjogi kártérítési felelősségről*. Az ÁJI Értesítője, 1957. 37. old. és 1959. 3. old.

¹⁰⁹ *A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvének Tervezete*. Bp. 1957. 309 — 313. § és az indokolásból 246. old.

¹¹⁰ ZOLTÁN ÖDÖN: *A jogellenes károkozásokért való felelősség a Polgári Törvénykönyv Tervezetében*. Magyar Jog, 1957. 280. old., és i. m. (106. jegyz.) szerint a Ptk.-tervezet szabályozását a bírói jogfejlesztés arra használhatja fel, hogy *lényegileg* objektív alapon kiterjessze a felelősséget, s ezért — a jogfejlődés objektivizálódási tendenciáját követve — a *nyílt* objektív felelősség pártjára való átállást sürgeti: ehhez így is közelebb vagyunk már, mint a valódi, szubjektív vétkességi felelősséghez. A Ptk. vitájában a vétkesség hívei részéről kifogásolják is, hogy a Ptk. szubjektív alapállása csak az indokolás ismeretében egyértelmű. DOBOS SÁNDOR: *A kártérítési kötelelem a Tervezetben*. Magyar Jog, 1958. 79. old. E nézetekkel szemben EÖRSI GYULA (ld. 107. jegyz.) kifejti, hogy a törvény az objektív mérce és az objektív felelősség esetében is károkozó magatartását értékeli.

A magyarországi vitát referáló csehszlovák cikkek üdvözlük az uralkodó szocialista állásponttal közös nevezőn maradó szubjektív elmélet győzelmét. ÉLÍÁS: *A Magyar Népköztársaság polgári törvénykönyvtervezetének felelősségi rendszeréhez* (Fordítás kéziratból, ÁJI könyvtára, Cs. 768.) és LUBY: *Prevencia a zodpovednosti v osnove madarskeho obtianskeho zákonníka*. Právní Obzor, 1958. 193. old.

¹¹¹ FLEJSIC: *Obsacne nacala ovetstvnnosti po Osnovam grazdanskogo zakonodatelstva Szojuza SzSzR i szjojuznüh reszpublik*. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1962/3. 34. old.

Az olyan további közös vonások, mint pl. az üzemek kárfelelőssége az alkalmazottak által okozott kárért, avagy a vétkesség vélelme, nem következnek szorosan a „felelősségi” koncepcióból, hanem kifejezetten polgári jogias, károsult-párti intézkedések.¹¹² (Egybevág ezzel, hogy a vétkesség vélelme éppen a legbüntetőjogiasabb lengyel Ptk.-ban nincs meg.)¹¹³ Ezek a „többletek”, amelyek egyben változások is, persze nem idegenek a szubjektív felelősség hagyományos technikájától, amely éppen a károsulti és károkozói érdek elvileg egyforma arányú figyelembevételén alapul. A károsulti szféra birtokba vétele — egyelőre a vétkességen belül — azonban fontos változások része és jele. A kódexek előkészítésének korszaka ugyanis átnyúlik az SZKP XX. kongresszusával kezdődő időszakba, amelyben a jogi gondolkodás felszabadult a marxista alaptételek dogmatikus értelmezésének és közvetlen alkalmazásának módszertani kényszere alól.¹¹⁴ Ez az időszak egyben a szocialista jogok egyöntetűségének helyébe — egyelőre be nem látható kimenetelű — *divergenciás jelenségeket* hozott.¹¹⁵ A szétágazás azonban a kódexek, sőt az elmélet tanúsága szerint is a 60-as évek első felében csupán a károsulti pozíciót érinti — országonként igen eltérő a felfogás abban a tekintetben, hogy a kártérítés milyen mértéke és fajtái egyeztethetők össze a szocialista erkölcs és jog elveivel.¹¹⁶

3. ALTERNATÍVÁK A SZOCIALISTA KÁRFELELŐSSÉGI ELMÉLETBEN

Az ilyen divergáló jelenségek mellett is azonban hosszú ideig úgy látszott, hogy a szubjektív felelősség a szocialista jogtípus „közös minimumához” tartozik. Egyrészt ezt jelenti az a korábbi megállapításunk, hogy a szovjet fejlődésnek az 50-es évek

¹¹² A vállalat felelősségét alkalmazottjáért az 50-es évek derekán — éppen az „egyéni” felelősség elve miatt — nem mindig alkalmazták. Az Alapok tehát itt egy ellenkező tendenciát rögzít. Ld. FLEJSIC: *I. m.* (111. jegyz.) 44. old. HALFINA: *i. m.* (67. jegyz.) 77. old.

A vétkesség vélelménél a „többletet” nem magának a vélelemnek kodifikálása jelenti (hiszen az már az 1922-es orosz Ptk.-ban is szerepelt), hanem annak olyan indokolása, amely nem a felelősségi szempontokat hangsúlyozza és a vélelem jelentőségét nem akarja elmosni (ld. 94. jegyzet), hanem kimondja, hogy annak értelme az, hogy megkönnyítse a károsultnak a kártérítés megszerzését, s a „vétkesség megítélésének objektívvá tételével” együtt beilleszti azt a felelősség szigorításának tendenciájába. Más kérdés, hogy az egészet végül is a szubjektív koncepcióba ágyazza bele. Ld. pl. a magyar Ptk. indokolását. *A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve*. Bp. 1960. 260., 263. old.

¹¹³ Az „emberből való kiindulást” és a vétkesség alapelvét hangsúlyozó SZPUNAR: *Czynny niedozwolone w projekcie kodeksu cywilnego PRL*. Nowe Prawo, 1955/2. 10. old. a károkozó érdekében veti el a vétkesség vélelmét, amelyet egyébként sem ideológiai, hanem technikai kérdésnek tart.

A lengyel Ptk. büntetőjogias vonása a vétlenség vélelmén kívül a károkozásra felbujtók, bűnségedek és a kárból tudatosan hasznot húzók felelőssége (422. cikk), valamint az, hogy személyi javainak szándékos megsértése esetén a károsult — a neki járó reparációtól függetlenül — kérheti, hogy a károkozó megfelelő összeget fizessen a Lengyel Vöröskereszt javára (448. cikk.).

¹¹⁴ Ennek előhírnöke a felelősségi jogban már JOFFE monográfiája is. (Kifejezetten utal a változásokra a bevezetésben.)

¹¹⁵ EÖRSI GYULA: *Konvergenция*. 424. old.

¹¹⁶ Jelentős eltérések vannak az elmaradt haszon, illetve a nemvagyonai károk és a fájdalomdíj elismerése, illetve megtérítése körében.

közepi állapota a szocialista polgári jogok felelősségi struktúráját határozta meg. De nem jelenti azt, hogy a *felelősségi oldalon* e „minimum” fölött (illetve annak elvi alapján) ne indult volna meg olyan, méghozzá szerteágazó fejlődés, amelynek egyes irányai a kiindulás megkérdőjelezéséig is eljutottak. Befejezésül, a teljesség igénye nélkül, csupán azokat az irányokat szeretnénk megjelölni, amerre a különböző felfogások elindultak. Ahogy eddig sem adtuk, itt még kevésbé nyújtjuk a szocialista kárfelelősség elméletének átfogó és értékelő képét; az itt következő *vázlat* is tehát csak a szubjektív felelősség elméleti pozíciójára szorítkozik (elsősorban a deliktumok jogában).

a) A legelső lépés, a polgári jogi felelősség visszahódítása a polgári jognak, történelmileg nem hoz újdonságot, s csak betölti, de nem is feszíti a kodifikált klasszikus konstrukciót. Csupán arról van szó, hogy a polgári jogi felelősség reparációs funkcióját elvileg is egyenrangúnak ismerik el a nevelő feladattal, sőt, mivel ez a polgári jogi felelősség differencia specifikája, a jóvátétel még első helyre is kerülhet.¹¹⁷ A reparáció érvényesülése érdekében fellépnek a polgári jogi felelősség „kriminalizálása” ellen (jogelméletileg,¹¹⁸ de konkrétan, a vétkesség szerint gradált kártérítés vonatkozásában is) — a szocialista erkölcsöt most esetenként e szempont segítségével híva.¹¹⁹

Jóllehet e felfogás ellen a szovjet irodalomban a felelősségi szempont védelme érdekében többen felléptek,¹²⁰ látnunk kell, hogy nem volt ok aggodalomra, hiszen az irodalom csupán a reparációs funkcion esett sérelmeket reparálja, de nem vonja le azokat a következtetéseket, amelyek a kártérítés és általában a kártalanítás jelenkori társadalmi igényéből és gyakorlatából adódnak. S ez a megközelítésükből is folyik: az általános szubjektív „jogi felelősségből” indulnak ki — a reparáció ezen belül specifikus vonása az egyik felelősségfajtának,¹²¹ de semmiképpen sem mozgatója, meghatározója a jogintézménynek.

A kodifikációt kísérő irodalom tehát a károsulti pozíció vonatkozásában nem haladja meg a klasszikus felelősségi konstrukciót és nem is törekszik erre. Ez az

¹¹⁷ FLEJSIC: *i. m.* (111. jegyz.) 137. old. SZAMOSCSSENKO — FARUKSIN: *i. m.* 207. old. JOFFE: *Szorong let.* II. köt. 262. old.

¹¹⁸ BRATUSZ: *Szpornue voproszu teorii juridiceszkoj otvetsztvennoszti.* Szovetszkoe Goszudarstvo i Pravo, 1973/4. 27. és 33. old.

¹¹⁹ JOFFE: *Szorong let.* II. köt. 259. old. KNAPP: *Novi obcansky zakonik a nekeré otázky socialistické morálky.* Socialistická Zákonost, 1961. 350. old. a szocialista erkölcsnek az új Ptk.-ban való érvényesüléséről frott cikkében kifejti, hogy amíg a társadalomban az értéktörvény hat, a szocialista erkölcshez az okozott kár megtérítése is hozzátartozik, s egy általános vétkesség szerinti gradálás az erkölccsel ellenkezne (360. k. old.). SZAMOSCSSENKO — FARUKSIN úgy véli összebékíteni a társadalomra veszélyességhez igazodó szankció és az ekvivalencia elvét, hogy minél nagyobb az okozott kár, annál nagyobb annak társadalmi veszélyessége — s a megfelelő nagyobb kártérítés súlyosabb szankció is (*i. m.* 206. old.).

¹²⁰ HALFINA: *i. m.* (67. jegyz.) 74. old. MATVEJEV új könyvében is kitar a gradált felelősség mellett. *Osznovanija grazsdanszkopravovoj otvetsztvennoszti.* Moszkva, 1970. 249. old.

¹²¹ Mivel itt csak megoldási irányokat vázolunk, nem foglalkozhatunk azzal, hogy a reparatív szankció önmagában nem határozza meg pontosan a polgári jogi felelősséget. Felelősség, reparáció és polgári jogi szankció viszonyára a fenti összefüggésben ld. EÖRSI GYULA: *A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség.* Bp. 1961. VIII. fej. ASZTALOS LÁSZLÓ: *A polgári jogi szankció.* Bp. 1966. 12. §. A szovjet irányzatok rövid szemléjére BRATUSZ: *i. m.* (118. jegyz.). A polgári jogi felelősség specifikumára SZAMOSCSSENKO — FARUKSIN: *i. m.* 203. old.

uralkodó irányzat ma is, s ez határozza meg az NDK új polgári törvénykönyvének felelősségi rendszerét is.¹²² Jellemző viszont — s ez a tradicionális vonal folytatása — a károkozói, felelősségi oldal elméleti kidolgozása, általában a felelősség nem polgári jogi, hanem jogelméleti megközelítése, a jogi (sőt „társadalmi”) felelősség általános kérdéseiből való kiindulás. Ez az általános felelősségi koncepció a polgári jogban változatlanul szubjektív, az akaratszabadság elismerésén nyugszik. Ennek következtében a polgári jogi felelősség felelősségi oldala mégsem fejlődik tovább; egyrészt mert fennmarad a felelősségi alap kettőssége (az objektív felelősség *ebben az értelemben* nem felelősség), másrészt a túlméretezett általános felelősség perspektívájában a polgári jogi felelősség egyéb sajátosságai is (különösen az objektív gondossági mérce) partikuláris és nem elvi problémává zsugorodnak.¹²³ Azzal, hogy ez az irányzat nem is érzékeli a továbbfejlesztés szükségességét, a második fejezet végén már foglalkoztunk.

b) De vannak, akik szembenéznek a felelősség elvének kétszeres megtörésével a polgári jogban. A legégetőbb problémának az objektív és szubjektív felelősségi alap dualizmusa látszik. A polgári jogi felelősség *egységesítésére* már a szubjektív elmélet általános megalapozása korában történtek kísérletek: a nevelési elv kiterjesztése az objektív felelősségre, majd annak megalapozása a biztonságra ösztönzés segítségével.¹²⁴ Ez azonban inkább pragmatikus érv, és a gyakorlatban sem fel-tétlenül helytálló.¹²⁵

De vajon az egységesítésnek ez az útja — a szubjektív felelősség alá szubsumálás — elméletileg továbbvihető-e? Nézzünk meg két újabb keletű példát. Az objektív és szubjektív felelősség egységesítésére a szovjet elméletben jelentkező „kockázati” megoldás szerint az ún. objektív felelősség alapja nem más,

¹²² Eltérés az 1959–64-es kodifikációktól éppen nem a kárelosztási tendenciák figyelembevétele irányában volt várható, hanem abban, hogy a nevelési-megelőzési elvet kifejezetten felveszik a törvénykönyvbe. Az *Entwurf des Zivilgesetzbuches der Deutschen Demokratischen Republik* (6. és h. n. (1974) 55. old.) majd a Ptk. is külön „Grundsatz”-ban hangsúlyozza, hogy a szocialista erkölcs alapelveinek megfelelően a polgárok és üzemek kötelesek a károkat és fenyegető veszélyeket aktív magatartással megelőzni és elhárítani, és hogy a kártérítési rendelkezések célja az összes polgár nevelése az élet, egészség és tulajdon tiszteltbentartására (323. §), majd külön is kötelességgé teszi az olyan magatartást, amely nem vezet mások károsítására (324. §).

¹²³ Az ezt az irányt reprezentáló SZAMOSZCSENKO—FARUKSIN a felelősséget csak vétkes cselekményért ismeri el (43., 125. old.). A vétkesség nélküli „felelősségnek” kizárólag „jogi”, normatív alapja van: a döntő itt a jogellenesség, illetve a társadalmi veszélyesség (71. kk. old.). A jogi felelősség két önálló célja a nevelés és a társadalom védelme (104. old.). Az objektív felelősség csak az utóbbit szolgálja (118. old.), a konkrét jogsértő nevelése itt ki van zárva, mert szankció tudatállapotától függetlenül sújtja, de beáll egy általános, maximális gondosságra nevelő hatás az objektív felelősséggel érintett társadalmi réteg számára. A csehszlovák Ptk. előkészítése idején meg és ugyancsak hagyományos vonalat képviseli LUBY: *Prevencia a zodpovednosť v občianskom práve*. Bratislava, 1958. és a veszélyes üzemek felelősségének kérdését tárgyaló ŠVESTKA: *Odpodvėdnost za škody z púsobené pri provenech zvlášť nebezpečných*. Praha, 1960. Az NDK polgári törvénykönyve felelősségi rendszerének megalapozását szolgáló monográfia, BLEY: *Schadenersatz im Zivilrecht. Grundsätze der Neuregelung des Schadenersatzes im künftigen Zivilgesetzbuch*. Berlin, 1963. szintén ebbe az elméleti vonulatba illeszkedik.

¹²⁴ Ld. 97–98. jegyzet és JOFFE: *Vina i ovtvstvennoszt po szovetszkomu pravu*. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1972/9. 34. old.

¹²⁵ Vö. MARTON GÉZA (108. jegyz.) és BRATUSZ (118. jegyz.) kritikáját.

mint „tudatos megengedése a veszélyes üzem használatából folyó valószínű bal-eseteknek . . . és e következményeknek az üzembentartó általi vállalása. Ez pedig — a vétkesség mellett — *szubjektív* felelősségi alap, amely a cselekvő relatíve szabad akaratára, magatartásának megválaszthatóságára épül”.¹²⁶ Mivel azonban az ilyen felfogás értelmében sem a kockázat elvállalása (a „szubjektív alap”), hanem a kockázat nagysága a döntő abban a kérdésben, miért terheli a törvényhozó az ilyen tevékenységeket fokozott helytállási kötelezettséggel, a szubjektumnak, a szabad akaratnak stb. itt nincs olyan specifikus jelentősége, mint a vétkességnél. Az egységesítés ára a szubjektív alap eredeti felróhatósági értelmének elhalványulása lesz. Végigviszi a szubjektív felelősség gondolatát Asztalos László is, egészen az objektív felelősség megalapozásáig. Álláspontja szerint a felelősségi szempontot az „objektív felelősséghez” a veszélyes üzemeket rendszerint előállító kollektívakkal szemben, szocialista viszonyok között támasztható magasabb elvárhatóság közvetíti, ez a fokozott mérce száll át a törvény erejénél fogva, illetve az üzembentartás vállalásával az üzembentartóra.¹²⁷ Szerintünk itt ismét a szubjektív felelősség fogalmának erőltetett kiterjesztésével van dolgunk — nem csupán a kollektívák szubjektív felelősségének feltételezése miatt, amely a szocialista felelősségi elméletben nem ritka,¹²⁸ hanem a követelményeket tekintve is.

Amíg a szubjektív felelősségi alap hagyományos tartalmát nem érintik, nyilván csak formálisan lehet azt az objektív felelősség eseteire kiterjeszteni. De ennek mélyebb okai is vannak. Egy helytálló egységes alapnak nem pusztán az „objektív” és „szubjektív” felelősség közös elvét kell kifejeznie, hanem — ha a szubjektív „felelősségi minimumot” is vallja — ezt úgy kell megtennie, hogy ez a közös elv egyben a sajátos, objektivizált polgári jogi vétkességet az általános szubjektív jogi felelősséggel is egységesítse. Eörsi Gyula felelősségi koncepciója ilyen egysé-

¹²⁶ OJGENZIHT: *Kategorija „riszka” v szovetszkom grazsdanszkom prave*. Pravovedenie, 1971/5. 64. old.

¹²⁷ ASZTALOS LÁSZLÓ: *A polgári jogi szankció*. Bp. 1966. 116. és 124. old.

¹²⁸ A kollektívák vétkességét a jogi személy felelősségének magyarázatára hozzák fel. De vajon a liberálkapitalizmus lelkét oly plasztikusan kifejező felfogással, amelyben az ember „célvagyonná” absztrahálódik (*Szászy – Schwarz*) szükségképpen a „szabad akarral rendelkező szocialista jogi személy” (MATVEJEV II. köt. 110. old.) organikus monstrogramának kell szembenéznie?

A szocialista kollektívák sajátos belső viszonyai egyébként nem csupán a jogi személyek felelőssége, vagy az objektív felelősség különállásának feloldása tekintetében adtak ösztönzést a polgári jogi felelősség elméletének. A munkajogi felelősség individualizálása, a kártérítésnek a károkozó vétkességéhez és vagyoni helyzetéhez (keresetéhez) való igazodása mint a nevelő hatást eszményien megvalósító megoldás, nem egyszer példaként lebegett polgári jogászok szeme előtt. Ld. pl. SVARC: *i. m.* 20. old. OBERLÄNDER – POSCH: *Zu Problemen des neuen Zivilrechts*. Staat und Recht, 1963. 1166. old. Csakhogy azt is látni kellene, hogy az individualizálást éppen a kárfedezet megléte és a kárnak a kollektíva általi megtérítése teszi lehetővé. Hogy a fedezeti oldal a meghatározó, mutatja, hogy hasonló megoldás elérhető erre a célra létrehozott, nem „kollektív”, hanem árustruktúrájú veszélyközösségekkel is. (Biztosítás + visszkéret.) Márészt a kárfedezés alapvető szerepéről árulkodik az is, hogy amikor a polgári jogi felelősségben a felelősség általános szocialista vonásaira hivatkozva az egyéni felelősséget az „élenjáró” szintig fokozták, a kollektíván belül — amennyiben a kollektíva helytállását egyáltalán érvényesülni engedték (vö. 112. jegyzet), a limitálás és enyhébb vétkesség figyelembevétele érintetlen maradt; ti. mert ezt a fedezet függetlensége a károkozótól lehetővé tette.

gesítést visz végbe. Eörsi a vétkesség hagyományos fogalma helyére a felróhatóság felelősségi alapját vezeti be, amely a vétkesség és rosszhiszeműség mellett a törvény által meghatározott specifikus kárforrások esetében az ezek elleni sajátos védekezés elmulasztását is felöleli. A felróhatóság alakzatainak közös eleme a magatartás társadalmi elítélése és szankcióval való befolyásolhatóságának kedvező kilátásai.¹²⁹ Eörsi tehát funkcionális (és nem elvont filozófiai) közös alapot ad a kárfelelősség „szubjektív” és „objektív” formáinak: a felróhatóság a végső soron a prevenció-gondolat szocialista elvi kifejtése.¹³⁰ A „felróhatóságért” való felelősség a vis maior határáig terjed, és ezen belül nem két ellentétes elvű, szubjektív és objektív alapú részből áll: a rugalmasan megfogalmazott vétkességi főszabálynak az objektíve még elhárítható okért fennálló felelősség csupán merev határeset. A casus minor tehát összeszűkül és — a vétkességi mérce típusonként változó követelményeinek megfelelően — viszonylagossá válik. (Állami vállalat-tól pl. csaknem minden „elvárható”, ami nem „elháríthatatlan”).¹³¹ Eörsi a jogi felelősség egységes koncepcióját a hagyományos filozófiai-etikai vonalon is végigviszi. Kiindulása azonban éppen a szabad akaraton nyugvó hagyományos és uralkodó koncepció ellentéte: az akarat alávetése a világot uraló determinizmusnak. A vétkes felelősség így „pszichikai eredményfelelősséggé”¹³² változik, a károkozaskori valós pszichés állapot helyett ennek a jövőbeli károkozások elkerülésére orientáló társadalmi megítélése lép előtérbe — vagyis a felelősség eszközzeljele domborodik ki. Láthatjuk, hogy a kárfelelősséget valóban egységesen magyarázó elmélet nem fér a hagyományos felelősség-képzetek keretébe.¹³³

c) Az elméleti divergencia — s a konkrét esetben: gazdagodás — legfontosabb jelensége azonban azoknak a nézeteknek újabb jelentkezése, amelyek (a fenti

¹²⁹ EÖRSI GYULA: *A jogi felelősség alapp problémái. A polgári jogi felelősség.* Bp. 1961. 402. old. *Prävention und Verschulden.* Acta Juridica, 1959. 229. old. *A szocialista polgári jog alapp problémái.* Bp. 1965. 221. old.

¹³⁰ A szocialista vonás a felróhatóság szubjektív jellegének, a jog nevelő szerepe konkrét érvényesülési lehetőségének alapulvétele. — Az objektív felelősség melletti prevencióra épül MARTON GÉZA egységes felelősségi koncepciója. *Versuch eines einheitlichen Systems der zivilrechtlichen Haftung.* Archiv für die civilistische Praxis, 1963. 1. old.

¹³¹ EÖRSI GYULA: *A szerződésen kívüli felelősség és a Ptk. reformja.* Jogtudományi Közlöny, 1972. 65. old.

¹³² EÖRSI GYULA: *Az okozati összefüggés a polgári jogi felelősség területén.* Az ÁJI Értesítője, 1958. 198. old. — A felróhatóság koncepciójában „a vétkesség nemcsak kompromisszuális szükségmegoldásként, de lényegét tekintve is megszűnik individuális-szubjektív megtérülés alá esni”. (*A jogi felelősség alapp problémái. A polgári jogi felelősség.* 403–404. old.) Ez tünteti el a standardizált polgári jogi vétkességgel kapcsolatos nehézségeket. E koncepcióban ugyanis „nem baj”, hogy a „magatartás értékelése” a *ténylegesen* végbemenő károkozó magatartásról egyre inkább eltávolodik elvont magatartás-típusok felé, amelyekről ugyancsak „elvontan”, tehát mintegy a statisztikai valószínűsége és élettapasztalatra hagyatkozva mondható, hogy a szankcióval kedvezően befolyásolhatók (pl. a régi objektív felelősség esetei). Az „értékelést” persze ebben az irányban még tovább lehetne feszíteni, a feltétlen helytállásra is, ahol az értékelés eredménye a szankcióval való befolyásolhatóság reménytelensége lehetne. Maga a vis maior megállapítása is ilyen értékelésen nyugszik.

¹³³ Jellemző, hogy Eörsi könyvének visszhangjában a szabad akarat — determinizmus vita lett az uralkodó. HORECZKY KÁROLY: *Eörsi Gyula: „A jogi felelősség alapp problémái. A polgári jogi felelősség” c. könyvének vitája.* Jogtudományi Közlöny, 1964. 256. old. SZAMOSCSENKO — FARUKSIN: *Predposzülki pravovoj otvetsztvennoszt.* Pravovedenie, 1970/5. 34. old.

elméletek hangsúlyozott károkozó-központisége helyett) a *kártérítésből indulnak ki*. Jellemző módon ez az irányzat nem a jogelmélet felől közelít, hanem gyakorlati részkérdéseket vizsgálva jelzi a szubjektív felelősségi alap elhalványodását.¹³⁴ Talán a részproblémák felszíni jelzéséről van csak szó, amely során nem néznek szembe a felelősség elvi kérdéseivel? Nem. A ténybeli jelzések alapján az elméletben is felismerhető irányná válik a vétkesség mint felelősségi alap háttérbe szorulásának elvi megerősítése, és a kárelosztás helyének előkészítése a szocialista jogban is.¹³⁵ A lengyel irodalom példája mutatja, hogy ez az elméleti nyitás milyen szorosan összefüggött a módszerrel. Itt ugyanis a felelősség egységes elvi alapján keresése helyett a polgári jogi kárfelelősség *funkcióinak* vizsgálatát helyezték előtérbe, s ez az egyes funkciók viszonylagos önállóságának és saját fejlődési útjának kimondásához vezetett.¹³⁶ S ami ebből következik: a hagyományos felelősségi struktúra felbomlásának felismerése, és nem pusztán regisztrálása, hanem az egyes funkciók helyének keresése a társadalmi és jogfejlődés tendenciáiban, stílusos hasonlattal élve olyan felszabadító hatású a felelősségi elméletben, mint amilyen a munkajogi vagy biztosítási fedezet megléte a gyakorlatban a kompenzációs, illetve nevelő funkció önálló kibontakozása számára. Ahogy ugyanis a gyakorlatban nem, úgy az elméletben sem vezetett a *hagyományos egység* felbomlása a reparáló funkció egyoldalú hangsúlyozásához.¹³⁷ Nem bizonyult tehát alaposnak a szocialista elméletnek az a félelme, hogy a kárelosztási tendenciák az emberi magatartás értékeléséről való lemondással járnak.¹³⁸ Ennek alapja egyébként is a jog nevelő hatása „szocialista minimumának” a kétszemélyes, csak károkozó – károsulti pozícióval számoló kárfelelősségi modellhez való kapcsolása volt (uralkodó nézetként a klasszikus vétkességi felelősséghez).

¹³⁴ Ez az irányzat Lengyelországban a legerősebb. Ld. WARKALLO: *Gradacja winy a obowiazek naprawienia szkody w swiatle przepisow kodeksu cywilnego*. Studia Prawnicze, 1970. 292. old. 4. jegyzetében közölt irodalmat.

¹³⁵ STELMACHOWSKI: *Wstep do teorii prawa cywilnego*. 1969. 358. old. WARKALLO: *Entwicklungsperspektiven der Versicherung und die Theorie des Schadenersatzrechts*. Versicherungsrecht, 1972. 703. old. SÓLYOM LÁSZLÓ: *A polgári jogi felelősség mai fejlődése*. Gazdaságs- és Jogtudomány, 1973. 241. old.

¹³⁶ WARKALLO: *Odpowiedzialność odszkodowawcza. Funkcje, rodzaje, granice*. Warszawa, 1962. 20. és 223. old. általános tendenciákként állapítja meg a kompenzációs és megtorló funkciók fokozódó szétválását, és az előbbi állandó fejlődését. Ld. még 134. jegyz. i. m. Egyszerűsített séma szerint: a kompenzációs funkció határa a károsult gazdagodása, a prevenció a vis maior, a represszió pedig a vétkesség. Mindhárom funkció csak a vétkességi felelősségben van meg együtt.

¹³⁷ Ld. az első két fejezetet.

¹³⁸ Alátámasztotta ezt a felfogást az, hogy a kárelosztási tendenciák a kapitalista jogban hamarabb bontakoztak ki, s így a kapitalista jellemvonásokat a kárelosztási irány szükségképpen alkotórézének tulajdonították. — Mintegy „közbeeső” állomása volt az elméletnek a szocialista jogban a kollektívákra telepített reparációs kötelezettség megelőző-nevelő szerepének hangsúlyozása. Prevenció és kárviselés tehát még itt sem tudott „személyileg” teljesen szétválni. A kollektívák ilyen szerepére EÖRSI GYULA: *Jogösszehasonlítás és békés együttélés*. Állam- és Jogtudomány, 1964. 390. old. és *A polgári jogi felelősség alkalmazása a modern körülményekhez a szocialista és a burzsoá államokban*. Állam- és Jogtudomány, 1963. 38., 42. old., ahol a sajátos szocialista vonást a biztosításra épülő megoldással szemben éppen ez képviseli; valamint *Konvergencia*. 438. old. Hasonlóan WARKALLO: *í. m.* (136. jegyz.) 226. old. — A „kollektíva-prevenció” Magyarországon a biztosítás már megszüntette.

Ez az irányzat még a kezdet kezdetén tart. Eddig lényegében csupán a hagyományos kárfelelősségi elméletnek a gyakorlatban kibontakozó kritikáját tudatosította, de elvezethet az elmélet és gyakorlat közötti szakadék megszüntetéséhez és a helyes döntéshez a kártérítés és felelősség fejlődésének további válaszútjain. A lehetőségek azonban csak akkor teljeseznek be, ha ez a kritika elméletivé válik.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

IRODALOM

A kurziválások a főszevegben használt rövidítéseket jelölik

- AGARKOV: Učebnik grazhdanskogo prava dlja juridiceszkih vuzov. 1938.
- AGARKOV—GENKIN: Grazhdanskoe pravo. I. 1944.
- AMFITATROV: Osnovnue certy zakonoproekta o dogovorov. Moskva, 1934.
- Osnovnue voprosy dogovornoj kampanii 1933 g. = Voprosy hozjajstvennogo prava. 1933.
- „Osnovnue nacsala grazhdanskogo zakonodelstva” i borba za marksizistiku metodologiju. Szovetszkoe Goszudarstvo i Revolucija Prava, 1930/4. 72. old.
- ANTIMONOV: Znacsenie vintu poterpevsogo pri grazhdanszkom pravonarusenii. Moskva, 1950.
- Grazhdanszkaja otvetsztvennoszt za vred, pricsinennij isztocsnikom povusennoj opasznoszti. Moskva, 1952. *Antimonov*.
- ASZKNAZIJ: Nekotorue voprosy grazhdanszko-pravovoj otvetsztvennoszti. = Voprosy szovetszkogo prava. Leningrád, 1953.
- ASZTALOS LÁSZLÓ: A polgári jogi szankció. Bp. 1966.
- BALLERSTEDT: Technischer Fortschritt und Schadensordnung. = Aktuelle Fragen des Energierechts. Düsseldorf, 1972.
- BARTSCH: Grundfragen des Schadenersatzrechts. Das aBGB in der Praxis der obersten Justizstellen bis 1820. = Festschrift zur Jahrhundertfeier des aBGB. I. Wien, 1911.
- BAUERREISS: Stand und Zukunft von Haftpflichtversicherung in Österreich. = Grundprobleme des Versicherungsrechts. Festgabe Hans Möller. Karlsruhe, 1972.
- BENKÓ GYULA: A kártérítési jog elvi kérdései. Jogtudományi Közlöny, 1955. 239. old.
- BLEY: Schadenersatz im Zivilrecht. Grundsätze der Neuregelung des Schadenersatzes im künftigen Zivilgesetzbuch. Berlin, 1963.
- Verantwortlichkeit und Verantwortung in der sozialistischen Gesellschaft. Staat und Recht, 1972. 943. old.
- BOEHMER: Einführung in das bürgerliche Recht. Tübingen, 1954.
- BÓNIS GYÖRGY: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. Bp. 1972.
- BUCHNER: Der Versicherungsgedanke im Schadensrecht. Versicherungsrecht, 1967. 1030. old.
- BÜHNEMANN: Gedanken zum Alles- oder Nichtsprinzip im deliktischen Haftungsrecht. = Grundprobleme des Versicherungsrechts. Festgabe Hans Möller. Karlsruhe, 1972.
- BRATUSZ: Szpornue voprosy teorii juridiceszkoy otvetsztvennoszti. Szovetszkoe Goszudarstvo i Pravo, 1973/4. 27. old.
- BRZEZINSKI: Podstawowe zagadnienia prawne i organizacyjne ochrony środowiska człowieka. Panstwo i Prawo, 1971/3—4. 516. old.
- Ochrona prawna naturalnego środowiska człowieka na tle uchwał VI. Zjazdu PZPR. Panstwo i Prawo, 1972/4. 41. old.
- CAEMMERER: Wandlungen des Deliktsrechts. = Hundert Jahre Deutsches Rechtsleben. II. Karlsruhe, 1960.
- CALABRESI: The Costs of Accidents: a Legal and Economic Analysis. New Haven, 1970.
- CATALA—WEIR: Delict and Torts: a Study in Parallel. Tulane Law Review, 1963. 573. old., 1964. 222. és 663. old., 1965. 702. old.

- CLERK and LINDSELL: on Torts.¹³ London, 1969. *C. L.*
- CSIKVADZE: Pravo i naucno-tehniceszkij progressz. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1968/8. 106. old.
- DEGENKOLB: Der spezifische Inhalt des Schadenersatzrechts. Archiv für die civilistische Praxis, 1890. 79. old.
- DERNBURG: Das bürgerliche Recht des Deutschen Reichs und Preussens. Halle, 1901. *Das bürgerliche Recht.*
— Lehrbuch des Preussischen Privatrechts und der Privatrechtsnormen des Reichs.³ Halle, 1880.
- DEUTSCH: Die Zwecke des Haftungsrechts. Juristenzeitung, 1971. 244. old.
- DICEY: Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century.² London, 1926.
- DILCHER: Die Theorie der Leistungstörungen bei Glossatoren, Kommentatoren und Kanonisten. Frankfurt/M., 1960.
- DOROS SÁNDOR: A kártérítési kötelem a Tervezetben. Magyar Jog, 1958. 79. old.
- DRESTLER: Haftungsbegrenzung im anglo-amerikanischen Negligence-Recht. Hamburg, 1967.
- DUEMONT: Grundsätze der Zivil- und Criminal-Gesetzgebung. Aus den Handschriften des englischen Rechtsgelehrten Jeremias Bentham. Berlin, 1830.
- DUGUIT: Les transformations générales du droit privé depuis le Code Napoléon. 1912.
- EGGER: Über die Ethik des schweizerischen Zivilgesetzbuches. Zürich, 1950.
- EBERENZWEIG: A Psychoanalysis of Negligence. Northwestern University Law Review, 1953. 855. old.
— Assurance Oblige — A Comparative Study. Law and Contemporary Problems, 1950. 445. old.
— Psychoanalytic Jurisprudence. Leiden, 1971.
- ÉÖRSI GYULA: A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga. Bp. 1951.
— A jogi felelősség alapp problémái. A polgári jogi felelősség. Bp. 1961.
— A szocialista polgári jog alapp problémái. Bp. 1965.
— A polgári jogi felelősség kézikönyve. Bp. 1966.
— A Polgári Törvénykönyv tervezetének felelősségi rendszeréről. Magyar Jog, 1957. 310. old.
— Az okozati összefüggés a polgári jogi felelősség területén. Az ÁJI Értesítője, 1958. 177. old.
— Prävention und Verschulden. Acta Juridica, 1959. 299. old.
— A károkozás általános tilalma és megengedettsége a szocialista és burzsoá jogban. Állam- és Jogtudomány, 1962. 286. old.
— Egy „összehasonlító jogi” munkáról. Állam- és Jogtudomány, 1962. 118. old.
— A létfenntartás biztosítása közlekedési balesetek károsultjainál. Állam- és Jogtudomány, 1962. 287. old.
— Die zivilrechtliche Verantwortlichkeit im ungarischen Zivilgesetzbuch. = Das ungarische Zivilgesetzbuch in fünf Studien. Bp. 1963.
— A polgári jogi felelősség alkalmazása a modern körülményekhez a szocialista és a burzsoá államokban. Állam- és Jogtudomány, 1963. 26. old.
— Jogösszehasonlítás és békés együttélés. Állam- és Jogtudomány, 1964. 380. old.
— A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása. Gazdaság- és Jogtudomány, 1969. 245. old.
— A szerződésen kívüli felelősség és a Ptk. reformja. Jogtudományi Közlöny, 1972. 65. old.
— A konvergencia problémái a polgári jogban. Állam- és Jogtudomány, 1972. 397. old. *Konvergencia.*
— Correlation between Liability and Insurance. = Hungarian Law-Comparative Law. Bp. 1972.

- ÉLIÁS: A Magyar Népköztársaság polgári törvénytervezetének felelősségi rendszeréhez. Fordítás kéziratból. ÁJI Könyvtára, Cs. 768.
- FEHÉR FERENC: Az antinómiák költője (Dosztojevszkij és az individuum válsága). Bp. 1972.
- FIFOOT: History and Sources of the Common Law. Tort and Contract. New York, 1970. *Fífoot.*
- FLEJSIC: Obscne nacsala otvetsztvennoszti po Osnovam grazhdanskogo zakonodatelstva Szojuza SzSzR i szjoznuh reszpublik. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1962/3. 34. old.
- Objazatelsztva iz priesinenija vreda i iz neosznovatelnogo obogascsenija. Moszkva, 1951. *Flejsic.*
- FLEMING: The Role of Negligence in Modern Tort Law. Virginia Law Review, 1967. 815. old.
- Remoteness and Duty: The Control Devices in Liability for Negligence. Canadian Bar Review, 1953. 471. old.
- FLETCHER: Fairness and Utility in Tort Theory. Harvard Law Review, 1972. 537. old.
- FÖRSTER: Theorie und Praxis des heutigen gemeinen preussischen Privatrechts.² Berlin, 1869.
- FRIEDMANN: Law in a changing society.² (Penguin) 1972. *Friedmann.*
- Social Insurance and the Principles of Tort Liability. Harvard Law Review, 1949. 258. old.
- GAMILLSCHEG: Aussenwirkungen von Haftungsbeschränkungen. Versicherungsrecht, 1967. 513. old.
- GINCBURG—PASUKANISZ: Kursz szovetszkogo hozjajsztvennogo prava. Moszkva, 1935.
- GOJHBARG: Hozjajsztvennoe pravo RSzFSzR, I. Grazdanskij kodeksz. Moszkva, 1924.
- GOJHBARG—KOBLENC: Grazdanskij kodeksz RSzFSzR. Kommentarij.² Moszkva — Leningrád, 1925.
- GOODHART: English Law and the Moral Law. London, 1955.
- GRAVESON: Towards a Modern Applicable Law in Torts. The Law Quarterly Review, 1969. 505. old.
- GROTIUS: De iure belli ac pacis libri tres... Amstelaedami, 1702.
- GSCHNITZER: Schuldrecht. Besonderer Teil und Schadenersatz. Wien, 1963.
- GUTZWILLER: Weltanschauliche Grundlagen in den grossen Privatrechtskodifikationen der neueren Zeit. = Elemente der Rechtsidee. Basel und Stuttgart, 1964.
- HADDEN: Contract Tort and Crime: the Forms of Legal Thought. The Law Quarterly Review, 1971. 240. old.
- HALFINA: Pravovoe regulirovanie posztavki produkcii v narodnom hozjajsztve. Moszkva, 1963.
- Voszpitatelnaja rol grazdanskko-pravovoj otvetsztvennoszti v period razvernutoj sztoitelsztva kommunizma. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1963/6. 76. old.
- HANAU: Rückwirkungen der Haftpflichtversicherung auf die Haftung. Versicherungsrecht, 1969. 291. old.
- HARMATHY ATTILA: Változások a szerződések elméletében. Állam- és Jogtudomány, 1974. 585. old.
- A szerződéses felelősség rendszere és a közreműködőért való felelősség. Állam- és Jogtudomány, 1972. 462. old.
- Felelősség a közreműködőért. Bp. 1972.
- HASSE: Die Culpa des Römischen Rechts. Kiel, 1815.
- HELLER ÁGNES: A reneszánsz ember. Bp. 1971.
- HERCZEG ISTVÁN: A kártérítési felelősség szocialista alapjai. Jogtudományi Közlöny, 1954. 228. old.
- HIPPEL: Schadensausgleich bei Verkehrsunfällen. Haftungersatzung durch Versicherungsschutz. Berlin-Tübingen, 1968.
- Schadensersatzklagen gegen deutsche Produzenten in den Vereinigten Staaten. Aussenwirtschaftsdienst des Betriebs-Beraters, 1971. 62. old.

- HIPPEL: Nochmals: Der Versicherungsgedanke im Schadensrecht. *Versicherungsrecht*, 1968. 231. old.
- HOLLÓ MÁRIA: A tudományos-technikai forradalom mint világtörténeti folyamat, és reá váló felkészülésünk tudományos megalapozása. Kutatási főirány. Tervtanulmány. MTA Filozófiai Intézete, 1971.
- HOLMES: The Common Law (1881). Ed. De Wolfe Howe. Cambridge, 1963.
- The Path of the Law. *Harvard Law Review*, 1897. 473. old.
- HORECZKY KÁROLY: Eörsi Gyula: „A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség” c. könyvének vitája. *Jogtudományi Közöny*, 1964. 256. old.
- HORWITZ: The Historical Foundations of Modern Contract Law. *Harvard Law Review*, 1974. 917. old.
- HUG: Haftpflicht für Schäden aus der friedlichen Verwendung von Atomenergie. Zürich, 1970.
- JAFFE: Res Ipsa Loquitur Vindicated. *Buffalo Law Review*, 1951. 13. old.
- JANNOTT: Der soziale Gedanke in der Haftpflicht-Versicherung. = *Entwicklungslinien und Grundgedanken deutscher Versicherung*. Berlin, 1941.
- JHERING: Das Schuldmoment im römischen Privatrecht. = *Vermischte Schriften juristischen Inhalts*. Leipzig, 1897.
- JOFFE: Otvetstvennost po szovetszkomu grazsdanszkomu pravu. Leningrad, 1955. *Joffe*.
- Grazsdanszkoje pravo. = Szorok let szovetszskogo prava. Leningrad, 1957. *Szorok let*.
- Iz istorii civiliszticeszskoj müszli. = Trudi Kirgizskogo goszudarsztvennogo universztizeta. Szerija juridiceszskih nauk, vüp. 8. Frunze, 1972. *A magánjogi gondolkodás*.
- Vina i otvetstvennost po szovetszkomu pravu. Szovetszskoe Goszudarsztvo i Pravo, 1972/9. 34. old.
- JONES: Restitution of Benefits Obtained in Breach of Another's Confidence. *The Law Quarterly Review*, 1970. 463. old.
- JØRGENSEN: Entwicklung und Methode des Privatrechts. = *Vertrag und Recht*. København, 1968.
- Towards a Strict Liability in Tort = *Scandinavian Studies in Law*. 1963.
- The Decline and Fall of the Law of Torts. *American Journal of Comparative Law*, 1970. 39. old.
- Ersatz und Versicherung. *Versicherungsrecht*, 1970. 193. old.
- JÖRS (KUNKEL): Römisches Privatrecht. Berlin, 1935.
- KALVEN: Torts: The Quest for Appropriate Standards. *California Law Review*, 1965. 189. old.
- KANNO: Gefährdungshaftung und rechtliche Kanalisierung im Atomrecht. Düsseldorf, 1967.
- KAUFMANN: Rezeption und usus modernus der actio legis Aquiliae. Köln—Graz, 1958.
- KASER: Das römische Privatrecht.² 1971.
- KEMP: Zur Haftung ohne Verschulden des Kraftfahrzeughalters (gardiens de l'automobile) im französischen Recht. = *Annales Universitatis Saraviensis*, 1960.
- KLIBANSKI: Codex des Civilrechts. Russisches Zivilgesetzbuch. Berlin, 1902.
- KNAPP: Novi obcansky zákonik a nekteké otázky socialistické morálky. *Socialistická Zákonost*, 1961. 350. old.
- O. S. Joffe: „Otvettstvennost po sovetskomu graždanskomu pravu.” (recenzió) *Právník*, 1965. 665. old.
- KOCH: Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten.⁸ I. Berlin, 1874.
- KORKISCH: Die Entstehung des österreichischen ABGB. *Rabels Zeitschrift*, 1953. 263. old.
- KOVÁCS GÉZA: Környezetvédelem a népgazdasági tervek rendszereiben. *Magyar Tudomány*, 1973. 84. old.
- KOZIOL: Ersatz der Haftpflicht bei Verkehrsunfällen durch Unfallversicherung? *Zeitschrift für Rechtsvergleichung*, 1970. 16. old.
- KÖRTZ: Haftung für besondere Gefahr. Generalklausel für die Gefährdungshaftung. *Archiv für die civilistische Praxis*, 1970. 3. old.

- KULCSÁR KÁLMÁN: A jog nevelő szerepe. Bp. 1961.
- KUNKEL: Diligentia. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom. Abt., 1925. 344. old.
- KURSZKIJ: Ob osznovnüh imuscesesztvennüh pravah. (1922) = Izbrannüe sztati i recsi. Moszkva, 1948.
- KÜHNE: Der Vertrauensgedanke im Schuldvertragsrecht. Rabels Zeitschrift, 1972. 261. old.
- LANGE: Schadenersatz und Privatstrafe in der mittelalterlichen Rechtstheorie. Münster — Köln, 1955.
- LENIN: Polnoe szobranie szocsinenija⁵. 44. köt. Moszkva, 1964.
- LAVALLÉE: A marxista prognosztikáért. Bp. 1972.
- LISZT: Die Deliktobligationen im System des Bürgerlichen Gesetzbuches. Berlin, 1898.
- LONTAI ENDRE: A tudományos fejlődés hatása a jogra. Jogtudományi Közlöny, 1973. 37. old.
- LUBY: Prevencia i zodpovednosť v osnove maďarskeho občianskeho zákonníka. Právni Obzor, 1958. 193. old.
- Prevencia a zodpovednosť v občianskom práve. Bratislava, 1958.
- LÜBTOW: Untersuchungen zur lex Aquilia de damno iniuria dato. Berlin, 1971.
- MALICKIJ (szerk.): Grazdanszkij kodeksz szovetszkij reszpublik. Tekst i prakticseszkij kommentarij. Kiev, 1923. és 3. kiadása 1927-ből.
- MARCADÉ—MOURLON: Abriss des Französischen Civilrechts. Heidelberg, 1865.
- MARTON GÉZA: Bonus paterfamilias. Különlevonat a Kecskeméti működő egyetemes református jogakadémia százéves fennállása alkalmával kiadott „Almanach”-ból. Kecskemét, é. n. *Bonus paterfamilias*.
- A római magánjog elemeinek tankönyve. Intitúciók. Bp. 1960. *Intitúciók*.
- A szubjektív és objektív felelősségi elv küzdelme a francia judikatúrában. Magyar Jogi Szemle, 1931. 326. old.
- Kártérítési kötelek jogellenes magatartásból. = Szladits (Szerk.): Magyar Magánjog. IV. Bp. 1942.
- Kártérítési jogunk legújabb fejleményei. Jogtudományi Közlöny, 1954. 221. old.
- Három könyv a szovjetjogi kártérítési felelősségről. Az ÁJI Értesítője, 1957. 87. old. és 1959. 3. old.
- Versuch eines einheitlichen Systems der zivilrechtlichen Haftung. Archiv für die civilistische Praxis, 1963. 1. old.
- MARX: A politikai gazdaságtan bírálóinak alapvonalai. MEM. 46. köt. Bp. 1972.
- MATVEJEV: Osznovanija grazsdanszkopravovoj otvetsztvennoszti. Moszkva, 1970.
- Vina v szovetszkom grazsdanszkom prave. Kiev, 1955. *Matvejev*.
- MAZEAUD—TUNC: Traité théorique et pratique de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle.⁵ Paris, 1957.
- MÁDL FERENC: A méltányosság két oldala és a Polgári Törvénykönyv tervezete. Jogtudományi Közlöny, 1958. 159. old.
- A deliktális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében. Bp. 1964. *Mádl*.
- MÁRKUS GYÖRGY: Marxizmus és antropológia. Bp. 1972.
- MEIER—HAYOZ: Das Vertrauensprinzip beim Vertragsabschluss. Zürich, 1948.
- MOHR: Die Kanalisierung der Haftung unter besonderer Berücksichtigung des Atomrechts. Berlin, 1970.
- OBERLÄNDER—POSCH: Zu Problemen des neuen Zivilrechts. Staat und Recht, 1963. 1166. old.
- NOVOCKIJ: Isztorija grazsdanszkogo prava. Moszkva, 1957.
- NOVOCKIJ—LUNC: Obscese uczenie ob objazatelsztve. Moszkva, 1950.
- ODGERS: „As a matter of fact . . .” Cambridge Law Journal, 1972. (B). 176. old.
- OFNER: Der Ur-Entwurf und die Berathungs-Protokolle des Oesterreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches. II. Wien, 1889.

- OFTINGER: Haftpflicht, Versicherung und soziale Solidarität bei der Wiedergutmachung von Schäden im schweizerischen Recht. = *Recueil de travaux suisse, 8e Congrès international de droit comparé*. 1970.
- Schweizerisches Haftpflichtrecht. I. Zürich, 1958.
  - Punktationen für eine Konfrontation der Technik mit dem Recht. = *Die Rechtsordnung im technischen Zeitalter*. Zürich, 1961.
- OJGENZIHT: Kategorija „rizska“ v sovetszkom grazsdanszkom prave. *Pravovedenie*, 1971/5. 64. old.
- PAP TIBOR: A szovjet kártérítési jog az elméletben és a gyakorlatban. *Jogtudományi Közlöny*, 1948. 93. old.
- PETEV: Grundprinzipien der Verantwortlichkeit im Zivilrecht europäischer sozialistischer Staaten. *Habilitationsschrift*. Jena, 1968.
- PERNICE: Zur Lehre von den Sachbeschädigungen nach römischen Recht. 1867.
- PLOTNIEK: K voproszu ob opredelenii prava v trudah P.I. Sztucski. = *O teoreticeszskom naszedii P. Sztucski v sovetszkoj pravovoj nauke*. *Szbornik sztatej*. Riga, 1965.
- POLLOCK and MAITLAND: *The History of English Law*.² Cambridge, 1968. *P.M.*
- POLLOCK: *Law of Torts*.¹²
- POPKOV: *Gumanizm sovetszkiego prava*. Moszkva, 1972.
- POSCH: Die materielle Verantwortlichkeit des Bürgers und der Betriebe im Zivilrecht. *Staat und Recht*, 1970. 1111. old.
- POUND: An Introduction to the Philosophy of Law. New Haven, 1961. *Introduction*.
- *The Spirit of the Common Law*. Boston, 1931.
  - *Jurisprudence*. St. Paul. Minn., 1959.
- PRINGSHEIM: *Ausbreitung und Einfluss des griechischen Rechtes*. Heidelberg, 1952.
- RADBRUCH: *Rechtsphilosophie*.⁴ Stuttgart, 1950.
- RICHTA: Válaszútón a civilizáció. A tudományos-technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései. Bp. 1968.
- RINCK: *Gefährdungshaftung*. Göttingen, 1959.
- RÜMELIN: Die Gründe der Schadenszurechnung und die Stellung des deutschen bürgerlichen Gesetzbuches zur objektiven Schadensersatzpflicht. Freiburg—Leipzig, 1896.
- SALMOND: *Law of Torts*. 1910.
- SCHULZ: *Prinzipien des römischen Rechts*. München, 1934. *Prinzipien*.
- *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar, 1961. *Geschichte*.
- SCHÜTZ: Der Begriff der groben Fahrlässigkeit und seine Anwendung auf §§ 61 VVG, 640 RVO. *Versicherungsrecht*, 1967. 734. old.
- SCHWARZ: Zur Entstehung des modernen Pandektensystems. = *Rechtsgeschichte und Gegenwart*. 1960.
- SEBESTYÉN PÉTER: Hozzászólás Marton Géza és Herczeg Istvánnak a kártérítési felelősről szóló tanulmányaihoz. *Jogtudományi Közlöny*, 1954. 491. old.
- SEIDENSTICKER: *Einleitung in den Codex Napoleon*... Tübingen, 1808.
- SEELER: *Der Entwurf des Russischen Zivilgesetzbuches*. Berlin, 1911.
- SIMMONDS: The Duty of Care in Negligence: Recently Expressed Policy Elements. *The Modern Law Review*, 1971. 395. és 528. old.
- SÓLYOM LÁSZLÓ: A súlyos gondatlanság a biztosítási szerződésekben. *Állam- és Jogtudomány*, 1972. 330. old.
- A polgári jogi felelősség mai fejlődése. *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1973. 241. old.
  - Die Beschränkung der materiellen Verantwortlichkeit. *Der Ersatz des Drittschadens*. Diss. Jena, 1969.
- STELMACHOWSKI: *Wstęp do teorii prawa cywilnego*. Warszawa, 1969.
- STEINBACH: Die Grundsätze des heutigen Rechts über den Ersatz von Vermögensschäden. Wien, 1889.
- STOLL: Reform des Kfz-Haftpflichtrechtes? *Rabels Zeitschrift*, 1972. 285. old.
- STONE: *The Province and Function of Law*. Sidney, 1950.

- STREET: The Twentieth Century Development and Function of the Law of Tort in England. The International and Comparative Law Quarterly, 1965. 865. old.
- STUBENRAUCH: Commentar zum allgemeinen österreichischen bürgerlichen Gesetzbuche.⁸ Wien, 1903.
- SVARC: Znacsenie vinü v objazatelsztvah iz pricsinenija vreda. Moskva, 1939.
- SZABÓ IMRE: A jogelmélet alapjai, Bp. 1972.
- A szocialista jog. Bp. 1963.
- SZAMOSCSZENKO—FARUKSIN: Predposzülki pravovoj otvetsztvennoszti. Pravovedenie, 1970/5. 34. old.
- Otvetsztvennoszt po szovetszkomu zakonodatelsztvu. Moskva, 1971.
- SZAMUELY LÁSZLÓ: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Elvek és elméletek. Bp. 1971.
- SZEMJONOVA: Objazatelsztva, vznikajuscsie vszledsztie neosznovatel'nogo obogacszenija, i objazatelsztva, vznikajuscsie iz pricsinenija vreda. = Prusickij és Raevics (szerk.): Grazdanszkij kodeksz RSzFSzR. Naucsnuj kommentarij. Vüp. XX. Moskva, 1928.
- SZINAJSZKIJ: Russzkoe grazdanszkoe pravo.² II. Kiev, 1918.
- SZMIRNOV—SARGORODSZKIJ: Ugolovnoe pravo. = Szorok let szovetszkogo prava. I. Leningrad, 1957.
- SZTUCSKA: Kursz szovetszkogo grazdanszkogo prava. III. 1931.
- Das Problem des Klassenrechts und der Klassenjustiz. Hamburg, 1922.
- Grazdanszkaja praktika Verhovnogo Szuda RSzFSzR za 1927 god. Revolucija Prava, 1928/4. 87. old.
- Vozmescsenia vreda v szovetszskom grazdanszskom prave. Revolucija Prava, 1929/2. 147. old.
- Grazdanszkoe pravo i praktika ego primenenija. Revolucija Prava, 1929/2. 129. old.
- ŠVESTKA: Odpovědnost za škody způsobené při provezech zvláště nebezpečných. Praha, 1960.
- SZPUNAR: Czyny niedozwolone w projekcie kodeksu cywilnego PRL. Nowe Prawo, 1955/2. 10. old.
- TAWNEY: Religion und Frühkapitalismus. Bern, 1946.
- TORDAI ZÁDOR: Az elidegenedés mítosza és valósága. Bp. 1970.
- TOYNBEE: Válogatott tanulmányok. Bp. 1969.
- TUNO: Les récents développements des droits anglais et américain sur la relation de causalité entre la faute et le dommage dont on doit réparation. Revue internationale de droit comparé, 1953. 5. old.
- Tort Law and Moral Law. Cambridge Law Journal, 1972 (A), 247. old.
- The 20th Century Development and Function of the Law of Torts in France. International and Comparative Law Quarterly, 1965. 1090. old.
- Introduction = International Encyclopedia of Comparative Law. Vol. XI. Torts. Chapter 1.
- TURY SÁNDOR KORNÉL: A felelősségbiztosítás. Bp. 1923.
- UNGER: System des österreichischen allgemeinen Privatrechts.³ Leipzig, 1868.
- VENEDIKTOV: Dogovornaja disziplina v promislennozsti, Leningrad, 1935.
- VILÁGHY MIKLÓS: Áruviszony és polgári jog. Állam- és Jogtudomány, 1968. 445. old.
- VISINSZKIJ: Osznovntie zadaci nauki szovetszkogo szocialiszticeszkogo prava. Szovetszkoe Goszudarsztvo, 1938/4. 4. old.
- VISKI LÁSZLÓ: Közlekedési büntetőjog. Bp. 1974.
- WARKALLO: Odpowiedzialność odszkodowawcza. Funkcie, rodzaje, granice. Warszawa, 1962.
- Entwicklungsperspektiven der Versicherung und die Theorie der Schadenersatzrechts. Versicherungsrecht, 1972. 703. old.
- Gradacja winy a obowiązki naprawienia szkody w swiatle przepisów kodeksu cywilnego. Studia Prawnicze, 1970. 292. old.

- WEBER: Wirtschaft und Gesellschaft.⁵ Tübingen, 1972.
- A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp. (1923).
  - Wirtschaftsgeschichte. München—Leipzig, 1924.
- WEIR: Automobile Insurance ... For Whose Benefit? The Law Quarterly Review, 1971. 595. old.
- A Casebook on Tort.² London, 1970. *Casebook*.
- WEISS EMILIA: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban. Bp. 1969.
- WEITNAUER: Entwicklungslinien des Haftungsrechts. = Juristen-Jahrbücher. 1963/64.
- Aktuelle Fragen des Haftungsrechts. Versicherungsrecht, 1970. 585. old.
- WELTNER ANDOR: A munkavédelem fejlődése, különös tekintettel a technikai haladására. Jogtudományi Közlöny, 1971. 57. old.
- WEYERS: Unfallschäden. Frankfurt/M., 1971.
- WIDMER: Gefahren des Gefahrensatzes. Zur Problematik einer allgemeinen Gefährdungshaftung im italienischen und schweizerischen Recht. Zeitschrift des Bernischen Juristenvereins, 1970. 289. old.
- WIEACKER: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit.² 1967.
- WIGMORE: Responsibility for Tortious Acts. Harvard Law Review, 1894. 454. old.
- WINFIELD: The Province of the Law of Tort. 1931.
- Essays on Tort. 1953.
- WINFIELD and JOLOWICZ: On Tort.⁹ London, 1971. *Jolowicz*.
- WINDSCHEID: Lehrbuch des Pandektenrechts. Frankfurt/M., 1891.
- ZACHARIA: Handbuch des Französischen Zivilrechts.⁶ Heidelberg, 1875.
- ZEILLER: Commentar über das allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch. Wien—Triest, 1813. *Commentar*.
- Das natürliche Privat-Recht.² Wien, 1808.
- ZOLTÁN ÖDÖN: A jogellenes károkozásért való felelősség a Polgári Törvénykönyv tervezetében. Magyar Jog, 1957. 280. old.
- Ismét a Polgári Törvénykönyv tervezetének felelősségi rendszeréről. Magyar Jog, 1958. 109. old.
- ZWIEGERT—KÖTZ: Einführung in die Rechtsvergleichung. II. Tübingen, 1969.

TÁRGYMUTATÓ

abszolút felelősség 24, 85, 167
 absztrakt gondossági követelmény 59, 110 –
 111, 176
actio-k a common law-ban 120, 128 – 129
 ld. még: trespass, case, negligence
 actio-rendszer felelősségkorlátozó funkciója
 129
 allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB,
 1812) 33, 80 – 81, 86, 89 – 90, 102, 104
 Allgemeines Landrecht für die Preussi-
 schen Staaten (ALR, 1794) 81 – 83
 állami beavatkozás hatása a felelősségre
 15, 17, 36, 43, 92
 általános felelősségi szabály az angol jogban
 119
 akarat szabadsága mint a felelősség alapja
 70, 78, 111, 153 – 154, 165, 185
 – formális volta a polgári jogban 113 –
 116
 – és privátautonómia 74
 akarat hiba 63 – 64
 antinormativista irányzat a szovjet fele-
 lősségi jogban 166, 168, 169
 áruviszonyok és a szubjektív kárfelelősség
 viszonya 32, 64, 71, 104 – 105
 – és objektívizált culpa-fogalom 58 – 59
 – és a római jog recepciója 66, 68 – 69, 71
assumpsit 131 – 134, 137
 atomkárokért való helytállás 23, 40

bailment 131, 135
 beszámítási elméletek a common law-ban 146
 bérlet (a római jogban) 60
 bírói jogfejlesztés 42, 139
 biztosítás és felelősség 11 – 12, 29, 36 – 39,
 44, 48 – 49
 biztosító helytállásának hatása a felelős-
 ség tartalmára 36
 – érdekei 36, 37
 ld. még: felelősségbiztosítás, kár- és baleset-
 biztosítás
 bírság és kártérítés viszonya (common
 law) 124

bonus paterfamilias 59, 101, 102
 büntetés és kártérítés 79, 124
 büntetőjogi és polgári jogi felelősség 55, 56,
 65 – 66, 90, 98
 Bürgerliches Gesetzbuch (BGB, 1900) 93 –
 96

case, action on the – 127 – 128
casum sentit dominus 41, 43
common calling 135
Code civil (cc, 1804) 77, 84
 – „klasszikus” felelősségi rendszere 33
 – vétkességfogalma 101 – 102, 108
culpa
 – fokozatai 61, 73 – 74
 – *levissima* 70, 99
 – objektív szempontjai 58 – 59
 – szubjektív értelmezése a római jog-
 ban 62 – 63
 – mint az okozati összefüggés és a
 jogellenesség kifejezője 61, 71
 – ért való felelősség mint visszalépés az
 objektív helytállás felé 56 – 57
custodia 58, 70

damages 122 – 123, 126
damnum 54
 diszkrecionális „felelősség” 168
dolus 56, 57, 73
duty of care 131, 138, 141 – 143

 egyéniesített vétkességi mérce 29, 63, 74,
 176, 177
 – – – biztosítóval szemben 39
 egyensúly a károkozó és a károsult érdekei
 között 31 – 36, 78, 84, 86, 103
 elmélet és gyakorlat, felelősségi viszonya 12
 érdek, károkozók és károsultak érdekei
 14 – 15
 –, károsult érdekének meghatározóvá vá-
 válása 41 – 44
 – egyensúly a klasszikus felelősségi
 szabályban 33, 78

- , biztosító 38
- -egyensúly és gazdasági egyensúly 34
- és „akarat” 114–116
- ld. még: *utilitas*
- erkölcs és „konvenció” a felelősség klaszszikus szabályában 32
- erkölcsi és jogi vétkesség 82, 112, 173
  - érvek a kárfekezés, illetve a hagyományos felelősségi rendszer mellett 21
  - szempontok a posztklasszikus római jogban 63
  - — érvényesítése a kárfekezés rovására 70–71
  - — az angol jogban 151–155
- felelősség, „klasszikus” (liberalkapitalista), jellemzői 31–34, 79
  - , egységes jogi 18, 172, 182
  - , morális és jogi 112, 152–153, 173
  - és biztosítás 11–12, 29, 36–39, 44, 48–49
  - -alapítás és felelősségkorlátozás viszonya 104–106, 108, 126, 129–130, 141–145
  - alakulásának ideológiai és politikai tényezői ld. állami beavatkozás, ideológia, politika, szocializmus
- ld. még: vétkesség, szubjektív felelősség, objektív felelősség
- felelősségbiztosítás a károkozó érdekében 36
  - a károsult érdekében 37
- formális felelősség-meghatározó kritériumok 145–147
- gazdaság, liberális, és a kárfelelősség 34, 91
- gazdasági ereje a biztosítónak mint a kártérítést befolyásoló tényező 37–39
  - jogi irányzat felelősség-felfogása a Szovjetunióban 165
- generálklauzula, felelősségi 46, 84–86, 108–109, 119
  - — és a tort of negligence 138
- glosszátorok szemlélete 67–68
- gondossági követelmények a római jogban 58–59
  - — a burzsoá jogokban 100–104, 162
  - — a szovjet jogban 176
  - — szigorodása 39, 47, 102, 140
  - — objektív volta 59, 110–111, 176
- ld. még: vétkesség, duty of care
- gradálás, kártésítés, 81–82, 87, 105–106, 174
  - kritikája 89–90, 182
  - újjáélése a 19 sz. végétől 91
- ideológia, felelősségi, a common law-ban és a kontinensen 148–149
  - , liberális, szerepváltása a monopolkapitalizmusra való átmenet idején 91–92, 153–155
- ideológiai szempontok a szubjektív felelősség alátámasztására; római jog: 68, klaszszikus kapitalista polgári jog: 14, 32–33, cc.: 84, ld. még: akarat szabadsága
  - — a felelősség alapjáról szóló vitában a Szovjetunióban 163, 168–169, 172, ld. még: szocializmus
- igazságosság 21, 34, 90, 95
  - ld. még: méltányosság
- individuum fejlesztésében szerepe a felelősségnek 25, 27–30
  - , „absztrakt” 31
- jogellenesség és vétkesség összemósódása 39, 72, 107, 143
- jog nevelő szerepe 173, 178, 182
- jogi felelősség egységes koncepciója 18, 172, 182
- kanalizálása* felelősségnek 40–41
- kapitalista polgári jog alapintézményei és a felelősség 76, 79
- kár, nem-vagyoni 39, 80–82, 89
  - mint a felelősségi tényállásokat egységsítő fogalom 54, 122–124, 126
  - gyakoriságának és nagyságrendjének befolyása a felelősségre 13, 16, 40, 59–60, 86, 125, 137
- kár- és balesetbiztosítás 12, 17
- kárfekezés morális alapú követelése 21
  - -i érdek meghatározó szerepe 18, 41–42
- károkozás általános tilalma 42, 46
- károkozó érdekei 31–34, 36, 106
  - ld. még: gondossági követelmények
- károsult védelme 14, 20, 31–34, 37, 41–44, 85
  - — a bírói gyakorlatban 42
  - -ak csoportjainak egyenlőtlen védelme 44
- kártalanítás nem-felelősségi indokolása 36, 38, 43
  - ld. még: méltányosság, policy
- kártérítés, teljes 79–82, 174, 182
  - funkciója 182, 186
  - -i szankció önállósulása a common lawban 124–125
  - terjedelme az objektív felelősség eseteiben 36, 45

kártérítés terjedelme és a biztosítás összefüggése 37–38

— és a méltányosság 42, 83, 88

— ld. még: gradálás

kommentátorok 70

közlekedési balesetek 13, 16–17

közvetlenség felelősség-behatároló ismérve a római jogban 57

— a common lawban 130, 133

lex Aquilia 54–55

„második kárelosztás” 14–15

— és a jelenkori reformok 16, 20

magatartás, felelősséget alapító, általánosodása és a vétkesség 60–61, 131–132

ld. még: tényállások, gondossági követelmények

méltányosság 42–43, 63, 83, 88, 92–94

— és objektív felelősség 36, 160

morális ld. erkölcsi

munkaadók felelőssége 15–16, 156

negligence és *assumpsit* 134

— és *bailment* 135–136

— mint önálló felelősségi feltétel 137, 149

—, *tort of* 137–139 142

— a *case* keresetekben 131–133

nem-vagyoni kár 39, 80–82, 89

objektív felelősség 14–15, 17, 29, 35, 129, 139–140, 154, 161, 164–166, 177–179

— és a méltányosság 36, 160

— és tervgazdálkodás 167–169

— terjedelmi korlátozása 36, 45

— és szubjektív felelősség egységesítése 183–185

ld. még: tényállások szerepe, felelősség okozati összefüggés 61, 71, 163

osztályérdekek ld. ideológia, politika
orosz polgári törvénykönyv tervezetek (1903, 1905) 161–162

orosz Polgári törvénykönyv (1922) 159
— felelősségi rendszere 160, 163

összetett kárrendezési rendszer 29

polgári jog és a szocialista termelési viszonyok összeegyeztetése a Szovjetunióban 165–168, 171

— -i felelősség „közjogiasodása” 15–17
policy 43, 145–147

politika szerepe a kárfelelősség kialakításában 36, 43

ld. még: állami beavatkozás, szociális gondoskodás, szocializmus, ideológia
public policy 146–147
puritán erkölcs 151–153

reformjavaslatok 11–13

— társadalmi perspektívái 19–30

strict liability 139–140

szankeiók modernizálása a posztklasszikus római jogban 65

— a common lawban 122–125

személyiség szerepe a szovjet polgári jogban 171–172

szerződés relativitásának hatása a deliktualis felelősségre 34

szerződési felelősség hatása a culpa tartalmára 58, 60–66

— igények és a deliktualis keresetek kapcsolata a common lawban 131–132, 135

szociális gondoskodás és felelősség 15, 21, 43–45, 47, 92, 95, 150, 152

szocialista polgári jogok felelősségi rendszere 46–47, 178, 180–181

szocializmus és az objektív illetve szubjektív felelősség „megfelelése” 48, 156–157, 163–164, 167–169, 172–173, 178–180

szovjet bírói gyakorlat kártésítési ügyekben 163, 169

szubjektív felelősség „fennmaradásának” lehetőségei 14, 17, 29

— mint a klasszikus kárfelelősségi szabály része 31

— és kártérítés 35, 55–56

— a szocialista polgári jogokban 46–49, 170–174, 178

— a common lawban 129–131 139–140, 143, 149, 153–154

ld. még: vétkesség, felelősség

Szvod zakonov 162

„technika” szerepe a kárfelelősség fejlődésében 23–26

teljes kártésítés elve 79–82, 174, 182

tényállások szerepe a felelősségben 56, 57, 60–61, 126, 129

természetjog a kártésítésről és a felelősségről 85–86, 97–98

tervgazdálkodás bevezetése és a feltétlen felelősség a Szovjetunióban 167–169

tort 119–121

trespass 122–127
tudományos-technikai forradalom és a felelősség 25–28
utilitas 58–59, 71, 59, 101, 104–105, 132, 136
utilitarizmus 150
üzemi balesetekért való felelősség 15–16
vasutak felelősségének hatása a felelősség fejlődésére 15
vétkesség mint a „konvenció” jogi kifejezése 32
– formálissá válása 14, 28, 39–40, 47–48, 112–116
– fokozatai 18, 39, 98–99, 136, ld. még gradálás
– a természetjog szerint 85, 97

vétkesség fogalma mint az okozatosság és jogellenesség hordozója 39, 72, 101–102, 107–108, 143
– mint érdekegyeztetés 33, 78, 86, 103, ld. még felelősségalapítás és -korlátozás viszonya
– az összetett kárrendezésben 18, 28
–, pszichikai 63, 73, 87, 111, 112, 173, 175–177, 185
– egységes fogalma 100,
–, vélelmezett 39, 46
–, közreható 46, 153
ld. még: felelősség, szubjektív felelősség, gondossági követelmények, dolus, culpa, akarat
vétőképeség 110, 113
vi et armis károkozás 125–126, 130, 133
visszkeresete biztosítónak 37, 39

Országos Széchényi Könyvtár

UNTERGANG DER DELIKTSHAFTUNG

<i>Vorwort</i>	7
<i>Teil I. Die Auflösung der zivilrechtlichen Verantwortlichkeit</i>	9
I. Gegenwärtige Entwicklungslinien der zivilrechtlichen Verantwortlichkeit	11
1. Einleitung	11
(Reformbestrebungen im Schadenersatzrecht — historischer Hintergrund und Rolle der Reformen — ist eine qualitative Änderung zu erwarten?)	
2. Maschinenstürmer versus sci-fi?	19
(Gesellschaftlicher und historischer Hintergrund der Reformen und ihre Perspektiven: Argumente der Reformvorschläge — die Rolle der „Technik“ — Schadenersatz und Verantwortlichkeit in der kommunistischen Perspektive der wissenschaftlich-technischen Revolution)	
II. Selbständige Entwicklung der Positionen des Schädigers und des Geschädigten	31
1. Das klassische Gleichgewicht der Positionen	31
2. Die Entwicklung der Position des Schadenstifters	35
(Objektivierung des Haftungsgrunds — Austritt aus dem unmittelbaren Schadenersatzverhältnis — individualisierte sekundäre Verantwortlichkeit)	
3. Der Entwicklungsweg der Position des Geschädigten	41
(Absonderung von der Schadenshaftung und Eingliederung in die soziale Fürsorge)	
4. Verspätete bzw. verdeckte Erscheinung dieser Tendenzen in den sozialistischen Zivilrechten	46
<i>Teil II. Historische Determinanten des Verschuldensprinzips im Schadenersatzrecht</i>	51
III. Der Zusammenhang zwischen dem zivilrechtlichen Verschulden und der Warenproduktion in dem Römischen Recht	53
1. Vorbemerkung	53
2. Römisches Recht	54

(Erweiterung des Anwendungsbereichs der lex Aquilia infolge der Vermehrung der Schadenersatzansprüche — die Erweiterung gründet sich nicht auf den Verantwortlichkeitsgedanken — kein unmittelbarer Einfluss der Warenverhältnisse auf die subjektive Haftung)	
3. Gesichtspunkte für die mittelalterliche Entwicklung	66
(Die Betrachtungsweise der Glossatoren — Vollentfaltung des Verschuldensprinzips unabhängig von den Warenverhältnissen)	
IV. Die klassische Regel der Schadenhaftung	76
1. Die allgemeine, subjektive Schadenhaftung als repräsentative Regel des liberalen Zivilrechts	76
(Theoretischer und praktischer Hintergrund dieser klassischen Regel der Verantwortlichkeit für Schadensverursachung am Anfang des 19. Jahrhunderts — ihre praktische Verwirklichung im entwickelten Liberalkapitalismus — ihr Verblassen beim Aufstieg des Monopolkapitalismus.)	
2. Das Verschulden als allgemeiner und einheitlicher Haftungsgrund... 96	
(Formelle Vereinheitlichung des Verschuldens — Sorgfaltspflichten in den Zivilgesetzbüchern — die „subjektive“ Begründung)	
V. Das Law of Torts — aus kontinentaler Sicht	117
1. Geschichte	118
(Die Einheitlichkeit des law of torts — die Ausdehnung des Schadenersatzes und die Verallgemeinerung der Methoden der Haftungsbegrenzung — Rolle des negligence.)	
2. Donoghue v. Stevenson als die gegenwärtig mögliche Generalklausel der zivilrechtlichen Verantwortlichkeit	140
(Die Doppelfunktion des Donoghue v. Stevenson: Präzedenzfall bzw. prinzipieller Determinant der Entwicklung — Generalklausel der Schadenhaftung als Rahmen der Billigkeit.)	
3. Das zivilrechtliche Verschulden und die puritanische praktische Ethik	148
VI. Warum herrscht das Verschuldensprinzip im sozialistischen Zivilrecht? 156	
1. Die Förderung der objektiven Verantwortlichkeit seitens der Theorie im ersten Jahrzehnt des russischen Zivilgesetzbuches von 1922	158
(Objektive Haftung und Billigkeit in der russischen Theorie des frühen 20. Jahrhunderts — das ZGB ermöglicht sowohl subjektive als auch objektive Auslegung — die objektive Interpretation wurde durch den Streit über das Verhältnis des Zivilrechts zum Sozialismus bestimmt — Einfluss der wirtschaftsrechtlichen Theorien und der Planwirtschaft.)	
2. Begründung der subjektiven Verantwortlichkeit	170
(Historische und rechtspolitische Umstände des Sieges der Lehre der einheitlichen subjektiven rechtlichen Verantwortlichkeit — konsequente Durchführung und Probleme des Verantwortlichkeitsgedankens im Zivilrecht — seine entscheidende Rolle in den Kodifikationen der 60-er Jahre.)	
3. Alternativen in der sozialistischen Theorie der Schadenhaftung.....	181

ПАДЕНИЕ ГРАЖДАНСКОПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

<i>Предисловие</i>	7
<i>Часть I. Разложение гражданскоправовой ответственности</i>	9
I. Современное развитие гражданскоправовой ответственности	11
1. Введение	11
(Стремления к реформе в области гражданскоправовой ответственности за вред — их историческое место — ожидается ли качественное изменение?)	
2. Общественные и идеологические предпосылки реформ института возмещения вреда и их перспективы.	19
(Аргументы реформистских предложений — роль «техники» — точка зрения возмещения вреда и ответственности в коммунистической альтернативе научно-технической революции)	
II. Обособленное развитие позиции причинившего вред и потерпевшего	31
1. Классическое равновесие позиций причинившего вред и потерпевшего	31
2. Развитие позиции причинившего вред	35
(Объективизация основы ответственности — выход из непосредственного отношения по возмещению вреда — индивидуализированная производная ответственность)	
3. Формирование позиции потерпевшего	41
(Откол от ответственности за вред и приобретение характера социальной заботы о потерпевшем).	
4. Запоздалое и скрытое появление этих тенденций в социалистическом гражданском праве	46
<i>Часть II. Историческая обусловленность ответственности за виновное причинение вреда</i>	51
III. Отношение между гражданскоправовой виновностью и товарным производством в римском праве	53
1. Предварительные замечания	53
2. Римское право	54
(Расширение области применения legis Aquiliae вызванное широким предъявлением требований по возмещению ущерба — его точки зрения, основан-	

ные не на идее ответственности — не товарные, а идеологические отношения влияют на субъективизацию культуры)	
3. Точки зрения на средневековое развитие ..... Воззрение глоссаторов — господство принципа виновности независимо от товарных отношений)	66
IV. Классическое регулирование ответственности за вред	76
1. Правило общей основанной на вине ответственности как репрезентант гражданского права либерального капитализма ..... (Теоретические и практические предпосылки этого правила в начале XIX века — его фактическое осуществление на практике в период либерального капитализма — его превзойдение при сложении монополистического капитализма)	76
2. Виновность как общее и единое основание ответственности ..... (Сложение единой формы виновности — объективная мера заботливости в классических кодексах — «субъективное» толкование)	96
V. О праве torts в континентальном стиле	117
1. Уроки истории ..... (law of torts — его единство — расширение возмещения вреда и генерализация методов его разграничения — роль negligence)	118
2. Дело Donoghue v. Stevenson и современная возможность генеральной клаузулы ответственности за вред ..... (Двойная функция дела Donoghue v. Stevenson: как прецедент и как принцип, определяющий дальнейшее формирование права tort — генеральная клаузула ответственности как рамки справедливости)	140
3. Гражданскоправовая виновность и пуританская практическая мораль ...	148
VI. Почему господствует принцип субъективной ответственности за вред в социалистическом гражданском праве?	156
1. Теоретическое требование объективной ответственности в первые десятилетия действия ГК РСФСР 1922 г. .... (Объективная ответственность и справедливость в русской теории права в начале столетия — ГК 1922 г. допускает возможность объективного и субъективного толкования правила ответственности — объективное толкование ответственности следует дискуссии о совместимости гражданского права и социализма — влияние теории хозяйственного права 20-х годов и планового ведения хозяйства)	158
2. Обоснование субъективной ответственности ..... (Исторические и правополитические обстоятельства победы теории единой субъективной юридической ответственности — проведение идеи ответственности в гражданском праве и его проблемы — определяющая роль теории субъективной ответственности в кодификация 60-х годов)	170
3. Альтернативы в социалистической теории ответственности за вред	181

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Igazgatója

Felelős szerkesztő: Dr. Scherer Norbert — Műszaki szerkesztő: Erdősi Katalin

A borító- és a kötéstervezést Hódosi Mária munkája

Terjedelm: 17,85 (A/5) ív — AK 1194 k 7779

77.3238 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

